

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

N.B. BEKCHANOVA, N.E. RAJABOVA, K.R. KARIMOVA

**BOSHLANG‘ICH TA’LIM PEDAGOGIKASI
DARSLIK**

**61010500-Boshlang‘ich ta’lim bakalavriat
Yo‘nalishi talabalari uchun**

Urganch-2024

UO‘K: 373.3(072)

KBK 74.202.4

B 49

Bekchanova, N.B.

Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi [Matn]: darslik / N.B. Bekchanova, N.E. Rajabova, K.R. Karimova; – Xorazm: Khwarezm publication, 2024. – 336 b.

Ushbu darslik boshlang‘ich sinf o‘qituvchilar, talabalarga hamda pedagogika sohasida bilim olish istagida bo‘lgan keng jamoatchilikka mo‘ljallangan. Kitobda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, didaktik yondashuvlar va o‘qitish metodlari haqida keng qamrovli ma‘lumotlar berilgan. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan ishlashning pedagogik asoslari, psixologik jihatlar, yosh xususiyatlariga mos o‘qitish usullari atroflicha tahlil qilingan. Shuningdek, dars jarayonida bolalarning aqliy, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishiga ko‘maklashuvchi pedagogik jarayonlarni to‘g‘ri tashkil etish uslublari ko‘rsatilgan. Darslikda o‘quvchilarning erkin fikrlashi, ijodiy yondashishi va mustaqil bilim olish ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan strategiyalar hamda pedagogik vositalar yoritilgan. Ta‘lim jarayonida interaktiv usullardan foydalanish, o‘yin texnologiyalari, hamkorlikda o‘qitish metodlari ham ko‘rib chiqilgan.

Этот учебник предназначен для учителей начальных классов, учащихся и широкой общественности, желающих получить образование в области педагогики. В книге представлена исчерпывающая информация о современных педагогических технологиях, дидактических подходах и методах обучения. Подробно анализируются педагогические основы, психологические аспекты работы с учащимися начальных классов, соответствующие возрасту методы обучения. Также в ходе занятия показаны методы правильной организации педагогического процесса, поддерживающие умственное, нравственное, эстетическое и физическое развитие детей. В учебнике представлены стратегии и педагогические инструменты, направленные на формирование у учащихся свободного мышления, творческого подхода и навыков самостоятельного обучения. Также в образовательном процессе рассматривалось

использование интерактивных методов, игровых технологий, методов сотрудничества.

This textbook is intended for primary school teachers, students and the general public who want to learn in the field of pedagogy. The book provides comprehensive information about modern pedagogical technologies, didactic approaches and teaching methods. Pedagogical bases, psychological aspects of working with elementary school students, age-appropriate teaching methods are thoroughly analyzed. Also, in the course of the lesson, methods of the correct organization of pedagogical processes that support the mental, moral, aesthetic and physical development of children are shown.

The textbook covers strategies and pedagogical tools aimed at forming students' free thinking, creative approach and independent learning skills. The use of interactive methods, game technologies, cooperative teaching methods were also considered in the educational process.

Mas'ul muharrir
Dilshod G'ayipov,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Taqrizchilar:

D. Xajiyeva – “Boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrası v.b., dots
M.Salayeva – Pedagogik fanlari doktori, professor

Darslik O‘zbekiston respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 7-maydagi 149-sonli buyrug‘iga asosan nashr etishga ruxsat berilgan. Ro‘yxatga olish raqami 149-656

© N.B. Bekchanova, N.E. Rajabova, K.R. Karimova, 2024
ISBN: 978-9910-663-81-9 © “Khwarezm publication” nashriyoti, 2024

KIRISH

Boshlang'ich ta'lim – har bir insonning ta'lim olish jarayonidagi eng muhim bosqichlardan biri bo'lib, bu davrda bolalar bilim olish, fikrlash, o'rganish va shaxsiy fazilatlarni shakllantirishning dastlabki asoslarini o'zlashtiradilar. Aynan shu davrda o'quvchilarda kelajakdagi muvaffaqiyatli ta'lim olish va shaxsiy rivojlanish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va qobiliyatlar rivojlanadi.

Mazkur darslik boshlang'ich sinf o'quvchilarining rivojlanish xususiyatlari va pedagogik jarayonning o'ziga xos tomonlarini hisobga olgan holda tayyorlangan bo'lib, zamonaviy ta'lim metodlari va yondashuvlarini amaliyotda qo'llash bo'yicha tavsiyalar beradi. Darslikda boshlang'ich ta'lim pedagogikasi bilan bog'liq nazariy bilimlar, didaktik asoslar va innovatsion o'qitish texnologiyalari haqida batafsil ma'lumotlar taqdim etilgan.

Boshlang'ich ta'limdagi o'qituvchining roli beqiyosdir. Chunki u nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchilarning ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy jihatdan shakllanishida ham katta ahamiyatga ega. O'qituvchining kasbiy kompetensiyasi, pedagogik mahorati va bolalarga bo'lgan e'tibori o'quvchilarning shaxsiy taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu darslik o'qituvchilar va pedagogika sohasida tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan bo'lib, ularga boshlang'ich ta'limni tashkil etish jarayonida zamonaviy yondashuvlardan foydalanishga yordam beradi. Darslikda nazariy ma'lumotlar bilan bir qatorda amaliy mashg'ulotlar va pedagogik faoliyatda qo'llash mumkin bo'lgan samarali usullar ham yoritilgan.

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi sohasidagi bu ilmiy yondashuv o'quvchilarning erkin va mustaqil fikrlashiga, ijodiy yondashuvlarini rivojlantirishga va ularda ta'limga nisbatan qiziqish uyg'otishga qaratilgan.

I-MODUL. BOSHLANG'ICH TA'LIM.

1-MAVZU: UMUMIY O'RTA TA'LIM VA O'RTA MAXSUS TA'LIMNING TAYANCH BOSQICHI SIFATIDA.

Reja:

1. Ta'limning huquqiy-meyoriy asoslari, maktabgacha ta'lim va tarbiya-boshlang'ich ta'lim professional ta'lim uzviyligi.
2. O'qituvchilarni tayyorlash konsepsiyalari.
3. Ta'lim tizimida maktab va oila hamkorligi.

 Mavzuning maqsadi: Umumiy o'rta ta'lim va o'rta maxsus ta'limning tayanch bosqichi sifatida jamiyatning intellektual, ijtimoiy va madaniy rivojlanishiga qo'shgan hissasini o'rganish. Ushbu bosqichlarda o'quvchilarning ta'lim olish jarayoni ularning keyingi ta'lim bosqichlari va kasbiy faoliyatlari uchun asos yaratadi.

 Tayanch iboralar: umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus ta'lim, tayanch bosqich, bilim, ko'nikma, shaxsiy rivojlanish, kasbiy tayyorgarlik, ijtimoiy adaptatsiya, fuqarolik pozitsiyasi, pedagogik metodlar, ta'lim mazmuni, ta'lim sifati, o'quv jarayoni

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi.

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Talabalarga qo'yiladigan talablar ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Ta'limning huquqiy me'yoriy asoslari. Professional ta'lim mazmuni.

Professional ta'limning huquqiy me'yoriy asoslari deganda mamlakatda kasbiy va kasbiy ta'lim tizimlari qanday ishlashini tartibga soluvchi rasmiy qoidalar, qonunlar va standartlar tushuniladi. Ushbu huquqiy asoslar kasbiy ta'lim dasturlari milliy rivojlanish maqsadlari, mehnat bozori va umumiy ta'lim siyosatiga mos kelishini ta'minlaydi. Kasbiy ta'lim o'quvchilarga ma'lum bir kasb yoki kasb uchun zarur bo'lgan maxsus bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni berishga qaratilgan. Bu sohaga tegishli o'qitishni taklif qilish orqali akademik ta'lim va mehnat bozori o'rtasidagi tafovutni bartaraf etadi. Qo'llanilish doirasi iqtisodiyot va jamiyat ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqilgan kasbiy ta'lim, shogirdlik va kasbga yo'naltirilgan dasturlarni o'z ichiga oladi. Kasbiy ta'lim ko'pincha milliy qonunlar, ta'lim to'g'risidagi qonunlar va sohaga oid qoidalarining kombinatsiyasi bilan tartibga solinadi. Ushbu ramkalar o'quv dasturlarini ishlab chiqish, o'qitish malakasi, institutsional akkreditatsiya, talabalarni baholash va sanoat bilan shug'ullanish uchun standartlarni belgilaydi. Kasbiy ta'lim dasturlari mazmuni odatda mehnat bozoriga mosligini ta'minlash uchun sanoat manfaatdor tomonlari bilan maslahatlashgan holda ishlab chiqiladi. Kasbiy ta'lim dasturlari talaba faoliyatini o'lchash uchun turli baholash usullarini qo'llaydi, ularning talab qilinadigan kasbiy standartlarga javob berishini ta'minlaydi. Huquqiy bazalar ta'lim dasturlari mehnat bozorining joriy talablariga mos kelishini ta'minlash uchun ta'lim muassasalari va ishlab chiqarishlar o'rtasidagi hamkorlikni rag'batlantiradi. Huquqiy me'yorlar ko'pincha umrbod ta'limni rag'batlantiradi, bu esa mutaxassislariga kasbiy faoliyati davomida o'z malakalarini oshirishda davom etish imkonini beradi.

“Prezidentimizning Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomasi¹da 2020-2021-o'quv yilidan boshlab kadrlar malakasini xalqaro mehnat bozori talablariga moslashtirish maqsadida Milliy malaka tizimini ishlab chiqish va 340 ta kasb-hunar maktabi, 147 ta kollej hamda 143 ta texnikum tashkil etish vazifalari belgilab berilgan edi”. Malaka tizimi

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi, 2020-yil 29-dekabr.

rivojlangan davlatlarda mehnat bozori, professional ta'lim va kasbga o'qitish tizimlarining uyg'unlashuvi orqali muvaffaqiyatga erishgan. Shu sababli, O'zbekistonda ham milliy va tarmoq ixtisoslashuv tizimi, kasb va mutaxassisliklar bo'yicha professional standartlar hamda tabaqalashtirilgan ta'lim standartlari va dasturlari joriy etilmoqda. Bu o'z navbatida ta'lim va mehnat bozorining integratsiyasini ta'minlashga xizmat qiladi. Bu faqat mahalliy mehnat bozori uchun emas, balki xorijda ishlayotgan yurtdoshlarimizning xalqaro talablar darajasiga moslashishi, xorijda nufuzli ish o'rinlariga ega bo'lishi va munosib ish haqi olishi uchun ham muhimdir. Bugungi kunda ko'plab mehnat migrantlarimiz qurilish, obodonlashtirish va qishloq xo'jaligida malaka talab qilmaydigan og'ir ishlar bilan shug'ullanmoqda.

Buning asosiy sababi – mamlakatimizda “qora mehnat”ga muqobil bo'lgan yuqori maoshli, malaka talab qiluvchi ish o'rinlari uchun o'qitish tizimining yo'lga qo'yilmaganidir. Shu bois, professional ta'lim tizimida malakali kadrlar tayyorlash bosh maqsadga aylanishi kerak. Ko'pgina mamlakatlarda milliy malaka tizimi joriy etilgan bo'lib, korxonalar xodimlarni professional standartlarga muvofiq ishga qabul qiladilar.

Malaka xalqaro ta'lim bozorida ixtisoslashuv deb ataladi va u xodimga ish beruvchi tomonidan qo'yilgan talab va vazifalar majmuidir. Malaka xodimning tajribasi, mahorati va mas'uliyatini aks ettiradi. Agar professional ta'limda bu talablar hisobga olinmasa, bitiruvchi va ish beruvchi o'rtasidagi talablar uyg'unligi yo'qoladi.

Professional standart esa ish beruvchining har bir ish o'рни uchun qo'yilgan tajriba, mahorat va malaka talablarini belgilovchi me'yoriy hujjat bo'lib, xodimning bilim va ko'nikmalarini aks ettiradi.

Yana bir muhim jihat shundaki, professional ta'lim standartlarida xodimning malaka darajasi aniq belgilangan bo'ladi. Bu malaka darajalari xodimning kasbiy rivojlanishi va keyingi ixtisoslashuv darajalariga ko'tarilishida muhim rol o'ynaydi. Rivojlangan mamlakatlarda va jahonga mashhur kompaniyalarda bu tizim kuchli motivatsiya, to'g'ri yo'naltiruvchi va rag'bat beruvchi omil sifatida qabul qilinadi. Xodimning malaka darajasi va uning mehnat

faoliyatidagi yuksalishi uchun zarur bo'lgan tizim va moliyaviy rag'batlar ko'zda tutilgan bo'lib, bu xodimni doimiy raqobatga tayyor bo'lishi va malakasini oshirib borishga undaydi.

Masalan, elektr ustasi kabi kasblar uchun bir nechta malaka darajalari mavjud. Biroq, shu paytgacha ularga bir xil hujjat berilgan va bu hujjatda hozirgi mehnat bozori talablariga mos baholash tizimi shakllantirilmagan. Natijada, bu diplom bilan chet elda malaka talablariga javob beradigan ish topish qiyin bo'lib kelgan, chunki malaka darajasini aniq belgilovchi tizim mavjud emas edi.

O'zbekistonda endilikda yangi professional ta'lim tizimi qabul qilinib, har bir mutaxassisning xalqaro me'yorlarga mos malaka darajasini belgilaydigan hujjat – Milliy malaka tizimi joriy etildi. Iqtisodiyotning har bir sohasi uchun tarmoq malaka tizimlari belgilandi va yangi formatdagi me'yoriy asoslar ishlab chiqilmoqda. Bunda har bir ish o'rni yoki lavozim uchun zarur ko'nikma, bilim va layoqatlilik yoritilgan malaka talablarining yangi me'yorlari asosida professional ta'lim dasturlari shakllantiriladi. Bu tizim mutaxassislarning ham mahalliy, ham xalqaro mehnat bozoriga moslashishini ta'minlaydi.

Bugungi kunda mehnat bozoridagi raqobat kuchaygan va korxonalar ishchi yoki mutaxassis yollash jarayonlarini takomillashtirmoqda. Endilikda ish beruvchi faqat diplomga emas, balki xodimning amaliy ko'nikmalariga, malakasiga e'tibor qaratmoqda. U "Qo'lingdan nima keladi?" deb so'ramoqda. Ya'ni, bugungi mehnat bozorida raqobatning asosiy sharti – malaka darajasi va layoqatlilikning tasdiqlangan bo'lishidir.

Ish beruvchi har bir xodimni tanlov asosida qabul qilayotganda, ishga da'vogar o'z malaka darajasini va malaka sertifikatini taqdim etadi. So'ngra, u suhbatdan o'tib, layoqatliligi baholanadi. Bu jarayonda ish beruvchi va ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlik katta ahamiyatga ega. Bu hamkorlik professional ta'lim standartlarida aks etadi. Ish beruvchi professional ta'lim tizimida buyurtmachi hamda pudratchi sifatida faoliyat yuritishi kerak, chunki aynan professional ta'lim standarti ish beruvchining malaka talablarini o'z ichiga oladi. Bir

so'z bilan aytganda, ish beruvchi ta'lim muassasasiga ishonchli hamkor bo'lishi kerak.

Sifatsiz professional ta'lim standarti esa samarasiz ta'limga olib kelishi mumkin. Shunday ekan, mukammal professional ta'lim standarti aslida ta'lim sifatiga buyurtma berish bilan tengdir.

Iqtisodiyotni rivojlantirish uchun moliyaviy, texnik, texnologik va, albatta, inson resurslarining roli muhim. Bu resurslar qanchalik kuchli bo'lsa, natijalar ham shunga muvofiq bo'ladi. Inson resurslarini rivojlantirish orqali yoshlar, xotin-qizlar, kambag'allikni qisqartirish va mehnat migrantlari kabi dolzarb muammolarni hal qilish, shuningdek, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash orqali iqtisodiy o'sishga erishish ko'zda tutilmoqda.

Milliy malaka tizimining joriy etilishi va professional ta'lim standartlarining tatbiq qilinishi yoshlarimizning kasbiy o'sishini yo'naltirishda katta imkoniyatlar yaratadi, ularning kelajakka ishonchini mustahkamlaydi. Bu ayniqsa, yangi texnologiyalar joriy etilayotgan sohalar, xorijda mehnat qilayotgan migrant yoshlar uchun juda muhimdir. Milliy malaka tizimi yoshlarning salohiyatini oshirish, ularning mehnat bozoridagi imkoniyatlarini kengaytirish va raqobatbardoshligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Bugungi kunda professional ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan ish beruvchilar va ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlikka, ishlab chiqarish va o'quv jarayonlarining uyg'unlashuviga, shuningdek, milliy malaka tizimi va professional standartlarning to'liq joriy etilishiga bog'liq. Bu tizimning samarali ishlashi yaqin kelajakdagi taraqqiyot sur'atini belgilab beradi.

O'qituvchilarni tayyorlash konsepsiyalari

“1960-yillarning oxirida YUNESKO tomonidan o'qituvchilar maqomi to'g'risidagi tavsiyanoma qabul qilindi, bu o'qituvchilarning kasbiy va ijtimoiy-iqtisodiy holatini tartibga soluvchi birinchi xalqaro huquqiy hujjat edi”². Ushbu tavsiyanoma nafaqat ularning huquq va majburiyatlarini belgilab berdi, balki davlatlar tomonidan bu qoidalar

² UNESCO. *Recommendation concerning the Status of Teachers*, 1966.

qanday amalga oshirilayotganini nazorat qilish mexanizmini ham joriy qildi. A'zo davlatlar YUNESKO Kotibiyatiga qoidalarining bajarilishi to'g'risida muntazam hisobot taqdim etishlari shart. Bunday xalqaro monitoring jarayoni maxsus tuzilgan ekspertlar qo'mitasi tomonidan olib boriladi.

Shu davrda uzluksiz pedagogik ta'lim asoslari shakllana boshladi. "1975-yil avgust oyida YUNESKOning 35-sessiyasida o'tkazilgan maxsus xalqaro konferensiyada bo'lajak o'qituvchilarni butun kasbiy faoliyati uchun zarur bilim va ko'nikmalar bilan qurollantirish mumkin emasligi qayd etildi"³. Bu, o'z navbatida, o'qituvchilarning umumiy va pedagogik bilimlarining doimiy yangilanib borishi zarurligini ta'kidladi. Pedagogik tizimlarda yuz berayotgan bosqichma-bosqich o'zgarishlar, shuningdek, pedagogik faoliyatning ijodiy tabiatini hisobga olib, o'qituvchilarning uzluksiz ta'limi kasbga dastlabki tayyorgarlikning fundamental bosqichi sifatida qaralishi kerak.

Bugungi kunda o'qituvchi ta'limining zamonaviy konsepsiyasi shundan iboratki, asosiy pedagogik ta'lim o'qituvchilar malakasini oshirish institutlari yoki universitetlarida beriladi. Ko'pgina davlatlarda universitet darajasida o'qituvchilarni tayyorlash tendensiyasi keng tarqalgan. Yangi o'qituvchilar tajribali maktab o'qituvchilari rahbarligida moslashish va kasbiy faoliyatni shakllantirish jarayonidan o'tadilar. Bu jarayon Qozog'iston va Rossiyada "mentorlik", Angliyada "sinov yili", AQShda esa "mentorlik" deb ataladi va bir yildan uch yilgacha davom etishi mumkin. Ishlayotgan o'qituvchilarning malakasini oshirish universitetlar va maxsus malaka oshirish muassasalarida uzoq muddatli yoki qisqa muddatli kurslar orqali amalga oshiriladi. Angliya va AQShda malaka oshirishning ikkinchi turi maktablarda ham keng qo'llaniladi. Shuningdek, o'qituvchilar o'z-o'zini rivojlantirish bilan ham shug'ullanadilar. Bunga kutubxonalarda ishlash, tajribali hamkasblar bilan maslahatlashish, seminarlar va konferensiyalarda ishtirok etish, pedagogik fan sohasidagi yangiliklar va yutuqlar bilan tanishish kabi faoliyatlar kiradi.

³ UNESCO. *International Conference on the Education of Teachers*, 35th session, 1975.

“YUNESKO tomonidan 1966-yilda qabul qilingan o‘qituvchilar maqomi to‘g‘risidagi tavsiyanoma xalqaro darajada o‘qituvchilarning kasbiy va ijtimoiy-iqtisodiy holatini tartibga soluvchi muhim huquqiy hujjat sifatida tarixga kirdi. Ushbu hujjat o‘qituvchilarning huquq va majburiyatlarini belgilab, ularning huquqlarini himoya qilish, shuningdek, ta’lim sifati va samaradorligini oshirishni nazarda tutadi. Davlatlar ushbu tavsiyanomani bajarish haqida YUNESKO Kotibiyatiga muntazam ravishda hisobot topshirishlari shart, va bunday monitoring jarayoni maxsus tuzilgan ekspertlar qo‘mitasi tomonidan amalga oshiriladi”⁴

Kasbiy malakani oshirish jarayonida davlat harajatlari talab qilinmaydi, chunki bu jarayon asosan o‘qishga yuqori motivatsiyaga ega bo‘lganlar uchun mo‘ljallangan. Ushbu motivatsiya professional “narvon”ni joriy etish orqali qo‘llab-quvvatlanadi. O‘qituvchining kasbiy darajasi qanchalik baland bo‘lsa, uning ish haqi ham shuncha yuqori bo‘ladi. Ba’zi hollarda bu farqlar sezilarli darajada oshkor bo‘ladi. Rossiya, Angliya va AQShda pedagogika oliy o‘quv yurtlarida qabul va o‘qish tartib-qoidalari turli xil bo‘lsa-da, pedagogik mutaxassisliklar bo‘yicha kasbiy yo‘naltirish va tanlovlar bir xil tamoyillar va umumiy mezonlar asosida amalga oshiriladi.

Angliyadagi pedagogik universitetlarning eksperimental modeli alohida e’tiborga sazovor. Talabalar universitetga kirgan zahoti maktablardan biriga shartnoma asosida biriktiriladi. Ular yordamchi xodim sifatida ishlashdan boshlab, o‘qituvchi yordamchisi va to‘liq o‘qituvchigacha bo‘lgan pozitsiyalarda ishtirok etishlari mumkin. Bu aloqalar talabaga maktab muhitiga ko‘nikish, bolalarni kuzatish va ularning psixologiyasini tushunish, shuningdek, nazariy bilimlarni amaliy ko‘nikmalar bilan mustahkamlash imkonini beradi.

Boshlang‘ich bosqichda malaka oshirish dasturi o‘quvchining ehtiyojlariga mos ravishda tashkil etiladi. Ushbu dastur ta’lim texnik vositalaridan foydalanish, materialni taqdim etish va bilimlarni nazorat qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Shu bilan birga,

⁴ UNESCO. (1966). *Recommendation Concerning the Status of Teachers*. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/>

maktabning ehtiyojlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni o'quvchilarining rivojlanish darajasi va faoliyat sharoitlari ham hisobga olinadi.

Kasbiy tayyorgarlik jarayonida, mutaxassis uchta muhim jihat bilan duch keladi: mazmun, shaxsiy va texnologik (jarayonli) jihatlar. Bu jihatlar asosida mutaxassisning kasbiy tayyorgarlik darajasi aniqlanadi: u nimani bilishi kerak, qanday qo'llashi kerak va qanday shaxsiy sifatlarga ega bo'lishi kerak. Ushbu uch jihat birligi va uzviyligi kasb-hunar ta'limining yuqori saviyasini belgilaydi.

Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash Rossiya, Angliya va AQShda ko'p bosqichli tizim orqali amalga oshiriladi. Rossiyada bakalavr, mutaxassis, magistr darajalari mavjud bo'lsa, Angliya va AQShda bakalavr va magistr bosqichlari mavjud. O'qituvchilarning aksariyati o'qishni san'at magistri yoki ta'lim fanlari magistri darajalari bilan tugatishadi. Shu bilan birga, malakali o'qituvchi maqomi Angliya davlat maktablarida barcha ta'lim bosqichlarida zarur hisoblanadi⁵.

Parallel ta'lim modeli ko'pincha Angliya, Rossiya va Qo'shma Shtatlarida o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida qo'llaniladi. Bu jarayon uch-to'rt yil davom etadi va natijada talaba ta'lim bakalavri darajasini oladi. Rossiyada pedagogika universitetlari va institutlari bu model bo'yicha o'qituvchilarni tayyorlaydi, Angliyada esa universitet darajasidagi pedagogika kollejlari bu amalga oshiriladi. AQSHda esa pedagogika kollejlari o'qituvchilarni tayyorlashga ixtisoslashgan⁶.

Biroq, Angliya va AQSHda o'qituvchilar malakasini oshirish kollejlari va Rossiyadagi o'qituvchilar malakasini oshirish institutlarining soni kamaymoqda. Parallel model bo'yicha kasbiy tayyorgarlik birinchi o'quv yilidan boshlanadi va umumiy ta'lim bilan bir qatorda psixologik-pedagogik fanlar ham o'qitiladi. Ushbu jarayonda talabalar pedagogika, psixologiya, maktab gigiyenasi va pedagogika tarixini o'rganishadi. Bu o'quv fanlari turli pedagogik amaliyotlar bilan boyitiladi.

⁵ Teacher Training Programmes. (2021). *Pedagogical Education Systems in Russia, the UK, and the USA*. Retrieved from [<https://unesdoc.unesco.org/>]

⁶ Department for Education. (1996). *Teaching in England: Policy and Practice*.

“Talabalarining o‘qishi uchta asosiy yo‘nalishga bo‘linadi: umumiy ta’lim (“asosiy”) kurslari, maxsus ta’lim, va professional kurslar. Ularning 30% “predmet” kurslarini o‘rganishga, 25% pedagogika fanlariga, 23% umumiy ta’lim fanlariga, 10-12% professional kurslarga ajratiladi. Angliyada esa o‘qituvchilik amaliyoti o‘rtacha 25 hafta davom etadi, bu esa 1996-yildan boshlab 32 haftaga uzaytirilgan.

Angliya va AQShda ketma-ket model bo‘yicha ta’lim talabalar birinchi uch-to‘rt yil ixtisoslik bo‘yicha o‘qishadi, keyin esa bir yillik kasbiy ta’lim olishadi. Bu ta’lim jarayonida ular universitetdan keyingi daraja yoki ta’lim sertifikatiga ega bo‘lishadi. Angliyada boshlang‘ich ta’lim bo‘yicha PGCE dasturi talabalaridan 15 haftalik maktab amaliyoti talab qilinadi, o‘rta ta’limda esa 32 hafta”⁷.

Muqobil ta’lim modellariga kelsak, Angliyada bir nechta turli sxemalar qo‘llaniladi, jumladan, o‘qituvchilarni litsenziyalash va masofaviy ta’lim markazlari. Qo‘shma Shtatlar va Rossiyada ham muqobil modellar mavjud bo‘lib, ular turli fakultetlar va kurslar orqali amalga oshiriladi. Rossiyada asosiy muammolardan biri o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarlik dasturlarini ishlab chiqishdir, ayniqsa maxsus tayyorgarlikni nazarda tutuvchi dasturlar yetarlicha rivojlanmagan.

O‘qituvchilarning malakasini oshirishda ko‘p mamlakatlarda amaliy mashg‘ulotlarga katta e‘tibor beriladi, lekin Rossiyada maxsus tayyorgarlik uchun ko‘proq vaqt ajratiladi. Shu bilan birga, Angliya va Qo‘shma Shtatlarda yosh o‘qituvchilar uchun kasbiy moslashuv dasturlari mavjud bo‘lib, ular sinov yili va murabbiylik orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonlar Angliya va AQShda bir yil davom etadi, Rossiyada esa uch yil. O‘qituvchining o‘z-o‘zini tarbiyalash jarayoni ham kasbiy malaka oshirishning muhim qismidir. Ko‘pgina mamlakatlarda o‘qituvchilar o‘z malakasini oshirish uchun seminarlar va konferensiyalarda qatnashadilar. Angliya va AQShda bunday dasturlar hukumat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi va pedagogik kadrlar tayyorlash uchun maxsus grantlar ajratiladi. To‘liq kunlik maktab

⁷ Altbach, P. G., Reisberg, L., & Rumbley, L. E. (2009). *Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution*. UNESCO Publishing.

o'qituvchilariga har yili kamida besh ish kuni davomida darslardan ozod bo'lish imkoniyati beriladi, bu vaqtning uch kunini malaka oshirishga bag'ishlash tavsiya etiladi.

Shuningdek, Angliya va AQShda qo'shimcha ta'lim o'qituvchilari malakali o'qituvchi maqomiga ega bo'lishlari shart emas, lekin ular sertifikat olish uchun maxsus kurslarda o'qishga da'vat etiladilar.

Ta'lim tizimida maktab va oila hamkorligi

Yosh avlodni tarbiyalashda asosiy ta'lim va tarbiya markazi - oila va maktabdir. Bolaning tarbiyasi oilada juda nozik va murakkab jarayon bo'lib, bu ota-onadan odob, bilim va tarbiya ko'nikmalarini talab qiladi. Tarbiya ishlari ta'lim muassasalari bilan birga, oila va mahalla hamkorligida amalga oshiriladigan murakkab va mas'uliyatli vazifadir. Bolaning mustaqil va erkin shaxs sifatida rivojlanishi uchun avvalo oila mustahkam bo'lishi muhimdir. Oila - jamiyatning tayanchi ekanligini unutmaslik kerak. Oiladagi ta'lim va tarbiyani to'ldiruvchi muhim omillar esa maktab va mahalladir.

Ta'lim muassasalari, oila va mahalla o'zaro hamkorlikda ishlashi bolaning tarbiyasida, xususan, uning barkamol shaxs bo'lib yetishishi uchun zarurdir. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I. Karimov tashabbusi bilan qabul qilingan "Mustahkam oila yili" davlat dasturini amalga oshirish jarayonida oila, mahalla va ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish ushbu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Oila va maktab o'rtasidagi doimiy aloqalar bola tarbiyasining samaradorligini oshiradi. Maktabda o'rgatiladigan bilim va ko'nikmalar oiladagi qadriyatlar, odob-axloq me'yorlari bilan uyg'unlashganda, bola ma'naviy jihatdan yetuk, o'ziga ishonadigan shaxs sifatida shakllanadi. Mahalla ham bu jarayonda muhim rol o'ynaydi. Chunki mahalla ijtimoiy institut sifatida nafaqat ma'naviy, balki madaniy merosning davomiyligini ta'minlashda, bolalar va yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishda beqiyos ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasining qonunchiligida oila, maktab va mahalla o'rtasidagi hamkorlikning yuksak qadriyat sifatida belgilanishi,

bolalar tarbiyasidagi mas'uliyatning barcha tomonlarga taqsimlanishi ta'kidlangan. Shu bilan birga, Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan g'oyalar va islohotlar jarayonida bu uch ustun o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash orqali kelajak avlodni yetuk insonlar sifatida tarbiyalash muhim vazifa sifatida ko'rsatilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1993-yilda ishlab chiqilgan "Oila, mahalla, ta'lim muassasalari hamkorligi" konsepsiyasi asosida umumta'lim maktablari, o'zini o'zi boshqarish organlari va oilalar o'rtasida yaqindan hamkorlik yo'lga qo'yilgan. Ushbu hamkorlik yoshlarning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish, ularning qiziqishlari, iste'dod va qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Bugungi kunda "Oila, mahalla, ta'lim muassasalari" o'rtasidagi hamkorlik oilalardagi axloqiy muhitni yaxshilash va u yerda tarbiyalanayotgan bolalarni milliy qadriyatlar ruhida, zamon talablariga mos ravishda yetuk shaxslar sifatida tarbiyalashda katta ahamiyat kasb etmoqda.

Inson uchun oila – hayotga tayyorgarlik ko'radigan muqaddas va qutlug' maskandir. Oila orqali inson hayotiy fazilatlar, jismoniy va ruhiy quvvat hamda tarbiya oladi. Oila mustahkamligi jamiyatning mustahkamligi bilan chambarchas bog'liqdir – oila qanchalik rivojlangan va barkamol bo'lsa, jamiyat ham shuncha tez rivojlanadi.

Tarbiyada har bir bolaning xulqi va temperamentiga qarab munosabatda bo'lishimiz zarur. Bolaning yoshi, jinsi, aqli va farosati kabi xususiyatlarini hisobga olish juda muhimdir. Bola tarbiyalanayotganda, u hali bola sifatida qolishi kerak, shuning uchun tarbiya jarayoni boshidan o'tilishi zarur. Tarbiya jarayonida mayda detallarga e'tibor bermaslik, aslida muhim ahamiyatga ega bo'lgan jihatlarni e'tiborsiz qoldirishga olib kelishi mumkin. "Bolani faqat u bilan suhbatlashganda, nasihat qilganda yoki buyurganda tarbiyalayman", deb o'ylamaslik kerak. Siz bola bilan har bir lahzada tarbiyalayapsiz, hatto uyingizda yo'qligingizda ham. Sizning qanday kiyinishingiz, boshqalar bilan qanday muomala qilishingiz, xursand bo'lishingiz yoki tashvishlanishingiz, do'stlaringiz va dushmanlaringiz

bilan qanday munosabatda bo'lishingiz — bularning barchasi bola uchun muhim ahamiyatga ega, deydi tarbiyashunos olimlar⁸.

Farzandlar oilada olgan tarbiyasini umr bo'yi eslab qoladi va shu asosda yashaydi. Dono xalqimizda “Qush uyasida ko'rganini qiladi” degan maqol bor. Shunday ekan, farzandlarimizga yoshligidan katta e'tibor berishimiz lozim. Agar oilada muhit yomon bo'lsa, ya'ni ota-onalar farzandlariga befarq bo'lib, doimo janjal qilib yurishsa, bu bolaning tarbiyasiga va rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Oila farzandning dastlabki tarbiya maktabidir. Afsuski, oramizda shunday ota-onalar ham bor, ular bolaning barcha talab va ehtiyojlariga haddan tashqari e'tibor berib, o'jarliklarini ko'taradilar. Natijada bola kelajakda yomon xulqli, jamiyatga zarar keltiradigan inson bo'lib qolishi mumkin. Bunday muammolar kelib chiqmasligi uchun, biz bo'lajak yosh avlodga to'g'ri tarbiya berishimiz va ularga adolatlilik, to'g'ri so'zlilik, haqqoniylik va hurmat-izzatni o'rgatishimiz zarur.

Nazorat uchun savollar:

1. Ta'limning huquqiy-meyoriy asoslari nimalardan iborat?
2. Maktabgacha ta'lim tizimining asosiy maqsadlari va vazifalari qanday?
3. Boshlang'ich ta'limning maktabgacha ta'lim bilan uzviyligi qanday amalga oshiriladi?
4. Professional ta'lim tizimining maktabgacha ta'lim va boshlang'ich ta'lim bilan bog'liqligi qanday?
5. O'qituvchilarni tayyorlash jarayonida pedagogik amaliyotning o'rni qanday?
6. O'qituvchilarni tayyorlashda zamonaviy pedagogik texnologiyalar qanday qo'llaniladi?
7. O'qituvchilarni tayyorlashda nazariy va amaliy ta'limning uyg'unligi qanday ta'minlanadi?
8. O'qituvchilarni tayyorlash tizimida bilim va ko'nikmalarni baholash usullari qanday?

⁸ Abdullayeva, O. O. (2021). Ibroyim Yusupov ijodi asosida o'quvchilarning vatanparvarlik tuyg'ularini o'stirish. Academic research in educational sciences, 2(3), 176- 180.

Topshiriq:

1. Ta'limning huquqiy-meyoriy asoslarini tahlil qiling. Asosiy qonunlar, normativ-huquqiy hujjatlarni ko'rib chiqib, ularning ta'lim jarayonidagi ahamiyatini bayon eting.

2. Maktabgacha ta'lim va boshlang'ich ta'lim o'rtasidagi uzviylikni misollar keltirib izohlang.

3. Professional ta'limning maktabgacha ta'lim va boshlang'ich ta'lim bilan bog'liqligini aniqlang va tavsiyalar bering.

MAVZU YUZASIDAN TAYANCH ATAMALAR.

• **Huquqiy-me'yoriy asoslar:** Ta'lim tizimini tartibga soluvchi qonunlar, qarorlar, nizomlar va boshqa rasmiy hujjatlar majmui.

• **Maktabgacha ta'lim:** 0-7 yoshdagi bolalar uchun ta'lim-tarbiya jarayoni bo'lib, bolaning boshlang'ich ta'limga tayyorgarligini ta'minlashga qaratilgan.

• **Boshlang'ich ta'lim:** Bolaning o'qish, yozish va hisoblash kabi asosiy bilim va ko'nikmalarni egallashi uchun mo'ljallangan dastlabki ta'lim bosqichi.

• **Professional ta'lim:** Maxsus kasb-hunar va malaka olishga yo'naltirilgan o'quv jarayoni bo'lib, ish bozoriga chiqish uchun zarur ko'nikmalar beradi.

• **Uzviylik:** Ta'limning turli bosqichlari o'rtasidagi bog'liqlik va ketma-ketlikni ifodalovchi tamoyil.

• **Pedagogika:** O'qitish va tarbiya jarayonini o'rganuvchi ilmiy yo'nalish.

• **Didaktika:** Ta'lim jarayonining mazmuni, metodlari va shakllarini tadqiq qiluvchi pedagogikaning bir qismi.

• **O'qituvchilarni tayyorlash:** Pedagoglarni o'qitish va ularning kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni.

• **Pedagogik texnologiyalar:** Ta'lim berish jarayonini samarali tashkil etish uchun qo'llaniladigan uslub va vositalar majmui.

• **Amaliyot:** O'qituvchilarning nazariy bilimlarini amalda qo'llash, kasbiy faoliyatda tajriba to'plash jarayoni.

• **Hamkorlik:** Ta'lim jarayonida maktab va oila o'rtasidagi o'zaro muloqot va qo'llab-quvvatlash.

• **Ota-onalar kengashi:** Maktabda ota-onalarning ta'lim jarayoniga faol ishtirokini ta'minlash uchun tashkil etilgan jamoat birlashmasi.

• **Pedagogik muloqot:** O'qituvchi va ota-onalar o'rtasidagi o'quvchilarning ta'limi va tarbiyasini muhokama qilish uchun tashkil etiladigan suhbat.

• **Oila tarbiyasi:** Bolaning asosiy ahloqiy va ijtimoiy ko'nikmalarni oilaviy muhitda egallash jarayoni.

• **Uy vazifasi:** O'quvchilarning bilimini mustahkamlash va ota-onalar ishtirokini oshirish uchun uyda bajarilishi kerak bo'lgan topshiriqlar.

2-MAVZU: BOSHLANG'ICH TA'LIMiy MUHIT.

Reja:

1. Boshlang'ich ta'lim muhiti va uni loyihalashtirish, axborot muhiti ta'lim jarayonlarini loyihalashtirish.

2. Interaktiv yondashuvini amaliyotga joriy qilish, o'quv-metodik ta'minot.

⚡ **Mavzuning maqsadi:** Bolalarga axloqiy qadriyatlarni, insoniy fazilatlarni va ijtimoiy mas'uliyatni o'rgatish, ularning ma'naviy dunyosini boyitish. O'quvchilarning jamoada ishlash, do'stlik, hamkorlik va bir-biriga hurmat ko'rsatish kabi ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish. Boshlang'ich ta'limiy muhit bolalarning umumiy rivojlanishini ta'minlaydigan, ularning kelajakdagi ta'lim va hayot yo'llarida muvaffaqiyatga erishishlari uchun mustahkam poydevor yaratish maqsadida yaratiladi.

☀ **Tayanch iboralar:** boshlang'ich, ta'lim, pedagogika, tushuncha, zamonaviylik, bilim, ko'nikma, yondashuv, malaka, bilim, idrok, tushunish.

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Talabalarga qo'yiladigan talablar ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Boshlang'ich ta'lim muhiti va uni loyihalashtirish, axborot muhiti ta'lim jarayonlarini loyihalashtirish

Boshlang'ich ta'lim uchun ijtimoiy buyurtmaning asosiy ijrochisi boshlang'ich maktab o'qituvchisidir. O'qituvchilarning katta qismi boshlang'ich ta'lim jarayonida kompyuter va uning asosida yaratilgan texnologiyalardan foydalanish pedagogik ishlarni osonlashtirishi mumkin, bu o'qituvchilarning rivojlanishi va ijtimoiylashuvi uchun muhimdir, deb hisoblashadi. Shu bilan birga, amaliy tajribani o'rganish shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanish ommaviy hodisa emas. Sabablarga nafaqat hal qilinmagan tashkiliy va pedagogik muammolar, balki o'qituvchining standart tomonidan belgilangan vazifalarni hal qilishga, boshlang'ich sinflarda o'quv jarayonini axborotlashtirishga tayyor emasligi kiradi.

"Ma'lum bo'lishicha, kompyuterdan foydalanish boshlang'ich ta'limning yangi sifatini ta'minlamaydi, bu o'quv jarayonini axborotlashtirishga qaratilgan. Sababi, ta'lim jarayonini axborotlashtirish sharoitida boshlang'ich ta'limning maqsadlariga qanday erishish mumkinligi, boshlang'ich maktab o'qituvchilarini mazmuni, vositalari, tashkil etish shakllari, o'qitish va tarbiyalash uslublari va uslublaridagi zaruriy o'zgarishlar to'g'risida, o'qituvchining ushbu o'zgarishlarni rejalashtirishga tayyorligini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida aniq fikrlarning yetishmasligi. Shu bilan birga, novator o'qituvchilar kasbiy faoliyatida

axborot texnologiyalaridan foydalanishning ayrim yo‘nalishlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishda tajriba to‘pladilar. Sababi, ta’lim jarayonini axborotlashtirish sharoitida boshlang‘ich ta’limning maqsadlariga qanday erishish mumkinligi, boshlang‘ich maktab o‘quvchilarini ta’lim mazmuni, vositalari, tashkil etish shakllari, o‘qitish va tarbiyalash uslublari va uslublaridagi zaruriy o‘zgarishlar to‘g‘risida, o‘qituvchining ushbu o‘zgarishlarni rejalashtirishga tayyorligini shakllantirishning o‘ziga xos xususiyatlari asosiy omil bo‘ldi. Shunday qilib, ko‘p darajali ijtimoiy talab va boshlang‘ich ta’limni rivojlantirish amaliyoti boshlang‘ich maktabda o‘quv jarayonini axborotlashtirishni har tomonlama o‘rganish va amalga oshirishni taqozo etdi”⁹.

Monografik va ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish, axborotlashtirish muammolariga bag‘ishlangan dissertatsiya tadqiqotlari natijalari muammoni o‘rganishning navbatdagi darajasini aniqlashga imkon berdi. Pedagogika fani o‘quvchining bir qator o‘ziga xos ta’lim qobiliyatlari va shaxsiyat xususiyatlarini rivojlantirishga o‘qitishning yangi vositalari va usullarining ijobiy ta’sirining dalillarini qo‘lga kiritdi. Boshlang‘ich maktab o‘qituvchilarini kasbiy faoliyatda axborot texnologiyalaridan foydalanishga tayyorlashning mazmuni va texnologiyasini ishlab chiqildi. Boshlang‘ich ta’lim bosqichida axborot texnologiyalaridan foydalanish yosh o‘quvchilarni texnologik tayyorlashning sifat jihatidan yangi holatiga olib keladi.

O‘qituvchilar faoliyatini “elektron vositalar” ta’sirida qayta tashkil etish integratsiya jarayonlari bilan birga olib boriladi. Axborot texnologiyalari vositalarini an’anaviy o‘qitish vositalari bilan birlashtirish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mehnat mashg‘ulotlarini ma’lumot bilan birlashtirishga imkon beradi.

Boshlang‘ich maktabda o‘quv jarayonini axborotlashtirishni kompleks ravishda amalga oshirish nazariyasi va amaliyotidagi qiyinchiliklar obyektiv mavjud bo‘lgan qarama-qarshiliklar bilan birga keladi:

⁹ Azizxodjayeva N.A. Boshlang‘ich ta’limda axborot texnologiyalarini qo‘llashning zamonaviy usullari // Ta’lim va texnologiya. – 2020. – №3. – S. 45-52.

- axborotlashtirishni rivojlantirishga davlat investitsiyalarining kutilayotgan natijalari va boshlang'ich ta'lim amaliyotidagi haqiqiy o'zgarishlar o'rtasida;

- boshlang'ich ta'limni axborotlashtirish zarurati va ushbu jarayonning nazariy jihatdan yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi o'rtasida;

- boshlang'ich maktabdagi ta'lim jarayonining xususiyatlarini o'zgaruvchan boshlang'ich paradigmasi va mavjud ta'lim va tarbiya an'analarga muvofiq o'zgartirish zarurati o'rtasida;

- boshlang'ich sinf o'qituvchisining o'quv jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalanishga tayyorligi va uni shakllantirishning didaktik va uslubiy ta'minotining yetarli emasligi o'rtasida;

- axborotlashtirish sharoitida o'zgarib turadigan ta'lim jarayoni natijalarini baholashda yangi yondashuvlarga ehtiyoj va ularni baholashning o'rnatilgan amaliyoti o'rtasida.

Aniqlangan qarama-qarshiliklarni bartaraf etish zarurati, boshlang'ich maktab o'quv jarayonini axborotlashtirishga kompleks yondashuvni nazariy asoslash, ishlab chiqish va o'quv amaliyotiga tatbiq etishni taqazo etadi. Boshlang'ich maktabda o'qituvchilarning axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishga tayyorligini shakllantirish zarurati saqlanib qolmoqda.

“Boshlang'ich ta'lim muhiti bolalar uchun erta ta'lim va rivojlanish yuzaga keladigan asosiy sharoitlarni anglatadi”¹⁰.

Oila bola tarbiyasida muhim rol o'ynaydi. Ota-onalar va vasiylar bolaning o'qishga bo'lgan munosabatini shakllantiradigan dastlabki yo'l-yo'riq, qadriyatlar va yordam beradi. Mehribonlik uyi o'rganish, izlanish va hissiy rivojlanishga bo'lgan muhabbatni kuchaytiradi.

Boshlang'ich maktablar (boshlang'ich maktablar) yosh bolalar uchun tizimli ta'lim berish uchun mo'ljallangan. Bunga savodxonlik, hisoblash, fan va ijtimoiy tadqiqotlar kabi fanlar bo'yicha rasmiy ta'lim, shuningdek, ijtimoiy o'zaro ta'sir, jamoada ishlash va shaxsiy

¹⁰ Norboyev O. Axborot texnologiyalari yordamida ta'lim sifatini oshirish usullari: O'qituvchilar ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – T.: TDPU, 2019. – 89 s.

rivojlanish imkoniyatlari kiradi. Maktab muhiti bolalarni o'qituvchilar va tengdoshlari bilan tanishtiradi, o'quvchilar hamjamiyatini yaratadi.

Mahalliy hamjamiyat, jumladan, bog'lar, kutubxonalar va madaniyat muassasalari, qo'shimcha resurslar va o'rganish imkoniyatlarini taqdim etadi. Jamiyat dasturlari, darsdan tashqari tadbirlar va norasmiy ta'lim bolalarning o'rganish tajribasini oshirishi va bilimlarni qo'llash uchun real sharoitlarni ta'minlashi mumkin. Boshlang'ich ta'lim muhitida tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlar muhim ahamiyatga ega. Bu munosabatlar bolalarning umumiy rivojlanishi uchun muhim bo'lgan ijtimoiy ko'nikmalar, hissiy aql va hamkorlikda ishlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Boshlang'ich ta'limning muhim jihati o'yinga asoslangan ta'limni o'z ichiga oladi. O'yin bolalarga xavfsiz muhitda o'z qiziqishlarini o'rganish, yangi g'oyalar bilan tajriba o'tkazish, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Umuman olganda, boshlang'ich ta'lim muhiti bolaning o'sishi va o'rganishiga birgalikda ta'sir qiladigan uy, maktab, jamoa va tengdoshlarning o'zaro ta'sirini o'z ichiga olgan hamkorlikdagi ekotizimdir.

Boshlang'ich ta'limni rejalashtirish yosh bolalarning rivojlanish va ta'lim ehtiyojlarini qondiradigan ta'lim dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishga tizimli yondashuvni o'z ichiga oladi.

Boshlang'ich ta'lim umrbod ta'lim va rivojlanish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Aynan shu shakllanish yillarida bolalar o'zlarining kelajagini shakllantiradigan muhim ko'nikmalar, bilim va munosabatlarga ega bo'ladilar. Boshlang'ich ta'limni loyihalashda bolaning rivojlanishi, pedagogik tamoyillar va o'quvchilarning turli ehtiyojlarini tushunishni aks ettirish kerak.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'limning dastlabki yillari kognitiv rivojlanishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko'ra, bolalar o'rganishning turli bosqichlarida rivojlanadi. Samarali boshlang'ich ta'lim ushbu rivojlanish bosqichlariga mos keladigan tarzda ishlab chiqilishi kerak, bu yoshga mos keladigan

o'rganish tajribasini taklif qiladigan va yosh ongni rag'batlantiradi (Piaget, 1952).

“Boshlang'ich ta'lim ijtimoiy ko'nikmalar va hissiy intellektni rivojlantirish uchun juda muhimdir. U bolalarning o'zaro munosabati, hamkorlik qilishi va nizolarni hal qilishi uchun tuzilgan muhitni ta'minlaydi. Akademik, Ijtimoiy va Hissiy Ta'lim Hamkorligi (CASEL) ma'lumotlariga ko'ra, ijtimoiy va hissiy ta'limni o'quv dasturiga integratsiyalashgan dasturlar akademik samaradorlikni oshirishga va sog'lom munosabatlarga olib keladi (CASEL, 2020). Yaxshi tuzilgan o'quv dasturi boshlang'ich ta'limning samarali bo'lishi uchun asosdir. U turli fan sohalarini, jumladan, til san'ati, matematika, tabiatshunoslik, ijtimoiy tadqiqotlar va san'atni qamrab olishi, muvozanatli va har tomonlama ta'lim tajribasini ta'minlashi kerak”¹¹.

O'qitish metodologiyasini tanlash o'quvchilarning faolligiga va ta'lim natijalariga katta ta'sir ko'rsatadi. Boshlang'ich ta'lim uchun samarali o'qitish strategiyalari quyidagilardan iborat:

- Faol ta'lim: hamkorlikda o'rganish, so'rovga asoslangan ta'lim va amaliy mashg'ulotlar kabi usullar talabalarning ishtiroki va faolligini rag'batlantiradi.

- Differensiallashtirilgan ta'lim: O'quvchilarning turli ehtiyojlarini qondirish uchun moslashtirilgan o'qitish barcha o'quvchilarning muvaffaqiyatga erishishini ta'minlaydi (Tomlinson, 2001)

- O'yinga asoslangan ta'lim: Bola rivojlanishida o'yinning ahamiyatini e'tirof etgan holda, o'qituvchilar o'yinni o'quv jarayonining asosiy jihatida o'z ichiga olgan ta'lim tajribasini ishlab chiqishlari mumkin (Fisher, 1996).

Boshlang'ich ta'limda baholash shakllantiruvchi va umumlashtiruvchi bo'lishi, o'quvchilar va o'qituvchilar bilan doimiy aloqada bo'lishi kerak. Samarali baholash strategiyalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Faoliyatga asoslangan baholash: Bu baholashlar talabalarning bilim va ko'nikmalarini real sharoitlarda qo'llash qobiliyatlarini baholaydi.

¹¹ CASEL. "Academics and Social-Emotional Learning". Chicago: CASEL, 2020.

-Portfoliolar: Vaqt o'tishi bilan talabalar ishini to'plash ularning o'sishi va rivojlanishini har tomonlama ko'rish imkonini beradi.

-Standartlashtirilgan test: Standartlashtirilgan baholashlar foydali ma'lumotlarni taqdim etishi mumkin bo'lsa-da, ular oqilona va boshqa baholash usullari bilan birgalikda ishlatilishi kerak (Milliy tadqiqot kengashi, 2001).

Sifatli boshlang'ich ta'lim yaxshi tayyorlangan o'qituvchilarga tayanadi. Pedagogik amaliyotlar va ta'lim tadqiqotlari bilan doimiy aloqada bo'lish uchun o'qituvchilar uchun uzluksiz kasbiy rivojlanish zarur.

O'zbekistonda barpo etilayotgan Uchinchi Renessans davrida boshlang'ich ta'limning asosiy vazifalari sifatida quyidagilar belgilangan:

- boshlang'ich sinf o'quvchilarining tahliliy va kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish;

- boshlang'ich ta'limni ilg'or xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish;

- boshlang'ich ta'lim samaradorligiga erishish.

Mazkur vazifalar oliy pedagogik ta'lim jarayonida o'qitilayotgan "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi" fanining mazmunini belgilaydi. Unga ko'ra, mazkur fanning mazmuni boshlang'ich ta'lim, tarbiya va uni o'qitish asoslari bo'yicha bo'lajak o'qituvchilarga nazariy bilim, ko'nikma hamda malaka berishdan iborat. Bunda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- boshlang'ich ta'lim tushunchasi quyidagilarni qamrab oladi:

- inson va jamiyat qadriyatlariga asosan 7-11 yoshli o'quvchilarga bilim berish;

- boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitish va tarbiyalash jarayoni;

- boshlang'ich ta'limning samarasiga erishish;

- boshlang'ich ta'limni yaxlit tizim sifatida qabul qilish.

- boshlang'ich ta'limda tarbiya tushunchasi quyidagilarni ifodalaydi:

- boshlang'ich sinf o'quvchilariga insoniyatning tarbiyaga oid tajribasini uzatish;

-boshlang'ich sinf o'quvchilarini madaniyat va qadriyatlar olamiga olib kirish;

-boshlang'ich sinf o'quvchilari shaxsini rivojlantirish;

-boshlang'ich ta'lim o'quvchilarini hayotning murakkab vaziyatlari va holatlariga tayyorlash.

Boshlang'ich ta'limda o'qitish tushunchasining mazmuni quyidagilardan iborat:

-boshlang'ich sinf o'quvchilariga bilim, hayotiy tajriba, faoliyat ko'nikmasi berish va ularning tafakkurini shakllantirish;

-boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilim, ko'nikma va malaka hislarini shakllantirish;

-boshlang'ich sinf o'quvchilarining xotira, diqqat va fikr yuritish ko'nikmasini shakllantirish;

-boshlang'ich sinf o'quvchilarining qiziqish, layoqat va qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirish.

Ushbu uch muhim kategorial tushuncha "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi" fani mazmunini tashkil qiladi. Bu fan vositasida o'qituvchi 7-11 yoshli shaxslarga dastlabki ta'lim va tarbiyani beradi, ularni o'qish ko'nikmasini shakllantiradi.

Ayni paytda mazkur fanning mazmuniga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilari quyidagilarga amal qilishi shart:

- o'qishi, ya'ni boshlang'ich sinf o'quvchilari aniq ma'lumotlarni va topshiriqlarni O'qituvchi yordamida sinfdoshlari bilan birgalikda yoki mustaqil ravishda o'zlashtirishi;

- kuzatish, qiyoslash va fikrlash ko'nikmalarini egallashi;

- o'z fikri va qarashlarini ifodalay olishi kerak.

Bularning barchasi boshlang'ich ta'lim pedagogikasi mazmunini tashkil qiladi.

Ushbu fanning yana zamonaviy ikki yo'nalishi bo'lib, ular innovatsiya va integratsiyadan iborat. Innovatsiya – boshlang'ich ta'lim pedagogikasining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, unda mazkur fanga doir yangiliklar, yangi g'oyalar, yangi yondashuvlar va yangi texnologiyalarni tatbiq etish nazarda tutiladi. Integratsiya – boshlang'ich ta'lim pedagogikasining muhim yo'nalishlaridan bo'lib, unda ushbu

fanga ilm-fan, pedagogika va ijtimoiy yutuqlarni joriy etish, fanning o‘zaro aloqalarini tashkil qilish va hamkorliklarini yo‘lga qo‘yish amalga oshiriladi.

Zero, “Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi” fani boshlang‘ich ta’limda amalga oshiriladigan ta’lim-tarbiya asoslari, undagi innovatsiya va integratsiya jarayonlarini o‘rganadi, amaliyotga tatbiq etadi hamda bo‘lajak o‘qituvchilarni mazkur fan bo‘yicha kasbiy tayyorlaydi.

“Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi” fanining maqsad va vazifalari. Mazkur fanning asosiy maqsadi boshlang‘ich ta’limni davlat ta’lim standartlari va davlat talablari asosida talab darajasida tashkil etish asoslari bo‘yicha kasbiy bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiya berishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirishda “Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi” fani modul asosdagi quyidagi vazifalarni o‘rganadi, bo‘lajdak o‘qituvchilarga o‘rgatadi va amaliyotga joriy etish vazifalarini bajaradi¹²:

1-modul: boshlang‘ich ta’lim pedagogikasining nazariy masalalari;

2-modul: boshlang‘ich ta’lim didaktikasi;

3-modul: boshlang‘ich ta’limda tarbiya nazariyasi;

4-modul: boshlang‘ich ta’limda innovatsiya;

5-modul: boshlang‘ich ta’limda integratsiya.

O‘z navbatida bu modullar ichki mavzular, topshiriqlar, mustaqil ta’lim shakllari va laboratoriya ishlariga bo‘linadi. SHu jihatdan ushbu fanning asoslari keng qamrovli bo‘lib, u 5111700-“Boshlang‘ich ta’lim” yo‘nalishi bo‘yicha bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashdagi kasbiy va majburiy fanlardan hisoblanadi.

2019-2020 o‘quv yilidan boshlab oliy pedagogik ta’lim jarayoniga kiritilgan bu yangi fan o‘tgan yillar davomida muayyan tajribalar va yutuqlarga ega bo‘ldi. Uning maqsad va vazifalarini to‘g‘ri amalga oshirish natijasida fanning samaradorligiga erishilganligini ta’kidlab o‘tish joiz.

“Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi” fani “Umumiy pedagogika”, “Pedagogika nazariyasi va tarixi”, “Pedagogik mahorat”, “Pedagogik

¹² O‘. Xoshimov, S. Raximov. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi. Toshkent: O‘qituvchi, 2019. 200 bet.

texnologiyalar”, “Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari” va “Ta’limda normativ-huquqiy hujjatlar” fanlari bilan uzviy bog‘liq. Shuningdek, ushbu fan “Psixologiya”, “Antropologiya” va “Fiziologiya” fanlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ularning metodologik va nazariy asoslaridan foydalanadi.

Umuman ushbu fan ta’kidlangan fanlar bilan quyidagi jihatlar bo’yicha uzviy bog‘liqlikda ekanligini ta’kidlab o‘tish joiz:

- boshlang‘ich ta’limning nazariy asoslari;
- boshlang‘ich ta’lim didaktikasi;
- boshlang‘ich ta’limda tarbiyani amalga oshirish omillari;
- boshlang‘ich ta’limga zamonaviy innovatsiyalarni joriy etish;
- boshlang‘ich ta’limda integratsiya;
- boshlang‘ich ta’limning psixologik xususiyatlari;
- boshlang‘ich ta’limning samaradorlik indikatorlari.

Mazkur masalalar bo’yicha fan o‘ziga turdosh fanlar bilan uzviy bog‘liqlik va aloqadorlik xususiyatlariga ega.

Ayni paytda, “Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi” fani o‘zining obyekti, predmeti, ilmiy-tadqiqot metodlari va usullariga ega. SHu jihatdan bu fan pedagogik fanlar tarkibida o‘ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi. Shunday qilib, “Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi” fani tushunchasi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, u ushbu yangi fanning asoslari bo’yicha tushunchalar beradi¹³.

Interaktiv yondashuvini amaliyotga joriy qilish, o‘quv-metodik ta’minot.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga o‘quv-metodik ta’minotni yaxshilash ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu sinfda ta’lim olayotgan bolalar hali boshlang‘ich bosqichda bo‘lishgani uchun ularga mos, tushunarli va qiziqarli o‘quv materiallari va metodik yondashuvlar kerak. Yaxshi tashkil etilgan o‘quv-metodik ta’minot o‘quvchilarning o‘qish, yozish, hisoblash va boshqa ko‘nikmalarini tez va samarali rivojlantirishga yordam beradi. Quyida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv-

¹³ O‘. Xoshimov, S. Raximov. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi. Toshkent: O‘qituvchi, 2019. 200 bet.

metodik ta'minotini yaxshilash bo'yicha bir nechta muhim yo'nalishlar keltirilgan:

O'quv dasturlari zamonaviy bilim va texnologiyalarni inobatga olgan holda muntazam ravishda yangilanib turishi lozim. Dastur o'quvchilarning yosh xususiyatlari, qobiliyatlari va qiziqishlariga mos kelishi zarur. Shuningdek, o'quv dasturlari milliy an'analar va xalqning madaniy merosini inobatga olgan holda tuzilishi kerak.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ko'rgazmali va interaktiv didaktik materiallar o'quv jarayonini qiziqarli va samarali qiladi. Rang-barang kitoblar, turli xil o'yinlar, audiovizual materiallar va interaktiv texnologiyalar bolalarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularning materiallarni yaxshiroq o'zlashtirishiga yordam beradi.

Har bir bolaning o'z qobiliyati va qiziqishlari bor. Shuning uchun boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'quvchilarga individual yondashib, har birining ehtiyojlariga mos tarzda darslarni tashkil qilishlari lozim. Bu jarayonda metodik qo'llanmalarda bolalarning psixologik xususiyatlari, intellektual darajasi va qobiliyatlariga e'tibor berilishi zarur.

Zamonaviy o'quv jarayonini texnologiyalarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Multimedia texnologiyalari va elektron darsliklar boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun axborotni yanada qiziqarliroq shaklda o'zlashtirish imkonini beradi. Interaktiv ta'lim platformalari va video darslar yordamida bolalar darslarni yanada samarali va o'yin shaklida o'rganishlari mumkin.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'quv va metodik qo'llanmalar yuqori sifatli bo'lishi, ma'lumotlarning to'g'riligiga va izchil yetkazilishiga e'tibor berilishi zarur. Bunda matnlar qisqa, sodda, tushunarli tilda yozilishi lozim. Bunday qo'llanmalar o'quvchilar bilimini chuqurlashtirish va ularni o'zlashtirishda katta yordam beradi.

O'qituvchilarga yangi o'qitish usullari, interaktiv metodlar va texnologiyalarni o'zlashtirishga yordam berish uchun metodik seminarlar va treninglar tashkil etilishi lozim. O'qituvchilarning malakasini oshirish orqali ta'lim jarayonining sifati oshadi va o'quvchilarning bilim olish jarayoni samaraliroq bo'ladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining tarbiyaviy va bilim olish jarayonini yanada boyitish uchun turli sinfdan tashqari tadbirlar – ekskursiyalar, teatrlar, sport musobaqalari va ijodiy tanlovlar tashkil etish zarur. Bu tadbirlar bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirib, ularning bilim doiralarini kengaytiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun baholash tizimi ularning bilimini to'g'ri va adolatli baholashi, motivatsiyani oshirishi lozim. Bu baholash tizimi faqatgina yakuniy natijalarni emas, balki jarayon davomida o'quvchining rivojlanishini ham inobatga olishi kerak. Shu bilan birga, ko'rik va testlar o'quvchilar uchun stress holatini kamaytiradigan tarzda tashkil etilishi kerak.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'quv-metodik ta'minotni yaxshilash nafaqat ularning bilimlarini chuqurlashtirishga, balki ularni jamiyatning barkamol a'zosi sifatida tarbiyalashga ham yordam beradi. Shu jarayonni takomillashtirish orqali mustaqil fikrlaydigan, ijodkor va yetuk yoshlarni tarbiyalash mumkin.

Ta'lim – bu o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati bo'lib, uning jarayonida shaxsning rivojlanishi, bilim olishi va tarbiyalanishi amalga oshadi. Dars davomida o'qituvchi o'z bilim va tajribasini mashg'ulotlar orqali o'quvchilarga yetkazadi, o'quvchilar esa uni o'zlashtiradi va amaliyotda qo'llash qobiliyatini shakllantiradi. O'rganish jarayonida o'quvchilar bilimlarni qabul qilish, qayta ishlash va amaliyotda qo'llash kabi turli o'zlashtirish shakllaridan foydalanadi, bu jarayonda har bir o'quvchi o'ziga xos usullar bilan o'rganganlarini o'zlashtiradi.

Ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning hamkorligi, shuningdek, o'quvchilarning mustaqil ishlashi, sinfdan tashqari faoliyat orqali ta'lim va tarbiya masalalari hal qilinadi. Ta'lim maqsadi jamiyat ehtiyojlariga muvofiq shakllanadi. Shu sababli, ta'lim va tarbiya maqsadlari bir-biriga mos va muvofiq bo'lishi zarur. Ilmiy manbalarda ta'limning maqsadi o'quvchilarni imkoniyatlarini to'g'ri va samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish, mantiqiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni oshirish, milliy g'oyani

singdirish, sharqona tarbiyani shakllantirish hamda shaxsni ma'naviy boyitish deb belgilanadi.

Ta'limiy maqsad asosida o'quvchilarda mustaqil fikrlash, og'zaki va yozma savodxonlik, mantiqiy tafakkur rivojlantiriladi va ularning muloqot madaniyati takomillashtiriladi. Tarbiyaviy maqsad esa ma'naviy, g'oyaviy va estetik tarbiya berishga qaratilgan bo'ladi. Tilni o'rganish jarayonida o'quvchilar xalqning madaniy-axloqiy qadriyatlariga yaqinlashadi va ularga hurmat bilan munosabatda bo'lish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Ulug' donishmandlardan biri: "Kelajak uchun tashvishlansang, farzandlaringga yaxshi bilim ber, o'qit," degan ekan. Bugungi kunda yurtimizda ta'lim-tarbiya tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar qisqa muddatli emas, balki uzoq yillar davomida ta'sirini ko'rsatadigan yirik o'zgarishlar hisoblanadi. Bu islohotlar prezidentimizning kelajakka chuqur e'tibor va donishmandlik bilan qarashidan kelib chiqqan bo'lib, yurtimizning barcha farzandlari bilimli, kuchli va baxtli bo'lishi kerak, degan maqsad asosida olib borilmoqda.

Ma'lumki, ta'lim sohasida ilg'or pedagogik yondashuvlar va yangi axborot texnologiyalarini qo'llash nafaqat o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, balki mustaqil fikrlaydigan, ma'naviy yetuk shaxslar tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Hozirgi kunda interfaol metodlar va zamonaviy texnologiyalarni o'quv jarayonida qo'llash tobora ommalashib bormoqda. Chunki an'anaviy ta'limda o'quvchilar asosan tayyor bilimlarni o'zlashtirishga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularga mustaqil bilim izlash, o'rganish, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatini beradi. Bu jarayonda o'qituvchi shaxsning rivojlanishiga, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi hamda yo'naltiruvchi va boshqaruvchi rolini bajaradi.

Bugungi ta'limda "Aqliy hujum", "Tarmoqlar", "Bahs-munozara", "Sinkveyn", "Kichik guruhlarda ishlash" kabi zamonaviy metodlar keng qo'llanilmoqda. Shuningdek, dars mashg'ulotlarida o'yin-topshiriqlar orqali mavzularni takrorlash va mustahkamlash samarali bo'lmoqda. O'yin-topshiriqlarning turi va shakli darsning mazmuni, o'quvchilar

bilim darajasi va ijodkorlik ko'nikmalariga mos ravishda tanlanishi kerak.

O'quv jarayonida o'quvchi shaxsini mustaqil fikrlashga, boshqalarning fikrini tushunishga va o'z fikrlarini yozma hamda og'zaki ravishda savodli ifoda etishga o'rgatish muhim masala hisoblanadi. O'z tarixiy merosimiz va milliy madaniyatimizni anglagan holda, o'quvchilarning nutq madaniyati rivojlanishiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Bugungi o'qituvchi ilg'or pedagogik va yangi texnologiyalarni o'quv jarayonida qo'llashga tayyor bo'lishi zarur. Yuqoridagilar asosida, o'quv mashg'ulotlarida interfaol metodlarni qo'llash haqida tajribamizni bayon etdik. Bu usullar nafaqat ta'lim-tarbiya samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarga hayot yo'lini tanlash va mustaqil hayotga tayyorlanish imkoniyatlarini ham yaratadi. Biz umid qilamizki, ushbu yondashuvlardan foydalangan holda ta'lim jarayoniga o'z hissangizni qo'shasiz.

“Beshinchisi (oltinchisi, yettinchisi ...) ortiqcha” metodi

Ushbu metod o'quvchilarning mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular o'rganilayotgan mavzularni chuqur tahlil qilish va asosiy tushunchalarni ajratish malakasini o'stiradi. Metodni qo'llash jarayoni quyidagicha tashkil etiladi:

Tushunchalar tizimini shakllantirish: Mavzuni yaxshiroq tushunish uchun tushunchalar tizimi yaratiladi. Bu tizimda mavzuga tegishli tushunchalar jamlanadi.

Ortib qolgan tushunchani ajratish: Mavzuga tegishli bo'lgan to'rtta yoki ko'proq tushuncha beriladi va ulardan birini mavzuga aloqasi yo'q tushuncha sifatida ajratish vazifasi topshiriladi.

Tushunchalarni sharhlash: O'quvchilar ortiqcha tushunchani aniqlagandan so'ng, qolgan tushunchalarni izohlaydi. Bu orqali ular mavzuni yaxshiroq o'zlashtirishadi va tushunchalar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni tushunib olishadi.

Mantiqiy bog‘liqlikni aniqlash: O‘quvchilar tushunchalar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlikni tushuntirib, ularning qanday qilib mavzuni ochib berayotganini asoslashadi.

Metodning asosiy maqsadi o‘quvchilarga mavzu bo‘yicha tahliliy mulohaza yuritishni o‘rgatish va ularning muhim tushunchalarni ajrata olish ko‘nikmasini rivojlantirishdir. Metoddan individual, guruhli va ommaviy shaklda foydalanish mumkin.

Amalda qo‘llash misollari:

1-sinf darsligidagi “Oshxona jihozlari”, “Qushlar”, “Uy hayvonlari va parrandalar” kabi mavzularni o‘rganishda, bu metod yangi mavzuni mustahkamlash uchun qo‘llaniladi. Masalan, o‘quvchilarga uy hayvonlari ro‘yxatidan ortiqcha so‘zni aniqlash topshirig‘i beriladi:

Misol:

Uy hayvonlari: sigir, qo‘y, toshbaqa, ot, it.

Bu yerda “toshbaqa” ortiqcha bo‘lgan so‘z, chunki u uy hayvoni emas. O‘quvchilarga bu so‘zlar ishtirokida gap tuzish vazifasi beriladi. Masalan:

“Ot - insonning eng ishonchli do‘sti”.

Ushbu jarayon orqali o‘quvchilar mavzu bo‘yicha mustahkamroq bilim olishadi, ularning mantiqiy fikrlashi rivojlanadi va axloqiy tarbiya ham amalga oshiriladi.

“Videotopishmoq” metodi. Hozirgi zamonaviy ta’lim jarayonida axborot texnologiyalaridan keng foydalanish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan, “Videotopishmoq” metodi o‘qituvchilarga videomateriallar orqali o‘quvchilarni mavzu bilan chuqur tanishtirishda samarali yordam beradi. Ushbu metod yordamida o‘quvchilarning diqqatini videolavhalarga jalb etib, ularning tahliliy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga imkon yaratiladi.

Metodni qo‘llashda amalga oshiriladigan qadamlar:

1. Videolavha namoyishi: O‘qituvchi o‘quvchilarga izohsiz bir nechta videolavha namoyish etadi. Ushbu videolar o‘rganilayotgan mavzuga doir jarayonlarni tasvirlaydi, lekin unda tushuntirish yoki izohlar bo‘lmaydi. Videolar mavzuni yoritishda asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

2. Videoni izohlash: O'quvchilar har bir lavhada aks ettirilgan jarayonlarni tahlil qiladi va ularda nima sodir bo'layotganini o'z so'zlari bilan tushuntiradilar. Bu jarayon ularning kuzatuvchanlik qobiliyatini rivojlantiradi va o'rganilayotgan mavzuni o'zlashtirishda yordam beradi.

3. Daftarga qayd qilish: O'quvchilar har bir jarayonni o'z daftarlarga qayd etib boradilar. Bu orqali ular tasvirlangan jarayonlarni nafaqat vizual tarzda qabul qilishadi, balki yozma shaklda mustahkamlashadi.

4. Savollarga javob berish: O'qituvchi videolavha asosida savollar beradi va o'quvchilar bu savollarga javob berishadi. Bu jarayon o'quvchilarning bilimlarini chuqurlashtiradi va ularni mantiqiy xulosalar chiqarishga undaydi.

Amalda qo'llash misollari:

- 1-sinfda "Elektr jihozlari" mavzusi bo'yicha videolavhalar namoyish qilinadi. O'quvchilar elektr jihozlarining ishlashi, xavfsizlik qoidalari va ularning kundalik hayotimizdagi roli haqida tahlil olib borishadi.

- 2-sinfda "Yil fasllari" mavzusi bo'yicha namoyish etiladigan videolavhalar orqali o'quvchilar har bir faslning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilib, ularning tabiiy jarayonlarga ta'sirini o'rganishadi.

Bu metod orqali milliy an'analar, urf-odatlar va iqtisodiy munosabatlar haqida ham tushunchalar berish mumkin. Masalan, biror videolavhada milliy bayram yoki tadbir aks ettirilgan bo'lsa, o'quvchilar bu jarayonning milliy qadriyatlar bilan bog'liqligini izohlashadi. "Videotopishmoq" metodi o'quvchilarda diqqatni jamlash, kuzatuvchanlik, tahliliy va tanqidiy fikrlashni shakllantirishga xizmat qiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. O'quv-metodik ta'minotni yaxshilashda qanday omillar muhim ahamiyatga ega?

2. Boshlang'ich ta'lim uchun mo'ljallangan o'quv qo'llanmalar va darsliklar qanday bo'lishi kerak?

3. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanmalarda nimalarga e'tibor berilishi lozim?

4. Darslik va qo'llanmalarning mosligi qanday baholanadi?

5. O'quv jarayonida mustaqil ishlar va ijodiy vazifalarning o'rnini qanday belgilash mumkin?

6. O'quvchilarning darsdan tashqari faoliyatlari uchun qanday qo'llanmalar ishlab chiqilishi zarur?

Topshiriqlar:

Topshiriq 1: Ta'lim muhitini loyihalashtirish rejasi

- Sinf xonasini ta'limga moslashtirish rejasi tuzing. Sinfda joylashgan asbob-uskunalar, darsliklar va didaktik materiallarni to'g'ri taqsimlashga ahamiyat bering.

- Topshiriqni bajarish jarayonida o'quvchilar uchun qulay sharoit yaratishga e'tibor bering, masalan, harakatlanish erkinligi, qulay yoritish va ovoz tarqalish masalalarini hal qiling.

Topshiriq 2: O'quv muhitining talabalarga ta'siri

- Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun sinf xonasidagi vizual va akustik elementlar qanday ta'sir qilishini tadqiq qiling. Bu bo'yicha qisqa hisobot yozing va sinfda nima o'zgartirish kerakligini ko'rsating.

Topshiriq 3: Ta'lim muhitini moslashtirish

- Har bir o'quvchining individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda, sinf xonasidagi muhitni qanday o'zgartirishingiz mumkinligini ko'rsatuvchi loyiha yarating (masalan, moslashuvchan o'rindiqlar, maxsus o'yin burchaklari).

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Boshlang'ich ta'lim muhiti – o'quvchilarning dastlabki bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish uchun tashkil etilgan o'quv muhiti. Ushbu muhit bolaning rivojlanishi, o'qish faoliyati, muloqoti va jamoada o'zini tutishi uchun qulay sharoit yaratadi.

Loyihalashtirish – ma'lum bir jarayon yoki obyektni rejalashtirish, tizimlashtirish va amalga oshirish jarayoni. Boshlang'ich ta'limda bu

tushuncha o'quv jarayonlarini rejalashtirish va o'quv muhiti tashkil etishni anglatadi.

Axborot muhiti – o'quv jarayonida foydalaniladigan barcha texnologik va axborot vositalari majmuasi. Bu, jumladan, kompyuterlar, elektron resurslar, internet va boshqa axborot texnologiyalarini o'z ichiga oladi.

Ta'lim jarayonlarini loyihalashtirish – o'qitish usullarini, o'quvchilarning individual xususiyatlarini va texnologiyalarni hisobga olib, ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga qaratilgan amaliy faoliyat.

Interaktiv yondashuv – o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi faol o'zaro aloqaga asoslangan ta'lim usuli. Bu usulda o'quvchi faqat ma'lumotni qabul qiluvchi emas, balki uni faol o'zlashtiruvchi va muhokama qiluvchi sifatida qatnashadi.

O'quv-metodik ta'minot – o'qituvchi va o'quvchilarni ta'minlash uchun zarur bo'lgan o'quv materiallari, qo'llanmalar, darsliklar va elektron resurslar majmui. Bu ta'lim jarayonining mazmuni va metodikasi bo'yicha to'liq qo'llab-quvvatlashni ta'minlaydi.

Pedagogik texnologiyalar – ta'lim jarayonini samarali tashkil qilish va o'qitish maqsadlariga erishish uchun qo'llaniladigan metodlar, vositalar va texnikalar majmuasi.

Interfaol metodlar – o'qitish jarayonida o'quvchilarni faol ishtirok etishga jalb etadigan metodlar. Bu metodlar orqali o'quvchilar bilimlarni qidirib topish, tahlil qilish va baham ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Axborot texnologiyalari – ta'limda foydalaniladigan kompyuter, dasturiy ta'minot, internet va multimedia vositalari. Ular o'quv jarayonini samarali tashkil qilishga ko'maklashadi.

Interfaol ta'lim muhiti – o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasida faol muloqotni rag'batlantiruvchi, o'quv materiallarini o'zlashtirishni yengillashtiruvchi axborot texnologiyalari va didaktik usullarga asoslangan ta'lim muhiti.

Didaktik vositalar – o‘quv materiallarini o‘zlashtirishda yordam beradigan barcha vositalar (ko‘rgazmali materiallar, texnologik qurilmalar, elektron darsliklar va boshqalar).

O‘quv faoliyati – o‘quvchilar tomonidan ta‘lim maqsadlariga erishish uchun amalga oshiriladigan qator harakatlar. Bu faoliyatda axborot olish, qayta ishlash, tushunish va qo‘llash jarayonlari mavjud.

Modullashtirilgan ta‘lim – darslar mazmunini kichik modullar shaklida taqdim etish orqali amalga oshiriladigan ta‘lim usuli. Har bir modulda muayyan bilim va ko‘nikmalarni egallash maqsad qilib qo‘yiladi.

Metodika – ma‘lum bir ta‘lim jarayonini samarali tashkil etish uchun qo‘llaniladigan metod va texnikalar majmui.

Muammoli ta‘lim – o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan usul. Bu usulda o‘quvchilarga muammo yoki masala berilib, ularni hal qilish jarayonida yangi bilimlar o‘zlashtiriladi.

Refleksiya – o‘quvchilarning o‘z bilimlari, qobiliyatlari va o‘quv jarayonidagi muvaffaqiyatlarini tahlil qilish jarayoni. Bu shaxsiy rivojlanish va o‘z-o‘zini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

3-MAVZU: BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHISI.

Reja:

1. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi shaxsi, rivojlanishning asosiy qonuniyatlari pedagogik qo‘llab-quvvatlash.
2. Indivud va shaxs tushunchasi.

 Mavzuning maqsadi: O‘quvchilarni bilim olish jarayoniga qiziqtirish va ularni mustaqil o‘qish, tushunish hamda yodda saqlash qobiliyatlarini rivojlantirish. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida asosiy o‘quv materiallarini o‘zlashtirish uchun yetarli bilim bazasini yaratish muhimdir. O‘quvchilarga o‘z fikrini to‘g‘ri ifoda etish, tahlil qilish, muammolarni mustaqil hal qilish ko‘nikmalarini berish. O‘quvchi o‘zi uchun ma‘lum bir natijaga erishish yoki savollarga javob topish yo‘llarini izlashni o‘rganishi lozim.

Tayanch iboralar: savodxonlik, maqsadga erishish, yodlash ko'nikmalari, o'zlashtirish, milliy qadriyatlar, bosqich, bilim, ko'nikma, shaxsiy rivojlanish, kasbiy tayyorgarlik, ijtimoiy adaptatsiya, fuqarolik pozitsiyasi, pedagogik metodlar, ta'lim mazmuni, ta'lim sifati, o'quv jarayoni

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Talabalarga qo'yiladigan talablar ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Boshlang'ich sinf o'quvchisi shaxsi, rivojlanishning asosiy qonuniyatlari pedagogik qo'llab-quvvatlash.

Kichik maktab yoshidagi bolalar uchun o'quv faoliyati faqat bilish jarayonlarining rivojlanishini ta'minlabgina qolmay, balki shaxsiy xususiyatlarning shakllanishi uchun ham muhim ahamiyatga ega. Maktab davrida bolaning shaxsiyati rivojlanishda davom etadi, maktabdagi muvaffaqiyatlari uning kelgusi psixik va shaxsiy rivojlanishi uchun asos bo'ladi. Bu davrda bola o'z o'rnini oilasi va sinfdoshlar orasida anglab, yangi majburiyat va vazifalarni his qila boshlaydi.

O'quvchilarda burch hissi rivojlanib, ular o'qishning zarurligini tushunadi va qoida hamda talablarni bajarish kerakligini anglaydi. Bu jarayon bolaning yaxshi o'qishga bo'lgan ehtiyojini kuchaytiradi.

Bolaning axloqiy ongida muhim o'zgarishlar ro'y beradi. O'zini anglash, o'zining yaxshi yoki yomon xususiyatlarini tushunmasdan turib

ham, bola “men” tushunchasini shakllantira boshlaydi. Uy vazifalarini bajarish uning burchi ekanligini bilib oladi. Bu davrda bolalar maktab dasturidan tashqari atrof-muhit hodisalariga ham qiziqib, ijodiy o‘yinlarga ishtiyoq bilan yondashadilar. O‘yinlar orqali bola ijtimoiy qiziqishlarini namoyon etadi, jamiyat uchun tashvishlanish, hissiyotlarni boshqarish kabi sifatlar rivojlanadi.

Maktabdagi dastlabki yillarda bilim olishga bo‘lgan qiziqish ham sezilarli darajada rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi bolalar ko‘pincha individual hodisalarga, so‘ngra esa sabab va qonuniyatlarga qiziqish bildiradilar. Ushbu qiziqishlar bolalarda o‘zini anglash va o‘z xatti-harakatlariga baho berish sifatlarini shakllantiradi. Ammo qiziqishlar ba’zi hollarda barqaror bo‘lmay, ustozning rag‘batiga bog‘liq holda tez o‘tib ketishi mumkin.

“O‘qituvchilar o‘quvchilarning qiziqishlarini qo‘llab-quvvatlab, ularni mustahkam va barqaror holga keltirishga e‘tibor berishlari zarur. Aks holda, o‘qishga nisbatan yuzaki munosabatlar shakllanib, motivatsiya pasayishi mumkin.

Kichik maktab yoshida bolalar orasida musobaqaga kirishish ehtiyoji kuchli bo‘lib, ular o‘z muvaffaqiyatlarini sinfdoshlari bilan taqqoslashadi va birinchi o‘rinda bo‘lishga intiladilar. Bu raqobat motivlari ularda kuchli emotsional tajribalarni keltirib chiqaradi va bu yoshdagi bolalarning shaxsiy rivojlanishiga ta’sir qiladi”¹⁴.

Kichik maktab davrida o‘quvchilar mustaqil ta’lim olishga qiziqish bildirishlari ham kuzatiladi, lekin bu qiziqish oddiy shaklda – qo‘shimcha manbalarni o‘rganish yoki qo‘shimcha kitoblarni vaqti-vaqti bilan o‘qish ko‘rinishida bo‘ladi. Ijtimoiy motivlar ham rivojlanadi va bu motivlar o‘quvchining tengdoshlari orasidagi mavqeiga bo‘lgan ehtiyoj bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu davrda bolaning o‘z-o‘zini baholashi ham shakllanadi. Bu jarayonda o‘qituvchi va kattalarning fikrlari va baholari katta ahamiyatga ega bo‘ladi.

O‘quvchilarning faoliyati faqat o‘quv jarayonidan iborat emas, balki o‘yin, muloqot va mehnat faoliyatlari ham bolalarning shaxsiy rivojlanishiga ta’sir qiladi. Kichik maktab davrida bolalarning

¹⁴ M. Karimova. Pedagogik psixologiya. Toshkent: O‘qituvchi, 2018. 152 bet.

mehnatsevarlik va mustaqillik fazilatlari rivojlanib boradi, ularda mehnatga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi. Bu davrda o'quvchilar turli harakatlarni takrorlab o'rganish orqali ortiqcha va noaniq harakatlardan qutulib boradilar. O'qituvchilar o'quvchilarning mehnat faoliyatini kuzatib, individual yondashuvni qo'llab-quvvatlashlari muhimdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari mehnat va mustaqillik orqali o'z shaxsiy va ijtimoiy jihatlarini rivojlantiradi. Bu mehnat o'quvchilarning yoshiga, individual va jismoniy rivojlanishiga mos bo'lishi kerak. Qiziqarli va kundalik hayotga mos mehnat turlari ularni o'z-o'ziga xizmat qilishga o'rgatadi. Jamoaviy mehnat esa do'stlik, hamkorlik kabi his-tuyg'ularni shakllantirishda muhimdir. Bu jarayonda o'quvchilar o'z mehnat natijalaridan zavq olgan taqdirda, mehnatsevarlik va ijodiy yondashuv rivojlanadi.

Mustaqillik bolalarda ikki asosiy yo'nalishda rivojlanadi: ijtimoiy muhitga moslashish va individual xususiyatlar orqali. Kattalar bolani mehnat va faoliyatga jalb qilish orqali ularni mustaqil bo'lishga undaydi. Mustaqil bajaradigan topshiriqlar berish va ularga ishonch bildirish muhimdir. Shu bilan birga, bolani ijtimoiy muhitda lider rolida his qilishlari ham mustaqillikni rivojlantirishga yordam beradi.

7-11 yoshli bolalar o'zlarini anglay boshlaydi va tashqi ko'rinishlariga ko'proq e'tibor bera boshlaydilar. Bu davrda bolalar uchun tengdoshlari va kattalar tomonidan qabul qilinishi muhim. O'z xatti-harakatlarini muvofiqlashtirish qobiliyati rivojlanadi va bilim olish jarayoniga qiziqishi ortadi.

Iroda tarbiyasi, jumladan, dadillik, chidamlilik, qat'iylik va intizomlilik kabi sifatlarni shakllantirish hamda yomon odatlarning oldini olish bolalar rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

“Individ” va “shaxs” tushunchasi.

Dunyoga kelgan go'dak ma'lum yoshga qadar individ hisoblanadi. “Individ” lotincha “individuum” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, “bo'linmas”, “alohida”, “yagona” ma'nolarini anglatadi. Individ biologik turga kiruvchi alohida tirik mavjudotdir. Shaxsning

shakllanishida harakat o'ziga xos omil sanaladi. Go'dak (chaqaloq) ham turli harakatlarni qiladi. Biroq, bu harakatlar keyinchalik shartli reflekslar bo'lib, ongli ravishda emas, balki shartsiz va shartli qo'zg'otuvchilarga javob tarzida yuz beradi. Go'dakda nutqning hosil bo'lishi, shuningdek, uning tomonidan tashkil etilayotgan harakatlar ongli ravishda sodir bo'la boshlanishi va albatta, ijtimoiy munosabatlar jarayonidagi ishtirokining ro'y berishi shaxs shakllanishining dastlabki bosqichi hisoblanadi. Shaxs tushunchasi insonga taalluqli bo'lib, psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo'lgan jamiyatning a'zosini ifodalashga xizmat qiladi. Odam shaxs bo'lishi uchun psixik jihatdan rivojlanishi, o'zini yaxlit inson sifatida his etishi, o'z xususiyatlari va sifatleri bilan boshqalardan farq qilmog'i kerak.

Shaxs rivojlanishining ijtimoiylashuv bilan aloqadorligi. Odamning ijtimoiy mavjudot sifatida shaxsga aylanishi uchun ijtimoiy muhit sharoitlari va tarbiya kerak bo'ladi. Ana shular ta'sirida odam inson sifatida rivojlanib boradi va shaxsga aylanadi. Rivojlanish shaxsning fiziologik va intellektual o'sishida namoyon bo'ladigan miqdor va sifat o'zgarishlar mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayondir. Rivojlanish mohiyatan oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga, eski sifatlardan yangi holatlarga o'tish, yangilanish, yangining paydo bo'lishi, eskining yo'qolib borishi, miqdor o'zgarishining sifat o'zgarishiga o'tishini ifodalaydi. Rivojlanishining manbai qarama-qarshiliklarni o'rtasidagi kurashdan iboratdir. Bola shaxsining rivojlanishi inson ijtimoiy mavjudotdir degan falsafiy ta'limotga asoslanadi. Ayni vaqtda inson tirik, biologik mavjudot hamdir. Demak, uning rivojlanishida tabiat rivojlanishining qonuniyatlari ham muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, shaxs bir butun mavjudot sifatida baholanar ekan, uning rivojlanishiga biologik va ijtimoiy qonuniyatlar birgalikda ta'sir etadi, ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Chunki shaxsning faoliyati, hayot tarziga yoshi, bilimi, turmush tajribasi bilan birga boshqa fojiali holatlar, kasalliklar ham ta'sir etadi. Inson butun umri davomida o'zgarib boradi. U ham ijtimoiy, ham psixik jihatdan kamolga etadi, bunda bolaga

berilayotgan tarbiya maqsadga muvofiq bo'lsa, u jamiyat a'zosi sifatida kamol topib, murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimida o'ziga munosib o'rin egallaydi. Chunki rivojlanish tarbiya ta'siri ostida boradi.

Shaxsning fazilatlarini to'g'ri ko'rish va bexato baholash uchun uni turli munosabatlar jarayonida kuzatish lozim. Demak, shaxsni rivojlantirish vazifasini to'g'ri hal etish uchun uning xulqiga ta'sir etuvchi omillar hamda shaxs xususiyatlarini yaxshi bilish zarur. Tarbiya bolaga samarali ta'sir etishi uchun o'sish va rivojlanish qonuniyatlarini bilish va hisobga olish maqsadga muvofiq. Shunday qilib, rivojlanish va tarbiya o'rtasida ikki tomonlama aloqa mavjud. Shaxsning ijtimoiylashuvi - ta'lim-tarbiya ta'sirida inson psixologik funksiyalarining takomillashuvi, ijtimoiy-axloqiy qadriyatlar, xulq-atvor me'yor va qoidalarining o'zlashtirilishi, dunyoqarashining boyish jarayoni va natijasi. Ijtimoiylashuv jarayoni o'zining sifat xususiyatlariga, tarkibiga, qonuniyatlariga, omillariga, shart-sharoitlariga, boshqarilishiga va ijtimoiylashgan insonda namoyon bo'lishiga (uning xususiyatlari, sifatlari, o'ziga xosliklari) ko'ra murakkabdir. Ana shu sababli u o'zida turli fanlar tomonidan ko'rib chiqiladigan ijtimoiylashuvning xilma-xil - madaniy, axloqiy, xuquqiy, mehnat, psixologik ko'rinishlarini aks ettiradi. Pedagogika haqida gap ketganda esa, bu sohadagi ijtimoiylashuv jarayoni pedagogikaning predmeti, sohasi va ehtiyojlarining o'ziga xosligini hisobga olib, pedagogik ijtimoiylashuv turi sifatida alohida e'tibor bilan qarab o'tiladi. Bu insonning dunyoga kelgan vaqtdan boshlab ijtimoiy belgilangan va muhim pedagogik yangidan shakllanuvchi tajribalarni - tarbiyalanganlik, ta'lim olganlik, ma'lumotlilik va rivojlanganlik hamda ularning kelgusidagi butun umri mobaynida muttasil o'zgarib borishi (mukammallashuvi) jarayoni va yuzaga kelish natijasidir. Bu holda shaxsga nisbatan sust ravishda yondashuv kuzatilmaydi, balki u ijtimoiy munosabatlarning va pedagogik tizimning subyekti sifatida, tajriba egallashda faollik va mustaqillikni namoyon qiluvchi hamda o'z-o'zini shakllantiruvchi, shu bilan birga o'z hayot yo'li uchun javobgarlikni his etuvchi subyekt sifatida qoraladi.

Pedagogikaning vazifasi - insonga fikrlovchi shaxs, ijtimoiy faol fuqaro bo'lib yetishishiga, jamiyatda o'z o'rnini va xulq-atvorini, o'z istak-maqсадlarini yo'nalishini anglaydigan, pedagoglar va jamiyatdagi pedagogik tizim bilan birgalikda umuminsoniy qadriyatlarni saqlash va mustahkamlashga yo'nalgan shaxs bo'lishiga yordam berishdir. Ijtimoiylashuvning quyidagi umumiy mexanizmlari mavjud: ana'naviy - oila va yaqin muhit orqali o'quvchilarni ijtimoiy faollikka jalb etish, faoliyat va muloqotda maqbul shar-sharoitlarni yaratish; institutsional - ijtimoiy institutlar va ta'lim muassasalari tomonidan o'quvchilarning rivojlanishi uchun zaruriy shart-sharoit va imkoniyatlarni yaratish; shaxslararo - o'quvchilarni ijtimoiy aloqalar tizimiga jalb etish, ularda muloqotmandlik malakalarini rivojlantirish; refleksiv - o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini baholash, o'z-o'zini loyihalashni pedagogik qo'llabquvvatlash orqali individual ongni taraqqiy ettirish.

Ijtimoiylashuvning quyidagi umumiy mexanizmlari mavjud: ana'naviy, institutsional, shaxslararo, refleksiv O'quvchilarni ijtimoiylashtirishning muhim sharti ularda ijtimoiy kompetentlikni qaror toptirishdir. Ijtimoiy kompetentlik insondan ijtimoiy vaziyatlarga yo'nalganlik va boshqarish qobiliyatini talab etuvchi boshqa kishilar bilan kommunikatsiyani yo'lga qo'yishda o'z ifodasini topadi. Ijtimoiy kompetentlikning asosiy funksiyalariga moslashuv, ijtimoiy tashxislash, shaxs integratsiyasi va umumijtimoiy tajribani kabilar kiradi. Ijtimoiy tajriba o'quvchilarni ijtimoiylashtirishning integral natijaviy tavsifini o'zida aks ettirib, faoliyatga yo'naltirilgan va aksiologik yondashuvlarga asoslanishni talab etadi. Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv nuqtai nazaridan ijtimoiy tajriba o'quvchining boshqa kishilar, atrof-muhit bilan o'zaro harakati natijasida yuzaga keluvchi ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va ustanovkalar yig'indisini o'zida aks ettiradi. Ana shu sababli shaxsda o'z-o'zini tashkillashtirish va o'z o'zini korreksiyalash madaniyatini shakllantirishga yo'naltirilgan "o'z-o'zini boshqarish tajribasi"ni ijtimoiy tajribaning komponenti sifatida qarash maqsadga muvofiqdir. O'z-o'zini boshqarish tajribasini shakllantirishning asosiy ijtimoiy sohalari sifatida individni subyekt-subyekt munosabatlariga jalb etish; subyektda tashabbuskorlikni

shakllantirish; hayotiy faoliyat jarayonida o'z-o'zini tashkillashning universal namunalarini qabul qilish kabilarni kiritish mumkin. Aksiologik yondashuv nuqtai nazaridan shaxsda ijtimoiy tajribani shakllantirish ikkita o'zaro aloqador yo'nalishda amalga oshadi. Birinchidan, inson hayotining mazmuni, shaxslararo munosabatda ma'naviy-axloqiy me'yor va qoidalar sifatida individda qadriyatga yo'naltirilgan tashxislashni shakllantirish, ikkinchi tomondan shaxsiy nuqtai nazardan yuqori mavqega ega o'z-o'zini boshqarishda aks etuvchi o'zaro birgalikdagi faoliyat jarayonidagi xatti-harakatlar, ijtimoiy va hayotiy ahamiyat kasb etuvchi xulq-atvor me'yorlarini o'zlashtirish bilan bog'liqlikni o'zida aks ettiradi.

O'quvchilarni o'z-o'zini boshqarishga yo'naltirish pedagogik hodisa sifatida shaxs salohiyatini rivojlantirish bilan bog'liq intellektual, emotsional-hissiy va faoliyatga yo'naltirilgan sohalar uyg'unligini talab etadi hamda o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini yuqori darajada rivojlantirish asosida ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qiladi. O'quvchilarning ijtimoiy tajribani o'zlashtirishi quyidagi bosqichlarda amalga oshirilishi lozim: ijtimoiy moslashuv: ijtimoiy vaziyatlarda o'zining rolini aniqlay olish, vaziyatga moslashuvchanlik va safarbarlik; loyihaviy: ijtimoiy faoliyat jarayonida o'z-o'zini anglash, individual xulq-atvor strategiyalarini tanlay olish; interiorizatsiya: ijtimoiy faoliyatning asosiy me'yorlarini qabul qilish va faoliyatda namoyon etish.

Shaxs rivojlanishida irsiyat, muhit va tarbiyaning tutgan o'rni. Fanda odamning shaxs sifatida rivojlanishiga biologik va ijtimoiy omillarning ta'siri o'rtasidagi munosabatni belgilashga oid munozara ko'pdan buyon davom etmoqda. Insonning shaxs sifatida, rivojlanishida ijtimoiy hodisalarning ta'siri kuchli bo'ladimi? Yoki tabiiy omillar yetakchi o'rin tutadimi? Balki tarbiyaning ta'siri yuqoridir? Ular o'rtasidagi o'zaro munosabat qanday? Fanda biologik yo'nalish deb nomlangan nuqtai nazar yetakchi o'rinlardan birini egallab, uning vakillari Aristotel, Platonlar tabiiy- biologik omillarni yuqori qo'yadi. Ular tug'ma imkoniyatlar, taqdir, tole har kimning hayotdagi o'mini belgilab bergan, deydilar. XVI asr falsafasida vujudga kelgan

preformizm oqimi namoyandalari esa shaxs rivojlanishidagi naslning rolga katta baho berib, ijtimoiy muhit va tarbiyaning rolini inkor etadi. Xorij psixologiyasidagi yana bir ohim - bixeviorizm XX asr boshlarida yuzaga kelgan bo'lib, uning namoyandalari, ong va aqliy qobiliyat nasldan-naslga o'tib, insonga u tabiatan berilgan, deyiladi. Mazkur ta'limot vakili amerikalik olim E.Torndaykdir. Pragmatizm oqimi va uning vakillari D.Dyui, A.Kombe ham shaxs rivojlanishini biologik nuqtai nazarda asoslaydilar. Ular rivojlanishni faqat miqdoriy o'zgarishdan iborat, deb qaraydilar. Naslning rolini absolyutlashtirib, uni inson taqdirida hal qiluvchi ahamiyatga ega deb biladilar. Demak, bir guruh xorijiy olimlar rivojlanishni biologik (nasliy) omilga bog'laydilar. Biologik oqimga qarshi falsafiy oqim vakillari rivojlanishni ijtimoiy omil bilan belgilaydilar. Bu oqim vakillari bola shaxsining jismoniy, psixik rivojlanishi u yashaydigan muhitga bog'liq deb ko'rsatadilar.

“Muhit deganda odam yashaydigan sharoitdagi barcha tashqi ta'sir tushuniladi. Shu nuqtai nazardan tarbiya tufayli bolani o'zi yashaydigan ijtimoiy sharoitga moslashtirish mumkin, degan xulosa kelib chiqadi. Ular ijtimoiy muhitning rolini hal qiluvchi omil deb hisoblaydilar. Demak, odam bolasining shaxs sifatida rivojlanib, taraqqiy etib borishi, uning shaxs bo'lib kamolga etishida nasl (biologik omil), ijtimoiy muhit (bola yashaydigan sharoit), shuningdek, maqsadga muvofiq amalga oshadigan tarbiya ham birdek ahamiyatga ega”¹⁵.

Bu omillarning ta'sirini aniqlashda ilg'or pedagogik olimlar, psixolog va faylasuflar ta'limotiga suyaniladi. Falsafada shaxsni jamiyat bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy hayotdagi murakkab voqelik deb qaraladi. Ular individning ma'naviy boyligi uning munosabatlariga bog'liq, deb hisoblaydilar. Falsafiy-antropologik yondashuv o'zining tadqiqotchilik va tarbiyaviy funksiyasiga ko'ra o'quvchining ma'naviy dunyosiga yo'naltirilgandir. Ana shu sababli mazkur yondashuv pedagogikadagi mavjud boshqa ilmiy yoki gnoseologik yondashuvlardan farqli ravishda muloqot va o'zaro bir-birini tushunish asosida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishni talab etadi. Mazkur yondashuvning o'ziga xosligi ta'lim-

¹⁵ M. Murodov. Tarbiya va ijtimoiy muhit. Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. 96 bet.

tarbiya jarayonining barcha subyektlariga nafaqat dunyoqarash ko‘rinishida, balki mavjudlik usuli tarzida qarashni talab etadi. Mazkur mavjudlik usulini birinchi navbatda borliqni anglab etish sifatida tushunish lozim. Ikkinchidan, mazkur mavjudlik usulini uzluksiz ravishda o‘z-o‘zi, boshqalar va boshqa madaniyatlar bilan muloqot tarzi sifatida aniqlashtirish maqsadga muvofiqdir. Shaxsning shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar quyidagi shaklda aks ettirilgan Shaxsga ijtimoiy muhitning ta’siri ham muhim. Bu tarbiya orqali amalga oshiriladi. Birinchidan, tarbiya ta’sirida muhit bera olmagan bilim, ma’lumot egallanadi, mehnat va texnik faoliyat bilan bog‘liq ko‘nikma va malakalar hosil bo‘ladi. Ikkinchidan, tarbiya tufayli tug‘ma kamchiliklar ham o‘zgartirilib, shaxs kamolga yetadi. Uchinchidan, tarbiya yordamida muhitning salbiy ta’ sirini ham yo‘qotish mumkin. To‘rtinchidan, tarbiya kelajakka qaratilgan maqsadni belgilaydi. Demak, tarbiya bilan rivojlanish bir-biriga ta’sir etadi, bu tarbiya doimiy va uzluksizdir. Shunday qilib, bola shaxsining rivojlanishida tarbiya ham yetakchi o‘ringa ega bo‘lib, tarbiya tufayli nasl-nasabi, oila muhiti, ijtimoiy muhit ta’sirida har tomonlama rivojlanishga qodir, degan xulosani chiqarish mumkin.

Shaxs rivojlanishining yosh va psixologik xususiyatlari. Muayyan bir yosh davriga xos bo‘lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar yosh xususiyatlari deb ataladi. Ana shu yosh xususiyatlarni hisobga olgan holda ta’lim va tarbiya ishi tashkil etiladi. Shunda bola rivojlanishiga tarbiya ta’siri kuchli bo‘ladi. Muayyan bir yosh davriga xos bo‘lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar yosh xususiyatlari deb ataladi. Bolalarning tarbiyasiga to‘g‘ri yondashish, uni muvaffaqiyatli o‘qitish uchun bola rivojlanishidagi turli yoshdagi davrlariga xos xususiyatlarni bilish va uni hisobga olish muhimdir. Chunki bola orginizmining o‘sishi ham, rivojlanishi ham, psixik taraqqiy etishi ham turli yosh davrlarida turlicha bo‘ladi. Abu Ali Ibn Sino, Yan Amos Komenskiy, Abdulla Avloniylar ham bolani tarbiyalash zarurligini uqtirib o‘tganlar. Bolaning o‘ziga xos xususiyatini hisobga olish juda murakkab. Chunki bir xil yoshdagi bolalar ham psixik jihatdan turlicha bo‘lishi mumkin. Masalan, ko‘rish

va eshitish qobiliyati, faolligi, tez anglash, sust fikr yuritishi, hovliqma yoki vazminligi, sergap yoki kamgapligi, sergʻayrat yoki gʻayratsizligi, yalqov yoki tirishqoqligi, palapartish va chala ishlaydigan, yigʻinchoqligi yoki ishga tez kirishib ketishi kabilar nerv faoliyati tizimining taʼsiri boʻlib, oʻqituvchi yoki tarbiyachi ularni bilishi zarur. Bolaning individual - oʻziga xos xususiyatini bilish uchun temperamentning umumiy tiplari va bolaning oʻziga xos xususiyatini oʻrganish, metodikasini bilish muhim.

“Temperament (lot. “temperamentum” “qismlarning bir-biriga munosabati” maʼnosini anglatib, shaxsning individual psixologik xususiyatlari majmuidir. Shuningdek, turli yosh davrlarining oʻziga xos rivojlanish qonuniyatlari ham mavjud. Bolaning jismoniy va psixik kamoloti quyidagi davrlarga boʻlinadi:

1. Goʻdaklik davri - chaqaloqlik (1 oy) davri tugagandan to bir yoshgacha boʻlgan davr.

2. Bogʻchagacha boʻlgan yosh davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha.

3. Maktabgacha boʻlgan yosh davri - 3 yoshdan 7 yoshgacha.

4. Kichik maktab yoshidagi oʻquvchilar (bolalar) -7 yoshdan 11-12 yoshgacha.

5. Oʻrta va kata maktab yoshidagi oʻquvchilar (oʻsmirlar, ilk oʻspirinlar) - 12-17 yosh”¹⁶.

Maktabgacha yoshdagi bolaning jismoniy va psixik kamoloti shartli ravishda quyidagi davrlarga boʻlinadi:

1. Goʻdaklik (1 yoshgacha);

2. Ilk yosh (1-2 yosh);

3. Ilk yosh guruhi (2-3 yosh);

4. Kichik yosh (3-4 yosh);

5. Oʻrta yosh (4-5 yosh);

6. Katta yosh (5-6 yosh);

7. Maktabga tayyorlov davri (7 yosh, majburiy taʼlim).

Kichik maktab yoshida oʻyin faoliyatining oʻrnini endi oʻqish faoliyati egallaydi. Bu juda qiyin oʻtish davri boʻlib, bolaning boʻyi, ogʻirligi jihatdan uning tashqi koʻrinishi kam farq qiladi. Suyaklari

¹⁶ X. Xudoyberdiyev. Psixologiya asoslari. Toshkent: Oʻzbekiston, 2021. 120 bet.

qotmagani tufayli tez shikastlanadi. Muskullari tez o'sishi tufayli serharakat bo'ladi. Bosh miyasi tez rivojlanadi. Jismoniy o'sishiga xos bu xususiyatlar tarbiyachidan ehtiyotkorlikni talab etadi. Bu yoshda bola bilim olish va o'rganishga qiziquvchan bo'ladi.

O'rta va katta maktab yoshi (o'smirlik, ilk o'spirinlik 12-17 yosh). O'smirlikning murakkabligi anotomik-fiziologik va psixologik xususiyatdagi kuchli o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Bolaning o'sishi tezlashadi. Bu davrni o'tish davri ham deyiladi. Bu davrda jinsiy etilish davri boshlanadi. Bu bolaning fe'l-atvoriga ta'sir etadi. O'smir hayotida mehnat, o'yin, sport va jamoat ishlari katta rol o'ynaydi. Ba'zilarining o'zlashtirishi pasayadi, intizomi bo'shashadi. Bu davr o'spirinlarning ilk balog'atga yetgan davridir. Mazkur davrda jinsiy etilish tugaydi. Ularda mustaqillik sezila boshlaydi. O'spirin yoshlar hayotga kelajak nuqtai nazaridan qaray boshlaydilar. Madaniy darajasini orttirishga intilish kuchaya boradi, his-tuyg'ularida ham o'zgarish yuz beradi. O'z-o'zlarini tarbiyalashga kirishadilar. Ideal tanlash va unga ergashish kuchayadi. Bu davrda, ular o'rtasida munozaralar o'tkazish yaxshi natija beradi. O'spirinlar o'z guruhiga intiladi. Shuning uchun ham o'spirinning barcha intilishlari ma'lum maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Ularda o'quv fanlarini tanlashga nisbatan ehtiyoj kuchaya boradi.

O'spirinlik - bu aqliy faoliyatning ham rivojlanish davri sanaladi. Ular o'z fikrlarini mustaqil ifodalashga harakat qilib, shaxslik xislatlarini namoyish eta boshlaydilar. Shunda o'qituvchilar va katta yoshlilar ularning hali g'o'r fikrlari va dunyoqarashlarini to'g'ri yo'naltirishlari muhim. Zero, bu davrda o'z-o'zini anglash, ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy xislatlari tez shakllanadi. Bunga uning faoliyati, jamoada va jamoat joylarida o'zini tutishi, odamlar bilan tez muloqotga kirishishi ham turtki bo'ladi.

O'zini kattalardek his etish, o'ziga xosligini namoyon etish, boshqalarning diqqatini o'ziga qaratishga harakat qiladi. Axloqiy muammolarni o'z qarashlari nuqtai nazaridan hal eta boshlaydi. Hayot mohiyati, baxt, burch, shaxs erkinligini o'z qiziqishlari bilan o'lchaydilar. Shu bois ularga katta yoshlilarning beg'araz, to'g'ri yo'nalish berishlari o'ta muhim. Mazkur davrda yoshlar xulqi ham

tarkib topa boshlaydi. Bunda shaxsning jamoadagi mavqei, jamoa shaxslari bilan muomala- muloqoti muhimdir. Albatta, bu borada, ta'lim muassasasida faoliyat ko'rsatayotgan yoshlar ijtimoiy harakati ta'siri katta ahamiyatga ega. Chunki o'spirin-yoshlar mustahil hayot ostonasida bo'lib, ularning bu hayotga to'g'ri qadam qo'yishi uning jamiyatning faol fuqarosi bo'lishining muhim shartidir.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. "Individ" tushunchasi nimani ifoda etadi?
2. Odamning shaxs sifatida shakllanishining asosini nima tashkil etadi?
3. Shaxsning rivojlanishi tushunchasiga izoh bering.
4. Shaxs rivojlanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
5. Shaxs rivojlanishiga doir zamonaviy yondashuvlarni izohlang.
6. Shaxs rivojlanishining yosh davrlariga tavsib bering.
7. Shaxs rivojlanishining gender xususiyatlari deganda nima tushuniladi?

Topshiriqlar:

1. O'quvchilarning qiziqishlari va kuchli tomonlarini aniqlash.
2. Shaxsiy yondashuv asosida ularning qobiliyatlarini rivojlantirishga ko'mak beruvchi mashg'ulotlar tashkil qilish.
3. O'quvchilarga o'zlari uchun qiziqarli va maqsadga yo'naltirilgan vazifalar berish.

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Individual yondashuv: Har bir o'quvchining o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda, shaxsiy imkoniyatlari va qobiliyatlariga mos ta'lim va tarbiya usullarini qo'llash.

Ijtimoiylashuv: O'quvchilarning jamiyatga moslashishi, jamoa a'zosi sifatida o'z o'rnini topishi va o'zaro munosabatlar orqali shaxsiy rivojlanishi jarayoni.

Mustaqillik: O'quvchining o'z faoliyatini mustaqil ravishda tashkil etishi, qarorlar qabul qilishi va ularni amalga oshirish qobiliyati. Pedagoglar bu sifatni rivojlantirish uchun mas'uliyatli vazifalar va topshiriqlar beradilar.

Mas’uliyat: O‘quvchining topshirilgan vazifalarni ongli ravishda bajara olish, o‘z harakatlari uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga olish qobiliyati.

Intizom: O‘quvchining ta’lim jarayonidagi qoidalarga rioya qilishi, o‘z vaqtida topshiriqlarni bajarishi va dars vaqtida xulq-atvorini tartibga solishi.

Iroda tarbiyasi: O‘quvchida qiyinchiliklarga bardosh berish, sabr-toqat va qat’iylilik kabi sifatlarni shakllantirish jarayoni. Pedagogik qo‘llab-quvvatlashda iroda sifatlari rivojlantiriladi.

Tashabbuskorlik: O‘quvchining yangi g‘oyalar, takliflar berishi va o‘z faoliyatida ilg‘or yo‘nalishlarni taklif qilishi. Bu sifatni rivojlantirish uchun o‘quvchilarga erkin faoliyat turlarini tanlash imkoniyati beriladi.

4-MAVZU: BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QITUVCHISI PEDOGOGIK FAOLIYATGA KIRISH.

Reja:

1. Boshlang‘ich sinif o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyasi.
2. Integrativ faoliyat bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash.

 Mavzuning maqsadi: Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining tayanch bosqichi sifatida jamiyatning intellektual, ijtimoiy va madaniy rivojlanishiga qo‘shgan hissasini o‘rganish. Ushbu bosqichlarda o‘quvchilarning ta’lim olish jarayoni ularning keyingi ta’lim bosqichlari va kasbiy faoliyatlari uchun asos yaratadi.

 Tayanch iboralar: savodxonlik, maqsadga erishish, yodlash ko‘nikmalari, o‘zlashtirish, milliy qadriyatlar, bosqich, bilim, ko‘nikma, shaxsiy rivojlanish, kasbiy tayyorgarlik, ijtimoiy adaptatsiya, fuqarolik pozitsiyasi, pedagogik metodlar, ta’lim mazmuni, ta’lim sifati, o‘quv jarayoni

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Talabalarga qo'yiladigan talablar ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasi

A. Jomiyning "O'qituvchi o'z bilim va malakasini oshirish usullarini puxta egallashi va mustaqil ishlashni o'rganishi lozim" degan fikri bugungi ta'lim tizimi uchun ham muhim yo'nalish bo'lib qolmoqda. Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar, ayniqsa, ilg'or xorijiy tajribalar asosida pedagog kadrlar tayyorlash jarayoni bu sohada yangi bosqichni boshlab berdi. Ushbu islohotlar oliy ta'lim tizimida zamonaviy yondashuvlar asosida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashga, ularning ichki imkoniyatlarini rivojlantirishga qaratilgan muhitni shakllantirishga yo'naltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan bir qator hujjatlar — 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli farmon, 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-sonli qaror, 2017-yil 29-noyabrdagi PF-5264-sonli qaror va 2018-yil 25-yanvardagi PF-5313-sonli farmon — mamlakat ta'lim tizimini yangi darajaga ko'tarish maqsadini ko'zlaydi. Bu hujjatlar uzluksiz ta'lim tizimining takomillashtirilishini va zamonaviy pedagog kadrlarni tayyorlashni nazarda tutadi.

Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchisining o'rni ushbu islohotlar doirasida alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'quvchilarni ilk ma'lumot olish bosqichidan o'tkazadi va ularning kelajakda shaxs sifatida shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Maktabga ilk qadam qo'ygan bolalar uchun savod chiqarish, axloqiy tarbiya va bilim olishda boshlang'ich sinf o'qituvchisi asosiy

figura sanaladi. Shu sababli, ularning malakasini oshirish va ularga zamonaviy ta'lim mazmunini yetkazish pedagogika tizimining muhim masalalaridan biridir.

“O‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi va ularning mahoratini oshirish masalasi qadim zamonlardan buyon Sharq mutafakkirlari tomonidan ilmiy asoslangan. Buyuk olimlar va mutafakkirlar, jumladan, Ismoil al-Buxoriy, Yusuf Xos Hojib, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy kabi nomlar o‘z asarlarida ta’lim va tarbiyaning muhim jihatlarini yoritgan. Bu asarlar bugungi kun ta’lim tizimi uchun ham dolzarb bo‘lib, ularning yondashuvlari asosida o‘qituvchilarni tayyorlash va kasbiy rivojlantirish muammolari hal etilmoqda”¹⁷.

Oliy ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonlari M.A.Abdullajonova, O.A.Abdulina, S.V.Safonova kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Ushbu olimlar ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijtimoiy jihatdan faollashtirish, kasbiy kompetentlikni rivojlantirish kabi masalalarga katta e'tibor qaratganlar. Xususan, o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish, pedagogik malakasini rivojlantirish, ta'lim texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarini yoritish masalalari H.Abdukarimov, N.Azizxo'jayeva, A.A.Verbitskiy va boshqa ko'plab pedagog olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

O'qituvchining kasbiy tayyorgarligida psixologik va psixofiziologik jihatlar ham muhim o'rin tutadi. Bu soha bo'yicha tadqiqotlar A.A.Bodalev, E.G'oziyev va M.G.Davletshin kabi olimlar tomonidan o'tkazilgan. Ularning tadqiqotlari o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirish, o'qitish jarayonida innovatsion yondashuvlardan foydalanish muammolarini ochib bergan.

Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchilarning kasbiy shakllanishi, shaxsiy va kasbiy kompetentlikni oshirish hamda pedagogik texnologiyalarni to'g'ri qo'llay olish imkoniyatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayonida anglash faoliyatini jadallashtirish, bilimlarni amaliyotda qo'llash, induksiya, tajriba va taqqoslash metodlarini samarali qo'llash talab etiladi.

¹⁷ A. Akbarov. O‘qituvchilar kasbiy tayyorgarligi. Toshkent: Fan, 2020. 85 bet.

Pedagogika tarixida ta'lim va tarbiyaning turli bosqichlari o'rganilgan bo'lib, bu davrlar o'qituvchilarning kasbiy tayyorlanishi va innovatsion yondashuvlarning evolyutsiyasi nuqtai nazaridan ham qiziqarlidir. Shu asosda ta'lim jarayonida o'qitishning savtiya usuli, jamoa usuli, jadid usuli kabi metodlar keng qo'llanilib, ularning o'zaro taqqoslaganda har biri innovatsion yondashuv sifatida baholangan.

Umuman olganda, o'qituvchilarni kasbiy jihatdan tayyorlashda pedagogik texnologiyalarni to'g'ri qo'llash, ularning kasbiy kompetentligini shakllantirish va shaxsiy rivojlanish imkoniyatlarini oshirish bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu sohada ilg'or xorijiy tajribalar bilan bir qatorda milliy mutafakkirlarning yondashuvlari ham alohida e'tiborga sazovordir.

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi bitiruvchisining sifatlari quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1-guruh: Psixologik tayyorgarlik

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga Davlat Ta'lim Standartida (DTS) belgilangan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirishda psixologik tayyorgarlik bo'lishi kerak. Bu tayyorgarlik o'qituvchining jamiyatdagi roli, yosh avlod tarbiyasidagi o'rnini anglashiga asoslanadi. Shuningdek, zamonaviy o'qituvchidan kutiladigan talablarni bilishi, pedagogik faoliyatga qobiliyat va qiziqishga ega bo'lishi, shuningdek, nerv sistemasining moslashuvchanligi, psixik jarayonlarning (his-tuyg'ular, idrok, diqqat, tasavvur, fikrlash, xotira, nutq, iroda) optimal holatda bo'lishi kerak. O'qituvchi o'z kasbini anglab, o'quvchilar bilan samarali muloqotga kirishish ehtiyojini his qilishi lozim.

2-guruh: Shaxsiy sifatlar

O'qituvchining shaxsiyati quyidagi jihatlarda rivojlangan bo'lishi kerak: insonparvarlik, bilimdonlik, madaniy va axloqiy boylikka ega bo'lish. O'qituvchi doimo o'z bilimini oshirib borishi, pedagogik odob va axloqiy qoidalarga rioya qilishi, talabchan va adolatli bo'lishi kerak. O'qituvchi o'z o'quvchilariga namuna bo'lib, umuminsoniy va milliy qadriyatlarni hurmat qilishi lozim.

3-guruh: Kasbiy sifatlar

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini yaxshi bilishi, har bir o'quvchi shaxsiga mos ravishda ta'lim jarayonini loyihalashtira olishi kerak. U didaktik bilimlarga ega bo'lib, o'z predmetini va so'nggi yangiliklarni yaxshi bilishi zarur. O'qituvchi o'quv rejalari, dasturlari, darsliklar va qo'llanmalar bilan tanish bo'lishi, ta'lim jarayonini rejalashtira olishi va kerakli tuzatishlar kiritishni bilishi lozim. Shuningdek, eskirgan ma'lumotlarni zamonaviy va o'quvchilarga mos materiallar bilan almashtira olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.

O'qituvchi o'quvchilarning ta'limi, tarbiyasi va rivojlanishiga ko'maklashadigan noan'anaviy va ijodiy metodlarni qo'llashni bilishi, ta'lim jarayonida xalqaro tajribalarni qo'llashni o'rganishi kerak. O'quv-tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil etishda ijodiy yondashuvni rivojlantirishi ham muhimdir.

Yondashuvga doir konseptual yo'nalishlar:

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari quyidagi yo'nalishlarda tayyorlanishi kerak:

- **Kasbiy tayyorgarlik:** Pedagogik va psixologik bilimlarni chuqur o'zlashtirish.

- **Pedagogik ko'nikmalar:** O'quv-tarbiyaviy ishlarni tashkil etish va boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish.

- **Bola psixologiyasini tushunish:** O'quvchilarning yosh xususiyatlari bilan ishlash psixologiyasini shakllantirish.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'z kasbiy rivojlanishi davomida yuqoridagi sifatlarni muntazam ravishda rivojlantirib borishi zarur. Shu bilan birga, o'qituvchilar zamonaviy yondashuvlardan xabardor bo'lib, pedagogik, psixologik va estetik jihatdan yetuk bo'lishlari kerak.

Hozirgi zamonda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy tayyorlash jarayonida modellashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Modellashtirish jarayonida o'qituvchilarni to'g'ri tayyorlash uchun quyidagi jihatlar e'tiborga olinishi zarur:

1. O‘quv materiallarini tizimli taqdim etish: Bu, o‘quv materiallarini bosqichma-bosqich va rejalashtirilgan tarzda o‘quvchilarga yetkazish uchun muhim.

2. Muammolarni aniqlash va bartaraf etish: O‘qituvchilik faoliyati davomida yuzaga keladigan muammolarni erta aniqlash va ularni hal qilish uchun strategiyalar ishlab chiqish.

3. Ta’lim oluvchilarni obyekt sifatida bilish: O‘quvchilarning individual imkoniyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda o‘quv jarayonini loyihalashtirish.

4. Yangi ma’lumotlarni o‘z vaqtida o‘quv jarayoniga kiritish: Har doim yangiliklarga ochiq bo‘lish va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash.

O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida o‘qituvchilarning huquqiy maqomi belgilab qo‘yilgan. Bu maqomga ko‘ra, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga quyidagi talablar qo‘yiladi:

• **Kasbiy va ma’naviy-axloqiy fazilatlarga ega bo‘lish:** Bu o‘qituvchining o‘z kasbi bilan bog‘liq chuqur bilimlarga ega bo‘lishini va ma’naviy jihatdan yetuk bo‘lishini nazarda tutadi.

• **Ta’lim oluvchilarning huquqlariga rioya qilish:** O‘qituvchi o‘z ishida o‘quvchilarning huquqlarini himoya qilish va ularning manfaatlarini hurmat qilishi kerak.

• **Kafolatlangan ish sharoitlaridan foydalanish:** Bu, o‘qituvchining o‘z kasbiy faoliyatini samarali bajarishi uchun zarur ish sharoitlari bilan ta’minlanishini anglatadi.

• **Mualliflik dasturlarini ishlab chiqish va o‘quv dasturlarini tuzish:** O‘qituvchi o‘quv dasturlarini ishlab chiqishda ijodiy yondashishi va ularni amaliyotga tatbiq qilishi kerak.

• **Innovatsiyalarni joriy qilish va sog‘liqni saqlash muassasalarida bepul tibbiy ko‘rikdan o‘tish:** Pedagoglar innovatsion yondashuvlar va metodlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak.

Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tayyorlashda maxsus fanlar, kurslar, mustaqil ta’lim va ustoz-shogird an’anasi muhim mexanizmlar sifatida

qo'llaniladi. Masalan, mustaqil ta'limning ahamiyati pandemiya davrida oshdi, chunki o'qituvchilar har qanday vaziyatda ta'lim jarayonini davom ettirish uchun tayyor bo'lishlari kerak.

Shunday qilib, boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlashda pedagogik, psixologik va sotsiologik yondashuvlarni birlashtirish zarur. Bu yondashuvlar o'qituvchining kasbiy taraqqiyotini to'laqonli ta'minlaydi va zamonaviy ta'lim talablariga javob beradi.

Fan va madaniyat rivoji ta'lim-tarbiya jarayonining qanday olib borilishiga bog'liq. Ushbu falsafiy fikr davlatning ijtimoiy qonuniyatlaridan biri bo'lib, O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng ta'lim-tarbiyada, milliy axloq-odobni tiklashda, milliy urf-odatlar va qadriyatlarni rivojlantirishda katta burilishlar yuz bergan. Davlatning kelajagi yosh avlodni chuqur bilimli, axloqli va pok qalbli qilib tarbiyalashda, bu jarayonda mahoratli pedagoglarning roli katta ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ilm-fan, texnika va texnologiyalarning tezkor rivojlanishi ta'lim tizimiga va o'qituvchilarga katta imkoniyatlar yaratmoqda. Shu sababli o'qituvchilik kasbi bugungi kunda ijtimoiy jihatdan juda muhim bo'lib, o'qituvchi yosh avlodning kamolotini shakllantiruvchi me'mor hisoblanadi.

Pedagogik mahorat fani o'qituvchi va tarbiyachining kasbiy faoliyati, mahoratini o'rganuvchi hamda uni takomillashtirish usullarini ko'rsatadi. Pedagogik mahoratning asosiy maqsadi o'qituvchining kasbiy malakalarini shakllantirish va rivojlantirish bo'lib, bu jarayonning yo'llari, vositalari va shakllarini o'z ichiga oladi.

Mahorat tushunchasi

Mahorat – bu tarbiya va o'qitish san'atining yuqori darajada bo'lib, doimo yuksalib boruvchi bir jarayondir. O'qituvchidan jamiyat oldidagi asosiy vazifalar va ma'suliyat uning shaxsiy yuksalishi va ijtimoiy muvaffaqiyat bilan bog'liq. O'qituvchining o'z kasbiga bo'lgan mas'uliyatini his qilishi uni boshqalardan ajratib turadi.

O'qituvchi ish intizomiga rioya qilib, o'z ustida ishlashi, o'ziga talabchan bo'lishi va talabalarga individual yondashishi kerak. Sharq mutafakkirlari o'qituvchilikni davom ettirish uchun o'qituvchi doim

o'qishi kerakligini ta'kidlaganlar. O'qituvchilik kasbi murakkab va mas'uliyatli bo'lib, insonlarni komillikka yetaklashda muhim rol o'ynaydi.

Mahoratli o'qituvchi quyidagi sifatlarga ega bo'lishi kerak:

1. **Keng dunyoqarash** – o'qituvchi har qanday hodisa va voqealarni erkin tahlil qila olishi zarur.

2. **Chuqur bilim** – o'zi o'qitayotgan fan bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lib, o'quvchilarda fan va texnikaga qiziqish uyg'ota olishi kerak.

3. **Zamonaviy dars berish** – darsni zamonaviy talablar asosida samarali tashkil etish.

4. **Fan metodikasi** – pedagogika va psixologiya bilan birga o'z fani metodikasini mukammal bilish.

5. **Umumiy madaniyat** – o'qituvchi keng madaniy bilimga ega bo'lishi va adabiyot, san'at sohalarida ham ma'lumotli bo'lishi zarur.

6. **Pedagogik odob** – bolalar bilan ishlash jarayonida pedagogik odobga amal qilish muhimdir.

7. **Pedagogik mahorat** – o'qituvchi har tomonlama bilimli bo'lib, o'quvchilarning har qanday savoliga javob bera olishi kerak.

Pedagogik qobiliyatlar

O'qituvchi muvaffaqiyati quyidagi qobiliyatlarga bog'liq:

1. **Bilish qobiliyati** – bilimlarni o'zlashtirish va uzatish qobiliyati.

2. **Tushuntira olish qobiliyati** – murakkab tushunchalarni sodda qilib tushuntira olish.

3. **Kuzatuvchanlik** – o'quvchilarning xulq-atvorini kuzatish va baholash.

4. **Nutq madaniyati** – o'qituvchi nutqi ravon va ta'sirchan bo'lishi kerak.

5. **Tashkilotchilik** – o'quv jarayonini samarali tashkil etish.

6. **Obro'ortira olish** – o'quvchilar va jamiyatda o'z obro'sini shakllantira olish.

7. **Muomala qobiliyati** – o'qituvchi muloqotni to'g'ri olib borishi zarur.

8. **Kelajakni ko'ra bilish** – oldindan strategik maqsadlarni belgilash.

9. Diqqatni taqsimlash – bir vaqtning o'zida bir nechta vazifani boshqarish.

Pedagogik qobiliyatlar samarali ta'lim jarayonining shartlaridan biri bo'lib, ularning rivojlanishi o'qituvchining muvaffaqiyatini belgilaydi.

Hozirgi zamon o'qituvchisi xalqimizning tarixini, yuksak ma'naviyatini, madanitini, urf-odatlarini chuqur bilishi va ota-onalar jamoatchiligi ichida, sinfda uning otashin targ'ibotchisi bo'lishi kerak. Shu bilan bir qatorda bolalarni milliy qadryatlarimiz asosida tarbiyalashi, nutqi ravon tili boy bo'lishi, ifoda usuli va tasvir vositalarining adabiy til uslubi va meyorini to'la egallagan bo'lishi zarur. O'qituvchilik kasbiga xos bo'lgan bunday fazilatlarni undagi pedagogik odob shakllantiradi. Pedagogik odob bu-o'qituvchining yuksak kasbiy fazilatidir. U o'qituvchiga sabotli bo'lish, o'z hissiyotini idora qila olish, bolalarga pedagogik ta'sir o'tkazish vosita va meyorini belgilash, aniqlashda yordam beradigan faztlat hisoblanadi. Pedagogik jarayonda o'qituvchi axloqiy munosabatlarning sub'ekti hisoblanadi. U pedagogik jarayonning asosiy kishisi sifatida o'quvchilar, kasbdoshlar, ota-onalar bilan muomalada bo'ladi. Pedagogik muomala odobi, pedagoglarining eng muhim jihatlaridan biridir. O'quvchilar, kasbdoshlari, ota-onalar, pedagoglar jamoasi va jamoat tashkilotlarining vakillari o'qituvchi uchun pedagogik muomala-munosabatlarning obyekti hisoblanadi. Ular bilan bo'ladigan aloqalar yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish vazifalarini bajarish jarayonida sodir bo'ladi. O'quvchilar bilan muomala qilish pedagogning o'z tarbiyalanuvchilari bilan muloqot olib borish mahoratini taqozo etadi. Muloqot - yunoncha so'zdan olingan bo'lib, so'zlashuv, suhbatlashuv, shaxslararo suhbat va fikr almashinuv degan ma'nolarni anglatadi. Haqiqiy pedagog faqat bilimga emas, so'zalshish madaniyatiga ham ega bo'lishi kerak. Maktabda, umuman o'qish jarayonida 2 ta asosiy shaxs – o'qituvchi va o'quvchi bo'ladi. Bu ikkala shaxsning dars jarayonida, sinfdan tashqari ish olib borish jarayonida ularning bir-biri bilan to'g'ri munosabatda bo'lish, o'quvchi shaxsi shakllanishida ta'limimiy-tarbiyaviy jarayon yaxshi ta'sir ko'rsatadi. Demak, o'qituvchining muomala odobi - u aloqa

qiladigan odamlar, muassasalar bilan o'z kasbiy vazifasini bajarayotganda sodir bo'ladigan axloqiy munosabatlar majmuidir.

Bu yondoshuv asosida pedagogik muomala odobini shartli ravishda quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- ❖ o'qituvchi bilan o'quvchilar o'rtasidagi muomala;
- ❖ o'qituvchi bilan pedagogik jamoa o'rtasidagi muomala;
- ❖ o'qituvchi bilan ota-onalar o'rtasidagi muomala;
- ❖ o'qituvchi bilan maktab rahbarlari o'rtasidagi muomala.

O'qituvchining o'quvchilar bilan muomalasi tarbiyani boshqarish vositasi sifatida qaralib, birlashtiruvchi, o'rnini to'ldiruvchi vazifasini ham bajaradi. Muomala o'zaro munosabatlar doirasida sodir bo'ladi. Boshqarish vositasi bo'lgan muomala o'quvchilarning faoliyatiga hamrohlik qiladi nihoyat, boshqarish vositasi bo'lgan muomala faoliyatidan keyin boradi. Muomala - insonlar o'rtasidagi o'zaro aloqa vositalaridir. Muomalada asosiy vosita til hisoblanadi. Shuning uchun ham til - aloqa quroli deyiladi. Insonning tili shirin, muomalasi madaniyatli bo'lsa, qisqa vaqt ichida xalq orasida obro'-e'tibor topadi. So'zga chechanlik, hech qachon kishiga obro'keltirmaydi. Shuning uchun ham o'tmishda yashab o'tgan mutafakkirlarimiz tilga, so'zga hurmat bilan yondashishlarini uqtirib o'tganlar. Xulosa qilib aytganda pedagogik mahoratiga ega bo'lgan o'qituvchi, bilim saviyasining va tafakkurining kengligi, o'tkir dunyoqarashi, ma'naviy madaniyat darajasi, pedagogik qobiliyati, ta'lim-tarbiyaviy maqsadlarning mutanosibligi har qanday dars va darsdan tashqari ta'lim tarbiyaviy tadbirning muvaffaqiyatini ta'minlovchi hamda jonli muloqotini tashkil etuvchisi hisoblanadi. O'qituvchi kasbiy faoliyatidagi jonli muloqot qobiliyatini takomillashtirish uchun o'z oldiga doimo quyidagi savollarni qo'yib, unga mustaqil fikr-mulohazasi asosida javob bera olishi kerak: Mahoratli o'qituvchi faoliyatining asosida nimaga o'rgatish, kimni o'rgatish, qanday o'rgatish masalasi turadi.

Integrativ faoliyat bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash.

Zamonaviy ilm-fanning jadal rivojlanishi va xalqaro ilmiy aloqalarning chuqurlashishi umumiy axborot makonini sezilarli darajada kengaytirdi. Pedagogik muloqotdagi avtoritar uslub tobora o‘tmishdagi narsaga aylanib bormoqda. Uning o‘rnini hamkorlik, muloqot, birgalikda yaratish, integratsiya va shaxs manfaatlari egallaydi. Pedagogik muloqotning turli jihatlarini bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarni tahlil qilishimiz ushbu muammo juda dolzarb degan xulosaga kelishimizga imkon beradi va u turli tarixiy davrlarda turli profildagi tadqiqotchilar (sotsiologlar, psixologlar, o‘qituvchilar va boshqalar) e‘tiborini tortgani bejiz emas va shunga qaramay, bu muammo qo‘shimcha tadqiqotlarni talab qiladi, chunki jamiyat rivojlanishining har bir yangi bosqichi uni boshqacha tushunishni va uni hal qilishda zamonaviy yondashuvlarni talab qiladi. Boshqa olimlar ham bu haqiqatga e‘tibor berishadi. Shunday qilib, N. N. Bogomolova, V. A. Kan-Kalik, A.V. Kirichuk¹⁸ va boshqalar pedagogik muloqot muammosi ham nazariy, ham uslubiy jihatdan zamonaviy yechimni talab qilishini ta’kidlaydilar.

Bugungi kunga kelib, ularni izchil hal qilishni talab qiladigan bir qator qaramaqarshiliklar mavjud. Ular orasida qarama-qarshilik mavjud:

- kasbiy-pedagogik muloqot muammosini yetarlicha ko‘p qirrali nazariy jihatdan ishlab chiqish va bu tadqiqotlar natijalarini pedagogik amaliyotga yetarli darajada joriy etmaslik;

- kasbiy-pedagogik muloqot muammolarini hal etishga tayyor bo‘lgan kadrlar uchun zamonaviy umumta’lim maktabiga bo‘lgan ehtiyoj va ularni bunday faoliyatga tayyorlash darajasi yetarli emas.

Aniqlangan qarama-qarshiliklarni bartaraf etish zarurati muammoning dolzarbligini belgilaydi va bizning tadqiqot mavzusini shakllantirishga imkon beradi: “Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy-pedagogik muloqotga tayyorligini shakllantirish”.

¹⁸ Богомолова Н. Н., Кан-Калик В. А., Киричук А. В. Тема статьи или название книги. Издательство, год. Страницы.

Tadqiqotning maqsadi - bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiypedagogik muloqotga tayyorgarligini samarali shakllantirish uchun pedagogik shartsharoitlar majmuasini aniqlash, nazariy asoslash va eksperimental sinovdan o'tkazish. Tadqiqot obyekti - universitetda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi. Bo'lajak o'qituvchilarning yosh talabalar bilan kasbiy-pedagogik muloqotga tayyorligini shakllantirish jarayonidir. Tadqiqotda biz bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining universitetda kasbiypedagogik muloqotga tayyorgarligini shakllantirish jarayoni quyidagi pedagogik shartlar to'plami bilan ta'minlanadi, degan farazdan kelib chiqdik: - kasbiy-pedagogik muloqotni amalga oshirish uchun zaruriy sifat sifatida aks ettirishga asoslangan bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida o'z-o'zini anglashni rivojlantirish; bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy-pedagogik muloqotga kiritishning dominant shakli sifatida psixologik-pedagogik blok fanlarini o'rganishda ijtimoiy-psixologik tayyorgarlikdan foydalanish; -bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini Internet texnologiyalaridan foydalangan holda muloqot faoliyatiga tayyorlash. Ushbu gipotezani sinab ko'rish va belgilangan maqsadga erishish uchun biz quyidagi vazifalarni hal qildik: 1) bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining pedagogik nazariya va amaliyotda kasbiy-pedagogik muloqotga tayyorgarligini shakllantirish muammosining hozirgi holatini o'rganish va tahlil qilish, uni keyingi tadqiqot strategiyasini belgilash; 2) pedagogik muloqot muammosini tarixiy va mantiqiy tahlil qilish va rivojlanish bosqichlarini aniqlash; 3) "Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik muloqotga tayyorligi" tushunchasining mazmunini aniqlashtirish;

Ma'naviy, ijtimoiy va ishlab chiqarish tajribasini odamlarning keyingi avlodlariga yetkazish insoniyat jamiyatining mavjudligi va rivojlanishining eng muhim sharti va uning muhim funksiyalaridan biri bo'lgan va shunday bo'lib qoladi. Bu fan va o'quv intizomi sifatida pedagogikaning ayrim g'oyalarini, muammoli masalalarini tanqidiy qayta ko'rib chiqish, maktab ta'limi va tarbiyasini modernizatsiya qilishning yangi usullarini izlash va mavjud usullarni takomillashtirish zaruratini tug'diradi. Rossiya ta'lim siyosatining asosiy vazifasi -

ta'limning asosiy xususiyatini saqlab qolish va shaxs, jamiyat va davlatning hozirgi va kelajakdagi ehtiyojlariga muvofiqligi asosida zamonaviy ta'lim sifatini ta'minlash. Zamonaviy ta'lim sifati nafaqat uning mazmuni va eng yangi ta'lim texnologiyalari, balki ta'lim jarayonining insonparvarlik yo'nalishi, pedagogik xodimlarning malakasi bilan ham belgilanadi. O'qituvchining pedagogik va tarbiyaviy faoliyat sifatini aniqlash o'qituvchining maqsadli tarbiyasi uchun zarur shart-sharoitni nazarda tutadi. Bu shaxsning shaxsiy hayotiy hayotiy rivojlanishidagi, insonning ta'lim jarayonining uz holda ta'lim va mazmunini o'z-o'zidan tarbiyalash kabilarga mos keladi. tashkil etilgan o'quv faoliyati bosqichlari davrlar va boshqalar. Falsafa va ekologik xavfsizlik ilmiy ishlanmalarda ishtirok etgan olimlarning (V.P. Klychkov, M.N. Rosenko, Y.A. Sandulov va boshqalar) fikricha, hozirgi vaqtda mehnat faoliyatining turli turlarini tartibga solishda kasbiy etikaning ahamboriyaq ortib. jamiyatni demokratlashtirish jarayonlari, o'zgaruvchan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga nisbatan kasbiy standartlarni doimiy ravishda ta'minlash bilan bog'liq.

Pedagogik axloqning tekshiruvni, o'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirish jarayonining o'ziga xos xususiyati ochib beradigan katta hajmdagi nazariy va amaliy ishlar, zamonaviy, zamonaviy uchun meditsina va didaktik shart-ni jadal izlash, ta'lim jarayonini tashkil etish, shunga o'xshash texnologiyalardan faol ta'lim usullari va vositalariga o'tish bizga o'qituvchining kasbiy etikasini rivojlantirishni yangi nuqtai nazardan ko'rib chiqishga imkon berdi. Bugungi kunga qadar ilmiy ishlarda pedagogik etikaning mohiyatini ko'rib chiqish, ushbu tushunchaga ta'rif berishda kelishmovchiliklar mavjud.

O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan xalq ta'limi sohasi bo'yicha o'rtaga qo'yilayotgan vazifalarini bajarish ko'p jihatlarida o'qituvchilarga bog'liq. Bozor siyosatga o'tish sharoitida ta'lim - tarbiyadan ko'zda tutilgan maqsadga erishish, o'quvchilarni xilma - xil faoliyatini uyushtirish ularni bilimli, odobli, e'tiqodli, mehnatkash, ish bilarmon, barkamol inson qilib o'stirish o'qituvchi zimmasiga yuklatilgan. Xalqimizning kelajagi O'zbekistonning istiqboli, ko'p jihatdan o'qituvchiga, uning saviyasi, tayyorgarligi,

fidoiyligigacha, yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash ishiga bo'lgan munosabatga bog'liq. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi hukumati xalq talimini taraqqiy ettirishga, maktablar, o'quvchilar va talabalarning moddiy va ma'naviy ahvolini yaxshilashga alohida e'tibor bermoqda.

O'qituvchilik sharaflidir, lekin juda murakkab kasbdir, yaxshi o'qituvchi bo'lish uchun pedagogik nazariyani egallashning o'zigina yetarli emas. Chunki pedagogik nazariyada bolalarni o'qitish va tarbiyalash haqida umumiy qonun - qoidalar, tamoyillar, umumlashtirilgan, metodik g'oyalar bayon etiladi, o'quvchilarning yosh individual xususiyatlarini e'tiborga olish ta'kidlanadi. Maktab hayoti, amaliy pedagogik jarayon esa juda xilma-xil murakkabdir. Pedagogik nazariyaga mos kelmaydigan vaziyatlar ko'p uchraydi. Bu esa o'qituvchidan keng bilimdonlikni puxta amaliy, tayyorgarlik va yuksak pedagogik mahorat hamda ijodkorlikni talab etadi. O'qituvchilik kasbini tanlash. Biror kasbning haqiqiy ustasi bo'lish uchun kishida tabiiy qobiliyat, ma'lum jismoniy va ruhiy xislatlar, puxta tayyorgarlik, ayrim shaxsiy sifatlar bo'lishi kerak.

Pedagogik kasbni tanlagan kishi avvalo so'g'lom bo'lishi, so'zlarni to'g'ri va yaxshi talaffuz qila olish, bosiq va asablari joyida bo'lishi, boshqalar bilan muomalada o'zini tuta olishi zarur. Shuningdek, bolalarni yoqtirish, ular bilan ishlashga mayli borliq xushmuomalalik, kuzatuvchanlik o'ziga va boshqalarga nisbatan talabchanlik kabi shaxsiy sifatlar mavjudligi ham kishining pedagogik ishga yaroqlilik darajasini ko'rsatadi.

Pedagogik faoliyat - yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash uchun xalq, davlat oldida javob beradigan bolalarga ta'lim – tarbiya berish ishi bilan shug'ullanadigan va bu ishga maxsus tayyorlangan odamlarning mehnat faoliyatidir. “Tegishli ma'lumoti, kasb tayyorgarligi bor va yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo'lgan shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega”, - deyiladi. “Ta'lim to'g'risida”gi qonunda o'qituvchilik faoliyati inson shaxsini shakllantirishga qaratilgandir.

O'qituvchining barkamol insonni tarbiyalash, unda milliy va

umuminsoniy fazilatlarini tarkib toptirish vazifasi eng oliy janob yuksak va shu bilan birga murakkab vazifadir. Har bir bola o'z xulq - atvoriga ega. Bolalarni tarbiyalashda ularning ana shu o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, o'rganish nihoyatda murakkab. Bunda odamlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning murakkabligiga mos keladigan maxsus usullardan foydalaniladi. Pedagogik faoliyatga tayyorgarlik ko'rayotgan yoshlar uning ana shunday xususiyatlarini belgilashlari lozim. O'qituvchilik ixtisosning bu xususiyatlarini uning kasbnoma (prafessogramma)sida ifodalanadi.

Kasbnoma quyidagilarni o'z ichiga oladi: o'qituvchi shaxsining xususiyatlari: o'qituvchining psixologik va pedagogik tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar; maxsus tayyorgarlikning hajmi va mazmuni ixtisosga oid uslubiy tayyorgarlikning mazmuni.

O'qituvchi shaxsining xususiyatlari qo'yidagilarni o'z ichiga oladi:

- mafkuraviy sohada - ilmiy dunyoqarash va e'tiqod sotsial va axloqiy zaruriyatlarni chuqur tushunish, ijtimoiy va fuqarolik burchini anglash, ijtimoiy faollik;

- kasbiy pedagogik sohada - bolalarni sevish va ular bilan ishlashga qiziqish, pedagogik ishni sevish; psixalogik - pedagogik ziyraklik va kuzatuvchanlik, pedagogik takt, pedagogik tasavvur, tashkilotchilik qobiliyati, haqqoniylik, talabchanlik, qat'iylik va maqsadga intilish, vazminlik o'zini tuta olish;

- bilim sohasidakeng ilmiy saviya ma'naviy ehtiyoj va qiziqarli, yangilikni his qila bilish, pedagogik ma'lumotni oshirishga intilish.

O'qituvchining psixologik - pedagogik tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar: Bilim egallash sohasida pedagogikaning metadologik asoslarni, shaxsning rivojlanishi va shakllanish qonuniyatlarini bilish; tarbiyaning, maqsadi, vazifalari shakl va metodlarini tushunish, bolalar va o'smirlar anatomofiziologik rivojlanishlarining asosiy qonuniyatlarini bilish, o'quvchilar gigienik tarbiyasining nazariy, tabiiy – ilmiy asoslari va vositalarini bilish, bolalar rivojlanishining psixik qonuniyatlarini har xil yoshda shaxsning individual psixologik xususiyatlarini bilish.

Pedagogik vaziyatni tahlil qilish; pedagogik ta'sirlarni rejalashtirish va natijalarni mo'ljallay olish ijtimoiy pedagogik hodisalarning amaldagi holatini ularning paydo bo'lish va rivojlanish sabablarini, shart-sharoit va harakterlarini tahlil qila bilish va baholay olish o'quvchilarning tarbiyalanganlik va bilim darajasini aniqlash shaxs va jamoaning rivojlanishini belgilay olish ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarda uchrashi mumkin bo'lgan qiyinchiliklar va xatolarni ko'ra bilish aniq pedagogik vazifalar va ularni hal qila olish o'quvchilarning sinfdagi va sinfdan tashqari faoliyatiga rahbarlik qilish sohasidagi ishlarni rejalashtirish o'quv tarbiyaviy ishlarning nazariy asoslangan tashkiliy shakllari, metodlari va vositalarini tanlab olish rejalashtirilgan pedagogik ta'sirlarga o'quvchilarning javob harakatlarini oldindan chamalab bilish ko'nikmalari.

O'quv tarbiya jarayonini rejalashtirish va amalga oshirish sohasida o'quvchilarning tarbiyalanganlik va bilim darajasini hisobga olgan holda maqsadiga muvofiq o'quv materallarini tanlash uni analiz va sintez qila olish ko'nikmasi: ilmiy materialni qayta ishlab o'quv materialiga aylantira olish ko'nikmasi ma'lum didaktik vazifaga muvofiq o'quvchilar tajribasini hisobga olgan holda murakkab matnlarni va o'quv materialni ijodiy va asosli tashkil eta olish ko'nikmasi.

Bolalar faoliyati turlarining pedagogik imkoniyatlarini aniqlash va harakatga keltirish sohasida: tarbiyaviy maqsadga muvofiq ayrim o'quvchilar va jamoa uchun vazifalar belgilash, qo'yilgan maqsad asosida ularning tushunchasni o'zgartira olish ko'nikmasi: bolalarga ta'sir o'tkazish va ular faoliyatiga pedagogik rahbarlik qilishni rejalashtirishni ko'nikmasi: o'quvchilar xulqi va faolligini boshqarish ko'nikmasi: bolaning tashqi ko'rinishi va qiliqlaridan ruhiy holatidagi o'zgarishlarini aniqlash, ma'lum vaziyatda bolalar xulqining xususiyatlarini anglash va izohlash ko'nikmasi; o'zini xayolan tarbiyalanuvchi o'rniga qo'ya olish va pedagogik ta'sirning ancha kuchli vositalarini tez topa olish ko'nikmasi; to'g'ri talablar qo'ya bilish, pedagogik vazni va har bir o'quvchining xususiyatlariga qarab ularni o'zgartira olish ko'nikmasi tarbiyalanuvchilarni o'ziga qarata

olish ko'nikmasi ayrim bolalar o'quvchilar jamoasi va kichik guruhlar shuningdek ota-onalar va o'qituvchilar bilan pedagogik maqsadga muvofiq munosabatlar o'rnatish olish ko'nikmasi har xil odamlar bilan turli sharoitda aloqa qilish umumiy til topa bilish ko'nikmasi ijobiy yoki salbiy ijtimoiy-psixologik hodisalarning jamoadagi munosabatlarining harakterini ocha bilish ko'nikmasi.

Pedagogik jarayonni to'g'ri uyushtirish sohasida qo'yilgan pedagogik vazifani asosli ravishda o'zgartirish olish ko'nikmasi tashqi ta'sirlarga moslanishi yoki ulardan saqlanish sharoitiga qarab harakat vositalarini tanlash va qayta o'zgartirish olish malakasi o'quvchilarning jamoadagi o'zaro munosabatlariga muvofiq ravishda ularni to'g'ri yo'lga solish paydo bo'lib turgan nizolarni yo'qotish o'quvchilar orasida do'stlik va o'rtoqlikni rivojlantirish olish ko'nikmasi ko'rsatilgan yo'l - yo'riqlarni amalga oshirish o'quvchilarning ishi ustida joriy nazorat qilish faoliyatning harakter va yo'nalishini almashtirib turish ko'nikmasi.

Maxsus tayyorgarlikning hajmi va mazmuniga quyidagilar kiradi: ixtisosga doir bilimlarni bilish ilmiy tadqiqot metodologiyasi va metodlarini bilish fanning nazariy va amaliy ahamiyatini hozirgi darajasi qonuniyatlari tarixi va rivojlanishning keyingi asosiy yo'nalishlarini bilish maktab kursi fan asoslarining muqaddimasi ekanligini tushunish ayrim fan sohasidagi bilimlarni chuqurlashtirish mustaqil ilmiy tadqiqotlar ishidan dastlabki malakalar hosil qilish bilimlarni mustaqil to'ldirish uchun bibliografik ma'lumotnomalar ko'rsatmalar profekt telematik kataloglaridan foydalanish.

Pedagogik odob-axloqni o'qituvchining kasbiy faoliyatini amalga oshirish bilan parallel ravishda ishlab chiqish pedagogika kolleji, universitet talabalari yoki o'qituvchilarning malakasini oshirish kurslarida pedagogik axloqni rivojlantirishga nisbatan bir qator afzalliklarga ega. Maktabda ishlash o'qituvchiga pedagogik axloq sohasidagi bilim, ko'nikmalarni egallash zaruratini keltirib chiqaradi, bu esa unga tegishli bo'lgan qiyinchiliklarni hal qilishga imkon beradi. Amalga oshirilgan sa'y harakatlarni erishilgan natijalar bilan xronologik yaqinlikda solishtirish qobiliyati, olingan ko'nikma va ko'nikmalarga

real talab pedagogik axloqni kasbiy muammolarni hal qilishning ajralmas vositasi sifatida idrok etishga yordam beradi.

Pedagogik axloqning maqsadli rivojlanishi o'qituvchining o'quvchilar, ota-onalar, hamkasblar va ta'lim jarayonining boshqa ishtirokchilari bilan samarali o'zaro munosabatlariga yordam beradi. Maktabda ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish uchun o'qituvchilarning pedagogik axloqini maqsadli rivojlantirishning yuqori ahamiyati bilan o'qituvchilarning pedagogik axloqini rivojlantirishning tashkiliy-pedagogik asoslarining nazariy va amaliy jihatdan etarli darajada ishlab chiqilmaganligi o'rtasidagi ziddiyat. maktab ta'limi tadqiqot mavzusini tanlashni belgilab berdi. Tadqiqot muammosi quyidagicha shakllantirilgan: maktab ta'limi jarayonida o'qituvchining pedagogik axloqini rivojlantirish asosida ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlash. Xulosa sifatida nazariy va eksperimental natijalar umumlashtirilib, asosiy xulosalar keltiriladi. 1. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida ijtimoiy-axloqiy kompetensiyani shakllantirish muammosini o'rganishning dolzarbligi oliy kasbiy ta'lim tizimini isloh qilish, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy ta'lim sifatiga qo'yilayotgan talablarning ortib borishi bilan belgilanadi. boshlang'ich sinf o'qituvchilarining sinflarning ijtimoiy va axloqiy kompetensiyalari darajasiga qo'yiladigan talablarni oshirish, shuningdek, pedagogika nazariyasi va amaliyotida muammoning etarli darajada rivojlanmaganligi, o'zaro ta'lim faoliyatini pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq ravishda amalga oshirishga qodir bo'lganlar.

2. Muammoning tarixshunosligi uni shakllantirishning uchta asosiy bosqichini o'z ichiga oladi, ularning har biri bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida ijtimoiy va axloqiy kompetensiyani maqsadli shakllantirishga ilmiy-pedagogik qiziqishning namoyon bo'lishidagi tub o'zgarishlar bilan tavsiflanadi, uni maqsadli yo'naltirish zarurligini ta'kidlaydi. Kasbiy tayyorgarlik doirasida shakllantirish. Birinchi bosqichda (XX asrning 70-yillari boshidan XX asrning 90-yillari boshigacha) xorijiy ta'limda kompetensiyaga asoslangan yondashuv shakllanadi va biz o'rganayotgan muammo ilmiy o'rganish predmeti

emas, uni tushunish va shakllantirish uchun faqat old shartlar yaratilgan. Ikkinchi bosqichda (90-yillarning boshidan 21-asr boshlarigacha) tadqiqot muammosi mustaqil maqomga ega emas va faqat uning individual masalalari hal etiladi. Uchinchi bosqichda (20-asr boshidan to hozirgi kungacha) pedagogik jamoa kelajakdagi boshlang'ich sinf o'qituvchilarida umuman kasbiy kompetensiyani, xususan, ijtimoiy va axloqiy kompetensiyani maqsadli shakllantirish zarurligini tushunadi.

3. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'rtasida ijtimoiy-axloqiy kompetensiyani shakllantirishni alohida maqsad qilib qo'ymasak va bu muammoni hal etishning yangi usullarini izlamasak, an'anaviy oliy pedagogik ta'lim tizimida bu muammo samarasiz hal qilinmoqda.

4. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida ijtimoiy va axloqiy kompetensiyani shakllantirish tizimini yaratish tizimli, faoliyatga asoslangan va kompetensiya aksiologik yondashuvlar asosida eng samarali bo'lib, ularning bir-birini to'ldiruvchi kompleks rivojlanishi tadqiqot muammosini qo'yish, ko'rib chiqishning adekvatligini ta'minlaydi. hodisaning mohiyatini aniqlaydi, ma'lum xususiyatlarga ega bo'lgan yangi mualliflik tizimini yaratish apparatini ta'minlaydi, ishlab chiqilgan tizimning samarali ishlashi uchun aniq protseduralarni tavsiflashga imkon beradi, tizimning ichki xususiyatlarini, tuzilishini va mazmunini taqdim etishga imkon beradi.

Maktabda ta'lim-tarbiya jarayonini zamonaviy tamoyillarga asoslangan boshqaruv usullari bilan tashkil etish, bugungi ta'lim talablariga javob beruvchi muhim omillardan biridir. Ta'lim sifatini oshirish va samaradorligini ta'minlash uchun barcha maktab xodimlarining faol ishtiroki zarur bo'ladi. Jamoaviy qarorlar qabul qilishda, o'quv jarayonini rivojlantirishning barcha jihatlarini hisobga olinishi lozim. Shu sababli, boshlang'ich sinf o'qituvchilari boshqaruv kompetensiyalarini, bu kompetensiyalarning qo'llash usullari va vositalarini chuqur o'zlashtirishlari kerak.

Globalashuv va texnika rivojlanishi umumta'lim maktablarida katta islohotlar olib borilishini, ta'limning mazmunini o'zgartirishni talab etmoqda. Shuningdek, ta'lim jarayonini zamonaviy talablar asosida boshqarish zarurati mavjud. Bugungi kunda ta'lim

ishtirokchilari 10 yil oldingi ta'limiy yondashuvlardan farqli ravishda, o'z o'quvchilariga yangicha fikrlash va zamonaviy muloqot usullarini qo'llash orqali bilim bermoqdalar.

Bugungi jamiyat boshlang'ich sinf o'quvchilarini yangicha uslub va rahbarlik kompetentligiga ega bo'lgan mutaxassislar boshqarishini talab qilmoqda. Yosh kadrlar, ayniqsa, o'qituvchilik faoliyatiga endigina qadam qo'ygan mutaxassislar, o'zlarining kasbiy rivojlanishi uchun ustozlaridan o'rganishlari kerak. Bu jarayonda yosh o'qituvchilar metodik yondashuvlar va o'z vazifalarini to'g'ri bajarish uchun quyidagi masalalarga e'tibor qaratishlari muhimdir:

1. Boshqaruv kompetensiyalari: Yosh o'qituvchilar ta'lim jarayonini samarali boshqarish uchun zarur bo'lgan kompetensiyalarni rivojlantirishi lozim. Bu kompetensiyalar o'quvchilarning ta'lim jarayonida faol ishtirokini ta'minlashga xizmat qiladi.

2. Metodik yo'nalishlar: O'qituvchilar dars berishda va tarbiya jarayonida samarali metodlardan foydalanishlari, innovatsion usullarga ega bo'lishlari kerak.

3. Ustozlik va qo'llab-quvvatlash: Tajribali ustozlarning yosh o'qituvchilarga maslahat va yordam berishi, ularning kasbiy malakasini oshirishda yordam ko'rsatishi lozim.

Shunday qilib, zamonaviy boshlang'ich sinf o'qituvchisi nafaqat dars berishda, balki boshqaruvda ham yuqori malakaga ega bo'lishi, ta'lim jarayonini samarali tashkil eta olishi kerak. Bu esa ta'lim tizimidagi o'zgarishlarga moslashish va o'quvchilarning sifatli bilim olishlarini ta'minlash uchun muhimdir.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli boshqaruv islohotlari doirasida boshqaruv xodimlarining bilim va malakasini rivojlantirish, ularni tayyorlash jarayonlari va texnologiyalari dolzarb masalalarga aylanib bormoqda. Bu jarayonda, korporativ boshqaruv va personal boshqarish sohalarida qo'llaniladigan yondashuvlar qayta ko'rib chiqilmoqda. Ayniqsa, kadrlarni tanlash, baholash, o'qitish va rivojlantirishda kompetentlik yondashuviga e'tibor kuchaymoqda.

Kompetentlik (lotincha *competere* – layoqatli, mos bo'lish) ikki ma'noda ishlatiladi:

1. Ma'lum bir organ yoki mansabdor shaxsning rasmiy hujjatlarda belgilangan vakolatlar doirasi.

2. Shaxsning ma'lum bir soha bo'yicha xabardorlik va bilim darajasi.

An'anaviy tushunchada kompetentlik bilimdonlik, obro'-e'tibor, ishonchlilik kabi ma'nolarni o'z ichiga olib, kishi ma'lum bir sohadagi bilim va tajribaga ega bo'lishini anglatadi. Biroq, kompetentlikning chuqurroq ma'nosi qismlarning bir-biriga mosligi, mutanosiblikni ifodalaydi. Lotincha *competere* so'zi "birgalikda harakat qilish", "muvofiqlik", "yaroqlilik" kabi ma'nolarni ham beradi.

Zamonaviy tushunchada kompetentlik – insonning o'z imkoniyatlarini ishga solib, muayyan funksiyalarni mustaqil va mas'uliyatli tarzda bajarish qobiliyatini anglatadi. Muhimi, rahbarning kompetentligi uning sarflagan kuchi bilan emas, balki faoliyatining natijalari bilan baholanadi. Shuningdek, kompetentlik shunchaki ma'lumotlilik yoki intilish bilan chegaralanmaydi. Ko'pgina boshqaruv mutaxassislari lavozim o'sishida kasbiy samaradorlikni oshirish va malaka rivojiga katta ahamiyat beradilar. Tashkilotlarda xodimlarning malakasini oshirish, amaliy tajribalar asosida boshqaruv mahoratini o'rgatish muhim ahamiyatga ega. Amerikalik mutaxassislar tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, eng yaxshi boshqaruv xodimi — kompetentli xodimdir. Bunday xodimning muvaffaqiyati, asosan, odamlar bilan samarali aloqa o'rnatish va ularni ta'sir ostida saqlay olish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Eng yaxshi rahbarlar o'z jamoalarini ruhlantirish va ta'sir qilish orqali faoliyatlarining samaradorligini oshiradi.

Kompetentlik — bu yaxshi rahbar bo'lishning muhim sharti, shuningdek, jamoa bilan birgalikda ishlash va hamkorlikda faoliyat olib borishning asosidir. Jamoaviy ish har qanday tashkilotda samaradorlikni oshirishga katta hissa qo'shadi. Bugungi kunda fan va texnikaning rivojlanishi ta'lim-tarbiya mazmunini o'zgartirishni, ta'lim tizimini zamon talablari asosida boshqarishni talab etmoqda.

Rahbarlar faqat ma'muriy ko'rsatmalarga amal qilib qolmasdan, balki jamoani ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlash, ruhlantirish va ichki nizolarni oldini olish kabi mas'uliyatlarni ham o'z zimmalariga

olishi kerak. Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev o'tkazgan videoselektor murojaatnomasida ta'lim-tarbiyani rivojlantirish, yoshlarni chuqur bilim va yuksak ma'naviyat egasi etib tarbiyalashni eng oliy maqsad sifatida belgilagan.

Shuningdek, ta'kidlanganidek, har bir rahbar o'z ish uslubini o'zgartirsa, maktab, qishloq va mahallalarda o'zgarishlar yuz berishi va natijada davlat rivojlanadi.

Jamiyat va davlatga ijodiy bilimga ega, ta'limni davom ettira oladigan mutaxassislar zarur. Ular murakkab hayotiy va kasbiy muammolarni hal qilish qobiliyatiga ega bo'lishlari kerak. Buning uchun olingan bilimlar, malakalar va mahorat bilan bir qatorda, qo'shimcha sifatlar ham zarur. Bu kabi xususiyatlarni ifodalashda "kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalari ishlatiladi. Umuman olganda, kompetentlik nafaqat bilim va malakalarni o'z ichiga oladi, balki ularni amalda qo'llash qobiliyatini ham anglatadi. Boshqaruvda muvaffaqiyatga erishish uchun, rahbarlar o'z jamoalari bilan o'zaro munosabatlarni samarali o'rnatish, tajribalarni almashish va o'zaro hamkorlikda ishlashni mustahkamlashlari lozim. Bu esa ta'lim jarayonini yanada samarali va unumli tashkil etishga yordam beradi.

Nazorat uchun savollar:

1. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi pedagogik faoliyatining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
2. Pedagogik faoliyatda boshlang'ich sinf o'qituvchisi qanday metod va usullarni qo'llaydi?
3. O'qituvchi o'quv jarayonida qaysi didaktik tamoyillarga amal qilishi zarur?
4. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun zarur bo'lgan kasbiy kompetensiyalar qaysilar?
5. Kasbiy kompetensiyani rivojlantirishda o'qituvchining rolini qanday baholaysiz?
6. O'qituvchining kasbiy kompetensiyasini oshirish uchun qaysi ta'lim shakllari va usullari samarali?

7. Integrativ faoliyat tushunchasini qanday ifodalaymiz va uning ta'lim jarayonidagi ahamiyati nimalardan iborat?

8. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari integrativ faoliyatni qanday amalga oshirishi mumkin?

9. Integrativ faoliyatni tashkil etishda o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi munosabatlar qanday bo'lishi kerak?

Topshiriqlar:

Topshiriq 1: Boshlang'ich sinf o'qituvchisi sifatida sizning asosiy pedagogik vazifalaringizni aniqlang va ularga misollar keltiring.

Topshiriq 2: O'qituvchilar uchun pedagogik faoliyatda qaysi metodlar va usullar eng samarali hisoblanadi? Ushbu usullarni o'z tajribangizga asoslanib tahlil qiling.

Topshiriq 3: O'z kasbiy kompetensiyalaringizni baholang. Siz qaysi sohalarda kuchli va qaysi sohalarda rivojlanishingiz zarur?

Topshiriq 4: Boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun zarur bo'lgan kasbiy kompetensiyalarni belgilab, ularga qanday ko'nikmalarni qo'shishingiz mumkinligini aniqlang.

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi – boshlang'ich sinflarda (1-4 sinflar) ta'lim beradigan pedagog, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini shakllantirish uchun mas'uldir

Pedagogik faoliyat – ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida aloqani o'rnatish, o'qitish va tarbiyalashga qaratilgan faoliyatlar to'plami.

Kasbiy kompetensiya – o'qituvchining pedagogik jarayonni samarali tashkil etish, boshqarish va rivojlantirish qobiliyati; bilim, ko'nikma va shaxsiy fazilatlarni o'z ichiga oladi.

Integrativ faoliyat – turli fanlar va o'qitish usullarini birlashtirib, o'quvchilarga kompleks ta'lim berishni ta'minlovchi jarayon.

Innovatsion ta'lim – ta'lim jarayonini takomillashtirish va yangilash uchun zamonaviy metodlar, texnologiyalar va uslublardan foydalanish.

Ta'lim dasturi – ma'lum bir ta'lim muassasasi yoki yo'nalishi uchun mo'ljallangan o'quv reja va materiallar to'plami.

O'quv metodlari – ta'lim jarayonida o'qituvchi tomonidan qo'llaniladigan usullar, o'quvchilarga ma'lumotlarni yetkazish va ularda bilimlarni shakllantirish uchun ishlatiladi.

Pedagogik psixologiya – ta'lim jarayonidagi inson psixologiyasini o'rganadigan fan; o'quvchilarning rivojlanishi, motivatsiyasi va ta'limga bo'lgan munosabatini tushunishga yordam beradi.

O'quv jarayoni – o'quvchilarning ta'lim olishi, bilimlar, ko'nikmalar va malakalarni o'zlashtirishi jarayoni.

Malaka oshirish – o'qituvchilarning o'z kasbiy bilim va ko'nikmalarini yangilash va kengaytirishga qaratilgan faoliyat.

II MODUL. BOSHLANG'ICH TA'LIMDA DIDAKTIKA.

5-MAVZU: TA'LIM NAZARIYASI.

Reja:

1. Ta'lim metodlari haqida umumiy tushuncha.
2. Ta'lim vositalari. O'qitish texnik vositalarining asosiy turlari va ularning harakteristikasi.
3. Boshlang'ich ta'lim tizimida o'qitishning texnink vositalaridan foydalanishning pedogogik imkoniyatlari, qo'shimcha vositalari.

 Mavzuning maqsadi: Ta'lim metodlari haqida umumiy tushuncha, ta'lim vositalari, o'qitish texnik vositalarining asosiy turlari va ularning harakteristikasi, boshlang'ich ta'lim tizimida o'qitishning texnink vositalaridan foydalanishning pedogogik imkoniyatlari, qo'shimcha vositalarini o'rganishdan iborat.

 Tayanch iboralar: umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus ta'lim, tayanch bosqich, bilim, ko'nikma, shaxsiy rivojlanish, kasbiy tayyorgarlik, ijtimoiy adaptatsiya, fuqarolik pozitsiyasi, pedagogik metodlar, ta'lim mazmuni, ta'lim sifati, o'quv jarayoni

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Talabalarga qo'yiladigan talablar ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Ta'lim metodlari haqida umumiy tushuncha.

Ta'lim metodi tushunchasi anchagina murakkabdir. Shu bois pedagogikada uning tobora aniq talqini xususida munozara haligacha davom etmoqda. Biroq bu tushunchaga beriladigan didaktlarning turli ta'riflariga qaramay, ularning nuqtai nazarlarini yaqinlashtiradigan qandaydir umumiylikni ham ta'kidlash mumkin. Ko'pchilik mualliflar ta'lim metodini o'quvchilarning o'quv bilish faoliyatini tashkil etish usuli, deb hisoblashga moyildir. Shu qoidani boshlang'ich nuqta bilib, mazkur tushunchani yanada batafsil ko'rib chiqish va uning ilmiy ta'rifiga kelishga harakat qilamiz. Metod so'zi yunoncha tadqiqot, maqsadga erishish yo'li, usuli deganidir. Metod - eng umumiy ma'noda - maqsadga erishish usuli, ma'lum tarzda tartibga solingan faoliyat. O'qituvchining o'rgatuvchi ishi va u tashkil etgan o'quvchilarning faol o'quv-bilish faoliyati uyg'unlashadi.

Ta'lim metodlari deyilganda, o'rganilayotgan materialni egallashga qaratilgan turli didaktik vazifalarni hal etish bo'yicha o'qituvchining o'rgatuvchi ishi va o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish usullari yig'indisi tushuniladi. Didaktikada, ta'lim usullari atamasi ham keng qo'llanadi. Ta'lim usuli - ta'lim metodining tarkibiy qismi yoki alohida tomoni. Metodlar bilan usullar munosabati o'zaro bir-biriga bog'langan. Usul va metod butun va qism sifatida bir-biriga bog'lanadi. Usullar yordamida faqat pedagogik yoki o'quv vazifasining bir qismi hal qilinadi. Xuddi shu metodik usullar turli metodlarda foydalanilgan bo'lishi mumkin. Va aksincha, xuddi shu metod turli o'qituvchilar tomonidan turli usullarda ochib berilishi mumkin. Masalan, o'qituvchilar tomonidan ko'p qo'llaniladigan mashq manbasiga ko'ra amaliy metod hisoblansa, uni qo'llash esa bir nechta usullar (mashqning qoidasini o'qib berish (1-usul), bittasini namuna sifatida bajarib ko'rsatish (2-usul), o'qituvchining namunasi asosida o'quvchilar tomonidan mashqning bajarilishi (3-usul), o'quvchilar tomonidan bajarilgan mashqlarni tekshirish va xatolarini tuzatish (4-usul) va boshqalar) yordamida amalga oshiriladi.

O'qituvchilarning ayrimlari esa, "metod" tushunchasining o'rniga "uslub" tushunchasini ham qo'llaydilar. Ammo "uslub" tushunchasi

“metod” atamasining mohiyatini o‘zida to‘liq aks ettira olmaydi. Chunki uslub ko‘proq xususiy (so‘z borayotgan holatda aynan o‘qituvchiga xoslikni ifoda etadi) tavsifga ega bo‘lib, aniq maqsadga erishish yo‘li sifatida xizmat qila olmaydi. Ta’lim amaliyotida “pedagogik texnologiya” tushunchasi uch darajada qo‘llaniladi: Umumpedagogik (makro) daraja.

Mazkur darajaga muvofiq keladigan texnologiyalar yaxlit pedagogik jarayonga tegishli bo‘lib, ularga muammoli, tabaqalashtirilgan, integratsion, shaxsga yo‘naltirilgan, rivojlantiruvchi, modulli, masofali o‘qitish texnologiyalarini misol sifatida keltirish mumkin. Mazkur texnologiyalar innovatsiya tavsifiga ega bo‘lib, novator o‘qituvchilar, olimlar va izlanuvchilar tomonidan ishlab chiqiladi hamda samaradorligi kafolatlanganidan va amaliyotga keng tatbiq etish imkoniyatiga ega bo‘linganidan so‘ng uni amaliyotchi o‘qituvchilar o‘z faoliyatida qo‘llaydilar. Xususiy-metodik (mezo) daraja. Ushbu daraja o‘zida ma’lum bir o‘quv fanini o‘qitish jarayonini loyihalash va rejalashtirishni o‘zida aks ettiradi. Masalan, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi o‘qish darsini har safar texnologik modeli va haritasini tuzib kelishi kerak. Hozir ko‘p ta’kidlanayotgan texnologik model loyihalashga, texnologik harita rejalashtirishga to‘g‘ri keladi. Natijada har bir fanni o‘qitish texnologiyasi yuzaga keladi. Lokal daraja (mikro). Mazkur darajaga tegishli texnologiyalar o‘quv-tarbiya jarayonining ma’lum tarkibiy qismi, alohida shaxs sifatlarini shakllantirish, maxsus o‘quv ko‘nikma va malakalarini tarkib toptirishga xizmat qiladi. Masalan, o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini shakllantirish texnologiyasi, o‘quvchilarning aqliy qobiliyatini rivojlantirish texnologiyasi va boshqalar.

Metodika - qat’iy ketma-ketlikka (algoritmik harakterga), ilgari o‘rnatilgan reja (qoida), tizimga aniq rioya qilish bo‘lib, biror bir ishni maqsadga muvofiq o‘tkazish metodlari, yo‘llari majmuasi. “Metodika” tushunchasi turli fanlarni o‘qitish bilan ham bog‘liqlikda qo‘llanilib, ma’lum sohani o‘qitish jarayoni, mazmuni, qonuniyatlari, tamoyillari, shakl, metod va vositalari yig‘indisini o‘zida ifoda etadi. “Metodika” va “texnologiya” tushunchalarining bahs doirasi bilan ham bog‘liqlikda

ayrim farqli jihatlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Jumladan, metodik tizim "Qanday o'qitish?", "Nima uchun o'qitish?", "Nimaga o'rgatish?" kabi savollarga javob izlaydi, texnologiya esa, "Qanday tarzda samarali o'qitishga erishish mumkin?" degan savolni markazga qo'yadi. Metodika o'quv jarayoninin qanday tarzda tashkil etish lozimligini nazarda tutsa, texnologiya qay yo'sinda o'quv jarayonini eng qulay, maqbul tarzda amalga oshirishga diqqat-e' tiborni qaratadi.

Didaktik tadqiqotlar ko'rsatadiki, ta'lim metodlari nomenklaturasi (nomlanishi) va tasnifi ularni ishlab chiqishda tanlangan yondashuvga bog'liq holda juda xilma-xil ekanligi bilan harakterli. Ulardan eng muhimlariga to'xtalamiz.

"Ta'lim metodlari tasnifi: An'anaviy (manbasiga ko'ra) ta'lim metodlari (E.I.Golant, N.M.Verzilin va bosh.) Og'zaki Ko'rgazmali Amaliy Kitob bilan ishlash Videometod Hikoya Suhbat Tushuntirish Ma'ruza Munozara Illyustratsiya Demonstratsiya Mashq Amaliy Laboratoriya Didaktik o'yin O'qish, O'rganish, Reja tuzish, Konspekt qilish Ko'rish, O'rganish, Nazorat qilish O'quvchilarning bilish faoliyati tavsifiga ko'ra ta'lim metodlari tasnifi (I.Ya.Lerner va M.N.Skatkin)"¹⁹.

Ta'lim metodining nomlanishi O'qituvchi faoliyati O'quvchi faoliyati O'quv axborotini uzatish, o'rganilayotgan obyekt bilan o'quvchi harakatini tashkil etish Bilimlarni idrok etish, anglash va yodda saqlash. Reproduktiv bilimlar hamda aqliy va faoliyat usullarini hosil qilishga doir topshiriqlarni tuzish va taqdim etish Namuna asosida bilimlarni hamda aqliy va faoliyat usullarini egallash. Muammoli bayon etish muammoni qo'yish va uni hal etish usullarini ochib berish, topshiriqni idrok etish va uni qismlarga ajratish. Topshiriq qismlarini mustaqil hal etish va o'z- o'zini nazorat qilish, Evristik (qisman izlanish), Muammoni qo'yish va uni hal etishga doir qadamlar ketma-ketligini rejalashtirish. O'quvchilar faoliyatini boshqarish qo'yilgan vazifa bilan bog'liqlikda muammoni hal etish yo'llarini mustaqil izlash va o'qituvchining qisman ko'magi yordamida muammoni hal etish Tadqiqotchilikka doir mustaqil hal etishga doir muammoli vazifalarni

¹⁹ Голант Е. И., Верзилин Н. М. Название работы или статьи. В: Учебное пособие, Москва, год, страницы.

shakllantirish. Muammoni hal etilish jarayonini nazorat qilish, muammoni mustaqil hal etish.

Asosiy didaktik maqsadlariga ko'ra ta'lim metodlari tasnifi (M.A.Danilov va B.P.Esipov):

- Yangi bilimlarni egallash metodlari;
- Ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodlari;
- Bilimlarni amaliyotda qo'llash metodlari.

Ta'limning binar metodlari (M.I.Maxmutov) O'rgatish metodlari. O'rganish metodlari. Axboriy-ma'lumotli. Ijro etish (bajarish). Tushuntirishli. Reproduktiv. Ko'rgazmali-amaliy. Ijodiy-amaliy. Tushuntirishli-undovchi. Qisman izlanishli. Undovchi. Izlanishli. Yaxlit yondashuv bo'yicha ta'lim metodlari tasnifi (Yu.K.Babanskiy):

- Bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash va nazorat qilish metodlari.
- O'quv-bilish faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish metodlari.
- O'quv-bilish faoliyatini motivatsiyalash va rag'batlantirish metodlari.
- O'quv-bilish faoliyatini nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish metodlari.

Interfaol metodlar va grafik organayzerlar. O'rganilayotganlarini o'zlashtirishga da'vat qilish metodlari. Yangi materialni anglash metodlari. O'rganilganlarini fikrlashga imkon beruvchi metodlar. Erkin yozish, Klaster, Aqliy hujum, B-B-B chizmasi, Chalkashtirilgan mantiqiy zanjirlar ketma-ketligi, Semantik xususiyatlar tahlili. Semantik xususiyatlar tahlili. B-B-B chizmasi. O'qitish bo'yicha qo'llanma. Bir-biriga o'rgatish. Bir-biridan so'rash. Ikki qismli kundaliklar. Eng asosiy tushunchalar, Takrorlash. T-chizma. Kontseptual jadval. Venn diagrammasi. Nilufar guli. Besh minutlik esse. O'n minutlik esse.

Hikoya - o'qituvchi tomonidan mavzuga oid dalil, hodisa va voqealarning yaxlit yoki qismlarga bo'lib, tasviriy vositalar yordamida obrazli tasvirlash yo'li bilan ixcham, qisqa va izchil bayon qilinishi. Metodning samarasi ko'p jihatdan o'qituvchining nuqt mahorati, so'zlarni o'z o'rnida, ifodali bayon qilishi, shuningdek, o'quvchilarning yoshi, rivojlanish darajasini inobatga olgan holda yondashuviga bog'liq.

Shu bois hikoya mazmuni o‘quvchilarning mavjud bilimlariga tayanishi, ularni kengaytirishga xizmat qilishi zarur. Hikoyaning axborotlar bilan boyitilishi maqsadga muvofiqdir. Hikoya qilinayotgan materialni samaralash maxsus reja asosida amalga oshiriladi. O‘qituvchi har bir darsda uning maqsadini aniq belgilab oladi, undagi asosiy tushunchalarga alohida urg‘u berishga e‘tiborni qaratadi.

Suhbat - savol va javob shaklidagi dialogik ta‘lim metodi bo‘lib, u fanga qadimdan ma‘lum, xatto undan o‘z faoliyatida Suqrot ham mohirona foydalangan. Suhbat ta‘lim jarayonida ko‘p funksiyalar (aqliyl fikrlash, hozirjavoblik, muloqot madaniyati va boshqa sifatlarni shakllantiradi) bajaradi, ammo asosiysi o‘quvchida faollikni yuzaga keltiradi.

“Didaktika — ta‘lim, ya‘ni o‘qish va o‘qitish nazariyasi haqida fan. Bu tushuncha 17-asrda ilmiy muomalaga kiritilgan. Nemis pedagogi **V. Ratke** (1571-1635) birinchi bo‘lib “didaktika” atamasini ilmiy kontekstda ishlatgan va uni “o‘qitish san‘ati” deb ta‘riflagan. U o‘zining ma‘ruza kursini “Didaktikadan qisqacha ma‘ruza yoki Ratixiyani o‘rgatish san‘ati” deb nomladi”.

Didaktikaning vujudga kelishi va shakllanishi chex pedagogi **Yan Amos Komenskiy** tomonidan nashr etilgan “Buyuk didaktika” (1657) asari bilan bog‘liq. Bu asar ta‘lim muammolarini keng ko‘lamda o‘rganishga asos bo‘ldi. Didaktika atamasining kelib chiqishi yunon tiliga borib taqaladi, bu tilning “didaktikos” so‘zi “o‘qitish” va “didasko” so‘zi “o‘rganish” ma‘nolarini anglatadi.

Yan Amos Komenskiy didaktikani “hamma narsani hammaga o‘rgatishning universal san‘ati” deb ta‘riflagan. Uning asarlarida barcha qatlamlar uchun umumiy ta‘lim g‘oyasi muhim o‘rin tutadi. U didaktika tarkibida tarbiya masalalarini ham ko‘rib chiqadi va o‘rganish kabi, axloqni “har tomonlama axloqiy yo‘nalishda shakllanishning zaruriy sharti” deb hisoblaydi.

Komenskiy ta‘lim va tarbiyada maxsus qonuniyatlarni amalga oshirishga birinchi bo‘lib ta‘lim va tarbiyaning sinf-dars, bosqichma-bosqich tizimini ilmiy asoslab berdi. U pedagogik ilohiy boshlanishdan qat‘iy nazar, insonni o‘zgartira oladigan ta‘lim va tarbiyaning kuchiga

ishonch bildirgan. O'sib kelayotgan avlodlar tarbiyasini "insoniyatning ilg'or rivojlanishining zaruriy sharti" deb bilgan kam sonli pedagoglardan biri bo'lgan va shunday bo'lib qoladi.

Pedagogika fanining rivojlanishi bilan didaktika ta'lim va tarbiya nazariyasi masalalariga e'tibor qaratila boshlandi. Jahon didaktikasi rivojiga **Iogan Geynrix Pestalotsi** (1746-1827), **Iogan Fridrix Gerbart** (1776-1841), **Konstantin Dmitriyevich Ushinskiy** (1824-1870) va boshqalar katta hissa qo'shdilar²⁰.

Zamonaviy didaktika ta'lim va tarbiya muammolarini o'rganuvchi va tadqiq qiluvchi ilmiy bilimlarning eng muhim tarmog'i hisoblanadi. Didaktikaning rivojlanishi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi-ning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. Keyingi o'n yilliklarda ta'limni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishi ta'lim jarayonini takomillashtirish, ta'limning mavjudligi va samaradorligini ta'minlash, yosh avlodni axborot jamiyati hayotiga tayyorlashda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishga qaratilgan.

Didaktika tarixida ta'limning uchta asosiy tushunchasi mavjud:

1. **An'anaviy didaktika** — ta'lim markazida o'qitish, o'qituvchi-ning faoliyati ustun turadi.

2. **Pedosentrik didaktika** — ta'lim markazida o'qish, o'quvchilar-ning faoliyati ustun turadi.

3. **Zamonaviy didaktika** — ta'lim markazida o'qitish va o'qish-ning o'zaro ta'siri, o'qituvchi va o'quvchining subyektiv faoliyati ustun turadi.

Bu tushunchalar didaktikaning rivojlanishidagi muhim bosqichlarni ifodalaydi va ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Ta'lim metodlari — o'qituvchi va o'quvchilarning o'quv va didaktik muammolarini hal qilishga qaratilgan birgalikdagi faoliyat usullaridir. Ta'lim usuli, o'qitish metodining tarkibiy qismi yoki alohida tomoni sifatida qaraladi. Ta'lim jarayonida usul, metodning to'plamosti sifatida namoyon bo'ladi.

Ta'limning umumiy va xususiy metodlari mavjud:

²⁰ M. Murodov. Tarbiya va ijtimoiy muhit. Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. 96 bet.

Umumiy Metodlar

Umumiy metodlar o'rganilayotgan materialning tabiatiga qarab o'zgarishi mumkin. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- **Induksiya** — umumiy xulosalar chiqarish usuli.
- **Deduksiya** — umumiy qoidalardan maxsus xulosalar chiqarish.
- **Abduksiya** — eng ehtimoliy sabablarni aniqlash.
- **Taqqoslash** — o'xshashliklar va farqlarni aniqlash.
- **Abstraksiya** — muayyan xususiyatlarni ajratib olish.
- **Evrastika** — yangi bilimlarni kashf qilish jarayoni.

Xususi Metodlar

Xususi metodlar, aynan ta'lim jarayoniga xizmat qiladigan usullardir. Ular o'qituvchining o'quvchilarga ta'lim berish jarayonini yengillashtiradi. Xususi ta'lim metodlarining tasnifi muhimdir. Ular bilish manbasiga ko'ra tasniflanadi:

An'anaviy metodlar:

Og'zaki metodlar — bilim manbai so'z bo'lib, o'qituvchi tomonidan og'zaki taqdim etiladi.

Vizual metodlar — bilim manbai ko'rgazmali materiallar (rasmlar, grafiklar, diagrammalar) orqali taqdim etiladi.

Amaliy metodlar — bilim manbai amaliyotdir, ya'ni o'quvchilar muayyan faoliyatlar orqali ta'lim olishadi.

Ushbu metodlarning har biri ta'lim jarayonida turli maqsadlar va vazifalarga xizmat qiladi, o'quvchilarning ta'lim olish jarayonini samarali qiladi va bilimlarning mustahkamlanishini ta'minlaydi. Ta'lim metodlarini to'g'ri tanlash va qo'llash o'qituvchining pedagogik mahoratini oshiradi.

Og'zaki metodlar o'quv materialini og'zaki bayon qilish orqali taqdim etishni o'z ichiga oladi. Bu metodlar o'quvchilarni ma'lumot bilan tanishtirishda keng qo'llaniladi.

1. Hikoya:

O'quv materialining mazmunini og'zaki bayon qilish metodi.

Talablar:

- Faqat ishonchli dalillarni o'z ichiga olishi.
- Yorqin misollarni kiritish.

- Taqdimotning aniq mantig'i.
- Hissiylik.
- Oddiy va tushunarli til.
- Ko'rsatilgan faktlar bo'yicha o'qituvchining shaxsiy bahosiga ega bo'lish.

2. Tushuntirish:

O'rganilayotgan obyektning qoliplari, xususiyatlari, tushunchalari va hodisalarini taqdim etishning monologik shakli.

3. Suhbat:

Yangi savollarni qo'yish orqali materialni tushunishga olib keladigan puxta o'ylangan dialogik usul.

4. Ma'ruza:

Hajmli materialni taqdim etishning monologik usuli.

O'quv materialining qat'iy tuzilishi va mantiqiyligi, ma'lumotlarning ko'pligi bilan harakterlanadi.

Faqat o'rta maktab, litsey, kollejdagi qo'llaniladi. Bu butun dars yoki "juftlashgan" darsni (80 daqiqa) oladi.

5. Muhokama (Diskussiya):

Muayyan muammo bo'yicha fikr almashish.

Asosiy vazifasi kognitiv qiziqishni rag'batlantirish; yangi bilimlarni o'zlashtirish; o'z fikrini mustahkamlash va himoya qilishga o'rganish.

6. Manbalar bilan ishlash:

O'quv ma'lumotlarini qulay tezlikda va qulay vaqtda qayta-qayta ishlash qobiliyati.

Boshlang'ich sinfda o'qituvchi rahbarligida, o'rta maktabda esa mustaqil amalga oshiriladi.

Vizual Metodlar. Vizual metodlar ta'lim jarayonida ko'rgazmali materiallardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

1. Illustratsiya usuli:

Illyustrativ vositalar, plakatlar, jadvallar, rasmlar, haritalar, doskadagi eskizlar va tekis maketlar ko'rsatish.

2. Demonstratsiya usuli:

Asboblari, tajribalar, texnik qurilmalar, plyonkalar, kinolentalari va boshqalarni namoyish qilish.

Bu metodlar ta'lim jarayonida o'quvchilarning qiziqishini oshirish, bilimlarni yaxshiroq tushunishga yordam berish va o'rganish jarayonini samarali tashkil etishga imkon yaratadi.

Amaliy metodlar. Mashq – sifatni oshirish maqsadida aqliy yoki amaliy harakatni bir necha marta takrorlash jarayonidir. Turlari:

- **Og'zaki:** muloqot va muhokama jarayonida.
- **Yozma:** yozma ishlar va topshiriqlar.
- **Grafik:** vizual tasvirlar va diagrammalar orqali.
- **O'quv:** turli vaziyatlarni o'rganish va amaliyotga tatbiq etish.
- **Mehnat:** amaliy ish jarayonida qobiliyatlarni rivojlantirish.

Laboratoriya ishi – o'qituvchining ko'rsatmasi asosida asboblardan va texnik qurilmalardan foydalangan holda tajribalar o'tkazish. Turlari:

- O'quvchilarning o'simliklarni o'sishini, hayvonlarning rivojlanishini, ob-havo sharoitlarini, shamol va bulutlilikni kuzatish.
- Muzey uchun eksponatlar yig'ish, o'z mintaqasining folklorini o'rganish.
- Ish natijalari: hisobotlar, raqamli ko'rsatkichlar, grafiklar, diagrammalar va jadvallar shaklida.

Amaliy ish – katta bo'limlar va mavzularni o'rgangandan so'ng umumlashtiruvchi xususiyatga ega bo'lib, sinfda va maktabdan tashqarida o'tkazilishi mumkin.

Noan'anaviy metodlar

Reproduktiv darajadagi metodlar – o'quvchilarning yodda saqlangan bilim, ko'nikma va malakalarni oddiy vaziyatlarda axborotlarni qayta ishlamasdan javob berishni talab etadi. Ushbu darajadagi topshiriqlar tahsil oluvchilarning o'zlashtirgan bilimlarini aniq baholash imkonini bermaydi.

Produktiv darajadagi metodlar – o'quvchilar tomonidan o'rganilgan obyektlarni qiyoslash, o'xshashlik va farqlarni aniqlash, umumiy xulosa chiqarish orqali javob berishni talab etadi.

Qisman-izlanishli darajadagi metodlar – o'quvchilar o'rganilgan obyektlarning xususiyatlarini boshqa obyektlarga ko'chirish, ularni taqqoslab, keyingi obyektning o'ziga xos xususiyatlari haqida xulosa chiqarishni talab etadi. Bu darajadagi topshiriqlarni bajarishda

o'quvchilar o'zlashtirilgan bilimlarni yangi vaziyatlarga ko'chirishlari zarur.

Ijodiy (kreativ) darajadagi metodlar – o'quvchilar ijodiy fikr yuritish ko'nikmalariga ega bo'lishlari, hamda avvalgi bilim va ko'nikmalarini yangi, kutilmagan vaziyatlarda qo'llashlarini talab etadi.

Sust metod – bu o'qituvchi va o'quvchi o'zaro munosabatining shunday shakli, unda o'qituvchi harakatdagi asosiy shaxs bo'lib, darsning borishini boshqaradi, o'quvchi esa o'qituvchining ko'rsatmalariga bo'ysunuvchi darsning sust qatnashchisi rolda ishtirok etadi. Sust shakldagi darslarda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro aloqa so'rovlar, mustaqil nazorat ishlari, testlar va boshqalar vositasida amalga oshiriladi. O'quvchilarning o'quv materialini o'zlashtirish samaradorligi va zamonaviy pedagogik texnologiyalar nuqtayi nazaridan sust metod kam samarali hisoblanadi, biroq shunga qaramay ushbu metodning ham bir qator afzal tomonlari mavjud. Bu o'qituvchining mashg'ulotga nisbatan osonroq tayyorgarlik ko'rishi va o'quvchilarga mashg'ulotning chegaralangan vaqt doirasida nisbatan ko'proq o'quv materialini yetkazish imkoniyatining mavjudligidir.

Suhbat – o'qitish va o'qishning dialogik, savol-javob usuli. Mashq – bu o'tilgan o'quv materiallarini amaliyotda qo'llash maqsadida rejali tashkil etilgan amallarni ko'p marotaba bajarishdir. Ushbu usulning afzalligi shundan iboratki, u ko'nikma va malakalarning samarali shakllanishini ta'minlaydi. Faol metod – bu o'qituvchi va o'quvchi o'zaro munosabatining shunday shakli, unda o'quvchi va o'qituvchi mashg'ulot jarayonida birgalikda harakat qiladi va tinglovchi bu yerda sust qatnashchi emas, balki faol ishtirokchidir. Agar sust metod birgalikda harakat qilishning avtoritar uslubini taqozo qilsa, faol metod demokratik uslubni taqozo qiladi. Ko'pchilik faol va interfaol metodlarni teng deb hisoblashadi, biroq ularning o'zaro o'xshash jihatlari borligiga qaramay ular bir biridan farq qiladi. Interfaol metodni faol metodlarning zamonaviy shakli sifatida ko'rib chiqish mumkin. Pinbord (inglizcha: “pin” - mustahkamlash, “board” - doska). Bu o'qitish uslubining mohiyati shundan iboratki, unda munozara yoki o'quv suhbatlari amaliy usul bilan bog'lanib ketadi. Uning afzallik

funksiyalari – rivojlantiruvchi va tarbiyalovchi vazifadir: o‘quvchilarda muloqot yuritish va munozara olib borish madaniyati shakllanadi, o‘z fikrini faqat og‘zaki emas, balki yozma ravishda bayon etish mahorati, mantiqiy va tizimli fikr yuritish ko‘nikmasi rivojlanadi.

Piramida. Bu topshiriqda ma’lum bir masala avval yakka holda, keyin juftliklarda, keyin kichik guruhlarda va so‘ngra butun sinf bilan muhokama qilinadi.

Suqrot texnikasi. Ma’ruzalarda tez-tez ishlatiladigan usul, unda o‘qituvchi o‘quvchilarni savol-javoblar orqali mo‘ljallangan maqsad sari yetaklaydi.

Sinkveyn (axborotni yig‘ish). O‘rganilayotgan materialni to‘laqonli va puxta anglash uchun qo‘llaniladigan interfaol usullaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Sinkveyn – (fransuzcha: “cinquains” – besh qator o‘ziga xos, qofiyasiz she’r) unda o‘rganilayotgan tushuncha (hodisa, voqea, mavzu) to‘g‘risidagi axborot yoyilgan va yig‘ilgan holda, turli variantlarda va turli nuqtai nazar orqali ifodalanadi. Sinkveyn tuzish – murakkab g‘oya, sezgi va hissiyotlarni bir nechagina so‘zlar bilan ifodalash uchun muhim bo‘lgan malakadir. Sinkveyn tuzish jarayoni mavzuni puxtaroq anglashga yordam berish bilan birga, o‘quvchilarning kritik fikrlash qobiliyatini yuqori darajada rivojlantiradi.

Sinkveyn tuzish qoidasi:

1. Birinchi qatorda mavzu (topshiriq) bir so‘z, odatda ot bilan ifodalanadi (kim?, nima?).

2. Ikkinchi qatorga mavzuga oid ikkita sifat yoziladi (qanday?, qanaqa?).

3. Uchinchi qatorda mavzu doirasidagi xatti – harakat (funksiyasi – vazifasini anglatuvchi) uchta so‘z (fe’l) bilan ifodalanadi.

4. To‘rtinchi qatorga mavzuga nisbatan tasavvur (assotsiatsiya)ni anglatuvchi va to‘rtta so‘zdan iborat bo‘lgan fikr (sezgi) yoziladi.

5. Oxirigisi mavzu mohiyatini takrorlaydigan, ma’nosi unga o‘xshash bo‘lgan bitta so‘z (sinonim) yoziladi.

Klaster – “axborotlarni yozish” “Klaster” – inglizcha so‘z bo‘lib, g‘uncha, bog‘lam ma’nosini anglatadi. Axborotlar klasterlarga

ajratish interfaol pedagogik strategiya bo'lib, u ko'p variantli fikrlashni, rag'batlantirish uchun qo'llash mumkin. Asosan, u yangi fikrlarni uyg'otish va muayyan mavzu bo'yicha ancha fikr yuritishga chorlaydi.

Klaster tuzish ketma – ketligi quyidagicha: sinf yozuv taxtasi o'rtasiga katta qog'oz varag'iga asosiy so'z yoki gapni yozing; sizni fikringizcha bu mavzuga tegishli bo'lgan so'zlar yoki gaplarni yozing (“aqliy hujum”) o'tkazing; tushuncha va g'oyalar to'g'risidagi o'zaro bog'lanishni o'rgating; eslagan variantlaringizning hammasini yozing.

Interfaol metod. Interfaol (“Inter” – o'zaro, “act” – harakat qilmoq) – birgalikda harakat qilmoq. Faol metodga qaraganda interfaol metod tinglovchilarning nafaqat o'qituvchi, balki o'zaro faol faoliyatiga va tinglovchilarning mashg'ulot jarayonida faolligini oshirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Interfaol mashg'ulotlarda o'qituvchining o'zni tinglovchilar faoliyatini mashg'ulot maqsadiga erishish uchun yo'naltirishga qaratilgan bo'ladi.

Ta'lim vositalari. O'qitish texnik vositalarining asosiy turlari va ularning harakteristikasi.

Ta'lim metodlari ta'lim vositalari bilan birgalikda qo'llaniladi. Ta'lim vositalari – bu yangi bilimlarni o'zlashtirish uchun o'qituvchi va o'quvchilar tomonidan foydalaniladigan obyekt. Ta'lim vositalari katta ahamiyatga ega. Ta'limning barcha vositalari ta'lim maqsadlarini muvafaqqiyatli amalga oshiradi. Didaktik vositalar deganda, o'quv va ko'rgazmali qo'llanmalar, namoyishli qurilmalar, texnik vositalar tushuniladi. Ta'lim vositalari o'zida o'quv-tarbiyaviy maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan moddiy yoki ma'naviy qadriyatlarni aks ettiradi. Odatda ular ta'lim metodlariga mos holatda foydalaniladi. Biroq agar metodlar “qanday o'qitish” savoliga javob bersa, vositalar “uning yordamida nimani o'qitish” savoliga javob beradi. An'anaviy ravishda qo'llaniladigan ta'lim vositalariga darslik, rasmlar, jadvallar, nutq, o'quv-ustaxonasi jihozlari, laboratoriyalar, axborot vositalari, o'quv jarayonini tashkil etish va boshqarish vositalari kiradi.

Didaktik vositalar metodlar singari ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyalarni bajaradi. Bundan tashqari o'quvchilarning

o'quv bilish faoliyatini hosil qilish, boshqarish va nazorat qilish vazifalarini bajaradi. Didaktik vositalar audivizuallik tafsilotida motivatsion, axborot, ta'lim jarayonini boshqarish, optimallashtirish funksiyalarini bajaradi. Fanni o'qitish bilan bog'liq holda ta'lim vositasi tanlanadi. O'qituvchi o'zining ixtiyori bo'yicha ko'rgazmali material, o'quv qo'llanmadan foydalanishi mumkin. Ta'lim vositasini qo'llashning yana bir jihati, albatta, ta'lim jarayonining tarkibiy qismi sifatida aks ettirishidir.

Ta'lim vositasini tanlab olish ta'lim metodini tanlab olish bilan bog'liq. Agar ta'limning faol metodi (kitob bilan ishlash, mashqlar)dan foydalanilsa, u holda o'quv qo'llanmalari, darsliklar va ta'limning texnik vositalaridan foydalaniladi. Aynan ta'limning aktiv-texnik vositalari amaliy metodlarda foydalaniladi. Ta'limning faollikni nisbatan kam talab etadigan metodlari (o'quvchilar eshitadi, ya'ni hikoya, ma'ruza, tushuntirish, ekskursiya) ta'limning ko'rgazmali vositalaridan foydalaniladi. Ta'limning ko'rgazmali vositalari pedagogning o'zi tomonidan tuzilgan bo'lishi mumkin. Vositalarning istalgan turidan foydalanishda o'lchov va mutanosiblikka e'tibor berish kerak. Masalan, ko'rgazmali vositalarning soni yetarli bo'lmasligi bilimlarning sifatiga ta'sir ko'rsatadi, bilishga qiziqishni pasaytiradi, obrazli idrok etishni rivojlantirmaydi. Ulardan haddan tashqari foydalanish o'quvchilarning o'rganilayotgan fanga yengil-yelpi qarashiga olib keladi. Murakkab mavzularni o'rganishda 4-5 demonstratsiya optimal hisoblanadi.

Ta'lim vositalari tasnifi aniq va yagona bo'lishi mumkin emas. Ta'lim vositasining ahamiyatli tomoni ularning birgalikda qo'llanilishidir va hech qachon bir-birini inkor etmaydi. O'qituvchining vazifasi – dars jarayonini faollashtirish uchun ta'limning samarali vositasini tanlab olishdir.

Ta'lim vositalarini tasniflashda turli asoslarga ko'ra yondashish mumkin:

1-tasnifga ko'ra. Faoliyat subyekti bo'yicha ta'lim vositalari o'rgatish va o'rganishga bo'linadi. O'rgatish vositalari. Masalan, namoyishli tajriba qurollari. Bunday qurollar o'qituvchi tomonidan

mavzuni tushuntirish va mustahkamlash uchun qo'llaniladi. O'rganish vositalari. Masalan, laboratoriya-praktikum qurollari. Bunday vositalar o'quvchilar tomonidan yangi bilimlarni egallash uchun qo'llaniladi. Didaktik vositalar o'qituvchi va o'quvchi uchun xosligiga qarab, ikkiga bo'linadi. Birinchisiga ko'ra, narsalar o'qituvchi tomonidan ta'limning maqsadlarini samarali realizatsiyalash uchun qo'llanilsa, ikkinchisi – bu o'quvchilarning individual vositalari, darsliklar, daftarlar. Bundan tashqari didaktik vositalar o'qituvchi va o'quvchilar faoliyat turiga ko'ra sport qurollari, botanika va geografiya maydonchasi, kompyuterlarga ham bo'linadi. Faoliyat obyektlari bo'yicha ham ta'lim vositalari ikkiga bo'linadi: Material ta'lim vositalari. Bu o'quv qo'llanmalari, darsliklar, jadvallar, maketlar, modellar, o'quv-texnik vositalar, mebel, o'quv-laboratoriya qurilmalari, ko'rgazmali vositalar bo'lishi mumkin.

Ideal ta'lim vositalari – bular pedagog va o'quvchilar yangi bilimlarni egallashda qo'llaydigan vositalar: chizmalar, sxemalar, diagrammalar, tasviriy, san'at, nutq, xat va boshqalar. Ideal vositalar – bu “fikrlar haqidagi fikrlar”: o'qituvchi ularni o'rgatish uchun belgilangan shaklda ko'rsatishi zarur. Masalan, materializatsiya – abstrakt simvollar tarzida ko'rsatiladigan vosita (grafiklar, jadvallar, chizmalar), verbalizatsiya – nutq bayoni tarzida ko'rsatiladigan vosita (tahlil, muhokama qilish, dalil keltirish). Material va ideal vosita bir-birini to'ldiradi. Material vosita qiziqish va diqqatni uyg'otish, amaliy harakatlarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lsa, ideal vositalar – mantiqiy muhokama, materialni tushuntirish, nutq madaniyati, yod olish bilan bog'liq. O'quv axborotiga bo'lgan munosabatiga ko'ra ta'lim vositalari yangi materialni o'rganish vositalari, takrorlash, mustahkamlash, umumlashtirish vositalari, bilimlarni nazorat qilish vositalari, o'quv jarayonini tashkil etish, boshqarish vositalari va axborot vositalariga bo'linadi. O'quv jarayonidagi vazifasiga ko'ra ta'lim vositalari kommunikatsiya (muloqot) va o'quv ishlari vositalariga tasnif etiladi. O'quv ishi vazifa, muammo, masalalarni hal etish, turli mashqlarni bajarish jarayonidir. **Ta'lim** – kommunikatsiya (muloqot) o'qituvchi va o'quvchilarning o'quv faoliyati sanaladigan kommunikativ-faoliyatli jarayon.

Kommunikatsiya – bu kodlash (o‘qituvchi nutqidagi atamalarda), uzatish (yozilish) va o‘quvchilarning axborotni qabul qilishi (tushunish va dastlabki eslab qolish). Didaktik vositalar his qilish, sezish uchun foydalanishiga ko‘ra ham tasnif qilinadi. Bunday bog‘liqlikka ko‘ra didaktik vositalar vizual (ko‘rish) – haqiqiy (original) narsalar yoki turli obrazli ekvivalentlari, diagrammalar, kartalar; audial (eshitish) – radio, magnitofon, musiqa asboblari; audiovizual (ko‘rish-eshitish) – ovozli filmlar, televideniya, kompyuterlar, didaktik mashinalar, elektron darsliklar.

2-tasnif. Ta’limning o‘quv-uslubiy vositalari – ta’lim jarayoni mazmunini bevosita tashkil qiluvchi vosita hisoblanib, ta’limning me’yoriy hujjatlari: o‘quv reja, o‘quv dasturi, darslik, o‘quv qo‘llanmalar, o‘quv metodik qo‘llanmalar, to‘plam, xrestomatiya, lug‘at va boshqalarni tashkil qiladi.

Ta’limning o‘quv-uslubiy vositalari – ta’lim jarayoni mazmunini bevosita tashkil qiluvchi vosita hisoblanib, ta’limning me’yoriy hujjatlari: o‘quv reja, o‘quv dasturi, darslik, o‘quv qo‘llanmalar, o‘quv metodik qo‘llanmalar, to‘plam, xrestomatiya, lug‘at va boshqalarni tashkil qiladi.

Ta’limning texnik vositalari – bu o‘zida o‘quv-axborotlarini ekranli-ovozli aks ettiruvchi asbob va moslamalardir. Ularga quyidagilar kiradi: o‘quv kinofilmlari; diafilmlar; kompyuterlar; proyektor; elektron doska; radioeshittirish; teleko‘rsatuvlar.

Ta’limning texnik vositalarini quyidagi turlarga ajratish mumkin: axborot; aralash (kombinatsion); trenajor; bilimlarni nazorat qilish vositalari; audiovizual vositalar. Ta’limning texnik vositalari quyidagi funksiyalarni bajaradi: ta’limning sifati va samaradorligini oshiradi; o‘quv jarayonining jadallashuvini ta’minlaydi; o‘quvchilarni idrok qilishga yo‘naltiradi; o‘quvchilarda bilimlarni egallashga nisbatan katta qiziqish hosil qiladi; dunyoqarashni, ishonchni, o‘quvchilarning axloqiy qiyofasini shakllantirishga yordam beradi; o‘quv ishiga nisbatan o‘quvchilarda emotsional munosabatni oshirishni ta’minlaydi; bilimlarni nazorat, o‘zini-o‘zi nazorat qilishni ta’minlaydi.

Yordamchi vositalar – ta’lim jarayoni mazmunini boyitishga xizmat qiluvchi vositalar bo‘lib, ularga multimediya, slayd, tarqatma materillar, rasm kartotekalar, plakat, yo‘riqnomalar va boshqalarni misol qilib keltirish mumkin.

3-tasnif. Umumiy qabul qilingan zamonaviy tipologiya o‘quv qo‘llanmalarini quyidagi turlarga ajratadi: bosma (darslik va o‘quv qo‘llanmalari, o‘qish kitoblari, antologiyalar, ish daftarlari, atlaslar, tarqatma materiallar va boshqalar); elektron ta’lim resurslari (ko‘pincha o‘quv multimedia darsliklari, tarmoq ta’lim resurslari, multimedia universal ensiklopediyalari va boshqalar deb ataladi); audiovizual (slaydlar, slayd-filmlar, o‘quv videolari, o‘quv filmlari, raqamli tashuvchilardagi o‘quv filmlari (Video- CD, DVD, BluRay. HDDVD va boshqalar); vizual (plakatlar, devor kartalari, devor rasmlari, magnit taxtalar); demonstrativ (gerbariy, maketlar, stendlar, kasma modellar, ko‘rgazmali modellar); o‘quv asboblari (kompas, barometr, kolba va boshqalar); simulyatorlar va sport jihozlari (avtomobil simulyatorlari, gimnastika anjomlari, sport anjomlari, to‘plar va boshqalar); o‘quv jihozlari (avtomobillar, traktorlar va boshqalar).

Boshlang‘ich ta’lim tizimida o‘qitishning texnik vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari, qo‘shimcha vositalari.

Hozirgi kunda global o‘zgarishlar va axborot-kommunikatsiya hamda fan-texnika texnologiyalarining tez rivojlanishi, o‘qituvchilardan yuqori pedagogik mahorat, o‘tkir iroda, siyosiy savodxonlik va keng fikrlash doirasini talab qiladi. Shaxs tarbiyasida maktab ta’limining ahamiyati juda katta. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’lim haqida quyidagi fikrlarni bildirgan: “Ta’lim – O‘zbekiston xalqi ma’naviyatiga yaratuvchanlik, faollikni baxsh etadi. O‘sib kelayotgan avlodning barcha eng yaxshi imkoniyatlari unda namoyon bo‘ladi, kasb-kori va mahorati uzluksiz takomillashadi, katta avlodlarning dono tajribasi anglab olinadi va yosh avlodga o‘tadi. Yoshlar, ularning iqtidorlari va bilim olishga chanqoqligidan ta’lim va ma’naviyatni tushunib yetish boshlanadi.” Bu jarayon boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tarbiyalashda

zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishni talab etadi.

O'qitishda axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish tadqiqotchilik metodini ta'minlaydi. Bu usul ta'lim oluvchilarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini mustaqil ravishda olib borish imkoniyatini beradi. O'quv jarayonida kompyuterlarning dastlabki tajribalari hisoblash texnikasidan foydalanish ta'lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Bu, bilimlarni hisobga olish va baholashni yaxshilash, o'qituvchining har bir o'quvchiga individual yordam berishini ta'minlash, yangi kurslarni yaratish va qo'yishni osonlashtiradi.

Respublikamiz ta'lim tizimini zamonaviy darajada takomillashtirish yo'nalishida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli ishlar o'quvchilarga sifatli ta'lim berishni, ularni o'z yurtining sodiq farzandi etib tarbiyalashni va mustahkam bilim egallashlari uchun shart-sharoitlarni yaratishni maqsad qiladi. Ta'lim sohasiga texnika vositalarini tatbiq etish uchun elektron manbalarni ishlab chiqish zarurati tug'iladi. Bunga elektron darsliklar, qo'llanmalar, metodik ishlanmalar, taqdimotlar, slaydlar va internet materiallari kiradi.

Ta'limning texnik vositalari quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- Ta'limning sifati va samaradorligini oshirish.
- O'quv jarayonining jadallashuvini ta'minlash.
- O'quvchilarni idrok qilishga yo'naltirish.
- O'quvchilarda bilimlarga qiziqish hosil qilish.
- O'quvchilarning dunyoqarashi, ishonchi va axloqiy qiyofasini shakllantirish.

• O'quv ishiga nisbatan o'quvchilarda emotsional munosabatni oshirish.

- Bilimlarni va o'z-o'zini nazorat qilishni ta'minlash.

Zamonaviy axborot texnologiyalari asosida o'qituvchining pedagogik faoliyatida:

- Ta'limning texnologik asosini zamon talablari darajasida rivojlantirish jarayoni yengillashadi.

- Dars jarayonini zamonaviy texnik vositalar asosida tashkil etish uchun maxsus ko'nikma va malakalar shakllantiriladi.

- Masofaviy kurslar ochiq bo'lishi tufayli ularning sifatiga bo'lgan talablar va o'quv materiallarining sifatini nazorat qilishga ehtiyoj paydo bo'ladi.

- Ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil faoliyati takomillashadi.

- Dars jarayonining samaradorligi o'qituvchidan o'quvchiga ko'chadi.

- Zamonaviy kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish orqali o'qituvchi har bir o'quvchi bilan teskari aloqani ta'minlaydi.

Eng so'nggi texnik yutuqlar, axborot kommunikatsiya texnologiyalari hamda ta'lim jarayonida o'zining munosib o'rnini egallagan. O'quv jarayonida kompyuterlarning dastlabki tajribalari hisoblash texnikasidan foydalanish, ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi, bilimlarni hisobga olish va baholashni yaxshilaydi. Buning natijasida qiyin vazifalarni hal qilishda o'qituvchining har bir o'quvchiga yakka tartibda yordam berishini ta'minlaydi va yangi kurslarni yaratishni osonlashtiradi.

Mamlakatni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish ustuvor maqsadimiz ekan, jamiyatda barkamol avlodni tarbiyalash boshlang'ich ta'limning asosiy vazifalaridan biri ekanligi isbotlangan. Ayniqsa, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari ta'lim va tarbiyaning tub maqsadini kuchli fuqarolik jamiyatining barpo etilishiga xizmat qilishini anglab etishlari zarur.

Bugungi kunda boshlang'ich sinflarda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, ta'lim sifatini oshirish, o'quv-tarbiya jarayonini modernizatsiyalash, xorijiy tajribalarni o'rganish va o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish bo'yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ta'lim-tarbiya berishdagi muhim vazifalarning asosiy qismi o'qish darslarida amalga oshiriladi. O'qish va nutq o'stirish darslari jarayonida dasturda belgilangan mavzular asosida o'quvchilarga ma'lum bilimlar beriladi. O'qish ko'nikmalarini

takomillashtirish bilan bir qatorda o'quvchilarni ma'naviy barkamol inson ruhida tarbiyalash vazifasi ham diqqat markazida turadi. Boshlang'ich ta'limda o'qish va nutq o'stirish darslari jarayonida o'quvchilarga to'g'ri, ongli, ravon, tez va ifodali o'qishga o'rgatiladi. Bolalar bu jarayonda kitob bilan ishlash ko'nikmasiga ega bo'lib boradilar va ularda kitobga muhabbat tuyg'usi uyg'otiladi. Ushbu jarayonning sifatli va samarali amalga oshirilishi bevosita o'qish darslarida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishga bog'liqdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ta'lim-tarbiya berish, hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Hozirda axborot texnologiyalaridan samarali foydalangan holda ta'lim jarayonini amalga oshirish pedagog xodimlarning ustuvor vazifasi hisoblanadi. Texnik vositalardan foydalanish esa, davr taqozosi bo'lib, boshlang'ich sinf o'qituvchilari ham maqolada keltirilgan texnik vositalardan samarali foydalangan holda ta'lim jarayonini tashkil etishlari zarur.

Nazorat uchun savollar:

1. Ta'lim metodlariga ta'rif bering.
2. Ta'limning an'anaviy metodlari tasnifini izohlang.
3. Og'zaki metodlarni izohlang.
4. Ko'rgazmali metodlarni izohlang.
5. Amaliy metodlarni izohlang.
6. Noan'anaviy metodlarga ta'rif bering.
7. O'zlashtirish darajalari bo'yicha ta'limning interfaol metodlarini tasniflang.
8. Ta'lim metodlari samaradorligini oshirish yo'llarini ko'rsating.
9. Ta'lim vositalariga ta'rif bering. 10. Ta'lim vositalari tasnifini keltiring.

Topshiriq:

Quyida keltirilgan ta'limning an'anaviy metodlari tasnifini to'ldiring. Zaxira: hikoya, mashqlar (og'zaki va yozma), suhbat, amaliy mashg'ulotlar, ma'ruza, illustratsiya (tasvir), demonstratsiya (namoyish), tabiiy kuzatish, tushuntirish, izohlash, brifing, tajribalar,

laboratoriya ishlari, o'quv va ishlab chiqarish ishlari, konferensiya, muhokama, bahs.

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Og'zaki metodlar — bilim manbai so'z bo'lib, o'qituvchi tomonidan og'zaki taqdim etiladi.

Vizual metodlar — bilim manbai ko'rgazmali materiallar (rasmlar, grafiklar, diagrammalar) orqali taqdim etiladi.

Amaliy metodlar — bilim manbai amaliyotdir, ya'ni o'quvchilar muayyan faoliyatlar orqali ta'lim olishadi.

Ota-onalar kengashi: Maktabda ota-onalarning ta'lim jarayoniga faol ishtirokini ta'minlash uchun tashkil etilgan jamoat birlashmasi.

Pedagogik muloqot: O'qituvchi va ota-onalar o'rtasidagi o'quvchilarning ta'limi va tarbiyasini muhokama qilish uchun tashkil etiladigan suhbat.

Oila tarbiyasi: Bolaning asosiy ahloqiy va ijtimoiy ko'nikmalarni oilaviy muhitda egallash jarayoni.

6-MAVZU: TA'LIMNI TASHKIL ETISH SHAKLLARI VA TURLARI.

Reja:

1. Ta'limni tashkil etish shakllari tushunchasi va ta'lim turlari.
2. Boshlang'ich ta'limda darsning turlari va tuzulishi.
3. Darslarni tashkil etishga nisbatan qo'yiladigan didaktik talablar.

Mavzuning maqsadi: Ta'limni tashkil etish shakllari va turlari o'quv jarayonini samarali va mazmunli ravishda rejalashtirish, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini yanada takomillashtirish, ularni mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvga o'rgatishdir.

Tayanch iboralar: shakl, ta'lim shakli, dars, dars turlari va tiplari, darsning tuzilishi, ma'ruza, amaliy, seminar va laboratoriya mashg'uloti.

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Talabalarga qo'yiladigan talablar ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Ta'limni tashkil etish shakllari tushunchasi va ta'lim turlari.

Ta'lim – bilim berish, malaka va ko'nikmalar hosil qilish jarayoni, kishini hayotga va mehnatga tayyorlashning asosiy vositasi. Ta'lim jarayonida ma'lumot olinadi va tarbiya amalga oshiriladi. Ta'lim tor ma'noda o'qitish tushunchasini anglatadi. Lekin u faqat turli tipdagi o'quv yurtlarida o'qitish jarayonini emas, oila, ishlab chiqarish. va boshqa sohalarda ma'lumot berish jarayonini ham bildiradi. Ta'limning mazmuni va mohiyati jamiyatning moddiy va madaniy taraqqiyoti darajasi bilan belgilanadi. Ijtimoiy munosabatlar, umumiy ma'lumotga bo'lgan ehtiyoj, kishilarning kasbiy tayyorgarligiga, ta'lim haqidagi pedagogik g'oyalarga qarab kishilik jamiyati taraqqiyotining turli bosqichlarida Ta'limning mohiyati, metodi, tashkiliy shakllari o'zgarib brogan.

Ta'limning maqsadi obyektiv hayot talablariga muvofiq holda o'zgarib borgani kabi, ta'limning harakteri, yo'nalishi ham uning maqsadiga muvofiq o'zgarib boradi. Ta'lim dialektik tarzda taraqqiy etib boradigan ichki ziddiyatlar jarayonidir. Ta'lim bilish qobiliyatlari, qistuyg'ular, idrok, shaxsni tarkib toptiruvchi kuchli omildir. Ta'lim jamiyat qurilishining muhim muammolarini hal qilish – jamiyatning moddiy-texnika bazasini yaratish, ijtimoiy munosabatlarni tarkib toptirish, yangi kishini tarbiyalashga yordam beradi. Ta'lim bu

rivojlanishning asosi, mamlakatning tayanchi hisoblanadi. Ta'limni to'g'ri tashkil etish muhim.

Dars jarayonida ma'ruza va seminar darslarini maroqli olib borish kerak. Chunki hozir rivojlangan asr yoshlari internet tarmoqlaridan ko'plab ma'lumotlar olishadi.

Darslarni avvalgi tartibda o'tish o'quvchilarni zeriktiradi bu esa ta'lim sifatini tushuradi. Shuning uchun ham ma'ruza darslariga kreativ yondashish kerak, seminar darslarida o'quvchilarni o'zlarini erkin tutishlari va bilmini bimalol yetkazib berishi uchun qulay imkoniyatlar yaratib berish kerak. Ta'lim o'quvchining bilish qobiliyatini o'stiruvchi asosiy omildir. O'quvchilar qobiliyatini o'stirishga qaratilgan tizimlar muayyan didaktik qoidalar tarzida namoyon bo'ladi. Didaktik tamoyillarda ta'limning mazmuni va jarayonlariga qo'yilgan talablar belgilanadi. Ta'limning maqsadi va vazifalari ijtimoiy tuzum, shuningdek muayyan o'quv yurtlari funksiyasiga muvofiq tarixan o'zgarib boradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezident Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 23-sentabr kuni mazkur Qonunni imzolashi bilan, amalda bo'lgan 1997-yil 29-avgustdagi "Ta'lim to'g'risida"gi hamda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida"gi Qonunlar o'z kuchini yo'qotdi. Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetining ARM majlislar zalida yangi tahrirda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida" gi qonun mazmun mohiyatini universitet jamoasi va talaba-yoshlarga yetkazish maqsadida sohaning malakali mutaxassislari ishtirokida talaba-yoshlar bilan ochiq muloqot bo'lib o'tdi.

Ta'limni tashkil etish shakli - bu o'qituvchi va o'quvchining belgilangan tartibda, muayyan maqsadga muvofiq ma'lum rejimda tashkil etiladigan o'quv-bilish faoliyatining tashqi ifodasidir. Ayni vaqtda ta'limning quyidagi shakllari ajratib ko'rsatiladi: individual, individual guruhli, sinf dars, leksiya seminar va sinfdan tashqari, auditoriyadan tashqari, maktabdan tashqari.

O'quvchilarni qamrab olishi, o'quvchilar faoliyatini tashkil etishi, jamoaviy va individual shakllarining nisbatlari, mustaqilligi darajasi va o'qish jarayoniga rahbarlik qilish xususiyatlari kabi belgilariga ko'ra

quyidagi uch asosiy turga ajratiladi individual; sinf dars; ma'ruza seminar.

O'qituvchilar ma'ruza darslarini guruhlariga bo'lib turli xil o'yinlar tashkil etib o'tishlari mumkin. Ko'p hollarda seminar darslariga individual yondashiladi. Ta'limni tashkil etish shakllari: An'anaviy ta'lim shakli, noan'anaviy ta'lim shakli va yordamchi ta'lim shakli. Dars – (maktabdagi) o'quv ishining asosiy tashkiliy shakli bo'lib, unda o'qituvchi aniq belgilangan dars doirasida o'quvchilarning doimiy tarkibi bilan qat'iy jadval bo'yicha shug'ullanadi, jamoaviy bilish faoliyatiga rahbarlik qilib, o'quv dasturiga o'zi belgilaydigan didaktik va tarbiyaviy vazifalarga erishish uchun xilma xil metodlardan foydalanadi.

Ta'limni tashkil etish shakllari

1) yo'naltiruvchi: talabalarni o'quv materialining asosiy jihatlariga e'tibor qaratishga imkon berish

2) axborot: o'qituvchi ma'ruza vaqtida muammoni, muammo bilan bog'liq asosiy dalil va xulosalar mohiyatini ochib beradi

3) metodologik: ma'ruza jarayonida muammoning falsafiy-nazariy asoslari namoyon etiladi

4) tarbiyalovchi: talabalarda tinglash, idrok etish, munozarada ishtirok etish madaniyatini shakllantirish

5) rivojlantiruvchi: talabalarda mantiqiy fikrlash, xulosalar chiqara olish qobiliyatini rivojlantirish.

Seminar – bu o'qituvchini ta'lim oluvchilar bilan faol muloqotga kirishishiga yo'naltirilgan, nazariy bilimlarni amaliy faoliyatda amalga oshirish uchun zaruriy shart-sharoitni ta'minlovchi ta'limni tashkil etish shaklidir Seminar mashg'ulotiga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazish:

1. Nima uchun? – Seminarni tashkil etishdan ko'zlangan maqsad.
2. Qanday tarzda? – Seminarni olib borish texnologiyasini ishlab chiqish.
3. Nimani muhokama qilish? – Seminarni olib borish vaqtida muhokama qilinadigan materiallar mazmuni.
4. Qanday omillarni hisobga olish zarur? – Seminarni tashkil etish jarayonida ma'lum omillarni hisobga olish.

Darsning turlari va tuzilishi. Darsning quyidagi turlari mavjud:

1. Aralash (kombinatsion dars).
2. Yangi bilimlarni bayon qilish darsi.
3. O‘rganilganlarini takrorlash va mustahkamlash darsi.
4. O‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini nazorat qilish darsi.
5. Laboratoriya darslari.
6. Amaliy darslar.

Amerikalik o‘qituvchi va nashriyotchi William Chandler Bagley o‘zining “Ta’lim jarayoni” (The educative process) kitobida dars turlarini quyidagicha bayon etadi.

1. Rivojlantirish darslari (The development lesson)
2. O‘rganish darslari (Study lesson)
3. So‘rov darslari (The recitation lesson)
4. Mashg‘ulot darslari (The drill lesson)
5. Takrorlash ya’ni qayta ko‘rib chiqish darslari (The review lesson)
6. Imtihon (tekshiruv) darslari. (The examination)

Hozirgi kunda bularda 3 tasi yani rivojlantirish darslari, mashg‘ulot darslari va ya’ni qayta ko‘rib chiqish darslari asosiy qilib ko‘rsatilgan. Xulosaga kelsak, ta’lim juda muhim soha hisoblanadi u mamlakatning buguni, ertasi va kelajagidir. Ta’limni to‘g‘ri va mazmunli, maroqli tashkil etish muhim. Ma’ruza va seminar darslarini noodatiy tashkil etish metodlarini izlash juda muhim.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgan kundan boshlab o‘tgan qisqa vaqt ichida o‘zbek xalqi siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sohalarda katta yutuqlarga erishdi; o‘z tarixiga yangicha tafakkur asosida yondoshish, ulug‘ ajdodlar qoldirgan boy madaniy, ma’naviy merosni o‘rganish sharafiga muyassar bo‘ldi, milliy g‘ururi qayta tiklandi; respublikada ilm-fan, jumladan pedagogika fani yangi taraqqiyot bosqichiga ko‘tarilmoqda; o‘tmishdagi pedagogik tafakkur daholarining shuhratini tiklash, ularning g‘oyalarini xalq hayotiga tadbiq etishdek ulug‘ ishlar amalga oshirilmoqda.

Asrimizning boshlarida Abdulla Avloniy “Tarbiya bizlar uchun yo hayot - yo mamot, yo najot - yo halokat, yo saodat - yo falokat

masalasidir” degan edi. Bu fikr hozirda demokratik jamiyat qurayotgan, kelajakda buyuk davlat barpo qilish niyatida bo’lgan O‘zbekiston Respublikasi uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Keng pedagogik ma’nodagi tarbiya ma’lum maqsadga yo’naltirilgan bo’lib, jamiyat tomonidan tayyorlangan, ajratilgan kishilar yoxud o’qituvchilar yoki tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi va turli xildagi o’quv mashg’ulotlari, maxsus o’tkaziladigan bir qator tarbiyaviy tadbirlarni o’z ichiga oladi.

Ko’pchilik olimu fuzalolar tarbiya deganda faqat bolaga tarbiya berishni tushunadilar. Bizningcha, bu ancha tor tushunchadir. Chunki tarbiyaga faqat bolalar emas, balki kattalar ham muhtojdirlar. Hozirgi kunda esa ayrim yigit-qizlar, shuningdek yoshi ulardan ham ulug’lar odob-axloq aqidalariga zid ish tutadilar. Bunga dalillar ko’p topiladi.

Demak, pedagogika insonni go’dakligidan boshlab to umrining oxirigacha hayot va turmush odobiga o’rgatuvchi va shu narsalarni tahlil hamda tadqiq etuvchi fandır. Tarbiya va tarbiyashunoslik haqidagi bu ta’rif ma’no va mazmuniga odamlarning butun umri davomidagi xulq-atvori, odob-axloqi, bu boradagi milliy an’anlarga sadoqat va shularga tarbiyachi hamda tarbiyalanuvchining to’la amal qilishi, milliy qadriyat, ma’naviyat va ma’rifatga hurmat, iymon va vijdon singari go’zal fazilatlar singgan.

O’n ikkinchi chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy kengashining o’n birinchi sessiyasida 1992-yil 8-dekabrida qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasini chuqur tahlil qilib ko’rilsa, unda yuqorida zikr qilingan tarbiya va tarbiyashunoslik haqidagi fikrlar o’z ifodasini topganini kuzatish mumkin. Boshqacha aytganda, bizning Konstitutsiyamiz - milliy tarbiya va tarbiyashunoslik qomusidir. Uning deyarli har bir moddasida tarbiya ma’nolari silsilasi mavj urib turibdi.

Bizning mamlakatimizda yosh avlodga ta’lim-tarbiya berishning yagona tizimi yaratilgan bo’lib, talabalarni ilmiy-dunyoqarash, insonparvarlik, g’oyaviylik, ijtimoiy gumanizm hamda internatsionalizm, vatanimizga cheksiz muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash usuli qo’llanib kelinmoqda.

Fanning bakalavr tayyorlash tizimida pedagogik qonuniyatlarini ishlab chiqarish taraqqiyoti, kollejlardagi tarbiyaviy munosabatlar, umumpedagogik mutaxassislik ta'limining o'zaro bog'liqligi metodlari bilan talabalarni nazariy va amaliy jihatdan tayyorlab borish ko'zda tutiladi.

Pedagogika fani bo'yicha mazkur ma'ruzalar matni kasbiy pedagogik tayyorgarlik bakalavr yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan.

O'quv yurtning tarixan taraqqiy etish davrida ta'limni tashkil qilish shakllari turlicha bo'lgan. Ta'limni tashkil etish shakllari ma'lum ijtimoiy tuzum va shu tuzumning manfaatlariga mos holda shakllangan.

O'z tarixiga yangicha tafakkur asosida yondashish, ulug' ajdodlarimiz qoldirgan boy madaniy, ma'naviy meroslarini o'rganish uchun ulkan imkoniyatlar yaratib berildi. Shu bilan birgalikda, milliy g'ururimiz qayta tiklandi. Respublikamizda ilm - fan, shu jumladan pedagogika fani ham o'zining yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarilmoqda. O'tmishdagi pedagogik tafakkur daholarining shuhratini tiklash, ularning g'oyalarini xalq hayotiga tadbiq etish kabi ko'plab ulug' ishlar amalga oshirilmoqda. Buyuk bobomiz Abdulla Avloniy "Tarbiya bizlar uchun yo hayot - yo mamot, yo najot - yo halokat, yo saodat - yo falokat masalasidir" deb bejizga aytmaganlar. Bu fikr esa, hozirda demokratik jamiyat qurayotgan, buyuk davlatni barpo etayotgan Vatanimiz O'zbekiston Respublikasi uchun alohida bir shior bo'lib xizmat qiladi. Keng pedagogik ma'nodagi tarbiya ma'lum maqsadga yo'naltirilgan bo'lib, jamiyat tomonidan tayyorlangan, ajratilgan kishilar yoxud o'qituvchilar, tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi, turli xildagi o'quv mashg'ulotlari, maxsus o'tkaziladigan bir qator tarbiyaviy tadbirlarni o'z ichiga oladi. Ko'pchilik olimlar tarbiya deganda faqat bolaga tarbiya berishni tushunadilar. Bu fikr esa, ancha tor tushuncha hisoblanadi. Chunki tarbiyaga faqat bolalar emas, balki kattalar ham muhtojdir. Hozirgi kunda esa ba'zi yigit - qizlarimiz, shuningdek yoshi kattalar ham odob - axloq qoidalariga zid ishlarni ham amalga oshirayotganini ko'rishimiz mumkin. Demak, pedagogika insonni go'dakligidan boshlab to umrining oxirigacha kerak bo'ladi.

Shu bilan birgalikda, turmush odobiga o'rgatuvchi va shu narsalarni tahlil va tadqiq etuvchi fan desak ham bo'ladi.

XVI asrning oxiri va XVII asrning boshlarida buyuk chex pedagogi Y.A. Komenskiy (1592 - 1670) tarixda birinchi bo'lib maktab ta'limida sinf - dars tizimini yaratdi.

Y.A. Komenskiyning ta'limni tashkil kilish haqidagi qarashlari bir qator jiddiy qarshiliklarga uchragan bo'lsa ham g'arb mamlakatlariga juda tez tarqaldi va ta'limni tashkil qilishning birdan-bir shakli deb e'tirof etildi.

Sinf - dars tizimi sharq mamlakatlariga, jumladan Markaziy Osiyodagi eski musulmon maktablariga tadbiiq bo'lmadi. Ularda oktyabr to'ntarishiga qadar o'rta asr maktablariga xos talim tizimi davom etib keldi.

Bir o'qish xonasida 6 yoshdan 15-16 yoshgacha bo'lgan bolalar guruhi bilan bir vaqtda mashg'ulot olib borilardi. Shuningdek, bir o'qish xonasidagi (20-30) o'quvchining bilim darajasi ham turlicha bo'lar edi.

O'zbek maktabi oktabr to'ntarishidan keyin sinf - dars tizimiga o'tdi.

Markaziy Komiteti 1932-yil 25-avgustda "Boshlang'ich va o'rta maktabning o'quv dasturlari va rejimi to'g'risida" qaror qabul qildi. Bu qarorda "Boshlang'ich, o'rta maktabda o'quv ishini uyushtirishning asosiy shakli-ma'lum guruh o'quvchilari bilan, qat'iy mashg'ulot jadvaliga muvofiq dars olib borish lozim; bunda bir guruh o'quvchilar tarkibi sira o'zgarmasligi kerak; o'quv ishining bu shakli o'qituvchining rahbarligi ostida, butun guruhni birlashtirib ishlashi, brigadalarga bo'linib ishlash va har bir o'quvchining individual ishlashini o'z ichiga olishi; o'qitishning xilma-xil usullarini qo'llanishi kerak", deb ko'rsatib qo'yildi. Endilikda mustaqil respublikamiz ta'lim oldiga qo'ygan talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda maktab ta'limini tashkil qilishning yangi-yangi shakllari yaratilmoqda.

Sinf - yoshi va bilimi jihatdan bir xil bo'lgan ma'lum miqdordagi o'quvchilar guruhidir.

Dars deb bevosita o'qituvchining rahbarligida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim mashg'ulotiga aytiladi.

Dars - o'quv ishlarining asosiy tashkiliy shaklidir.

Dars - o'quv ishlarining markaziy qismidir.

O'quv yurtlarimiz bosib o'tgan tarixiy davr ichida ta'limni tashkil qilish shakllari o'zgardi, rivojlandi. Hozir o'quv yurtlarimizda qo'llanilayotgan sinf - dars tizimi quyidagi tashkiliy shakllarda olib boriladi:

1. Har qaysi sinf yoshi va bilimiga ko'ra bir xil darajadagi bolalarning doimiy guruhiga ega bo'ladi.

2. Dars mashg'uloti asosan 45 minutga mo'ljallangan bo'lib, qat'iy jadval orqali olib boriladi.

3. Dars bevosita o'qituvchining rahbarligida jamoa va yakka shaklda olib boriladi.

4. Dars o'tilayotgan materialning mazmuniga qarab xilma-xil usul bilan olib boriladi, ta'lim tizimining bir qismi sifatida, albatta, tugallangan bilim beradi va navbatdagi bilimlarni o'zlashtirish uchun zamin yaratadigan qilib uyushtiriladi.

Ayni paytda, o'quv yurtlarimizda ta'limni tashkil qilish shakllari ikki turda olib borilmoqda.

1. Sinf - dars shaklida olib boriladigan mashg'ulotlar.

2. Amaliy va tajriba ishlari shaklida olib boriladigan mashg'ulotlar.

Sinf-dars shaklida olib boriladigan mashg'ulot o'qituvchining kundalik o'quv materialini tizimli bayon qilib berishni, xilma-xil usullardan foydalanishini, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini izchillik bilan hisobga olib borishni, o'quvchilarni mustaqil ishlashga o'rgatishni o'z ichiga oladi.

Amaliy va tajriba ishlari shaklida olib boriladigan mashg'ulotlar sinf sharoitidan tashqarida, o'quv ustaxonasi, tajriba yer uchastkalari va ekin maydonlarida ishlash, ekskursiyalar o'tkazish yo'li bilan olib boriladi.

Hozirgi zamon didaktikasi ko'p yillar davomida to'plangan o'qitish qoidalari, fan yutuqlari va ilg'or tajribalar asosida boyib bormoqda deyishga asos bor. Ammo o'quv jarayonining hamma kismlarini o'qitishni tashkil qilishning mazmuni, usullari, vositalari va shakllari bilan munosabatlari yaxshi ochib berilmagan. Bularning hammasi

didaktik qoidalardan amalda foydalanishni qiyinlashtiradi. O'quv yurtlari oldida turgan yangi vazifalar va ehtiyojlar o'quvchilarga beriladigan ta'lim va tarbiya sifatini oshirish, uni yanada rivojlantirish va yuqori bosqichga ko'tarishni talab qiladi.

O'qituvchi o'zining aniq sharoitlari va imkoniyatlariga eng ko'p mos keladigan o'quv jarayonini ongli ravishda tanlab olishi foydadan holi emas. Bu ish darsning muhim tomonlarini tanlashdagi tavakkalchilikka, bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish jarayonni boshqarishga qandaydir tasodifiy yondashishga yo'l qo'ymaydi.

Dars ta'limning boshqa shakllaridan farq qiluvchi o'ziga xos belgilarga ega, chunonchi: o'quvchilarning doimiy guruhi, o'quvchilar faoliyatiga ularning har biri xususiyatlarini hisobga olish bilan rahbarlik qilish, o'rganilayotgan fan asoslarini bevosita darsda egallab olish (bu belgilari darsning faqat mazmunini emas, balki o'z xususiyatini ham aks ettiradi).

Darsning tuzilishi oddiy va ancha murakkab bo'lishi mumkin. Bu o'quv materialining mazmuni, darsning didaktik maqsadi, o'quvchilar va jamoa sifatida sinfning xususiyatlariga bog'liq.

Zamonaviy didaktikada dars quyidagi turlari ajratib ko'rsatilgan:

- aralash darslar;
- yangi ma'lumotlar, aniq hodisalar bilan tanishish bo'yicha yoki umumlashtirishlarni anglab yetish va o'zlashtirish maqsadiga ega darslar;
- bilimlarini mustahkamlash va takrorlash darslari;
- o'rganilganlarni umumlashtirish va tizimlashtirish asosiy maqsadiga ega darslar;
- malaka va ko'nikmalarni ishlab chiqish va mustahkamlash darslari;
- bilimlarni tekshirish va tekshirish ishlarini o'rganish darsi;
- o'z tuzilishi bo'yicha oddiy bo'lgan, ya'ni bitta asosiy didaktik maqsadga ega bo'lgan dars turlari (o'rta va katta sinflarda qo'llash uchun mos keladi).

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar yoshlarini hisobga olib o'quv ishlari turli xillaridan foydalanishga, yangi bilimlarni berishni avval ilgari o'rganilganni mustahkamlash, takrorlash bilan birga olib borishga to'g'ri keladi. Hatto tekshirish darslari ham bu yerda ko'pincha ishlar boshqa turlarini o'z ichiga oladi: materialni og'zaki yetkazish. qiziharli hikoyani o'qish. Darsning aynan mana shu turi aralash (kombinatsiyalashgan), yoki murakkab tuzilishli deb ataladi.

Kombinatsiyalashgan darsning taxminiy tuzilishi: uy vazifalarini tekshirish va o'quvchilar bilan savol-javob, yangi materialni o'rganish, o'zlashtirishini dastlabki tekshirish, mashq misollari davomida yangi bilimlarini mustahkamlash, ilgari o'rganilganlarni suhbat ko'rinishida takrorlash, o'quvchilar bilimlarini tekshirish va baholash, uyga vazifa berish.

O'quvchilarning yangi materiallar bilan tanishish darsi yoki yangi bilimlarni berish (o'rganish) darsi nisbatan keng doiradagi savollarni o'z ichiga olgan va uni o'rganishga ko'p vaqtini talab qiluvchi, o'quvchilarga tanish bo'lmagan yangi material uning mazmuni bo'lgan ta'lim jarayoni. Bunday darslarda uning mazmuni aniq maqsadi va o'quvchilarning mustaqil ish bajarishga tayyorgarliklariga harab ba'zi hollarda yangi materialni o'zi bayon etadi. Boshqa hollarda esa – o'qituvchi rahbarligi ostida o'quvchilarning mustaqil ishlari olib boriladi, uchinchi holda – unisi ham bunisidan ham foydalaniladi. Yangi material bilan tanishish darsining tuzilishi: yangi materialni o'rganish uchun asos bo'lgan avvalgi materialni takrorlash. o'qituvchining yangi materialni va darslik bilan ishlashni tushuntirishi, bilimlarni tushunishlarini tekshirish va dastlabki mustahkamlash, uyga vazifa berish.

Bilimlarni mustahkamlash darslarida o'quv ishining asosiy mazmuni ilgari o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkam o'zlashtirish maqsadida ularni ikkinchi bor tushunib olish hisoblanadi.

O'quvchilar o'z bilimlarini yangi manbalar bo'yicha anglab oladilar va chuqurlashtiradilar yoki ularga ma'lum bo'lgan qoidaga yangi masalalar yechadilar, ilgari olgan bilimlarini og'zaki va yozma takrorlaydilar yoki ilgari o'rganganlarini yanada chuqurroq va

mustahkam o'zlashtirish maqsadida ulardan alohida masalalar bo'yicha axborot beradilar. Tuzilishi bo'yicha bunday darslar quyidagi bosqichlardan o'tishni ko'zda tutadi: uy vazifasini tekshirish, og'zaki va yozma mashqlarni bajarish, topshiriqni bajarishni tekshirish, uyga vazifa berish. Ko'nikma va malakalarni ishlab chiqish va mustahkamlash darslari bilimlarni mustahkamlash darslari bilan bog'liqdir. Bu jarayon bir necha maxsus darslar jarayonida amalga oshiriladi. Boshqa darslarda yangi mavzularni o'rganishda davom ettiriladi. Shu bilan birga avvaliga mashqni bajarish ishlari bolalar tomonidan o'qituvchi yordamida va ular topshiriqni qanday tushunganlarini dastlab jiddiy tekshirish bilan bajarilsa, keyinchalik esa qayerda qanday qoida qo'llanilishini o'quvchilarning o'zlari belgilaydilar. Ular turli vaziyatlarda malaka va ko'nikmalarini qo'llash, shu jumladan, hayotiy amaliyotida qo'llashni o'zlashtirib olishlari kerak.

Umumlashtiruvchi darslari (bilimlarini umumlashtirish va tizimlashtirishlar) ilgari o'tilgan materialdan eng muhim savollari qayta takrorlanadigan va tizimlashtiriladigan, o'quvchilar bilimlarida mavjud kamchiliklari to'ldiriladigan va o'rganilayotgan kursning muhim g'oyalari ochib beriladigan darslar hisoblanadi. Umumlashtiruvchi darslar mavzu, bo'lim va o'quv kurslarining yakunida o'tkaziladi. Kirish va yakunlash darsning tarkibiy elementi hisoblanadi. Takrorlash va umumlashtirishning o'zi hikoya, qisqacha xabarlar, darslikni o'qib berish yoki o'qituvchining o'quvchilar bilan suhbatlashishi shaklida o'tkazilishi mumkin.

Tekshirish (nazorat) darslari o'qituvchiga o'quvchilarning ma'lum sohadagi bilim, malaka va ko'nikmalari shakllanganlik darajasi, o'quv materialini egallashdagi kamchiliklarni aniqlash, shuningdek, navbatdagi topshiriqlarning bajarish yo'llarini belgilab olishga yordam beradi. Tekshirish darslari o'quvchidan ushbu mavzu bo'yicha uning hamma bilim, ko'nikma va malakalarini qo'llashini talab etadi. Tekshirish og'zaki hamda yozma shaklda ham amalga oshirilishi mumkin.

Yuqorida ifodalangan hamma darslarning majburiy elementi tashkiliy va yakuniy bosqich hisoblanadi. Tashkiliy bosqich maqsadlarni qo'yish va ularni o'quvchilar tomonidan qabul qilish sharoitlari ta'minlash, ish sharoitini yaratish, o'quv faoliyati motivlarini dolzarblashtirish va materialni idrok etish anglash, eslab qolish yuzasidan beriladigan ko'rsatmalarni shakllantirishni ko'zda tutadi. Darsga yakun yasash bosqichida maqsadlarga erishish qayd etiladi, ularga erishishda barcha yoki yakka o'quvchilarning alohida ishtiroki belgilanadi, ishlari baholanadi va istiqbollari belgilanadi.

Ta'lim tizimida eng ko'p qo'llaniladigan dars turlari quyidagilardir:

1. Yangi bilimlarni bayon qilish darsi.
2. O'tilgan materiallarni mustahkamlash darsi.
3. O'quvchilarning bilim, malaka va ko'nikmalarini tekshirish va baholash darsi.
4. Takroriy-umumlashtiruvchi va kirish darslari.
5. Aralash dars (yuqoridagi dars turlarining bir nechtasini birga qo'llanish).

Har bir dars turining ma'lum tuzilishi va xususiyatlari bor, bu narsa o'qituvchining o'quv materialini to'g'ri va samarali tushuntirishiga, mustahkam esda qoldirishga, takrorlashga va uning o'zlashtirilishini nazorat qilib borishiga yordam beradi.

Ma'lum bir dars turi bilan olib boriladigan mashg'ulotlarda ikkinchi, hatto uchinchi bir dars turining elementlari bo'lishi mumkin. Masalan, o'quv yurtlarimizda eng ko'p qo'llaniladigan dars turlaridan biri - yangi bilimlarni bayon qilish darsidir. Bu dars turi quyndagicha tuziladi:

- a) yangi bilimlarni bayon qilish;
- b) yangi bilimlarni mustahkamlash;
- v) yangi bilimlar ustida mashq qilish;
- g) yangi bilimlarga bog'liq holda uy vazifalari topshirish.

Demak, dars boshdan-oyoq bir dars turi bilan olib borilmaydi, balki shu darsda yangi bilimni bayon qilish bilan birga uni mustahkamlash (ikkinchi bir dars turi elementi- savol-javob o'tkazish), yangi bilimlar ustida mashq o'tkazish (uchinchi bir dars turi elementi - masala va

misollar yechdirish, grammatik tahlil, grafik ishlar olib borish), uyga vazifa (boshqa bir dars elementi-tushuntirish, yo‘l-yo‘riqlar ko‘rsatish va hakazo) kabi boshqa elementlarning bo‘lishi ham mumkin. Shunga qaramay, darsdan ko‘zlangan maqsad o‘quvchilarga yangi bilim berishga qaratilgan bo‘lsa, butun didaktik usullar shunga bo‘ysundiriladi. Shuning uchun ham bunday dars yangi bilim berish darsi deb ataladi. Ma’lum dars turi bilan ish olib borilayotganda boshqa bir dars elementlari asosiy dars turidan o‘rin olishi va ayni paytda asosiy dars turining tuzilishini tashkil qilishi mumkin. Demak, dars tuzilishi u yoki bu dars turining tuzilishini, uning qismlarini anglatadi.

Biroq, dars turlari tuzilishidagi har qanday qism - didaktik usul, dars tuzilishi bo‘lavermaydi. U o‘qitish usuli bilan bog‘langandagina dars tuzilishini tashkil qila oladi. Ya’ni dars tuzilishini o‘zgarishi bilanoq dars olib borish usuli ham o‘zgaradi. Demak, darsning shu qismiga kelib, darsning shakli ham, usuli ham o‘zgaradi, yangilanadi. Bu bilan darsning yangi bosqichi boshlanadi.

Dars tuzilishini biridan ikkinchisiga o‘tishi va shu orqali-darsning shakli hamda usullarining o‘zgarishi dars bosqichi deb yuritiladi.

Masalan, aralash dars turining tuzilishi:

- 1) uy vazifalarini so‘rash, tekshirib ko‘rish;
- 2) yangi materiallarni bayon qilish;
- 3) yangi materiallarni mustahkamlash;
- 4) uy vazifalari topshirishni o‘z ichiga oladi.

Bunda:

a) uy vazifalarini ko‘rish suhbat (savol-javob), misol va masalalar ishlatish yo‘li bilan olib borilishi mumkin. Bu dars tuzilishining 1-qismi, darsning birinchi bosqichi;

b) yangi materiallarni bayon qilish jarayonida o‘qituvchi tushuntirish, hikoya qilish, ma’ruza, suhbat kabi usullardan foydalanishi mumkin. Bu - dars tuzilishining ikkinchi qismi, darsning ikkinchi bosqichi;

v) yangi materiallarni mustahkamlash jarayonida suhbat, mashq qildirish, kitob bilan ishlash usullaridan foydalanish mumkin. Bu - dars tuzilishining uchinchi qismi, darsning uchinchi bosqichi;

g) uy vazifalarini topshirish jarayonida tushuntirish. Suhbat usulidan foydalanish mumkin. Bu - dars tuzilishini to'rtinchi qismi, darsning to'rtinchi bosqichidir.

Yuqorida ko'rib o'tilgan dars turlarining hammasi o'z tuzilishiga ega bo'lganidek, ma'lum bosqichlarga ham ajraladi. Boshlang'ich va V - IX sinflarda ko'pincha aralash dars, mustahkamlash va bilim, ko'nikma, malakalarni tekshirish kabi dars turlari qo'llaniladi. Yuqori sinflarda esa ko'pincha yangi bilimlarni bayon qilish, takroriy-umumlashtiruvchi dars turlari qo'llaniladi.

Takroriy-umumlashtiruvchi dars, odatda, dasturning ma'lum bir qismi yoki yirik mavzu o'tib bo'lganidan keyin ishlatiladi. Bunda o'tilgan materiallarni takrorlash - qayta esga tushirish va mustahkamlash maqsadida o'tilgan materiallarni qamrab olgan va bir-biriga bog'liq bo'lgan savollar orqali umumlashtirish nazarda tutiladi.

Odatda, takroriy-umumlashtiruvchi darsni o'tishda, o'quvchilarning tayyorlanishlari uchun vaqt berilishi, mashg'ulotdan oldingi material yuzasidan savollar berib ko'rilishi, foydalanish lozim bo'lgan adabiyotlarning ro'yxati berilgan bo'lishi lozim.

Yuqori sinflarda ba'zan o'quv materiallarining ma'lum qismi yoki yirik mavzuni boshlash oldidan kirish darslari ham olib borilishi mumkin. Bunday darslar, odatda, gumanitar fanlar bo'yicha o'tkaziladi. Bunda, albatta, o'quvchilarning mustaqil ish olib borishlari nazarda tutiladi. Adabiyot darslarida ko'pincha o'quvchilardan o'quv dasturida belgilangan yirik badiiy asarni o'qib chiqishlari, mavzuga oid sahna asarlari, kinofilmlarni ko'rgan bo'lishlari talab qilinadi.

Sinf-dars shaklidagi mashg'ulotlarni tashkil etish. Har bir darsning muvaffaqiyati ko'p jihatdan mashg'ulotni to'g'ri tashkil etishga bog'liq. Maktablarimizda darsning boshlanish davrini - darsning tashkiliy daqiqalari deb yuritiladi. To'g'ri, darsning shunday bir kichik tashkiliy qismi ham bo'lmog'i lozim. Biroq, bu dars shaklining biror bosqichi yoki tuzilishiga kirmasligi kerak. Tashkiliy daqiqada sinfning tayyorgarligini sinchiklab kuzatish muhimdir.

Tajribali o'qituvchilar fursatni qo'ldan bermay, o'quvchilar diqqatini chalg'itmay, darhol ish boshlab yuboradilar.

Ayni paytda o'qituvchi oldida ikki vazifa - butun sinf o'quvchilari diqqatini o'ziga jalb qilish va butun sinf o'quvchilarini tezlik bilan mashg'ulotga faol kirishishlarini ta'minlash vazifalari turadi.

Dars mashg'ulotdan ko'zlangan maqsadni ravshan va aniq qilib uqtirish bilan boshlanadi. Dars yangi materialni bayon qilishga qaratilgan bo'lsa, dars mavzusi aytiladi.

Darsda rejada mo'ljallangan materialni o'tib bo'lingach, u albatta yakunlanishi, xulosalar chiqarilishi kerak.

Darsni tashkil etish va olib borishdagi bosh maqsad-ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlashdir.

Buning uchun:

a) o'tilayotgan mavzudan ko'zlangan maqsadnn uqtirish bilan bir vaqtda, o'quvchilar materialni faol idrok qilishga safarbar etilgan bo'lishlari kerak. Ya'ni o'qituvchi bayon qilayotgan materiallar o'quvchilarni mustaqil fikr yuritishga, ongli o'zlashtirishga intilishlarini ta'minlamog'i lozim;

b) ajratilgan vaqt ichida o'qituvchi materiallarni tizimli va izchil bayon qilish bilan bir vaqtda, o'quvchilarni ham, albatta, mavzuga oid mustaqil ish olib borishlarini ta'minlash juda muhimdir.

O'qituvchi dars materiallarini bayon qilish jarayonida o'quvchilarga muammoli vaziyat tug'diradigan savollar bersin va axtarish, fikrlash va izlanishlar yo'li bilan bayon materiallarni puxta o'zlashtirib oladigan bo'lsinlar. Bunda umumsinf jamoasi va har qaysi o'quvchining o'ziga xos xususiyatlari hisobga olingan bo'lmog'i lozim;

v) endilikda darsda uzoqdan-uzoq vaqt sarflab o'quvchilarning bilimini aniqlash va baholash, bilimlarni bayon qilish va mustahkamlashda o'quvchilar ishtirokini cheklab qo'yish kabi hollarga barham berilmoqda. Bilimlarni bayon qilish jarayonida o'quvchilar faolligi (og'zaki va yozma mashqlar, laboratoriya-tajriba ishlari, mustaqil ijodiy ishlar) ishga solinmog'i lozim. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarning oldindan o'zlashtirgan bilimlarini ham ishga tushirishga xizmat qiladi va to'g'ri baholash uchun katta imkoniyat tug'diradi;

g) o'quvchilarning mustaqil mantiqiy fikr qilishlari, qunt, iroda-larini tarbiyalash hamda nutq madaniyatini rivojlantirish, tegishli

ko'nikma va malakalar bilan qurollantirishda mustaqil ishning ahamiyati hamisha diqqat markazida bo'lishi, dars jarayonini shu maqsadga muvofiq qurish nazarda tutilmog'i lozim;

d) dars jarayonida o'tilayotgan o'quv materiallarining boshqa fanlarning aloqador mavzulari bilan bog'lanishini ko'rsatish ham muhim ahamiyatga molikdir.

Boshlang'ich ta'limda darsning turlari va tuzulishi.

O'quvchilar faoliyati ta'lim mazmunini o'zlashtirishning turli shakllarida amalga oshiriladi. Shakl (lotincha: "forma" - biror narsaning tashqi ko'rinishi, tuzilishi) ta'limga nisbatan "shakl" tushunchasi ikki ma'noda qo'llaniladi: o'rganish shakli va o'rganishni tashkil etish shakli.

Ta'lim shakli didaktik kategoriya sifatida ta'lim jarayonini tashkil etishning tashqi tomonini anglatadi. Bu mashg'ulotlarning maqsadlari, mazmuni, usullari va vositalari, moddiy sharoitlari, ta'lim jarayoni ishtirokchilarining tarkibi va uning boshqa elementlariga bog'liq. O'qitishning turli shakllari mavjud bo'lib, ular o'quvchilar soni, mashg'ulot vaqti va joyi, uni amalga oshirish tartibiga ko'ra bo'linadi. Ta'limning individual, guruhli, frontal, jamoaviy, juftlik, sinf va sinfdan tashqari, maktab va maktabdan tashqari shakllari mavjud. Bunday tasniflar qat'iy ilmiy emas, ta'lim shakllarining xilma-xilligini ba'zi tartibga solish imkonini beradi.

Ta'limning tashkiliy shakli individual, guruhli, jamoaviy, frontal, ommaviy offline (kunduzgi, kechki, sirtqi) ta'lim, online (masofaviy) ta'lim asosiy (dars, nazariy va amaliy darslar (ma'ruza, seminar mashg'uloti, amaliy mashg'ulot, laboratoriya mashg'uloti)); yordamchi (to'garak, konferensiya, maslahat (konsultatsiya), fakultativ mashg'ulot, o'quv ekskursiyalari, o'quvchilarning mustaqil uy ishlar).

Ta'limning tuzilmaviy shakllari mazmuni: Ta'limning individual shakli o'qituvchining bir o'quvchi bilan o'zaro munosabatini o'z ichiga oladi. Ta'limning guruh shakllarida o'quvchilar turli asoslarda tuzilgan guruhlarda ishlaydi. Ta'limning frontal shakli o'qituvchining bir vaqtning o'zida barcha o'quvchilar bilan bir xil tezlikda va umumiy

vazifalar bilan ishlashini o'z ichiga oladi. Ta'limning jamoaviy shakli frontaldan farq qiladi, chunki o'quvchilar o'ziga xos o'zaro ta'sir xususiyatlariga ega bo'lgan yaxlit jamoa sifatida qaraladi. Juftlashgan ta'limda asosiy o'zaro ta'sir ikki o'quvchi o'rtasida sodir bo'ladi. Sinf va sinfdan tashqari, maktab va maktabdan tashqari ta'lim shakllari darslar o'tkaziladigan joy bilan bog'liq.

Ta'limning mavjudlik shakli:

Offline ta'lim. Kunduzgi ta'lim shakli yuqori samaradorlik darajasiga ega. O'quvchilar har kuni dars va ma'ruzalarga qatnashadilar, professor-o'qituvchilar bilan yaqindan muloqot qiladilar. Bu, albatta, materialni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi. Sirtqi ta'lim – ishlab chiqarishdan ajralmagan holda oliy va o'rta maxsus ma'lumot olish shakli. Kunduzgi ta'lim shaklidan o'quvchilarning mustaqil o'qishi bilan farq qiladi.

“Offline ta'lim”ning afzalliklari: bir vaqtda o'quvchilarning barchasining diqqatini to'laqonli darsga jalb qila olish imkoniyati mavjud; o'qituvchi har bir o'rganuvchi bilan qisqa fursatlarda individual munosabat qila oladi, an'anaviy ta'lim onlayn ta'limga nisbatan samaraliroq va tushunarliroq. Barcha turdagi o'rganuvchilar (ko'rib, eshitib, bajarib, yozib o'rganuvchilar) uchun qulay metodika va ta'lim texnologiyalari yaratishingiz mumkin; sarf-harajat kamroq (kompyuter, gadjetlar, internet aloqasini ta'minlash masalalaridan yiroq); tushunishdagi muammolarni tezgina hal qilish imkoniyati mavjud. Shuningdek, o'quvchining qay darajada o'zlashtirgani haqqoniy tarzda ko'rinadi; o'quvchilar orasidagi sog'lom raqobat yanada ko'proq o'z ustilarida ishlash imkoniyatini beradi.

“Offline ta'lim”ning kamchiliklari: xoh o'quvchi bo'lsin, xoh o'qituvchi an'anaviy ta'lim uchun ko'proq vaqt va energiya sarflaydi. Tayyorgarlik, qatnov uchun ketkazgan vaqtni yanada unumliroq sarflash to'g'ri tanlov bo'lar edi; an'anaviy darslar butun sinf sharoitini hisobga olgan holda uzoqroq vaqt qilib belgilangan. Universitetdagi 80 daqiqalik bir darsingiz va onlayn ta'limda bu vaqt ichida olishingiz mumkin bo'lgan ma'lumotlarni taqqoslashning o'zi fikrning yaqqol dalilidir; ba'zi sabablar bilan o'tkazib yuborilgan darsni o'zlashtirish

qiyin kechishi mumkin; Zamonaviy texnologiyalar va o‘qitish metodlaridan foydalanish ko‘rsatkichi kamligi. Bunda dars o‘rganuvchilar uchun zerikarli bo‘lishi mumkin; o‘quvchilar orasida mustaqil ta’lim olishning pasayib ketishi kabilar an’anaviy ta’limning asosiy kamchiliklaridir.

Online ta’lim. Masofaviy ta’lim – bu o‘qituvchi va o‘quvchi yoki o‘quvchining jismonan turli joylarda bo‘lgan masofaviy o‘qitish va o‘qish usuli. Kompyuter texnologiyasi hamda Internet rivoji ta’limda mutlaqo yangi tushuncha “online” ta’lim, boshqa so‘z bilan aytganda, masofaviy ta’lim tushunchasini olib keldi. Garchi ilk onlayn ta’limning boshlanishi 1982-yillarga to‘g‘ri kelsa-da, umumiy konsepsiya bundan 170 yillar ilgari ishlab chiqilgan.

“Online ta’lim”ning afzalliklari: masofaviy ta’lim orqali o‘quvchilarga darslarni tushuntirishning qator samarali va zamonaviy usullari mavjud. Masalan, turli xil audio/videolar, podkastlar, PDF fayllar va hokazolar; onlayn ta’lim orqali siz qisqa fursatda katta hajmdagi ma’lumotlarni qabul qilishingiz mumkin. Shuningdek, cheksiz Internet olamida istalgan manbani bir zumda topish imkoniyati bor; ushbu ta’lim turi an’anaviy bilan taqqoslaganda arzon hisoblanadi. Bundan tashqari, barcha kurs yoki o‘quv materiallari elektron formatda bo‘lib, qog‘ozsiz o‘quv muhitini yaratadi. Bu esa yanada sarf-harajatni kamaytiradi va atrof-muhit uchun ham foydalidir; ma’lum sabablarga ko‘ra qoldirilgan darsni o‘zlashtirish qiyinchilik tug‘dirmaydi; onlayn ta’lim o‘rganuvchi uchun mustaqil ta’lim olish imkoniyatini oshiradi. Bu, albatta, o‘quvchining o‘qishga bo‘lgan mas’uliyatini oshiradi.

“Online ta’lim”ning kamchiliklari: uzoq vaqt ekran oldida diqqatni jamlay olmaslik. Bu onlayn ta’limning eng katta kamchiliklaridan biri hisoblanadi. Dars mobaynida o‘quvchilarning ijtimoiy tarmoqlar yoki boshqa saytlarga chalg‘ib ketishlari ehtimoli katta. Shu boisdan, o‘qituvchilar darslarni aniq, qiziqarli hamda interaktiv usullarda tashkil qilib, o‘rganuvchlar diqqatini qarata olishlari kerak; masofaviy darslarning asosiy muammolaridan biri – bu internet masalasi.

Ta'limning uzluksiz bo'lishi uchun internet aloqasi sifati yaxshi bo'lishi kerak; jonli muloqotning kam ekanligi. Buning oldini olish uchun audio suhbatlar, videokonferensiyalar o'tkazib turish mumkin.

Ta'limning tashkiliy shakli: Ta'limning tashkiliy shakli – bu o'qituvchi va o'quvchining belgilangan tartibda, muayyan maqsadga muvofiq ma'lum rejimda tashkil etiladigan o'quv bilish faoliyatining tashqi ifodasidir. Dars – ta'limni tashkil etishning asosiy shakli sanaladi. Dars bevosita o'qituvchi rahbarligida aniq belgilangan vaqt davomida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining asosiy shaklidir. Har bir dars o'quvchilarda bilim, ko'nikmalarni, ijobiy fazilatlarni shakllantirish va malakani hosil qilish bosqichidir. Ammo shu bilan birga, har bir dars yaxlitligi, to'liqligi bilan ajralib turishi va muayyan ta'lim muammosini hal qilishi kerak.

Dars quyidagi qismlardan iborat: mazmun, o'qituvchi so'zi, darslik, badiiy adabiyot, ko'rgazmali qurollar va boshqalar orqali namoyon bo'ladi; o'qitishning turli bo'g'inlari - yangi materialni o'zlashtirish, o'zlashtirishni mustahkamlash va tekshirish, takrorlash, yangi bilim, ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash; turli xil o'qitish metodlari va usullardan unumli foydalanish; darsning to'g'ri yo'nalganligi. Har bir darsda uchta didaktik vazifa hal qilinadi: ta'limiy, tarbiyalovchi, rivojlantiruvchi. Shu munosabat bilan darsga quyidagi talablar qo'yiladi: ushbu darsni oldingi material bilan bog'lash va keyingi darsni o'rganishga tayyorgarlik; berilgan bilimlarning ishonchliligi, ilmiy harakteri va haqiqati bilan aloqasi; o'quvchilarning psixofizik xususiyatlari va qobiliyatlariga qarab bilimlarning mavjudligi; sinfda o'quvchilarning bilim olishlarini faollashtirish; o'quv jarayonida differensial va tabaqalashtirilgan yondashuv; darsda pedagogik jarayonni ilmiy tashkil etish - o'quvchilar mehnatini optimal tashkil etish, qo'yilgan vazifalarga adekvat shakl va usullarni tanlash; darsning qo'llanmalar bilan jihozlanishi uning didaktik maqsadiga mos kelishi kerak; dars tuzilishining topshiriqlarga muvofiqligi, dars qismlarining o'zaro bog'liqligi va mosligi.

Darsning didaktik vazifasiga qarab quyidagi asosiy dars turlariga ajratish mumkin.

1. Kirish darsi. Kirish darsida o'quvchilar yangi materialni idrok etishga tayyorlanadi. Ushbu darsda o'quvchilarning ma'lum bir masala bo'yicha olgan bilimlarini o'rnatish, tizimlashtirish va yangi materialni mazmunli idrok etish uchun zarur bo'lgan umumiy ma'lumotlarni berish kerak.

2. Yangi bilimlarni shakllantirish (dars-axborot). Ushbu dars yangi materialni o'rganishga qaratilgan.

3. Umumlashtiruvchi (takroriy umumlashtiruvchi) dars. Dars jarayonida ma'lum bir mavzu bo'yicha o'rganilgan material tizimlashtiriladi.

4. Nazorat darsi. Dars davomida o'quvchilar tekshirish va nazorat ishlarini bajaradilar. O'zlashtirilgan bilimlarni nazorat qilish yozma yoki og'zaki shaklda amalga oshirilishi mumkin.

5. Ko'nikma va malakalarni shakllantirish va mustahkamlash darsi. Darsning bu turi amaliy faoliyatga qaratilgan.

6. Kombinatsiyalashgan (aralash) dars turli tushuntirish, mustahkamlash, tekshirish va hokazolarni o'zida birlashtiradi. O'quv ustaxonalari va maktab maydonchasidagi kasbiy ta'lim darslari o'zlarining tashkil etilishi bilan an'anaviy dars shakllaridan farq qiladi.

Darsning tuzilishi – bu vazifalarni hal qilishga hissa qo'shadigan dars bosqichlarining nisbati va ketma-ketligi. Har bir dars turi uchun ma'lum bir tuzilma ishlab chiqilgan. Darsning quyidagi umumiy elementlari ajralib turadi: darsning boshlanishini tashkil qilish bir necha daqiqa davom etadi.

Darsning keyingi qismlarining samaradorligi tuzatish maktabidagi tashkiliy vaqtga bog'liq; o'rganilgan materialning o'zlashtirilishini tekshirish (uy vazifasini tekshirish) o'qituvchi har kim topshiriqlarni bajarganligini tekshiradi, o'quvchilarga qiyinchilik tug'dirgan daqiqalarni aniqlaydi, ish davomida yo'l qo'yilgan tipik xatolarni aniqlaydi; o'quvchilarni yangi materialni o'zlashtirishga tayyorlash - agar uy vazifasi bo'lmasa. Darsning ushbu qismida tushuntirish jarayonida foydalaniladigan bilimlarni takrorlashga qaratilgan. Darsning ushbu qismining ma'nosi - bilimlarni tekshirish va yangi materialni o'rganishga tayyorgarlik ko'rish; darsning maqsadi va vazifalarini

belgilash o'quvchilarning diqqatini faollashtiradi va o'rganilayotgan fanga dastlabki qiziqishni shakllantirishga yordam beradi; yangi materialni tushuntirish darsning muhim qismidir.

Tushuntirish – o'quv materiali mazmunining ilmiy taqdimoti. Ilmiy dalillar mantig'i aqli zaif bolalar uchun ochiq bo'lishi va ularning mavjud bilimlariga asoslanishi kerak. Shuningdek, dars ushbu qismining muhim xususiyatlari – taqdimotning sodda va ishonchli shakli, agar kerak bo'lsa, ko'rgazmali obyektlardan foydalanish. Bularning barchasi o'quvchilar tomonidan yangi materialni yaxshi tushunish va o'zlashtirishga qaratilgan. Agar material qulayroq darajada takroriy tushuntirishni talab qilsa, tushuntirish darsning boshqa qismlariga kiritilishi mumkin; yangi material bo'yicha mashqlar bajarish yoki mustahkamlash – bu mashqlar, mustaqil ish va maxsus topshiriqlar tizimi. Mustahkamlash o'qituvchi tomonidan yangi materialni tushuntirgandan so'ng amalga oshiriladi. Mustahkamlash jarayonida e'tibor nazariya va amaliyotning uyg'unligiga, o'quvchilar tajribasiga, muayyan ko'nikma va malakalarni shakllantirish jarayoniga qaratiladi.

Darsning ushbu bosqichida o'rganilgan narsalarni mustahkamlashda qo'llaniladigan shakllarning xilma-xilligi va o'quvchilarga differensial yondashuv muhim ahamiyatga ega. Materialni mustahkamlash o'qituvchining xulosalarini og'zaki takrorlash, asosiy qoidalarini daftarga yozish, darslik matnida aytilgan narsalarni topish, oldindan tayyorlangan savollarga javob berish, didaktik material bilan ishlash va boshqalar shaklida bo'lishi mumkin; o'rganilgan narsalarni birlashtirish va takrorlash – o'quv materialini mavzu, bo'lim bo'yicha tizimlashtirish, takrorlash.

Ishning ushbu bosqichi, ayniqsa, oligofrenik bolalar rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari tufayli sakkizinchi tipdagi tuzatish maktabida qiyin. Aqli zaif bolalarning kognitiv faoliyati tahlil va umumlashtirish jarayonlarining zaifligi bilan tavsiflanadi, ular uchun o'rganilayotgan materialning asosiy g'oyalari va qoidalarini mustaqil ravishda ajratib ko'rsatish qiyin. Ko'pincha bolalar ahamiyatsiz tafsilotlarni eslab qolishadi, asosiy narsani o'tkazib yuborishadi, sabab

va oqibatlarni chalkashtirib yuborishadi. Shuning uchun o'qituvchi takrorlash rejasini oldindan rejalashtirishi kerak.

Takrorlash jarayonining samaradorligini oshirish uchun uning shakllarini diversifikatsiya qilish kerak; darsni umumlashtirish – bu bosqichda o'qituvchi darsning asosiy mazmunini takrorlaydi, o'quvchilar faoliyatidagi ijobiy va salbiy tomonlarni yoritadi; uy vazifasi haqida ma'lumot berish va o'quvchlarni uy vazifasiga tayyorlash darsning hal qiluvchi bosqichidir. Uy vazifasi bolalarga bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtirish, darsda olingan materialni o'zlashtirish va mustahkamlashni o'rganishga yordam beradi. Uy vazifasi haqida hisobot berishda o'qituvchi uni qanday bajarish kerakligini tushuntirishi kerak. Darsning ushbu bosqichining asosiy vazifasi o'quvchilarga uy vazifalarini tartibga solishga yordam berishdir.

Har bir o'quvchilar uyga berilgan topshiriqni kundalik daftariga yozishi, qanday bajarish kerakligini tushunib yetishi, darslikdan foydalanishni bilishini ta'minlash kerak. Darsning oxirgi daqiqalarida uy vazifasini berish tavsiya etilmaydi, chunki bu vaqtda o'quvchilarning e'tibori tarqoq, ular qo'ng'iroqni kutishadi. Topshiriq haqida xabar bergandan so'ng, bir nechta o'quvchilardan o'qituvchini qanchalik tushunganliklarini so'rash tavsiya etiladi.

Darslarni tashkil etishga nisbatan qo'yiladigan didaktik talablar.

Dars rivojlanishining asosiy tendensiyalari darsga bo'lgan talablarda o'zining aniq ifodasini topadi.

Zamonaviy darslar quyidagi talablarga javob bera olishi lozim:

- fanning ilg'or yutuqlari, pedagogik texnologiyalardan foydalanish, darsni o'quv-tarbiyaviy jarayon qonuniyatlari asosida tashkil etish;

- darsda barcha didaktik tamoyil va qoidalarning optimal nisbatlarini ta'minlash;

- o‘quvchilarning qiziqishlari, layoqati va talablarini hisobga olish asosida ular tomonidan bilimlarning puxta o‘zlashtirilishi uchun zarur sharoitlarni yaratish;

- o‘quvchilar anglab yetadigan fanlararo bog‘liqliklarni o‘rnatish;

- ilgari o‘rganilgan bilim va malakalari, shuningdek, o‘quvchilarning rivojlanish darajasiga tayanish;

- shaxsning har tomonlama rivojlantirishni motivatsiyalash va faollashtirish;

- o‘quv-tarbiyaviy faoliyat barcha bosqichlarining mantiqiyliigi va emotsionalligi;

- pedagogik vositalardan samarali foydalanish;

- zarur bilim, ko‘nikma va malakalar, fikrlash va faoliyat ratsional usullarini shakllantirish;

- mavjud bilimlarni doimo boyitib borish ehtiyojini yuzaga keltirish;

- har bir darsni puxta loyihalashtirish, rejalashtirish, tashxis va taxmin qilish.

Har bir dars quyidagi uchta asosiy maqsadga erishishga yo‘naltiriladi: o‘qitish, tarbiyalash, rivojlantirish. Ana shularni hisobga olib darsga umumiy talablar didaktik, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi talablarda aniq ifodalanadi.

Didaktik (yoki ta’limiy) talablarga har bir darsning ta’lim vazifalarini aniq belgilash, darsni axborotlar bilan boyitish, ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlarni hisobga olish bilan mazmunini optimallashtirish, idrok etish eng yangi texnologiyalarini kiritish, turli xildagi shakli, metodlari va ko‘rinishlaridan mos ravishda foydalanish, dars tuzilishini shakllantirishga ijodiy yondashish, jamoaviy faoliyat usullari bilan birga o‘quvchilar mustaqil faoliyatlarini turli shakllaridan birga foydalanish, operativ qayta aloqani ta’minlash, amaliy nazorat va boshqaruvni amalga oshirish, ilmiy mo‘ljal va darsni mahorat bilan o‘tkazishni ta’minlash kabilar kiradi.

Darsga nisbatan qo‘yiladigan tarbiyaviy talablar o‘quv materialining tarbiyaviy imkoniyatlarini aniqlash, darsdagi faoliyat, aniq erishilishi mumkin bo‘lgan tarbiyaviy maqsadlarni shakllantirish va

qo'yish, faqat o'quv ishlari maqsadlari va mazmunidan tabiiy ravishda kelib chiqadigan tarbiyaviy masalalarni belgilash, o'quvchilarni umuminsoniy qadriyatlarda tarbiyalash, hayotiy muhim sifatlar (tirishqoqlik, tartiblilik, ma'suliyatlilik, intizomlilik, mustaqillik, ish bajarishga qobiliyatlilik, e'tiborlilik, halollik va boshqalar)ni shakllantirish, o'quvchilarga diqqat-e'tiborli munosabatda bo'lib, pedagogik odob talablariga amal qilish, o'quvchilar bilan hamkorlik va ularning muvaffaqiyat qozonishlaridan manfaatdor bo'lishdan iborat.

Dars, yuqorida aytib o'tilganidek, o'qitishni tashkil etishning o'zgarmas shakli emas. O'quv amaliyoti va pedagogik tafakkur doimo uni takomillashtirish yo'llarini izlaydi, Bu sohada turli xil ko'rik-tanlovlar, respublika miqyosida o'tkazilayotgan pedagogik o'qishlarda o'rta qo'yilayotgan ilg'or o'qituvchilarning fikr va mulohazalari diqqatga sazovordir.

Turli-tuman fikr va mulohazalarni hisobga olgan holda dars quyidagi umumiy didaktik talablarga javob berishi lozim:

1. Har bir dars ma'lum bir maqsadni amalga oshirishga qaratilgan va puxta rejalashtirilgan bo'lmog'i lozim.

2. Har bir dars mustahkam g'oyaviy-siyosiy yo'nalishga ega bo'lmog'i lozim.

3. Har bir dars turmush bilan, amaliyot bilan bog'langan bo'lmog'i lozim.

4. Har bir dars xilma-xil usul, uslub va vositalardan unumli foydalangan holda olib borilmog'i lozim.

5. Darsga ajratilgan har bir soat va daqiqalarni tejab, undan unumli foydalanmoq lozim.

6. Har bir dars o'qituvchi va o'quvchilarning faolligi birligini ta'minlamog'i lozim.

7. Darsda o'quv materiallarining mazmuniga oid ko'rsatmali qurollar, texnika vositalari va kompyuterlardan foydalanish imkoniyatini yaratmoq lozim.

8. Dars mashg'ulotini butun sinf bilan yoppasiga olib borish bilan har qaysi o'quvchining individual xususiyatlari, ularning mustaqilligini oshirish hisobga olinadi.

9. Har bir darsda mavzuning harakteridan kelib chiqib, xalqimizning boy pedagogik merosiga murojaat qilish va undan fondalanmoq imkoniyatini izlamoq lozim.

Sinf-dars shaklidagi dars turlari va ularning tuzilishi. Bir soatlik darsga mo'ljallangan dastur materiallarining mazmunini bayon qilish uchun didaktik maqsad va talablarga muvofiq ravishda tashkil qilingan mashg'ulot turi dars turlari deb yuritiladi.

Darsni (sinfni) tashkil etishga qo'yiladigan talablar.

1. Darsni boshlash uchun birinchi navbatda dominantni yoritish - faol diqqat markazida bo'lish, bolaning darsga qiziqishini ta'minlash, "Bu nima?"

2. Har birida bir turdagi aqliy mehnatning (o'qish, yozish, hisoblash, yangi materialni tushuntirish va hokazo) davomiyligi. yosh guruhi faol diqqatning davomiyligidan oshmasligi kerak. Bu, ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalar va I-IV sinf o'quvchilari uchun to'g'ri keladi. Darsning tuzilishi (bosqichlarning davomiyligi, uning qismlari) dars davomidagi aqliy faoliyat dinamikasiga mos kelishi kerak (mashq davri, optimal ishlash, charchoqning birinchi bosqichi paydo bo'lish vaqti, undan keyin. aqliy mehnat turini o'zgartirish kerak). 1-sinf o'quvchilari uchun sanash davomiyligi 5-7 daqiqadan, yozish - 10 daqiqadan, o'qish - 15 daqiqadan oshmasligi kerak.

3. O'qituvchi o'z vaqtida bolalarning faol diqqatini o'zgartirish olishi, ishga nerv markazlarining yana bir guruhini kiritishi kerak. Maxsus joy dars davomida mashg'ulot turini o'zgartirganda, ular jismoniy tarbiya daqiqalarini oladilar, bu esa o'quvchilarga aqliy mehnatdan tanaffus qilish, boshqa faoliyat turiga o'tish imkoniyatini beradi. Ular barcha darslarda 1,5-2 daqiqa davomida kichik kompleks shaklida o'tkazilishi kerak - uchta, to'rtta oddiy jismoniy mashqlar, to'rt, besh marta takrorlanadi. Jismoniy tarbiya daqiqalarini darsning 20-25 daqiqasida yoki ikki marta (boshlang'ich sinflarda) bir dars davomida (15 va 30 daqiqada) o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

4. Dars monoton emas, ijobiy his-tuyg'ular bilan (himoya inhibitsiyoniga olib kelmaslik uchun) va albatta hissiy idrokda, ya'ni

hissiy tarzda o'tkazilishi kerak. Barcha analizatorlar ishtirok etishi uchun ko'rgazmali vositalardan foydalanish. Bu, ayniqsa, kichik maktab o'quvchilari uchun darsni tashkil qilishda juda muhim, ko'rgazmali qurollardan, tarqatma materiallardan foydalanish, eksperimentlarni o'rnatish kerak, chunki ularning birinchi signal tizimi ikkinchisidan ustun turadi va shuning uchun birinchi navbatda obyektни hissiy idrok etishga tayanish kerak.

5. Psixogigiena bilan bevosita bog'liq bo'lgan I.P.Pavlovning oliy nerv faoliyati to'g'risidagi ta'limotining bir qator qoidalari mavjud bo'lib, shundan kelib chiqadi:

- a) miqdor yangi ma'lumotlar katta yarim sharlarga kirish funksional va mos kelishi kerak yosh imkoniyatlari maktab o'quvchilari;

- b) har bir darsning oxirigacha, o'quv kuni, o'quv choragi va o'quv yilining oxirigacha ma'lumotlar miqdori kamayishi kerak.

Agar birinchi o'rin asosan o'qituvchilar tomonidan o'quv rejalarini tuzishda, dars davomiyligi, o'quv kuni, o'quv choragi va o'quv yili hisobga olinsa, ikkinchisi amalda hisobga olinmaydi. Ma'lumot miqdori oxirgi daqiqalar dars boshidan kamroq dars, o'quv kunining oxirida uning boshidan kam bo'lmagan va o'quv haftasining oxirida uning boshidan kam bo'lmagan.

6. Demak alohida ma'no to'g'ri tarkibga ega bo'ladi dars jadvallari. Dars jadvaliga bir qator talablar qo'yiladi. Eng avvalo darslar soni har bir sinfdagi har bir akademik intizom uchun haftada o'quv rejasiga qat'iy mos kelishi kerak. Darslarni rejalashtirish uchun yana bir asosiy valeologik talab aqliy faoliyat dinamikasini hisobga olgan holda maktab o'quvchilari maktab kuni va o'quv haftasi davomida. Aqliy faoliyatning eng yuqori darajasi kichik yoshdagi talabalar uchun ertalab soat 9 dan 11 gacha, katta yoshdagi talabalar uchun esa 8 dan 12 soatgacha kuzatiladi. Keyin ishlashning pasayishi boshlanadi. Kichik maktab o'quvchilarida soat 15-17 da va kattaroq maktab o'quvchilarida soat 16-18 da ikkinchi, nisbatan kichikroq, mehnat qobiliyatining oshishi kuzatiladi, bu esa birinchisidan sezilarli darajada past.

Darsning psixologik maqsadi:

Talabalarning muayyan o'quv fanini va aniq darsni o'rganish doirasida rivojlanishini loyihalash;

Darsning maqsadli qo'yilishida mavzuni o'rganishning psixologik vazifasi va oldingi ishda erishilgan natijalarni hisobga olish;

Talabalarning rivojlanishini ta'minlaydigan individual psixologik-pedagogik ta'sir vositalarini, uslubiy texnikani ta'minlash.

Seminar va amaliy-tajriba ishlar shaklidagi mashg'ulotlar. Seminar mashg'ulotlari o'quvchilarning mavzudagi muhim masalalarni chuqur o'rganish yuzasidan mustaqil ishlashini, keyinchalik ularni jamoa bo'lib muhokama qilishini tashkil etish shaklidir.

Mavzu o'rganilgunga qadar o'qituvchi o'quvchilar uchun savol va topshiriqlar tuzib chiqadi. Kirish mashg'ulotida u o'quvchilarni materialning mazmuni, qilinadigan ishning harakteri bilan qisqacha tanishtiradi, ularga har qaysi seminar uchun topshiriq beradi va tayyorlanish uchun adabiyot ko'rsatadi. Bir xil vazifalar hamma uchun umumiy bo'ladi, boshqa vazifalar ayrim o'quvchilarga yoki 3 - 4 kishidan tuzilgan guruhga beriladi. Bunda hamma o'quvchilar seminar uchun dasturdagi majburiy materiallar minimumini ishlab chiqishlari kerak.

Seminarlarga 2-3 hafta tayyorgarlik ko'riladi. O'quvchilar adabiyotni o'rganadilar, material yig'adilar, har xil kuzatishlar o'tkazadilar, o'z axborotlari yuzasidan tezislar tuzadilar.

Seminarlar o'qish vaqtida o'tkaziladi. Bunday mashg'ulotlar miqdori mavzuning mazmuniga va uni o'rganish uchun ajratilgan vaqtga bog'liq. O'quvchilar mashg'ulotlarda axborot beradilar; ularga turli xil namoyish etiladigan narsalarni ilova qiladilar. Masalani muhokama qilishda hamma o'quvchilar ishtirok etishadi. Seminarga puxta tayyorlanish uchun o'qituvchi ayni bir vazifani hammaga yoki bir necha o'quvchiga berishi, ma'ruzachini esa mashg'ulot boshlanishida tayinlashi mumkin.

Seminar mashg'uloti o'qituvchi rahbarligida o'tkaziladi, u o'quvchilar ishini yo'naltirib turadi, mavzu savollari muhokamasini yakunlaydi, zarur qo'shimcha, tuzatishlar kiritadi, materialni tizimga

soladi. Ma'ruza qilgan, muhokamada qatnashgan o'quvchilarga baho qo'yiladi.

Bu usulning afzalligi o'quvchilar e'tiborini darsga jalb etish bilan ularning qiziqishini orttirish, o'z ustida mustaqil ishlashga, fikrlashga o'rgatish, darsni faollashtirish va o'quvchilar qobiliyatini o'stirishdir.

Amaliy tajriba mashg'ulotlari sinf - dars tizimi shaklida olib borilmaydigan mashg'ulot turi bo'lib, u maxsus jihozlangan xona yoki alohida ajratilgan tajriba uchastkasida, shuningdek, bevosita ta'lim ishiga aloqador ma'lum obyektni kuzatish, o'rganish yo'li bilan olib boriladigan mashg'ulotdir.

Ta'limning bunday mashg'ulotlarini tashkil qilish ikki xil yo'l bilan olib boriladi:

1. Amaliy tajriba mashg'ulotlari.
2. Ekskursiyalar.

1. Amaliy tajriba mashg'ulotlari. V-IX sinflarda o'tiladigan amaliy tajriba mashg'ulotlari asosan maktab ustaxonasi va o'quv- tajriba yer uchastkalarida olib boriladi.

Amaliy tajriba mashg'ulotlari ham o'z harakteriga ko'ra ikki turga ega:

1. Maktab ustaxonasida olib boriladigan mashg'ulotlar.
2. Maktab tajriba yer uchastkasida olib boriladigan tajriba mashg'ulotlari.

Amaliy tajriba mashg'ulotlarining sinf-dars shaklidagi mashg'ulotdan farqi shundaki, bu mashg'ulot turida har qaysi o'quvchini o'ziga xos ishlatish, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish nazarda tutiladi. Bu mashg'ulotlar asosiy ish turi bilan birga o'quvchilarni material, asbob-uskuna bilan ta'minlash, yig'ishtirib olish, ish o'rnini toza tutish kabi tashkiliy masalalarni ham o'z ichiga oladi.

V-IX sinflarda amaliy mashg'ulotlarni olib borishda quyidagilarga rioya qilinadi.

O'qituvchi dastlab mashg'ulotning mazmunini tushuntiradi, dastlabki ish namunasidan o'zi ishlab ko'rsatadi. O'quvchilarga materiallar va asboblarni tarqatadi. Yakkama-yakka va yoppasiga ish

jarayonini boshlaydi, yo'llanmalar beradi, bajarilgan ishlarni yig'ishtiradi. Mashg'ulotni yakunlaydi, ish o'rnini qayta tartibga keltiradi.

Maktab tajriba yer uchastkasidagi tajriba mashg'ulotlari V-IX sinflarda o'quv fanlari, ayniqsa botanika, zoologiya fanlari bilan bog'liq holda olib boriladi. Uning asosiy mazmuni o'simlik va hayvonot hayoti, ularning yashash va rivojlanishlarini chuqurroq, o'rganish va o'zlashtirish, turli mavzularda tajribalar o'tkazish, shuningdek, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining oddiy mehnat qurollaridan foydalanib, amaliy mehnat qila olish, ko'nikma va malakalari hosil qilishni o'z ichiga oladi. Amaliy mashg'ulotlarning nazariy asoslari sinfda o'tilib, mashg'ulotning tashkil qilinishiga oid yo'l-yo'riq va ko'rgazmalar yer uchastkasida yoki mashg'ulotning mazmuniga oid joyda beriladi.

X-XI sinf o'quvchilarining ijtimoiy-foydali mehnat jarayonlari jamoa xo'jaliklarida, paxta maydonida, bog'dorchilik va chorvachilik sohasida olib boriladi, brigada asosida amalga oshiriladi. Ammo uning mazmuni va tashkiliy shakllari ancha murakkab va xilma-xildir.

Xulosa o'rnida, dars ta'limda asosiy bo'lagi hisoblanadi va uni tashkil etishda yuqorida sanan o'tilgan talablarga qat'iy rioya qilingan holda tashkil etilishi muhim hisoblanadi. Har bir tarbiyachi, o'qituvchi, pedagog o'z auditoriyada o'tadigan darslardan ko'zlangan maqsadi aniq bo'lishi va yuqoridagi talablarga javob beradigan darajada bo'lishi kerak. Bu kelajak yosh avlodni tarbiyalab, bilim berib, kelajakda muhim va xalqqa, ilm va Vatanimiz taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shadigan yetuk shaxslarni tarbiyalashimizda muhim rol o'ynaydi.

Darslarda o'quvchilar faqat yaxshi nazariy tayyorgarlikkagina emas, balki bilimlarni amalda qo'llash imkoniyatlariga ham ega bo'lishlari zarur.

Tajribali pedagoglarning tashabbuskorligi va ishga ijodiy yondoshishi: g'oyalarini umumlashtira bilish, maqsadga muvofiq ishlash, har bir pedagogning imkoniyat va qobiliyatlarini hisobga olishiga qarab farqlanadi.

O'quvchilarning aniq intizomi va ishda uyushqoqligini ta'minlash; jamoada jamoatchilik fikrini, tarbiyachilarning bir - birlarining

kamchiliklariga tanqidiy munosabatini shakllantirish, mehnat faolligi va ijodiy ishlash ehtiyojini rag‘batlantirish; qabul qilingan qarorlar yechimini ta’minlash kabi ijtimoiy - psixologik masalalarini hal qilish uslubchi uchun birmuncha murakkablik qiladi.

Har bir yosh mutaxassis ishini endi boshlayotgan yosh pedagog maslahatlar olib turishi uchun unga tajribaliroq murabbiy va obro‘liroq pedagogni biriktirish lozim.

Nazorat uchun savollar:

1. Ta’lim turlari, tiplari hamda ularning xususiyatlariga ta’rif bering.
2. Qanday ta’lim shakllari mavjud?
3. Ta’limning individual shaklini izohlang.
4. Ta’limning “Dalton rejasi” (“laboratoriya rejasi”) shakliga ta’rif bering.
5. Ta’lim shakliga ta’rif bering.
6. Ta’lim shakllari tasnifini izohlang.
7. Ta’limning tuzilmaviy shakllari mazmuni haqida ma’lumot bering.
8. Ta’limning mavjudlik shakliga nimalar kiradi?
9. Ta’limni tashkil etishning asosiy shakli nima?
10. Dars turlariga misol keltiring.
11. Ta’limni tashkil etishning yordamchi shakllariga nimalar kiradi?
12. O‘qituvchining darsga tayyorlanishi bosqichlariga izoh bering.

Topshiriqlar:

Topshiriq 1: Ta’lim muhitini loyihalashtirish rejasi

- Sinf xonasini ta’limga moslashtirish rejasi tuzing. Sinfda joylashgan asbob-uskunalar, darsliklar va didaktik materiallarni to‘g‘ri taqsimlashga ahamiyat bering.

- Topshiriqni bajarish jarayonida o‘quvchilar uchun qulay sharoit yaratishga e’tibor bering, masalan, harakatlanish erkinligi, qulay yoritish va ovoz tarqalish masalalarini hal qiling.

Topshiriq 2: O‘quv muhitining talabalarga ta’siri

• Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun sinf xonasidagi vizual va akustik elementlar qanday ta’sir qilishini tadqiq qiling. Bu bo‘yicha qisqa hisobot yozing va sinfda nima o‘zgartirish kerakligini ko‘rsating.

Topshiriq 3: Ta’lim muhitini moslashtirish

• Har bir o‘quvchining individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda, sinf xonasidagi muhitni qanday o‘zgartirishingiz mumkinligini ko‘rsatuvchi loyiha yarating (masalan, moslashuvchan o‘rindiqlar, maxsus o‘yin burchaklari).

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Axborot texnologiyalari – ta’limda foydalaniladigan kompyuter, dasturiy ta’minot, internet va multimedia vositalari. Ular o‘quv jarayonini samarali tashkil qilishga ko‘maklashadi.

Interfaol ta’lim muhiti – o‘quvchilar va o‘qituvchilar o‘rtasida faol muloqotni rag‘batlantiruvchi, o‘quv materiallarini o‘zlashtirishni yengillashtiruvchi axborot texnologiyalari va didaktik usullarga asoslangan ta’lim muhiti.

Didaktik vositalar – o‘quv materiallarini o‘zlashtirishda yordam beradigan barcha vositalar (ko‘rgazmali materiallar, texnologik qurilmalar, elektron darsliklar va boshqalar).

O‘quv faoliyati – o‘quvchilar tomonidan ta’lim maqsadlariga erishish uchun amalga oshiriladigan qator harakatlar. Bu faoliyatda axborot olish, qayta ishlash, tushunish va qo‘llash jarayonlari mavjud.

Modallashtirilgan ta’lim – darslar mazmunini kichik modullar shaklida taqdim etish orqali amalga oshiriladigan ta’lim usuli. Har bir modulda muayyan bilim va ko‘nikmalarni egallash maqsad qilib qo‘yiladi.

Metodika – ma’lum bir ta’lim jarayonini samarali tashkil etish uchun qo‘llaniladigan metod va texnikalar majmui.

Muammoli ta’lim – o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan usul. Bu usulda o‘quvchilarga muammo yoki masala berilib, ularni hal qilish jarayonida yangi bilimlar o‘zlashtiriladi.

Refleksiya – o‘quvchilarning o‘z bilimlari, qobiliyatlari va o‘quv jarayonidagi muvaffaqiyatlarini tahlil qilish jarayoni. Bu shaxsiy rivojlanish va o‘z-o‘zini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

7-MAVZU: BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA INNOVATSION JARAYONLAR.

Reja:

1. Innovatsion boshlang‘ich ta‘limning maqsad va vazifalari.
2. Boshlang‘ich ta‘limda innovatsion yondashuvlar, nazariy va amaliy faoliyatga tayyorlashga yondashuvlar.

 Mavzuning maqsadi: Ta‘lim jarayonida yangi metod va texnologiyalarni joriy etish, sinovdan o‘tkazish va ularning samaradorligini baholash. Har xil ta‘lim usullarini birlashtirish orqali ta‘lim jarayonini boyitish va o‘quvchilarni turli qobiliyatlar bilan tanishtirish. Bu maqsadlar orqali boshlang‘ich ta‘limda innovatsion jarayonlar o‘quvchilarni yanada qobiliyatli, ijodkor va jamiyatga foydali shaxslar sifatida tarbiyalashga yordam beradi.

 Tayanch iboralar: savodxonlik, maqsadga erishish, yodlash ko‘nikmalari, o‘zlashtirish, milliy qadriyatlar, bosqich, bilim, ko‘nikma, shaxsiy rivojlanish, kasbiy tayyorgarlik, ijtimoiy adaptatsiya, fuqarolik pozitsiyasi, pedagogik metodlar, ta‘lim mazmuni, ta‘lim sifati, o‘quv jarayoni

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo‘yiladigan talablar: Talabalarga qo‘yiladigan talablar ta‘lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o‘z-o‘zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o‘zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O‘qituvchiga qo‘yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;

- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Innovatsion boshlang'ich ta'limning maqsad va vazifalari.

Ta'lim jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni faol qo'llash, ta'lim samaradorligini oshirish, tahlil qilish va amaliyotga joriy etish hozirgi davrning muhim vazifalaridan biridir. O'quvchilarning fikr doirasi, ongi va dunyoqarashlarini rivojlantirish, ularni erkin tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantirish nihoyatda muhimdir. Dars davomida o'qituvchi boshqaruvchi rolini o'ynasa, o'quvchilar ishtirokchi sifatida faol ishtirok etishi lozim. Ushbu jarayonni amalga oshirishda innovatsion yondashuvlar samarali natija beradi. Boshlang'ich ta'lim umumta'lim maktablarining asosiy bo'g'ini bo'lib, bu bosqichda o'quvchilarning mukammal rivojlanishiga alohida e'tibor qaratilishi kerak. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining mas'uliyati katta, chunki ular maktab hayotiga endigina kirib kelgan o'quvchilarga zamonaviy bilim olish yo'lini ochib beradi. Bolalarning maktabga bo'lgan munosabati, aqliy salohiyati aynan shu davrda shakllanadi, bu esa boshlang'ich sinf o'qituvchisining vazifasining naqadar mas'uliyatli ekanligini ko'rsatadi.

Pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan darslar o'quvchi ehtiyojiga mos bo'lishi kerak, chunki bunday darslar o'quvchilarning ruhiy holatiga yaqinroq keladi. Ta'lim jarayonida motivatsiya muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi ichki aloqani mustahkamlaydi. Innovatsion ta'lim texnologiyalari o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatini tashkil qilish orqali o'qitish jarayonini samarali qiladi.

Innovatsion yondashuvlarning o'ziga xosligi shundaki, ular ta'lim maqsadi va mazmuniga yangilik kiritish, pedagog va o'quvchi hamkorligini shakllantirish va pedagogik texnologiyalarni takomillashtirish jarayonlarini qamrab oladi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning ta'limga bo'lgan motivini rivojlantirish muhim hisoblanadi, chunki bu ularni ta'lim jarayoniga qiziqtiradi va bilimlarni puxta o'zlashtirishga undaydi. Interfaol metodlar o'qish motivini

kuchaytirishda katta rol o'ynaydi. Bolalarning yoshiga va bilim darajasiga mos oddiy, oson va qisqa vaqt talab qiluvchi o'yin mashqlaridan foydalanish yaxshi natijalar beradi. Atrof-muhit bilan bog'langan mashg'ulotlar o'quvchilarni mustaqil ishlash, erkin fikrlash va o'z bilimlarini kengaytirishga undaydi.

Innovatsion texnologiyalar orqali dars jarayonini tashkil qilishning o'ziga xos tomoni shundaki, ular o'qituvchi va o'quvchilar birgalikdagi faoliyati orqali amalga oshiriladi. "Baliq skeleti" texnologiyasi bunga misol bo'lib, u muammoni chuqurroq tahlil qilishga imkon beradi. Ushbu metod orqali o'quvchilar birgalikda yechim topishga harakat qilishadi, masalan, yo'l harakati qoidalarini tushunishda "Svetofor nima uchun kerak?" savoli bilan baliq skeleti boyitilib boriladi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" yosh avlodni tarbiyalashning asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi. Dasturda ta'lim jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish, zamonaviy o'quv-uslubiy majmualar yaratish va o'quv-tarbiya jarayonini didaktik jihatdan takomillashtirish zarurligi ta'kidlandi.

Zamonaviy texnologiyalar, xususan, multimedia va animatsiyalar ta'lim samaradorligini oshiradi. O'quvchilarning kompetensiyalarini dars jarayonida innovatsion yondashuvlar orqali rivojlantirish zarur. Shu bois, darslarda kreativ yondashuvlar va interfaol metodlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

O'qituvchilar yaratgan innovatsion o'yinlar va texnologiyalar orqali o'quvchilar ko'proq bilim egallashlari ta'minlanadi. Turli xil didaktik o'yin mashqlaridan foydalanish, masalan, "Yosh aktyorlar", "Charxpalak", "Sinkveyn" metodi va boshqalar ta'lim jarayonini qiziqarli va samarali qiladi.

"Respublikamiz ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvni mustahkamlash va 2030-yilga kelib xalqaro miqyosda o'quvchilarni baholash dasturi (PISA) reytingida dunyoning eng ilg'or 30 mamlakati qatoriga kirish maqsadi belgilangan. Bu xalq ta'limi tizimining uzoq muddatli rivojlanishining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida ko'rsatilgan. Uzluksiz ta'lim tizimining poydevori hisoblangan

boshlang'ich ta'limda xalqaro tajribalarni joriy etish ta'lim samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. O'quvchilarning ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, kreativ va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish, shuningdek, zamonaviy ijtimoiy ko'nikmalarni (mustaqil ishlash, loyihalash, o'zini-o'zi tahlil qilish va bilimlarni hayotda qo'llash) shakllantirish boshlang'ich ta'limning asosiy maqsadlaridan biridir. "Hayot davomida ta'lim olish" tayanch kompetensiyasi doirasida innovatsion ta'lim muhitini yaratish masalasi ilmiy jamoatchilik tomonidan chuqur o'rganilishi zarur"²¹.

PIRLS baholash dasturi mezonlari asosida o'quvchilarning innovatsion kompetensiyalarini shakllantirish, boshlang'ich ta'limda pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish va barqarorlashtirish uchun zamonaviy metodlardan foydalanish talab etiladi. O'quv jarayonida samarali metodlardan foydalanish, bu jarayonni tizimli ravishda tashkil etish, kichik amaliy tajribalar o'tkazish va muammoli vaziyatlar yaratish o'quvchilarning mustaqilligini oshiradi hamda ularni bilimlarni chuqur o'zlashtirishga undaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'quv-bilish kompetensiyalarini shakllantirish uchun zamonaviy metodlar va PIRLS baholash dasturi talablariga muvofiq mustaqil ishlarni tashkil qilish maqsadga muvofiqdir. Mustaqil ishlash qobiliyatini rivojlantirish, moddiy-texnik bazani mustahkamlash va pedagogik texnologiyalardan foydalanishni ta'minlaydigan dastur va qo'llanmalar yaratish zarur bo'ladi.

O'quvchilarning bilimlarini oshirish va mustaqil fikr yuritish qobiliyatlarini rivojlantirish uchun didaktik va intellektual o'yinlar hamda interfaol usullardan samarali foydalanish katta ahamiyatga ega. Ushbu usullar o'quvchilarning faolligini orttirish bilan birga, ularning o'quv-bilish kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bunda kouching, MIMM, teskari ta'lim kabi zamonaviy ta'lim metodikalarini kiritish maqsadga muvofiqdir. Xalqaro baholash dasturlari, xususan PIRLS talablari asosida o'quvchilarning mustaqil ishlarini shakllantirish va faollashtirish, ta'lim mazmunini boyitishga yordam beradi. Bu jarayonlarda o'quvchilarning yosh va bilim darajasini inobatga olgan

²¹ O'. Xoshimov, S. Raximov. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi. Toshkent: O'qituvchi, 2019. 200 bet.

holda o‘quv topshiriqlari, badiiy va axborot matnlari orqali ijodiy muhit yaratish zarurdir. Matn tahlili va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida o‘quvchilarga beriladigan savollar va topshiriqlar o‘quvchilarni jarayon va hodisalar ustida chuqur fikr yuritishga undaydi. O‘quvchilarning mustaqil ishlarini samarali tashkil etishda o‘qituvchi yo‘naltiruvchi va nazoratchi vazifasini bajaradi, ular esa mustaqil ishlash, tahlil qilish, tasniflash kabi qobiliyatlarni o‘zlashtiradi. Shuningdek, boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olishlari uchun sharoit yaratish zarur. Bu ularning faolligi, ijodkorligi va mustaqil fikr yuritish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Yangi pedagogik texnologiyalarning boshlang‘ich ta’limda qo‘llanilishi bu jarayonni tizimlashtiradi va o‘quvchilar faoliyatini to‘g‘ri yo‘naltirishga imkon beradi. Ta’lim mazmuni bilan uzviy bog‘liq o‘yin usullari, kompyuter dasturlaridan foydalanish va boshqa innovatsiyalar o‘quvchilar ijodiy va analitik qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Muammoli ta’lim usullari, o‘quvchilarni faollashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o‘yin usullaridan foydalanish orqali o‘quvchilarning diqqatini bir joyga jamlash va ulardagi nozik did, tafakkur qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Boshlang‘ich ta’limda innovatsion yondashuvlar, nazariy va amaliy faoliyatga tayyorlashga yondashuvlar.

Mamlakatimizda ta’lim tizimini yangilash, pedagog kadrlarni tayyorlashning innovatsion usullarini joriy etish va zamonaviy ta’limni sifat jihatdan yuqori bosqichga olib chiqishga qaratilgan tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Yoshlar tarbiyasini zamonaviy ilmiy-texnologik talablar asosida isloh qilish va takomillashtirish jarayonlari, bugungi kun ehtiyojlarini inobatga olgan holda, ilmiy va ma’naviy asosda shakllanishini talab etmoqda. Tarbiyaga yangicha, tizimli yondashuvni amalga oshirish, bolada tayanch fazilatlarni shakllantirishda oila, maktabgacha ta’lim, umumiy ta’lim, o‘rta maxsus kasb-hunar va oliy ta’lim muassasalari, shuningdek, mahallalarning ijtimoiy-pedagogik

imkoniyatlarini to'liq yuzaga chiqarish va ilmiy-metodik uzviylikni yangi darajaga ko'tarish zarur.

Uzluksiz ta'lim tizimida har bir shaxsning ijodiy va tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga yo'naltirilgan motivatsion ta'sirni aniqlash, kreativlikni rivojlantirish ko'rsatkichlarini takomillashtirish va ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar, belgilangan vazifalarni amalga oshirishga yordam beradi.

Zamonaviy ta'limda pedagogik innovatikaning o'rni va roli juda katta. Ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyoti darajasiga qarab doimiy ravishda rivojlanib, takomillashib boradi. Ushbu rivojlanish va takomillashish ta'lim jarayonini zamon talablariga muvofiq yangilab turishni talab etadi.

Bo'lajak o'qituvchilarning kreativ yondashuv asosida innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorgarligini tahlil qilish quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Innovatsiyalarni pedagogik faoliyatda qo'llash jarayonini tahlil qilish.
2. Innovatsion faoliyatning faol shakllanish davrini tahlil qilish.
3. Ta'lim jarayoniga innovatsiyalar kiritilgandan keyingi faoliyatni tahlil qilish.

Ta'lim tizimida shaxsning fazilatlari faoliyat ko'rsatish jarayonida shakllanadi, shuning uchun bo'lajak o'qituvchilarda yangilikka intilish va mustaqil ishlashga doimo zaruriyat sezish psixologiyasini singdirish lozim. Innovatsiyalar insonga ulug'vorlikdan ko'ra ko'proq zavq bag'ishlaydi. Agar bo'lajak o'qituvchilarni innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlash vazifalari yuqori saviyada amalga oshirilsa, ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish samarali bo'ladi va sezilarli natijalarga erishish imkoniyatini kengaytiradi.

Oliy ta'lim tizimidagi islohotlar natijasida moddiy-texnik bazani mustahkamlash, sifatli pedagogik kadrlar tayyorlash, ta'lim va tarbiya jarayonini tubdan yangilash, shuningdek, ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish orqali natijaviylikni ta'minlash

imkoniyatlari kengaytirilgan. Oliy ta'lim tizimi oldida "pedagog kadrlarning kasbiy mahorati sifati va saviyasini uzluksiz yuksaltirish" kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Shu asosda bo'lajak o'qituvchilarni kreativ yondashuvlar asosida innovatsion faoliyatga tayyorlash, ushbu yo'nalishdagi vazifalarni tashkil etish texnologiyasi, uslubiy ta'minoti va faoliyatga oid kompetensiyalar tizimi va mexanizmlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi tezkor o'zgarishlarga boy Yangi O'zbekistonni yaratish jarayonida har bir shaxsdan o'z ichki imkoniyatlarini yuqori saviyada qo'llash, shuningdek, bu bilimlar zaxirasi bilan yaqinlari va hamkasblarining ruhiy dunyosini boshqarishni talab qiladi. Bunday talablarga mos faoliyat yuritish uchun inson o'zidagi tug'ma imkoniyatlarni vaziyatga moslashtira olishi va xolislik bilan faoliyat yuritishi lozim.

Bo'lajak o'qituvchilarni kreativ yondashuvlar asosida innovatsion faoliyatga tayyorgarlik jarayoni uzoq muddatli va murakkab bo'lib, ushbu jarayonning muvaffaqiyatli yakunlanishi umumiy pedagogik faoliyatni mazmun va metodik jihatdan to'g'ri tashkil etish, yuqori samaradorlikka erishish va keng ko'lamli axborotlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Ta'limni innovatsion rivojlanish istiqbollari quyidagilardan iborat:

- Individuallashtirish;
- Ixtisoslashtirish;
- Tabaqalashtirish;
- Integratsiyalash;
- Ko'p variativlik;
- Axborotlashtirish;
- Uzviylik – uzluksizlik;
- Insonparvarlashtirish;
- Qo'shimcha ta'lim;
- Inklyuziv ta'lim;
- Chuqurlashtirish;
- Modernizatsiyalash;
- Unifikatsiyalash;

- Standartlarni takomillashtirish.

Ushbu vazifalar quyidagicha amalga oshiriladi:

- Bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘zlashtirayotgan nazariy bilimlarini nafaqat pedagog orqali, balki tashqi manbalardan ham olish imkonini yaratish, keng miqyosda kreativ yondashuv va tafakkur yurita olishga o‘rgatish lozim, bu bo‘lajak o‘qituvchining innovatsion faoliyatini namoyon etishi uchun optimal shart-sharoitlar modellarini yaratadi.

- Oliy ta‘lim muassasalarida ilmiy tadqiqot ishlarini keng ko‘lamda olib borishni tashkil etish, bu ta‘lim-tarbiya jarayonida insoniy, moliyaviy, moddiy-texnik resurslarni optimal ishlatishga imkon beradi.

- O‘qituvchilarning yangilikka intiluvchanligi, ularni izlab topishga, yaratishga va ta‘limga qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirish.

- Bo‘lajak mutaxassislarda uzluksiz ijodkorlik pozitsiyasini saqlab qolish ko‘nikmasini rivojlantirish.

- Oliy ta‘limda innovatsion faoliyatda ilg‘or texnologiyalar, interfaol ta‘limni qo‘llash muhitida ish yuritish.

- Talabalarning o‘quv jarayonini harakatga keltiruvchi faol, qiziquvchan, mas‘uliyatni his qilish asosida motivatsiyasini oshirish.

- Oliy ta‘limda Davlat standartlarini to‘la o‘zlashtirishini kafolatlash, bu ta‘lim sifati va samaradorligini ta‘minlaydi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarni kreativ yondashuv asosida innovatsion faoliyatga tayyorlash jarayonini ushbu omillar asosida tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bo‘lajak o‘qituvchilarning aqliy, ruhiy va jismoniy kuchlarini ma‘lum maqsadga yo‘naltirish, innovatsion faoliyat nazariy bilim, amaliy ko‘nikma va malakalarni egallashni talab etadi.

1. Bo‘lajak o‘qituvchilarni kreativ yondashuv asosida innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonida o‘qituvchidan faqatgina olgan bilim va ko‘nikmalarini amaliyotda qo‘llash emas, balki ularni doimiy ravishda takomillashtirib borish ham talab etiladi. Bunga mos ravishda o‘qitish metod va vositalarini tanlash tizimi ham o‘zgaradi.

2. Hozirgi kunda “Kim yaxshi kasb egasi bo‘la oladi, ideal kasb egasi o‘zi qanday bo‘lishi kerak?” degan savollarga javob topish emas, balki professional o‘sish va kasbining ustasi bo‘lib shakllanishning amaliy texnologik yo‘llarini aniq ko‘rsatib berish lozim.

Jamiyatning ma'naviy salomatligini ta'minlashda ta'lim-tarbiya o'chog'i bo'lgan maktab muhim rol o'ynaydi. Dunyo binolari ichida eng ulug'i – maktab, kasblarning esa eng sharaflisi – o'qituvchilik va murabbiylikdir. Har bir ustoz va pedagog yosh avlodni ko'p asrlik milliy madaniyatimiz va tariximiz, shuningdek, zamonaviy fan-texnika yutuqlari asosida tarbiyalashga o'z hissasini qo'shishi, samarali maktab poydevorini mustahkamlashi lozim.

Bolaning ongi va tafakkuri endi shakllanib kelayotgan boshlang'ich sinflarda o'qituvchining mahorati, zamonaviy texnologiyalarni ta'lim jarayoniga mohirona tadbiq etishi, yangi yo'l va usullarni izlab topishi, ilg'or pedagogik tajribalardan ijodiy foydalanishi juda muhimdir. Shu sababli, boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatishda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etish bugungi ta'limning asosiy talablaridan biridir.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, birinchidan, o'quvchilarga bilim, ko'nikma va malakalarni oson hamda qiziqarli shaklda o'rganish imkonini yaratsa, ikkinchidan, o'qituvchining professional o'sishiga va ma'naviy rivojlanishiga yordam beradi. Bugungi ta'lim vazifasi o'quvchilarni tobora ortib borayotgan axborot oqimidan oqilona foydalanishga, uzluksiz o'rganishga mos muhit yaratishga qaratilgan. O'qituvchi ham doimiy ravishda o'z ustida ishlashi, pedagogik mahoratini oshirishi va ilm-fan yutuqlaridan ijodiy foydalanib ta'lim jarayonini takomillashtirishi lozim.

Innovatsion texnologiya – bu ta'lim samaradorligini oshirish uchun turli pedagogik jarayonlarni loyihalash va amalda qo'llash orqali bilim olish usullarini takomillashtirishdir. Uning asosiy maqsadi ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchi faoliyatiga yangilik kiritish va interfaol metodlardan foydalanishni ta'qozo etadi.

Boshlang'ich sinf darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish o'quvchilarni faoliyatga, erkin va mustaqil fikrlashga undaydi. Bu usullar yordamida bilim olish qiziqarli jarayonga aylanadi. Interfaol metodlar qo'llanganda, o'quvchilarda mustaqil ishlash ko'nikmalari rivojlanadi.

Hozirda interfaol metodlarning yuzdan ortiq turi mavjud bo‘lib, ularning ko‘plari tajriba-sinovlardan o‘tib, yaxshi natijalar bergan. Asosiy metodlardan biri – kichik guruhlarda ishlash. Bu jarayonda sinf o‘quvchilari guruhlarga bo‘linib, topshiriqlarni birgalikda bajaradi va har bir a‘zo o‘z hissasini qo‘shishga harakat qiladi. Innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida o‘tkazilgan darslar o‘quvchilarni muhim hayotiy muammolar haqida fikr yuritishga, o‘z nuqtai nazarlarini asoslashga o‘rgatadi.

Innovatsion texnologiyalar o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyatiga yangilik olib kirish bo‘lib, ularning samarali amalga oshirilishi interfaol usullardan foydalanishga bog‘liq. Bunday darslarda o‘qituvchi o‘quvchilarni dars maqsadiga yo‘naltirib, ularning faol ishtirokini ta‘minlaydi. Darslarda turli metod va vositalardan foydalanish o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga, ijodiy ishlashga yo‘naltiradi. Masalan, “Klaster”, “Aqliy hujum”, “Debat”, “Sirli sandiqcha” kabi usullar darslarni mazmunli va samarali o‘tkazishga yordam beradi.

Shu bilan birga, dars davomida o‘qituvchi o‘quvchilarning javoblarini rag‘batlantirishi, ularning fikrlari va ijodkorligini qo‘llab-quvvatlashi lozim.

Bugungi kunda zamonaviy pedagogik amaliyotlarda innovatsion metodlardan foydalanish ta‘lim tizimining ajralmas qismiga aylanib, o‘quvchilarning boshlang‘ich ta‘limdagi rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatmoqda. Innovatsion faoliyat davlat siyosati darajasida amalga oshirilmoqda va bu boradagi qonun va farmonlar ta‘lim jarayonida zamonaviy usullarni qo‘llashni rag‘batlantiradi. 2020-yilning 7-aprelida qabul qilingan “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida”gi qonun va 2022-2026-yillardagi innovatsion rivojlanish strategiyasi bunga misol bo‘la oladi.

Ta‘lim jarayonida ilg‘or pedagogik texnologiyalarni qo‘llash, ta‘lim samaradorligini oshirish va o‘quvchilarning ilmiy ko‘nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Innovatsion usullar orqali o‘quvchilarning darslarga qiziqishi ortadi, bu esa ularning ijodiy va aqliy rivojlanishiga yordam beradi.

Zamonaviy o'qitish metodlari, xususan, qaytarilgan sinf, taktik o'rganish, VAK o'rganish modeli (vizual, eshitish va kinestetik uslublar), loyihaga asoslangan va muammoli ta'lim kabi usullar o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, ijodiy salohiyatni rivojlantirishga yo'naltiradi. Ushbu usullar dars jarayonini qiziqarli va samarali qiladi, o'quvchilar o'quv jarayoniga faol ishtirokchi sifatida jalb qilinadi.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llashning asosiy maqsadi — o'quvchilarni bilim olish jarayonida qiziqtirish, ularni faol ravishda o'z ustida ishlashga undash va bu orqali kelajakdagi muvaffaqiyatlariga asos yaratishdir.

Bugungi kunda o'qitish usullari sezilarli darajada o'zgardi. An'anaviy va zamonaviy ta'lim usullari bir-biriga yaqin bo'lsa-da, ular o'ziga xos ijobiy va salbiy tomonlarga ega. Zamonaviy o'qitish usullari asosan an'anaviy ta'lim asoslariga tayanadi, biroq ularni atrof-muhit va hozirgi davr talablari bilan birlashtiradi.

Innovatsion ta'lim texnologiyalari o'quv jarayonini yaxshilash va yangiliklar kiritishga asoslangan. Bu texnologiyalar uchta asosiy turga bo'linadi: radikal (o'quv jarayonini qayta tashkil etishni talab qiladigan), birlashtiruvchi (bir nechta element va usullarni birlashtiruvchi) va modifikatsion (klassik usullarni yaxshilovchi).

Quyidagi zamonaviy o'qitish usullari ta'lim jarayonini samarali o'zgartirishi mumkin:

1. Qaytarilgan sinf: O'quvchilar mavzuni uyda o'zlari o'rganadi va sinfda savollar va amaliy mashg'ulotlar bilan ishlashadi.

2. Taktik o'rganish: Kinestetik uslub yordamida o'quvchilar amaliy mashg'ulotlar orqali bilim oladilar.

3. VAK o'rganish: Uch turdagi o'quvchilarni qamrab oladi: vizual, eshitish va kinestetik. Turli o'quv materiallari yordamida har bir turdagi o'quvchilarga mos keladi.

4. Loyihaga asoslangan ta'lim: O'qituvchilar real hayotdagi muammolarni hal qilish uchun loyihalar beradi, bu talabalarning ijodkorligi va amaliy fikrlash qobiliyatini oshiradi.

5. Muammoli ta'lim: O'quvchilarga muammo taqdim etiladi va ular bu muammoni hal qilish uchun ishlaydilar.

6. Hamkorlikda o'qitish: Talabalar birgalikda ishlaydigan loyihalar yoki faoliyatlar orqali jamoaviy ishlashni o'rganadilar.

7. Kooperativ ta'lim: Har bir o'quvchiga ma'lum rol berilgan holda, guruh ichida umumiy maqsadga erishish uchun ishlashadi.

8. O'yinga asoslangan ta'lim: O'qitish jarayonida o'yin elementlarini qo'llash orqali o'quvchilarni qiziqtiradi va rag'batlantiradi.

9. So'rovga asoslangan ta'lim: Talabalar savol yoki loyiha asosida tadqiqot olib boradilar va bu jarayon orqali analitik fikrlashni rivojlantiradilar.

10. Tafakkurga asoslangan ta'lim: Chuqur savollar berish va o'quvchilarning o'z bilimlarini qayta ko'rib chiqish orqali tanqidiy fikrlashni kuchaytiradi.

11. Kompetensiyaga asoslangan ta'lim: O'quvchilarning qobiliyatlari asosida o'quv jarayonini moslashtirish orqali chuqur o'rganish imkonini beradi.

12. Mustaqil ta'lim: O'quvchilar o'z bilimlarini o'zlari boshqaradilar va shu orqali o'z o'qish jarayonini to'liq nazorat qiladilar.

Bu usullar har bir o'quvchining ehtiyojlari va o'qish uslubiga mos keladigan ta'lim tajribasini yaratishga yordam beradi. Zamonaviy o'qitish usullarini samarali qo'llash orqali talabalar o'z bilimlarini chuqurroq anglab, amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishlari mumkin.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR.

1. Innovatsion ta'lim texnologiyalari nima va ularning boshlang'ich ta'limdagi o'rni qanday?

2. Qaytarilgan sinf metodining boshlang'ich sinflar uchun afzalliklari va kamchiliklari nimadan iborat?

3. Taktik o'rganish nima va uni boshlang'ich ta'limda qanday qo'llash mumkin?

4. Vizual, eshitish va kinestetik o'rganuvchilarga mos bo'lgan usullarni boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun qanday moslashtirish mumkin?

5. Loyihaga asoslangan ta'lim boshlang'ich ta'limda qanday amalga oshiriladi va uning asosiy maqsadi nima?

6. O'yinga asoslangan ta'lim boshlang'ich o'quvchilarning rivojlanishiga qanday hissa qo'shadi?

7. Hamkorlikda va kooperativ o'rganish usullarining boshlang'ich ta'limdagi qo'llanilishi qanday?

8. Mustaqil ta'lim boshlang'ich sinf o'quvchilarida qanday ko'nikmalarni rivojlantiradi va bu yondashuvning qiyinchiliklari nimalardan iborat?

9. Innovatsion texnologiyalarning boshlang'ich ta'limda qo'llanilishi natijasida o'quvchilarning qanday ko'nikmalari rivojlanadi?

10. Boshlang'ich sinflar uchun o'qitishda muammoli ta'lim usulini qanday samarali qo'llash mumkin?

Topshiriqlar:

1. Interfaol guruhlarda ishlash topshirig'i: O'quvchilar kichik guruhlarga bo'linadi va muammoli vaziyatlar asosida topshiriqlar bajaradilar. Har bir guruh topshiriqni birgalikda yechib, o'z natijalari bilan sinf oldida bahs qiladi.

2. Kreativ loyiha tayyorlash topshirig'i: O'quvchilarga ijodiy loyiha beriladi, masalan, atrof-muhitni muhofaza qilish mavzusida maket yaratish yoki o'z shaxsiy hikoyalarini yozish kabi topshiriqlar. Bu ularning ijodkorligini oshirishga yordam beradi.

3. Texnologiyalardan foydalanish topshirig'i: O'quvchilar kompyuter va internetdan foydalanib, berilgan mavzu bo'yicha ma'lumot yig'ishadi va taqdimot tayyorlashadi. Bu ularning axborotni izlash va uni qayta ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Innovatsion ta'lim – bu o'quv jarayonida yangi texnologiyalar, metodlar va yondashuvlarni qo'llash orqali o'quvchilarni qiziqtirish va ularning faol ishtirokini oshirishni maqsad qiluvchi ta'lim jarayoni.

Innovatsion yondashuvlar – ta'limda yangi pedagogik texnologiyalarni, interaktiv metodlarni va zamonaviy o'quv resurslarini

qo'llash orqali o'qitishning samaradorligini oshirishga qaratilgan strategiyalar.

Qaytarilgan sinf modeli – bu yondashuvda o'quvchilar uyda mavzuni o'zlari mustaqil o'rganishadi, sinfda esa olingan bilimlar amaliyotda qo'llaniladi va o'quvchilar o'z bilimlarini mustahkamlashga yo'naltirilgan mashg'ulotlarda ishtirok etadilar.

Loyihaviy ta'lim – real hayotiy muammolarni hal qilishga qaratilgan loyihalarni ishlab chiqish orqali bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash imkonini beradigan ta'lim yondashuvi.

Muammoga asoslangan ta'lim (Problem-based learning) – o'quvchilarni o'zlari uchun muhim bo'lgan muammolarni hal qilishga undash, bu orqali ularning mustaqil fikrlash va tahliliy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan metod.

O'yinlashgan ta'lim (Gamification) – ta'lim jarayonini qiziqarli va o'ziga tortuvchi qilish uchun o'yin elementlaridan foydalanishni o'z ichiga olgan innovatsion usul.

Tafakkurga asoslangan ta'lim (Reflective learning) – o'quvchilarga bilim olish jarayonida o'zlari nima o'rganganliklarini chuqur anglash va o'z tajribalarini tahlil qilish imkonini beradigan ta'lim usuli.

Kinestetik o'rganish – o'quvchilarning jismoniy faoliyatlar orqali bilim olish jarayoni, bunda amaliy mashg'ulotlar va harakat asosida o'rgatish asosiy o'rinni egallaydi.

Kooperativ ta'lim – guruh bo'lib ishlash orqali bilim olishni maqsad qilgan ta'lim usuli, bu usul o'quvchilar orasidagi hamkorlik va jamoaviy ishni rivojlantirishga yordam beradi.

So'rovga asoslangan ta'lim (Inquiry-based learning) – o'quvchilarni qiziqish va savollar asosida o'qitishni nazarda tutuvchi metod. Bu usul o'quvchilarning tadqiqot olib borish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Kompetensiyaga asoslangan ta'lim – o'quvchilarning aniq bir bilim yoki ko'nikmaga ega bo'lishini va amalda qo'llay olishini nazorat qiluvchi va shunga asoslangan ta'lim shakli.

Digital texnologiyalar – boshlang‘ich ta’lim jarayonida kompyuter, interaktiv doska, smartfonlar, planshetlar kabi texnologiyalardan foydalanishni o‘z ichiga olgan innovatsion yondashuv.

Masofaviy ta’lim – internet va raqamli texnologiyalar orqali sinfdan tashqarida bilim olish imkonini beradigan ta’lim shakli.

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim – har bir o‘quvchining individual o‘ziga xosligini va qobiliyatlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etish.

Interaktiv dars metodlari – dars jarayonida o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash uchun turli xil texnik va usullardan foydalanish, masalan, guruhda ishlash, rolli o‘yinlar, savol-javoblar.

8-MAVZU: BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA O‘QUVCHILARNING BILIM KO‘NIKMA VA MALAKALARINI TASHXIS ETISH.

Reja:

1. Ta’lim sifati, baho, baholash, tekshiruv boshlang‘ich ta’lim sifatini baholashda yangi yondashuvlar.
2. Boshlang‘ich ta’lim sifatini boshqarish va baholash.

 Mavzuning maqsadi: Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini tashxis etishning maqsadi – har bir o‘quvchining ta’lim jarayonidagi individual rivojlanishini baholash va ularning o‘zlashtirish darajasini aniqlash orqali ta’lim sifatini oshirishdir.

 Tayanch iboralar: diagnostika, baho, nazorat, tekshirish, bilim, ko‘nikma, malaka, kompetensiya, nazorat turi, shakli va metodlari, baholash tizimi.

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo‘yiladigan talablar: Talabalarga qo‘yiladigan talablar ta’lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o‘z-o‘zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga

joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Ta'lim sifati, baho, baholash, tekshiruv boshlang'ich ta'lim sifatini baholashda yangi yondashuvlar

Diagnostika (yunoncha: "dia" – shaffof, "gnosis" – bilim) – metodlar, usullar va uslublarning kombinatsiyasidan foydalangan holda kuzatilayotgan yoki o'rganilayotgan obyektning holati haqida ma'lumot olish jarayoni. Diagnostika turli sohalarni qamrab oladi - psixologik, pedagogik, didaktik, boshqaruv va boshqalar. Pedagogik diagnostika – bu pedagogik jarayon borishining barcha holatlarini oydinlashtirish, uning natijalarini aniq belgilashdir. Pedagogik diagnostika ham o'quv jarayonining ham tarbiya jarayonining zarur tarkibiy qismidir²².

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuniga binoan, ta'lim shaklidan qat'iy nazar, bitiruvchilarning ta'lim darajasi va malakasini obyektiv baholash uchun Davlat ta'lim standartlari asos bo'lib hisoblanadi. Didaktik diagnostikaning maqsadi o'quv jarayonining samaradorligini o'z vaqtida aniqlash, baholash va tahlil qilishdir.

Didaktik diagnostika o'rgatish diagnostikasini (ya'ni, natijalar, erishilgan natijalar) va o'rganish diagnostikasini o'z ichiga oladi. Ta'limdagi diagnostika, o'z navbatida, ta'lim diagnostikasini va tarbiya diagnostikasini o'z ichiga oladi. Ta'lim olganlik o'quv maqsadini amalga oshirish diagnostikasi vaqtida o'quvchi erishgan daraja deb hisoblanadi. Kompetensiya – o'quvchining berilgan ta'lim mazmunini o'zlashtirish qobiliyati.

Kompetensiya konsepsiyasining eng muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

²² Y.Usmonova. Boshlang'ich ta'lim sifatini baholash va takomillashtirishda xalqaro tadqiqot dasturlarining o'zni: muammo va yechimlar. Tafakkur manzili jurnali, 2022-yil, iyul.

1) o‘quvchining salohiyati (sezuvchanlik, aqliy mehnatga tayyorlik, aqliy harakatlarning shakllanishi);

2) samarali bilimlar fondi – tezaurus (bilimlar kengligi, umumiy eruditsiya, til rivojlanishi);

3) fikrlarni umumlashtirish;

4) bilimlarni egallash darajasi.

Didaktik diagnostika o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini an’anaviy nazorat qilishdan ko‘ra kengroq tushunchadir. Nazorat faqat natijalarni ularning kelib chiqishini tushuntirmasdan bayon qiladi. Diagnostika natijalarni ularga erishish yo‘llari bilan bog‘liq holda tekshiradi, o‘quv mahsulotlarini shakllantirish tendensiyalarini, dinamikasini ochib beradi. Diagnostika nazorat qilish, statistik ma’lumotlarni to‘plash, ularni tahlil qilish, dinamikani, tendensiyalarni aniqlash, keyingi rivojlanishni prognozlashni qamrab oladi.

Diagnostika quyidagilarni o‘z ichiga oladi: nazorat; tekshirish; baholash; statistik ma’lumotlarni to‘plash va ularni tahlil qilish; dinamikani aniqlash; kelajakdagi ishlarni prognoz qilish. O‘quvchilarning bilim olganliklarini nazorat qilish.

Nazorat deb bilim va ko‘nikmalarni aniqlash, o‘lchashga aytiladi. Aniqlash va o‘lchashni esa tekshirish deb ham aytadilar. Tekshirish nazoratning ajralmas qismidir. **Nazoratning maqsadi nafaqat o‘quvchining bilim darajasi va sifatini, balki uning o‘quv ishlarining hajmini ham aniqlashdir.** Tekshirish baholash (jarayon sifatida) va baho (tekshirish natijasi)ni o‘z ichiga oladi.

Baholash funksiyalari: bilim olganlik darajasini belgilash; ta’limni rag‘batlantirish vositasi; ijobiy motivatsiya. Diagnostika tamoyillari: obyektivlik; tizimlilik; vizuallik (ommaviylik). Obyektivlik: savollar, topshiriqlar, testlarning ilmiy asoslangan mazmuni; o‘qituvchilarning barcha o‘quvchilarga teng munosabati; aniq baholash mezonlari.

Tizimlilik: didaktik jarayonning barcha bosqichlarida bilimlarni dastlabki idrok etishdan to ularni amaliy qo‘llashgacha bo‘lgan diagnostik nazorat zarurati; barcha o‘quvchilarga ta’lim muassasasida bo‘lishning birinchi kunidan oxirgi kunigacha muntazam ravishda tashxis qo‘yiladi; O‘quvchi bilishi va qila olishi kerak bo‘lgan barcha

muhim narsalarni tekshirish uchun shunday chastota bilan amalga oshiriladi. Vizuallilik: barcha o'quvchilarda bir xil mezonlar bo'yicha ochiq test sinovlarini o'tkazish; har bir o'quvchining reytingi vizual qiyosiydir.

Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida sifatli ta'limga erishish muhim vazifalar qatorida belgilangan. Shu ma'noda, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tashxis etish dolzarb masalalardan biridir. Bu jarayon o'quvchilarning ta'lim olishdagi individual rivojlanishini kuzatish va baholash orqali sifatli ta'limga erishishni ta'minlashga xizmat qiladi²³.

O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni umumiy o'rta ta'limni zamonaviy talablar asosida rivojlantirishga huquqiy asos yaratib berdi. Ushbu huquqiy baza ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tashxis etishni muhim vazifa sifatida belgilaydi. Bu esa ta'lim jarayonini yaxshilash uchun zaruriy bo'lib, o'quvchilarning bilim darajasi va qobiliyatlarini aniq baholashga imkon beradi.

Bilim tushunchasi va uning tarkibi:

• **Bilim** – borliqni bilish jarayonida to'plangan va amaliyotda tasdiqlangan natija bo'lib, inson ongida aks etadi. Bilimning ilmiy, empirik va nazariy turlari mavjud.

• Bilim darajasini baholash mezonlari:

1. O'quv fanlari bo'yicha nazariy tushunchalarga ega bo'lish.
2. Yangi ma'lumot va axborotlarni o'zlashtirish qobiliyati.
3. Voqelik va hodisalarning mazmunini tushunish.
4. Ijtimoiy ong va mustaqil fikrga ega bo'lish.

Ko'nikma tushunchasi va uning tarkibi:

• **Ko'nikma** – malakaning bir qismi bo'lib, harakatni aniq, tez va maqsadga muvofiq bajarish qobiliyatini ifodalaydi. Ko'nikmalar o'quvchilar bilimlari asosida shakllanadi.

• Ko'nikmani baholash mezonlari:

1. Bilim olishga odatlanish.

²³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli farmoni.

2. Axloqiy fazilatlarni o‘zlashtirish.
3. Ijtimoiy faoliyatda faollashish.
4. Yangiliklarga qiziqish va o‘zlashtirish.

Malaka tushunchasi va uning tarkibi:

• **Malaka** – kasbiy faoliyatni bajarishga tayyorgarlikni ifodalaydi va bilim, ko‘nikma va qobiliyatlarni o‘z ichiga oladi.

• Malakani baholash mezonlari:

1. Bilimdonlik darajasi.
2. Qobiliyat darajasi.
3. Mahorat darajasi.
4. Ko‘nikma darajasi.

O‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini tashxislashning vazifalari:

1. O‘quvchilarning bilim darajasini o‘rganish va uni rivojlantirishga yo‘naltirish.

2. Ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun tavsiyalar ishlab chiqish.

3. O‘quvchilarning malaka darajasini aniqlash va takomillashtirish.

Tashxislash uslublari:

- Maxsus testlar.
- Statistika va induksiya-deduksiya usullari.
- O‘quvchilar bilan individual ishlash.

Xalqaro dasturlar va ularning ahamiyati: TIMSS, PISA va STEAM kabi xalqaro ta’lim dasturlari O‘zbekistonda joriy qilinmoqda. Bu dasturlar asosida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini xalqaro talablar asosida baholash zarurati tug‘iladi. Ushbu jarayon o‘quvchilarning fanni chuqur o‘zlashtirishiga va amaliy faoliyatlarini rivojlantirishga imkon beradi. Shunday qilib, umumiy o‘rta ta’limda o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini xalqaro standartlar asosida tashxis etish ularning o‘quv jarayonidagi yutuqlarini oshirish va ta’lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Boshlang‘ich ta’lim sifatini boshqarish va baholash.

Boshlang‘ich ta’lim sifatini ta’minlash shaxsning har tomonlama rivojlanishi va jamiyat taraqqiyoti uchun muhimdir. Rivojlangan

mamlakatlar boshlang'ich ta'lim sifatini baholash va oshirishda samarali usullarni joriy etib, bu borada salmoqli natijalarga erishgan. Ularning tajribalarini o'rganish bizga boshqa ta'lim tizimlariga moslashtirilishi mumkin bo'lgan ilg'or amaliyotlar haqida tushuncha beradi.

Bu maqolada rivojlangan davlatlarda boshlang'ich ta'lim sifatini baholashda qo'llaniladigan yondashuvlar, baholashning asosiy mezonlari, standartlashtirilgan testlar, o'qituvchilarni baholash, ota-onalar va jamoatchilikning ishtiroki, doimiy monitoring va qayta aloqa mexanizmlari tahlil qilingan. Bu ilg'or tajribalarni o'rganish ta'lim sohasidagi islohotlarga yo'l-yo'riq berishi va dunyo bo'ylab yuqori sifatli boshlang'ich ta'limni ta'minlashga hissa qo'shishi mumkin.

Boshlang'ich ta'lim sifatini baholashning ahamiyati

Boshlang'ich ta'lim sifatini muntazam ravishda kuzatib borish bir qancha sabablarga ko'ra muhimdir:

- **Ta'lim samaradorligini oshirish:** Ta'lim jarayonini yaxshilash uchun qayerlarda o'zgarishlar zarurligini aniqlaydi.

- **Sog'lom raqobat va hamkorlik:** Mamlakatlar o'z ta'lim tizimlarini boshqa davlatlar bilan solishtirishi mumkin.

Rivojlangan mamlakatlar boshlang'ich ta'lim sifatini baholash uchun turli usullarni qo'llaydi. Eng samarali amaliyotlar quyidagilardir:

- **Standartlashtirilgan baholashlar:** Qo'shma Shtatlar, Kanada va Buyuk Britaniya kabi mamlakatlar asosiy fanlar (matematika, tabiatshunoslik va o'qish) bo'yicha standart testlar o'tkazadi. Bu testlar natijalari vaqt o'tishi bilan taqqoslanib, ta'lim tizimidagi o'zgarishlar kuzatiladi va takomillashtirish yo'nalishlari belgilanadi.

- **O'qituvchilarni baholash:** Finlyandiya va Yaponiya o'qituvchilar faoliyatini baholash orqali boshlang'ich ta'lim sifatini oshirishga alohida e'tibor beradi. O'qituvchilarning dars jarayonini kuzatish va ularga qayta aloqa berish orqali ta'lim sifati oshiriladi.

- **Ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish:** Avstraliya va Gollandiya kabi davlatlar o'quvchilarning bilimlari va rivojlanishi to'g'risidagi ma'lumotlarni to'playdi va ulardan ta'lim siyosatini shakllantirishda foydalanadi. Masalan, Avstraliyaning Milliy Baholash

Dasturi – Savodxonlik va Hisob-kitoblar (NAPLAN) kabi loyihalar mavjud.

- **Uzluksiz kasbiy rivojlanish:** O‘qituvchilarning malakasini muntazam oshirish rivojlangan mamlakatlarda asosiy e‘tiborlardan biridir. Singapurda, masalan, o‘qituvchilar har yili kamida 100 soatlik malaka oshirish kurslarida qatnashishlari majburiydir.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasidan bir qancha saboqlarni chiqarish mumkin:

- **Baholashda kompleks yondashuv:** Standartlashtirilgan testlar, o‘qituvchilar bahosi va ma‘lumotlarga asoslangan yondashuvlarning kombinatsiyasi ta‘lim sifatini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

- **O‘qituvchilar malakasini oshirishga investitsiya:** Yuqori sifatli ta‘limni ta‘minlash uchun o‘qituvchilarga muntazam ravishda kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini taqdim etish muhim.

- **Xalqaro hamkorlik:** Ilg‘or tajribalarni o‘rganish va ularni joriy qilish orqali ta‘lim tizimini yangilash mumkin.

“Boshlang‘ich ta‘lim sifatini baholash murakkab jarayon bo‘lsada, rivojlangan mamlakatlarning tajribasi orqali samarali amaliyotlarni o‘rganib, butun dunyo bo‘ylab ta‘limni takomillashtirishga erishish mumkin. Har bir bola o‘z imkoniyatlarini to‘la ro‘yobga chiqarishi uchun ta‘lim sifatini baholash va takomillashtirish muhim ahamiyatga ega”²⁴.

Baholashning asosiy xususiyatlari:

1. Ta‘lim maqsadiga yo‘nalganlik.
2. Baholashni muntazam o‘tkazib borish.
3. Pedagogik, psixologik, huquqiy tamoyillarga asoslanganlik.
4. Umumiy qabul qilingan natija standartlariga asoslanganlik.

Kasbiy ko‘nikma va malakalarni baholash ikki shaklda amalga oshirilishi mumkin. Mezonga asoslangan (absolut) baholash; Me‘yorga asoslangan (nisbiy) baholash. Mezonga asoslangan (absolut) baholash bu, bilim, ko‘nikma va malakalarni, o‘quv maqsadlarini hisobga olib, oldindan belgilangan va hamma uchun bir bo‘lgan mezonlar asosida

²⁴ Boshlang‘ich ta‘lim sifati: baholash va takomillashtirish jarayonlari / S.A. Tursunov, L.B. Hasanov; Toshkent davlat pedagogika universiteti. — Toshkent: Olam, 2023. — B. 45-47.

baholashdir. Me'yorga asoslangan (nisbiy) baholash - bu bilim oluvchilarning erishgan natijalarini o'zaro taqqoslash orqali baholashdir.

Baholashdagi xatoliklar: xayrixohlik xatosi – faoliyatni yuqori baholashga olib keladi; yuqori talab qo'yish xatosi – o'quvchi faoliyatiga qo'yilgan baho haqiqiysiga nisbatan past bo'lishiga sabab bo'ladi; o'rtacha baho berish xatosi – masalan, amaliyotlar jarayonida guruhlariga ajratilgan o'quvchilar faoliyati natijasiga o'rtacha bir xil baho qo'yish. Bunda o'quvchilarning ayrimlari oshirilgan bahoga, ayrimlari pasaytirilgan bahoga, qisman haqiqiy bahoga ega bo'ladi. O'z fikrini o'zgartirmaslik xatosi – o'qituvchining o'quvchi faoliyatidagi o'zgarishlarni tan olgisi kelmasligi natijasida sodir bo'ladi. Yoqtirmaslik xatosi – ta'lim oluvchining ayrim hislatlari ta'lim beruvchiga yoqmasligi natijasida faoliyatni past baholashga sabab bo'ladi.

Ta'lim tizimida baho, balli, belgili baholash (reyting) shakllari kuzatiladi. Xorijiy mamlakatlarda maktab ta'limida baholash tizimining turlicha shakllarini kuzatish mumkin. Finlandiya (Fin) maktablarida boshlang'ich ta'lim 6 yil davom etadi, o'qituvchilar tomonidan deyarli uyga vazifa berilmaydi. 2017-yildan aksariyat maktablar dars vaqti "ruchkadan voz kechishgan", dars jarayonida to'liq elektron axborot vositalaridan foydalaniladi. Finlandiya ta'lim tizimi o'qituvchilarning malakasiga tayanadi. 9-sinfdan keyin o'qish litsey (lukio) va kasb-texnika maktablari (Ammatillinen oppilaitos)da davom etadi. Litseylar xuddi O'zbekistondagi singari OTMga tayyorlaydi, 3 yil davom etadi.

Fin maktablarida o'quvchilar bilimi uchun 1–3-sinflarda baho qo'yilmaydi, 4–6- sinflarda og'zaki motivatsion so'zlar orqali baholash amalga oshirilsa, 7–9-sinflarda va 2-3 yillik kollej, litseylarda 4–10 ball bilan baholanadi, 4 ball qoniqarsiz, 10 ball esa eng yuqori baho hisoblanadi. Fransiyada o'quvchilar bilimi talablarni aniq bajarganligiga qarab baholanadi. Maktabning birinchi yilida (SR, 6 yosh) o'quvchilar bilimi baholanmaydi.

"Boshlang'ich ta'limning keyingi 4 yilida (SY-1/2, SM-1/2) "A+" (juda yaxshi), "A" (yaxshi), "ECA+" (o'rtacha), "ECA" (yana yaxshi

yodlash kerak), “NA” (yomon) ko‘rinishida va 10 ballik tizimdan foydalaniladi. 6–9- sinflarda (collège) o‘quvchilar bilimi 20 ballik tizimda baholanadi. 9,5 – o‘rtadan past bo‘lsa, 10 – o‘tish bali hisoblanadi. 12 – 14 ball – “yetarlicha yaxshi” (assez bien), 14 – 16 ball – “yaxshi” (bien), 16 – 20 ball – “a’lo” (très bien). Ota-onalarga har chorakda baholar tabeli pochta orqali yuboriladi”²⁵. Unda barcha fanlar bo‘yicha baholar, oldingi chorakka nisbatan o‘sinh yoki pasayish dinamikasi, har bir fandan sinfning o‘rtacha bali ko‘rsatiladi. Shuningdek, tabelga har bir fan o‘qituvchisi bolaning o‘zlashtirishi bo‘yicha fikrini hamda necha soat dars qoldirganini yozadi. Buyuk Britaniya. Ingliz maktablarida uzoq vaqt davomida o‘quvchilar bilimini baholash uchun harflardan foydalanilgan. Baholash juda sodda – G dan A gacha, bu yerda G – eng past baho bo‘lsa, A – eng yaxshi baho. O‘rta maktabning birinchi sinfida (11-12 yoshlarda) o‘quvchi matematikani yoki ingliz tilini F darajada, keyingi sinfda E darajada, undan keyingi sinfda D darajada bilishi, shunday qilib 9 yildan keyin maktabni bitirguncha A darajaga yetib borish kerak bo‘lgan. Bunday baholashdan noroziliklar ko‘p bo‘lgan.

2017-yildan buyon Angliyadagi maktablar raqamli ball tizimiga o‘tishni boshlagan. Endi o‘quvchilar fanlarni o‘zlashtirishlariga qarab 2 balidan 9 balgacha to‘plashlari mumkin, 9 ball eng yaxshi ko‘rsatkichdir. O‘quvchilar har kuni baho olishadi. Shuningdek, fanlardan bilimlari muntazam ravishda test yordamida tekshiriladi. Maktab ma’muriyati chorak yakunida o‘quvchi va uning ota-onasiga hisobot jo‘natadi. Unda o‘quvchiga bilimi va mehnatsevarligi uchun baho beriladi. O‘quvchilar to‘g‘risida alohida fikrlar: “Yaxshi ishlaydi, yaxshi yutuqlarga erishadi, harakat qilsa, yanada ko‘proq yutuqqa erishadi” kabi yozuvlar bo‘ladi. Buyuk Britaniyada yomon bahoga (ikki bahoga) o‘qiydigan o‘quvchi yo‘q, deyishadi. Ustozlar o‘quvchilarning kamchiliklarini tuzatadi, ularni o‘rta holga keltirib, faollashtiradi, “4”chilar a’lochiga aylanib, natijada barcha bitiruvchilar OTMlarga kirishiga erishadilar.

²⁵ Boshlang‘ich ta’lim sifati: baholash va takomillashtirish jarayonlari / S.A. Tursunov, L.B. Hasanov; Toshkent davlat pedagogika universiteti. — Toshkent: Olam, 2023. — B. 45-47

Germaniya. Germaniyada 6 ballik baholash tizimi mavjud bo'lib, 1 ball eng yaxshi, 6 ball esa eng past. Germaniyada olti yoshdan oshgan barcha bolalar boshlang'ich maktabga borishadi va u yerda to'rt yil tahsil olib, mashg'ulotlar haftasiga 20 soatdan 30 soatgacha davom etadi. 1–2-sinflarda o'quvchilar baholanmaydi, baholar faqat uchinchi sinfdan (agar ota-onalar rozi bo'lsa) boshlab qo'yiladi. To'rtinchi sinfdan majburiy hammaga baho qo'yiladi. Joriy nazorat baholari kamroq. Otaonalarga bir o'quv yilida 2 marta baholar hisoboti taqdim etiladi.

Germaniyada baholash quyidagicha: 1-sehr gut – “a'lo”; 2-gut – “yaxshi”; 3 – befriedigend – “o'rta”; 4-ausreichend – “qoniqarli”; 5- mangelhaft – yomon; 6-eng yomon, qoniqarsiz. Germaniyada ta'lim tizimi individuallik, mustaqillik va intizomga yo'naltirilgan. Bolaga hech kim birinchi sinfdan maktabni bitirguncha bosim o'tkazmaydi, o'zlashtirishga qiynalsa, hech kim unga yordamlashib, sudramaydi, erkalatish yo'q, u uchun hech kim tashvishlanmaydi. O'quvchiga o'qishni taklif qilishadi, ammo vazifani bajarishga majburlashmaydi. Maktabni tugatishda esa hammada bir xil so'rov bo'ladi.

Yaponiya. Yaponiyada maktablar uch bosqichga: boshlang'ich maktab (1–6-sinflar) - shogakko, umumiy o'rta maktab (7–9- sinflar) - chugakko, o'rta maktab (10–12- sinflar) – kotogakko kabilarga bo'linadi. Yaponiya maktablarida baholash tizimi qiziq. O'quvchi bilim darajasi individual ravishda baholanmaydi. Chorak oxirida barcha o'quvchilar bilim sifatining umumiy foizi aniqlanib, butun sinf uchun o'rtacha baho chiqariladi. Bunday baholash tizimidan hozirgi kunda ko'pchilik ota-onalar norozi. Baholash 100 ballik tizimda amalga oshiriladi. Har bir topshiriq uchun 1–5 ball beriladi. Kichik xato (iyeroglifdagi yoki yarim bajarilgan topshiriq uchun) bo'lsa, o'qituvchi uchburchak qo'yadi. Bu yarim ball, to'liq xato uchun tasdiq belgisi, to'g'ri javoblar uchun doira qo'yiladi. Umumiy o'rta va o'rta maktabda semestr boshida va oxirida jiddiy imtihonlar o'tkaziladi. Buning uchun 2 yoki 3 kun ajratiladi va bolalar astoydil harakat qilishadi. Semestr boshida sinovlar 5 ta fan - yapon tili, matematika, kimyo, fizika, biologiya, tarix jamiyatshunoslik va ingliz tilidan olinadi (yaponlar

ingliz tilini faqat 7-sinfda o'rganishni boshlaydi). Semestr oxirida 9 ta fandani, oldingilarga qo'shimcha iqtisod-texnologiya (bitta fan), rasm, musiqa va jismoniy tarbiya (yozma test)dan sinov olinadi. Attestatdagi baholar 5 ballik tizimda, ammo ushbu baholar 100 balli testlar va darsdagi o'zini tutishi asosida qo'yiladi.

Agar o'quvchi 80–90 ball to'plab, o'zini yaxshi tutsa 5 ball, 60–80 ball to'plab, o'zini yaxshi tutgan bo'lsa 4 balga ega bo'ladi. Janubiy Koreya. Koreya hukumati tashkil topgan dastlabki yillarda Yaponiyaning eski maktablaridagidek baholash usuli ishlatilgan. Ya'ni bu "Suumiyanga" deb atalgan. 2014-yildan o'rta maktabning 3-o'quv yiligacha (O'zbekistonda 9-sinf) "Suumiyanga" o'rniga harflar orqali S-A-B-C-D-E-F baholash usuliga o'tildi. S - 90 dan 100 gacha, A – 80 dan 89 gacha, B – 70 dan 79 gacha, C – 60 dan 69 gacha, D – 40 dan 59 gacha, E – 20 dan 40 gacha, F – 20 baldan kam. Janubiy Koreyada boshlang'ich ta'lim 6 yil davom etadi. Bir o'quv yili ikki semestrga bo'lingan. O'rta ta'lim 3 yil va u majburiy. O'quv yili 1-martdan keyingi yil mart oyiga qadar davom etadi. Darslar 45 daqiqa bo'lib, bir yilda 1222 soatni tashkil etadi. O'rta ta'lim maktablarida davlat tili, axloq, ijtimoiy fan, matematika, jismoniy tarbiya, musiqa, san'at, chet tili kabi 10 ga yaqin fanlar o'qitiladi. O'quvchi uchun axborot, chet tili (nemis, fransuz, ispan, xitoy, yapon, rus, arab tillari) kabi tanlov fanlari mavjud. Singapur. Singapur bolalari uchun boshlang'ich maktab ta'limi 6 yoshdan boshlanadi va 2 bosqichga bo'linadi: boshlang'ich (1–4-sinf) va umumiy o'rta (5–6-sinf). Boshlang'ich maktab ta'limi hamma uchun majburiy va bepul.

Boshlang'ich sinflarda ingliz tili, ona tili (xitoy, malay, tamil), matematika, fuqarolik asoslari, rasm, musiqa va jismoniy tarbiya, 3-sinfdan boshlab tabiatshunoslik fanlari kiritilgan. Boshlang'ich maktabning asosiy bosqichidan (1–4-sinf) so'ng qanday tugatganiga va yuqori ball olganiga qarab yo'nalishlarga bo'linadi. Boshlang'ich maktabda yakuniy imtihon (PSLE) topshiriladi. Ta'lim dasturlari ko'proq xalqaro tadqiqotlar talablariga mos va o'quvchilar bilimini baholashda ham ko'proq xalqaro tadqiqotlar baholash mezonlariga

suyaniladi. Angliya ta'lim tizimidan andoza olingan holda baholash harflar asosida amalga oshiriladi.

Rossiya. Rossiyada 5 ballik tizim 1937-yildan rasmiy belgilangan. "1" – past o'zlashtirish, "2" – qoniqarsiz, "3" – qoniqarli, "4" – yaxshi, "5" – a'lo. "1" baho deyarli qo'yilmagan, natijada "5" ballik emas, "4" ballik tizimga amal qilinadi. O'zbekistonda o'quvchilar bilimi 5 ballik tizimda amalga oshiriladi. Besh balli tizimga quyidagi didaktik talablar qo'yiladi: tizimli va doimiy tarzda bo'lishi shart; individual harakterga ega bo'lishi kerak; Davlat ta'lim standartlariga asoslangan (o'zlashtirish darajalari hisobga olingan) bo'lishi kerak. Joriy nazorat – so'rovlar, yozma ish yoki testlar tarzida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari muntazam nazorat qilinadi. Oraliq nazorat – chorak tamom bo'lganda va o'quv dasturining tegishli bo'limi tugallangandan keyin o'quvchilarning bilimlari, ko'nikma va malakalarini baholash uchun amalga oshiriladi. Har bir nazorat turi qanday shaklda o'tkazilishidan qat'iy nazar, besh ballik ("5", "4", "3", "2", "1") usulda butun sonlar yordamida baholanadi. O'quvchilarning nazorat turlari bo'yicha olgan ballari hamda choraklik (yarim yillik) va yillik (yakuniy) baholari, shuningdek, yillik reyting ko'rsatkich ballari sinf jurnaliga qayd etiladi yoki "kundalik.com"ga qayt etib boriladi. O'quvchining choraklik (yarim yillik), yillik (yakuniy) baholari va yillik reyting ko'rsatkich ballari uning tabelida qayd etiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Ta'lim olganlikni tashxis etishning mohiyatini izohlang.
2. Nazoratning qanday turlari mavjud?
3. Nazorat nimalarni o'z ichiga oladi?
4. Nazorat qanday shakllarni o'z ichiga oladi?
5. Nazoratning qanday metodlari mavjud?
6. O'quv jarayonida nazorat va hisobga olish funksiyalariga izoh bering.
7. Baholash tizimida qanday shakllar mavjud?

Topshiriqlar:

Nazorat turlari, shakllari va metodlariga mosini topib jadvalni to'ldiring. Zaxira: dastlabki, test, joriy, oraliq, reyting tizimi, davriy, savol-javob, og'zaki so'rov, hikoya, diktant, o'g'zaki, insho, bayon, nazorat ishi, amaliy ish, laboratoriya ishi, mustaqil ish, ijodiy ish, kurs va diplom loyihasi, imtihon (davlat), nazorat ishlarini tekshirish, yozma, tematik, yakuniy, amaliy, keng qamrovli.

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Boshlang'ich ta'lim: Bolalarga 6-7 yoshdan 11-12 yoshgacha beriladigan ta'lim bosqichi. Bu davrda asosiy fanlar va ko'nikmalar o'rganiladi.

Bilim: O'quvchilarning muayyan mavzu yoki fan bo'yicha o'zlashtirgan nazariy va amaliy ma'lumotlari.

Ko'nikmalar: O'quvchilarning bilimi asosida turli vaziyatlarda samarali harakat qilish, muammoni hal qilish yoki biron ishni bajarish qobiliyati.

Malakalar: O'quvchilarning ko'nikmalarini amaliy tarzda qo'llash uchun zarur bo'lgan tajriba va usullar to'plami.

Tashxis etish: O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlash va baholash jarayoni.

Ta'lim sifati: Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini o'zlashtirish darajasini belgilovchi omillar.

Baho: O'quvchining bilim va ko'nikmalarini baholash uchun beriladigan reyting yoki belgi. Bu ko'rsatkich o'quvchining muvaffaqiyatini ko'rsatadi.

Baholash: O'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini o'lchash, tahlil qilish va natijalarni shakllantirish jarayoni.

Tekshiruv: O'quvchilarning o'qish jarayonidagi bilimlarini, ko'nikmalarini va malakalarini tekshirish uchun o'tkaziladigan jarayon.

Standartlashtirilgan testlar: O'quvchilarning bilimlarini aniqlash uchun ishlab chiqilgan va bir xil shartlarda o'tkaziladigan testlar.

Monitoring: O'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini doimiy ravishda kuzatish va baholash jarayoni.

III MODUL. BOSHLANG'ICH TA'LIMDA TARBIYA

9-10-MAVZULAR: TARBIYA NAZARIYASI. BOSHLANG'ICH TA'LIMDA TARBIYA TURLARI

Reja:

1. O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ijtimoiy tarbiyaning umumiy vazifalari. Boshlang'ich sinflarda axloqiy tarbiyani tashkil etish. Aqliy tarbiya, tafakkurni shakllantirish, dunyoqarashni rivojlantirish. Jismoniy tarbiya. Jismoniy jihatdan to'g'ri rivojlanish.

2. Estetik tarbiya. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida estetik xis-tuyg'u, estetik didni tarbiyalash. Ekologik tarbiya. O'qituvchilarga ekologik bilimlar berish asosida shaxs, jamiyat va tabiat birligi hamda aloqadorligini o'quvchilarga tushuntirish, ekologik madaniyatni shakllantirish.

3. Iqtisodiy tarbiya. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ilk iqtisodiy bilimlarni berish. Inson mehnati bilan bunyod qilingan moddiy boyliklarni asrash, ularni ko'paytirish borasida qayg'urish tuyg'ularini qaror toptirish, iqtisodiy madaniyatni shakllantirish.

4. Huquqiy tarbiya. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ilk huquqiy bilimlar berish, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, fuqorolik jamiyati asoslari, milliy davlat tuzulishi, davlat organlari faoliyati, shuningdek, siyosiy madaniyatni shakllantirish.

 Mavzuning maqsadi: Tarbiya turlari haqida umumiy tushuncha, o'qitish texnik vositalarining asosiy turlari va ularning harakteristikasi, boshlang'ich ta'lim tizimida o'qitishning texnik vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari, qo'shimcha vositalarini o'rganishdan iborat.

 Tayanch iboralar: tarbiya, tarbiya jarayoni, tarbiyaning maqsadi, tarbiya mazmuni, tarbiyaning umumiy vazifalari, tarbiya turlari, tarbiya qonuniyatlari, tarbiya tamoyillari.

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Talabalarga qo'yiladigan talablar ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ijtimoiy tarbiyaning umumiy vazifalari. Boshlang'ich sinflarda axloqiy tarbiyani tashkil etish. Aqliy tarbiya, tafakkurni shakllantirish, dunyoqarashni rivojlantirish. Jismoniy tarbiya. Jismoniy jihatdan to'g'ri rivojlanish.

Tarbiya pedagogikadagi asosiy tushunchalardan biri sanaladi. Tarbiya jarayoni o'z-o'zini tabiiylash, tarbiyalash va qayta tarbiyalash kabi muhim mohiyatni kasb etadi. Jamiyat va pedagogikaning tarixiy taraqqiyoti davomida mazkur kategoriyaning tushuntirishga turlicha yondashuvlar yuzaga keldi. O'z-o'zini tarbiyalash – bu insonning shaxsiyatini takomillashtirishga qaratilgan faoliyati. O'z-o'zini tarbiyalash jarayonida shaxs ta'lim jarayonining subyekti sifatida harakat qiladi. O'z-o'zini tarbiyalash to'g'ridan to'g'ri maktab o'quvchilari hayotining mazmuniga, ularning qiziqishlari va ma'lum bir yoshga xos bo'lgan munosabatlariga bog'liq. O'z-o'zini tarbiyalash ta'lim bilan birga keladi va shu bilan birga uning natijasiga aylanadi. O'z-o'zini tarbiyalash muvaffaqiyati uchun o'quvchi o'zini to'g'ri baholashni, o'zida ijobiy fazilatlarni va kamchiliklarni sezishni, o'z hayotiy rejalarini iroda bilan amalga oshirishga to'sqinlik qiladigan to'siqlarni yengib o'tishni o'rganishi muhimdir. Bularning barchasi ta'lim natijasidir, u qanchalik muvaffaqiyatli bo'lsa, o'quvchining o'zi ham shunchalik ko'p takomillashtirishga intiladi.

Tarbiya - bu shaxsni maqsadli shakllantirish jarayoni. Eng avvalo, tarbiya umumiy va xususiy jihatlarida farqlanadi. Umumiy jihati shaxsga jamiyatning ta'sir etishi, ijtimoiy hodisa sifatida qaraladi. Mazkur holatda tarbiya ijtimoiylashtirish bilan uyg'unlashadi. Xususiy deganda, pedagogik jarayon sharoitida ta'lim maqsadini amalga oshirish uchun pedagog va tarbiyalanuvchilarning maxsus tashkil etilgan faoliyati tushuniladi.

Tarbiyaning maqsadi – erkin fikrlaydigan, har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirish. Shakllanish, rivojlanish - maqsad, tarbiya - unga erishish vositasi. Tarbiya - bu shaxsni maqsadli shakllantirish jarayoni. Bu o'qituvchi va o'quvchilarning maxsus tashkil etilgan, boshqariladigan va nazorat qilinadigan o'zaro hamkorligi bo'lib, uning yakuniy maqsadi o'zi va jamiyat uchun zarur va foydali shaxsni shakllantirishdir. Zamonaviy ma'noda tarbiya jarayoni - bu o'qituvchi va o'quvchilarning belgilangan maqsadga erishishga qaratilgan samarali o'zaro ta'siri (hamkorligi). Tarbiya jarayonining mazmuni deganda o'quvchilar qo'yilgan maqsad va vazifalarga muvofiq o'zlashtirishlari lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalar, e'tiqodlar, fazilatlar va shaxsiy xususiyatlar, barqaror xulq-atvor odatlar tizimi tushuniladi. Aqliy, jismoniy, mehnat, axloqiy, estetik tarbiya yaxlit pedagogik jarayonga birlashib, tarbiyaning asosiy maqsadiga erishishga imkon beradi. Keyingi yillarda tarbiya jarayonining mazmuniga qarashlar tubdan o'zgardi. To'g'ri yo'lga qo'yilgan tarbiya insonni hayotdagi uchta asosiy rolga – ma'nan, jismonan, aqlan barkamol inson, fuqaro, malakali kadr, jamiyat a'zosi sifatida tayyorlashini ko'zda tutadi.

Barkamol inson: mehnatsevarlik, mas'uliyatli; xushmuomala, madaniyati; jamiyatda o'zini tutish qobiliyatiga ega; ozodalik, tozalik, gigiyena ko'nikmalari ega; salomatlik, faol hayot tarzi odatiga rioya qiluvchi; bo'sh vaqtni tashkil etish va o'tkazish qobiliyatiga ega; ma'nan sog'lom; huquqiy normalar, qonunlarni bilishi; amaliy pedagogika, odob-axloq fanlarini bilishi; oilaviy munosabatlar, turmush qurish va oilaviy majburiyatlarni bajarishga tayyor; ota-onaga, keksalarga hurmat ko'rsatadigan. Fuqaro: fuqarolik burchini bajarish - vatan, jamiyat, ota-ona oldidagi burch hissi; milliy g'urur va

vatanparvarlik tuyg‘usi; Konstitutsiya va davlat hokimiyati organlariga, mamlakat Prezidentiga, davlatchilik ramzlariga (gerb, bayroq, madhiya) hurmat; mamlakat taqdiri uchun javobgarlik; ijtimoiy intizom va madaniyat; mamlakatning milliy boyligi, tili, madaniyati, an‘analariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lish; ijtimoiy faoliyat; demokratik tamoyillarga rioya qilish; tabiatga hurmat; boshqa shaxslarning huquq va erkinliklarini hurmat qilish; faol hayotiy pozitsiya; huquqiy ong va fuqarolik javobgarligi; halollik, rostgo‘ylik, sezgirlik, rahm-shafqat; o‘z xatti-harakatlari uchun javobgarlik; bag‘rikeng, boshqa mamlakatlar xalqlarga hurmat va boshqa fazilatlar. Malakali kadr: intizom va mas‘uliyat; samaradorlik va tashkilotchilik; umumiy, maxsus va iqtisodiy bilimlar; mehnatga ijodiy munosabat; qat‘iyatlilik, topshirilgan ishni tez va sifatli bajarish istagi; kasbiy g‘urur, mukammallikni hurmat qilish; vijdonlilik, xushmuomalalik, aniqlik; ish tajribasi; hissiy ishlab chiqarish madaniyati; mehnatga, hayotga, faoliyatga estetik munosabat; kollektivizm, birgalikda ishlash qobiliyati; tashabbuskorlik, mustaqillik; o‘z manfaati, mamlakat, jamiyat farovonligi uchun qattiq va samarali mehnat qilishga tayyorlik; samaradorlik; ish natijalari uchun javobgarlik; kasbdoshlarga, ustozlarga hurmat.

Tarbiyaning umumiy vazifalari: jamiyat a‘zolarining maqsadga yo‘naltirilgan rivojlanishi hamda ularning qator ehtiyojlarini qondirish uchun shart-sharoit yaratish; jamiyat rivoji uchun zarur bo‘lgan ijtimoiy madaniyatga mos yetarlicha hajmdagi “inson kapitali”ni tayyorlash; madaniyatlarni uzatib turish orqali ijtimoiy hayotning barqarorligini ta‘minlash; ma‘lum jins yoshi va ijtimoiy-kasbiy guruhlarining qiziqishlarini hisobga olgan holda ijtimoiy munosabatlar doirasida jamiyat a‘zolarining harakatini tartibga solish.

Tarbiya jarayoni o‘qituvchi va ta‘lim oluvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o‘rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo‘naltirilgan hamkorlik jarayonidir. Tarbiya jarayoni o‘ziga xos xususiyatlarga ega: maqsadga yo‘naltirilganligi; ko‘p qirrali jarayon; uzoq muddat davom etishi; uzluksizligi; yaxlitligi; variativligi; natijalarning oldindan aniqlanmasligi; ikki tomonlamalilik. Tarbiya qonuniyatlari – bu bir tomondan, ijtimoiy hodisa sifatida tarbiyaning

xususiyatlari, ikkinchi tomondan, shaxsning rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan barqaror aloqalar. Tarbiya jarayonining quyidagi qonuniyatlari mavjud: ijtimoiy muhitning obyektiv va subyektiv omillariga bog‘liqligi; tarbiya shaxsning rivojlanishi birligi va o‘zaro bog‘liqligi; faoliyat va munosabatni e’tirof etish shaxsning ijtimoiy qimmatli fazilatlarini shakllantirishning negizi va asosiy manbai; tarbiyalanuvchilarning o‘zaro tarbiyaviy ta’siri, o‘zaro munosabatlari hamda faol faoliyati o‘rtasidagi bog‘lanish; tarbiya va o‘zini-o‘zi tarbiyalashning intensivligi; tarbiyalanuvchining “ichki olami”ga ta’sir etishning intensivligi; tarbiyalanuvchilarda verbal va sensomotor jarayonlarning rivojlanish darajasi va pedagogik ta’sirni hisobga olish.

Tarbiya tamoyillari – bu tarbiyaviy ishning yo‘nalishiga, mazmuniga, metodlari va tashkil etilishiga, tarbiya jarayonining ishtirokchilari orasidagi munosabatlarga qo‘yiladigan asosiy talablar ifodalanadigan dastlabki qoidalardir. Tarbiya jarayoni quyidagi tamoyillar asosida boshqariladi: maqsadga qaratilganligi va g‘oyaviy yo‘nalganligi; tarbiyaning insonparvarlashuvi; tarbiyaning hayot, mehnat bilan bog‘liqligi; tarbiyaga yaxlit (kompleks) yondashuv; jamoada tarbiyalash va jamoaga suyanib ish ko‘rish; shaxsga talabchanlik bilan hurmatni birga qo‘shib olib borish; o‘qituvchilar, jamoat tashkilotlari va oilaning talab hamda tarbiyaviy ta’sirlarining birligi; tarbiyalanuvchining yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish; tarbiya jarayonining tizimlilik va uzluksizligi. Tarbiya turlarining umumiy tavsifi. Tarbiya turlari turli sohalarga ko‘ra tasnif etiladi. Ko‘proq umumlashgan tasnif o‘zida aqliy mehnat, jismoniy tarbiyani qamrab oladi. Ta’lim muassasalaridagi tarbiyaviy ishlarning turli yo‘nalishlari bilan bog‘liqlikda fuqarolik, siyosiy, baynalmilal, axloqiy, estetik, mehnat, jismoniy, huquqiy, ekologik, iqtisodiy tarbiyaga bo‘linadi. Institutsional belgilari bo‘yicha oila, ta’lim muassasasi, ta’lim muassasasidan tashqari, diniy, bolalar, yoshlar tashkilotlaridagi tarbiya, maxsus ta’lim muassasalaridagi tarbiyaga bo‘linadi. Tarbiya va tarbiyalanuvchilar orasidagi munosabatlar uslubiga ko‘ra avtoritar, demokratik, liberal, erkin tarbiya; turli falsafiy konsepsiyalar bilan

bog'liqlikda pragmatik, aksiologik, jamoaviy, individual tarbiya farqlanadi. Tarbiya jarayonining bosqichlari.

O'quv jarayonini shartli ravishda uch bosqichga bo'lish mumkin:

1. Bolalarni umumiy tushunchalar va xulq-atvor normalari bilan tanishtirish va xabardor qilish. Shu bilan birga, bolalarda ushbu norma va xatti-harakatlar qoidalariga munosabat shakllanadi. Bu yerda tarbiyachi bolaga xulq-atvor normalari haqidagi bilimlarni ularni tushunish va taqqoslash orqali egallashni taklif qiladi. Bolalarda axloqiy baholar shakllanadi, ular asta-sekin xulq-atvor motivlarining asosiga aylanadi. Shu bilan birga, baholash va motivatsion sohalar shakllanadi.

2. Qarashlar va e'tiqodlarning shakllanishi. Bu orttirilgan axloqiy me'yorlarni qabul qilish, rivojlantirish va shaxsiy mulkka aylantirish bosqichidir. Bu ma'lum bir psixologik holat bo'lib, u harakatga tayyorlik bilan tavsiflanadi. E'tiqod munosabatlarning yorqinroq va kuchli shakli bo'lib, u harakatlar va atrofdagi voqelikka munosabat orqali ifodalanadi. E'tiqodlarning shakllanishi uzoq jarayon, lekin har bir tushuncha yoki g'oya e'tiqodga aylanmaydi.

3. Shaxsning umumiy yo'nalishini shakllantirish. Faoliyatdagi mashqlar, takroriy harakatlar ko'nikmalarni shakllantirishga olib keladigan xulq-atvor odatlari, ya'ni, me'yorlar. Bu me'yorlar harakat uchun ichki motivatsiya vositasi sifatida ishlaydi. Ushbu bosqichning eng yuqori shakli - o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini tarbiyalashga doimiy qiziqish (shaxsning o'zi nuqtayi nazaridan shaxsning qimmatli fazilatlarini yaxshilash).

Tarbiya shakllari - bu aniq tarbiya jarayonini tashkil etish shakllari bo'lib, unda tarbiyaning maqsadi, vazifalari, tamoyillari, qonuniyatlari, usullari va usublari birlashtirilgan va uyg'unlashgandir.

Tarbiya metodlari deganda ta'sir ko'rsatishlar birligi, vosita deganda usullar yig'indisi tushuniladi. Masalan, mehnat – tarbiya vositasi, biroq uni ko'rsatib berish, mehnatni baholash, ishdagi xatoni ko'rsatish – bu usullar. So'z (keng ma'noda) – tarbiya vositasi, biroq replika, taqqoslash – usullar. Bu bilan bog'liqlikda ba'zan tarbiya metodlari qo'yilgan maqsadni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun foydalaniladigan usul va vositalar tizimi sifatida aniqlanadi. Tarbiya

vositalari - pedagogik muammolarni hal qilishda qo'llaniladigan moddiy va ma'naviy madaniyat narsa va hodisalari.

Estetik tarbiya. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida estetik xis-tuyg'u, estetik didni tarbiyalash. Ekologik tarbiya. O'qituvchilarga ekologik bilimlar berish asosida shaxs, jamiyat va tabiat birligi hamda aloqadorligini o'quvchilarga tushuntirish, ekologik madaniyatni shakllantirish.

Insoniyat go'zallikni tarixi davomida egallagan va yaratgan. Go'zallik madaniy tarixiy tajribaning ajralmas qismidir. Uning obyektiv mavjudligi estetik tarbiya nazariyasini shakllantiradi, bu esa yosh avlodni maqsadga muvofiq va doimiy ravishda estetik rivojlantirishga yo'naltirilgan faol usullarni ishlab chiqishga turtki beradi. Estetik tarbiya madaniyatni egallashda asosiy vosita sifatida tarbiya va ta'limni namoyon etadi.

Estetik tarbiya bolalarga har tomonlama tarbiya berish jarayonining muhim qismi hisoblanadi. U axloqiy tarbiya bilan uzviy bog'langan bo'lib, o'quvchining aqlini va ichki hissiyotlarini rivojlantirish bilan birga, xayol va fantaziyasini ham kengaytiradi. O'quvchilarni go'zallikka oshno qilish, ularda hayotiy muammolarni to'g'ri tushunishga yordam berib, oliyanob his-tuyg'ularni va intilishlarni shakllantiradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida go'zallikni idrok qilishni tarbiyalash, ularni boshqa kishilarning kechinmalarini his eta olish, xursandchiliklariga sherik bo'lish va qayg'ularini birgalikda baham ko'rish kabi fazilatlarni rivojlantiradi. "Estetik tarbiya" tushunchasi bilan bir qatorda "badiiy tarbiya" tushunchasi ham muhimdir. Badiiy tarbiya o'quvchilarni san'at asarlari orqali tarbiyalashga qaratilgan.

Estetik tarbiyaning asosiy tushunchalaridan biri go'zallik kategoriyasidir. Uning ma'nosini o'quvchilarga tushuntirish, mazkur tarbiyaning hayotiyligini ta'minlashda katta yordam beradi. Go'zallik tushunchasining mazmun-mohiyatini ochish uchun quyidagi yondashuvlarni qo'llashni maqsadga muvofiq deb bilamiz:

- Go'zallik - bu kishining qalbi go'zalligi.

- Go‘zallik - bu kishining issiq istaklari.
- Go‘zallik - bu go‘zal xulq egasi bo‘lish.
- Go‘zallik - bamisoli daraxt: yaprog‘i - axloq, ildizi - ichki dunyo, mevasi - yaxshi fazilat.

Axloqiy tarbiya esa, o‘quvchilarning ta’lim muassasasining asosiy vazifasi hisoblanadi. U odamlarning yaxshi kayfiyatini va xushyoqishni rivojlantiradi. Jamiyatning madaniy, ilmiy va ijtimoiy rivojlanishining yangi ehtiyojlari bilan bog‘liq holda, ta’lim tizimida mavhum merosni tanqidiy qayta ko‘rib chiqish va amaliy eksperiment o‘tkazish zarurati paydo bo‘ldi. Gumanistik yo‘nalishda paradigma, maqsadlar, ta’lim mazmuni va o‘qitish texnologiyasi qayta ko‘rib chiqiladi. Asosiy prinsip qadriyatlarga yo‘naltirilishi bo‘lib, bu bolalarni atrofdagi dunyo bilan o‘zaro munosabatlariga jalb qiladi va zamonaviy madaniyat nuqtai nazaridan axloqiy va estetik munosabatni shakllantirishga yordam beradi.

Estetik tarbiya shaxsning estetik madaniyatini egallashiga yo‘naltirilgan bo‘lib, turli shakl va metodlar yordamida amalga oshiriladi. Estetik tarbiyaning vositalari o‘quvchilarning go‘zallikni sevish ruhida tarbiyalash maqsadida tanlab olingan turmush, tabiat, san’at go‘zalligi va bolalarning badiiy faoliyatini tashkil etish jarayonida qo‘llaniluvchi omillardir. Badiiy adabiyot estetik tarbiyada cheksiz imkoniyatlarga ega. U o‘quvchilarga hayotni chuqurroq anglashni o‘rgatadi. Olam va inson go‘zalligi, mardlik, jasorat va yuksak insoniy g‘oyalarini aks ettiruvchi san’at asarlari, insonlarni go‘zallikni his qilish va ularga intilib yashashga undaydi. Aksincha, g‘oyaviy jihatdan saviyasi past asarlar o‘quvchilar ongini sayozlashtiradi, ularni haqiqiy go‘zallikdan chalg‘itadi va go‘zallikni sevishga bo‘lgan intilishlarini susaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, nafosat tarbiyasi o‘quvchilarga borliqda mavjud bo‘lgan barcha narsa va hodisalardan zavq olishni o‘rgatadi. U insonda tashqi va ichki go‘zallikni shakllantiradi. Kelajakda boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga ta’lim-tarbiya berar ekanmiz, ularning har tomonlama yetuk shaxs bo‘lishida nafosat tarbiyasining o‘rni beqiyos ekanligini chuqur anglashimiz zarur.

Estetik tarbiya — bu o‘quvchilarda estetik his-tuyg‘u, ong va munosabatlarni shakllantirishga qaratilgan tarbiyaning alohida shakli. Ushbu tarbiyaning maqsadi insonning estetik jihatdan rivojlanishi va ijodiy faoliyatini kuchaytirishdir. Estetik tarbiya insonparvarlik, go‘zallikni idrok etish va baholashga qaratilgan, insonning nafosat qonunlariga asoslangan harakatlarining shakllanishini ta’minlaydi.

Estetik tarbiyaning asosiy maqsadi o‘quvchilarda shaxsning har tomonlama rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan axloqiy-estetik, insonparvarlik ideallarini shakllantirishdir. Bunda:

- Go‘zallikni ko‘ra olish va his qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish.
- O‘quvchilarni estetik ong va didni shakllantirish.
- Ularni san’at asarlarini, tabiatni va ijtimoiy munosabatlarni estetik jihatdan baholashga o‘rgatish.

Estetik tarbiyaning asosiy tushunchalaridan biri go‘zallik kategoriyasidir. Go‘zallikni talaba-yoshlarga tushuntirish va uning mazmun-mohiyatini ochib berish tarbiyaning hayotiyligini ta’minlaydi. Go‘zallik haqida tushuncha quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin:

- Go‘zallik — bu kishining qalbi go‘zalligi.
- Go‘zallik — bu kishining ichki dunyosi va xulq-atvori.
- Go‘zallik — bu tabiat va insonning o‘zaro munosabati.

Estetik tarbiya, shuningdek, estetik his-tuyg‘ularni shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan. Estetik hislar go‘zallikni idrok qilish, go‘zallikdan zavqlanish va go‘zallik yaratishga intilish kabi holatlarni o‘z ichiga oladi. Estetik tarbiya nafosat tarbiyasi, odamiylik tarbiyasi va go‘zallik tarbiyasining muhim qismlaridan biridir. Oilada, mahallada va jamiyatda estetik tarbiya muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar va tarbiyachilar, estetik tarbiya jarayonida, o‘quvchilarga yaxshi namuna bo‘lishi lozim.

Bundan tashqari, estetik tarbiya turli vositalar yordamida amalga oshiriladi. Muzeilar, teatrlar, kutubxonalar, san’at asarlari va boshqa madaniy joylar talaba-yoshlarni estetik ruhda tarbiyalashda muhim rol o‘ynaydi. Estetik tarbiyaning vositalari o‘quvchilarning badiiy ijodi va ularning go‘zallikka bo‘lgan munosabatlarini shakllantirishda qo‘llaniladi. Estetik tarbiya — bu o‘quvchilarda go‘zallikni his qilish,

estetik didni rivojlantirish va jamiyatdagi go‘zallikni idrok etishga qaratilgan murakkab jarayon. Estetik tarbiya, insonning axloqiy, aqliy va ijodiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar, o‘qituvchilar va jamiyat barchasi bu jarayonda o‘z hissalarini qo‘shishlari zarur. Go‘zallikni anglash va yaratish orqali yosh avlodning ijtimoiy faol shaxslar sifatida tarbiyalanishi mumkin.

Inson tabiat mahsuli bo‘lish bilan birga, atrof muhit holatin o‘zgartirishga qodir bo‘lgan geobiologik kuch hamdir. Insoniyatning tabiat, atrof-muhit bilan muloqoti muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Bu muloqot ikki xil yo‘nalishda: jismoniy (kuch) va ma’naviy (so‘z) orqali bo‘ladi. Inson tabiat bilan muloqat qilganda jismoniy harakatidan foydalaniladi. Bu harakat o‘ziga va atrof- muhitga nisbatan ijobiy yoki salbiy bo‘lishi mumkin. Biosferada yashovchi jonli mavjudot hisoblanmish insoniyat bir-biri bilan so‘z orqali muloqot qiladi. Insonlarning birbirlariga aytayotgan so‘zlari ijobiy yoki salbiy natija beradi. Bu natija insoniyatning o‘ziga ham, atrof muhitga ham ta’sir etadi. Inson atrof-muhit, tabiat komponentlari (suv, havo, tuproq, quyosh) bilan aqliy va jismoniy quvvati yordamida muloqot qiladi. Bu muloqot ijobiy va salbiy bo‘ladi. Agar muloqot ijobiy bo‘lsa atrof-muhit gullab yashnaydi. Salbiy bo‘lsa atrof muhit vayron bo‘ladi. Bunday jarayonlar tarixda bir necha bor sodir bo‘lgan. Atrof- muhit talofat ko‘rib, insoniyat aziyat chekkan. Hozir ham shunday holatlar kuzatilmoqda. Ayniqsa, insoniyatning atrof-muhit, tabiat bilan muloqot madaniyati hamda Avesto, Qur’oni Karim, Hadisi shariflarda, donishmand, alloma va shoirlarning asarlarida, xalq pedagogikasida batafsil fikrlar keltirilgan. Tabiat bilan inson orasidagi munosabatlarni anglab yetgan alloma, donishmand, olim, din arboblari insoniyatning o‘zi va olam haqidagi tasavvurlarini oshirib, to‘g‘ri yo‘lga boshlaganlar. Tajribalar shuni ko‘rsatdiki, ajdodlarimizning tabiat, atrof-muhit haqidagi hikmatli, dono, mazmunli g‘oyalarini o‘rganish insonni yuksak ekologik ma’naviyatga yo‘llaydi.

Tabiat va inson orasidagi munosabatlarni anglatuvchi alloma, donishmandlarning duru-gavharlarini jamlash, ularni saralash. Tizimlashtirish va undan ta’lim-tarbiya jarayonida foydalanish muhim

ahamiyatga ega bo'lsa-da, biroq ushbu muammo hozirgacha ilmiy-pedagogik jihatdan hal etilmagan. Bu hol ta'lim-tarbiya sifatiga salbiy ta'sir etadi.

Ekologik ta'lim o'quvchiga aniq maqsadga muvofiq, izchil, tizimli va uzluksiz ravishda nazariy ekologik bilimlarni berishga yo'naltirilgan ta'limiy jarayonidir. Nazariy ekologik bilimlar (ekologik ong) hamda atrof-muhit va tabiat muhofazasi yo'lida olib borilayotgan faoliyat birligi ekologik madaniyatni shakllantirishga xizmat qiladi. Ekologik ong tabiat va atrof-muhitning mavjud holati, ularni muhofaza etish borasidagi tushunchalarning ongdagi ifodasi bo'lib, u murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Ekologik faoliyat esa ekologik bilimlarga tayanilgan holda tabiat va atrof-muhit muhofazasini ta'minlash borasida amalga oshirilayotgan xatti-harakatlar majmui demakdir.

O'zbekiston Respublikasida tabiat va atrof-muhit muhofazasini tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu yo'lida amalga oshiriluvchi ijtimoiy-ekologik harakat mazmuni "O'zbekiston Respublikasining Atrof-muhitni muhofaza qilish Milliy harakat rejasida o'z ifodasini topgan. Tabiat va atrof-muhitni muhofaza qilish, shuningdek, ekologik muammolarning ijtimoiy xavfi xususida to'xtalib, O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov quyidagi fikrni qayd etadi: "Ekologik xavfsizlik muammosi allaqachon milliy va mintaqaviy doiradan chiqib, butun insoniyatning umumiy muammosiga aylangan.

Ekologiya hozirgi zamonning keng miqyosidagi keskin ijtimoiy muammolaridan biridir. Uni hal etish barcha xalqlarning manfaatlariga mos bo'lib, sivilizatsiyaning hozirgi kuni va kelajagi ko'p jihatdan ana shu muammoning hal qilinishiga bog'liqdir". O'quvchilarda tabiatga nisbatan to'g'ri munosabatni qaror toptirish, mehr-muhabbatni uyg'otish, atrof-muhit musaffoligiga erishish ekologik muammolarni hal etish yo'lida muhim bosqich sanaladi. Bolalar atrof-olamni qiziqib, muntazam o'rganib borishlarini hisobga olgan holda, maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchilarda o'zi yashayotgan joyi va tabiati, hayvonot va o'simliklar olami, tabiiy boyliklari haqida to'liq tasavvur

shakllantirish zarur. Inson hamisha tabiat bilan uyg'unlikda yashaydi, tabiat bilan nafas olib, tabiat qo'ynida hayot kechiradi. Atrofimizni o'rab turgan olamda tabiatning bir qarashda juda oddiy va shu bilan birga juda murakkab sirsinoatlari, mo'jizalari, jumboqlari ham hali juda ko'p. Maktab muassasalarida bolalarni tevarak-atrof bilan, tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlari tabiatni chuqur anglash, ona tabiatga va ona yurtiga mehr-muhabbat uyg'otish, tabiiy boyliklardan foydalanish va ularni asrash yuzasidan sodda bilimlarni shakllantirishga qaratilgan.

Ekologik tarbiyani olib borish chog'ida – o'quvchilarga ekologik bilimlar berish asosida shaxs, jamiyat va tabiat birligi hamda aloqadorligini o'quvchilarga tushuntirish, ularda ekotizimning inson, insoniyat, jamiyat taraqqiyotidagi muhim o'rni va mohiyati borasidagi tushunchalarni qaror toptirish, tabiatga nisbatan ehtiyotkorona va mas'uliyat bilan munosabatda bo'lish, tabiatni asrash to'g'risida g'amxo'rlik qilish kabi tuyg'ularni qaror toptirish, shuningdek, ekologik madaniyatni shakllantirish lozim.

Ekologik tarbiyaning bosh maqsadi o'sib kelayotgan yosh avlod, fuqarolarda tabiatga va tabiiy muhitga nisbatan iste'molchilik munosabatini bartaraf qilib, u bilan uyg'unlikda yashash hamda unga mas'uliyatli munosabatni shakllantirishdan iboratdir. Tabiatdagi jamiki narsalar - butun borliq, tevarak-atrof, havo, suv, adiru dadalar, tog'u tosh, o'rmonlarning tozaliga, ularning ifloslanishining oldini olish va muhofaza qilish, o'simliklar va hayvonot dunyosini asrash, parvarish qilish va ko'paytirish ekologik ta'lim-tarbiya mazmunini tashkil qiladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ekologik madaniyatini shakllantirish jarayonida tarbiyachi quyidaga vazifalarga etibor berishi lozim: 1. Jonli va jonsiz tabiat, tevarak-atrofdagi kishilar mehnati haqidagi tasavvur va tushunchalarni shakllantirish hamda rivojlantirish. 2. Tabiat va kishilar mehnatidagi mavsumiy o'zgarishlarni kuzatish. 3. Bolalar dunyoqarashini shakllantirish maqsadida jonli va jonsiz tabiatdaga voqelikni bolalar bilan doimiy kuzatib borish. 4. Tabiat xodisalari o'rtasidagi o'zaro aloqani ochib berish tabiatning odamlar mehnatiga bo'lgan ta'sirini ko'rsatish. 5. Tabiatni asrashning ahamiyati haqidagi bilimlarni kengaytirib borish.

6. Sanitariya-gigiyena haqidagi dastlabki bilimlarni shakllantirish. Tabiat, tevarak-atrof bilan tanishtirni mashg'ulotlarida bolalarga mantiqiy fikrlashni o'rgatishga, yoshi me'yorlari doirasida nutq, mehnat ko'nikmalari va malakalarini shakllantirishga, intizom, o'zaro yordam, mehnatga muxabbat uyg'otish, boshlab qo'ygan ishini oxiriga yetkazish kabi xislatlarni tarbiyalashga alohida e'tibor berish zarur.

Ekologik ta'lim-tarbiya berish jarayonida badiiy adabiyot, qurish-yasash, tasviriy san'at mashg'ulotlarining o'zaro aloqasi muhim ahamiyatga ega. Ekologik ta'lim-tarbiya jarayonida kuzatish, ekskursiya, guruh maydonchalari va tabiat burchaklarida kattalar mehnatiga yordam berish, tajribalar o'tkazish ishlari yetakchi o'ringa ega. Ekskursiyalar davomida tabiat hodisalariga, tabiat jismlariga katta e'tibor beriladi. Ta'lim tizimida islohotlar o'tkazish zaruriyati, ta'limning yangi modelining amaliyotga tatbiq etilishi maktabgacha ta'lim tizimiga ham yangi pedagogik texnologiyalar, interfaol usullar kiritilishini talab etmoqda.

Innovatsion ta'lim berishning asosiy mezonlari mashg'ulotlar davomida norasmiy munosabatlar, mavzuni erkin ifodalash, individual va jamoa bo'lib fikrlashni nazarda tutadi. Interfaol usullar pedagogik ta'sir etish usullari bo'lib, ta'lim mazmunining tarkibiy qismi xisoblanadi. Bu usullarning o'ziga xosliga shundaki, ular faqat tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning birgalikda faoliyat ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi.

Tarbiyachi ta'lim jarayoni tashkilotchisi, rahbari va nazoratchisi hamdir. Tarbiyalanuvchi mashg'ulot davomida o'zini erkin his qilishi va jarayon emotsional jihatdan uni qoniqtirishi, ya'ni unga yoqish lozim, shunda u o'z fikrlarini erkin bayon eta oladi. Tarbiyachi yangi bilim berganidan keyin, bola mavzuni qanday o'zlashtirganini, uning fikrini bilish, bilimini sinash, ko'nikma va malakalarini aniqlash uchun savolni, albatta, to'g'ri qo'ya olishi kerak. Savollar berishda quyidagilarga e'tibor berish zarur: -savollar aniq va qisqa bo'lishi; -bitta savol bilan bitta narsani so'rashi; -savol aynan mavzuga doir bo'lib, bolaga tushunarli bo'lishi; - savollar "yopiq" emas, balki "ochiq" bo'lishi; - tez-tez "nima uchun?", "sen nega bunday deb o'ylaysan?",

degan savollar bilan murojaat qilishi kerak bo'ladi. Savol berganda, javobini ma'lum bir muddat qo'yish kerak va zarur bo'lsa, savolni boshqacharoq talqinda takrorlash mumkin, lekin har qaysi vaziyatda ham javobni, imkon qadar aytib qo'ymaslik zarur. Interfaol usullar xilma-xil bo'lib, qaysi usulni tanlash tarbiyachining o'tayotgan mavzusi, darsning maqsadi va vazifalariga bog'liq bo'lishi lozim. Yoshlar tarbiyasida ishtirok etayotgan subyektlarning shaxsiy namunalari, o'quv manbalari, badiiy adabiyotlar, ommaviy axborot vositalari, internet resurslari va ularning g'oyalari yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirishning muhim vositalari sanaladi.

Iqtisodiy tarbiya. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ilk iqtisodiy bilimlarni berish. Inson mehnati bilan bunyod qilingan moddiy boyliklarni asrash, ularni ko'paytirish borasida qayg'urish tuyg'ularini qaror toptirish, iqtisodiy madaniyatni shakllantirish.

O'zbekiston Respublikasining yangi taraqqiyot bosqichida zamonaviy iqtisodiy bilimlar uchinchi ming yillikni rivojlantirishning maqsadli mazmuni va global aspektlarini aks ettiruvchi vazifalar bilan o'zaro hamohangdir. Iqtisod fani va ta'limga tegishli zaruriy talablar zamonaviy pedagogika fani va amaliyoti oldiga bir qator o'ta muhim vazifalarni qo'yadi va ularga to'g'ri yechim topishi yosh avlodni to'laqonli va sog'lom turmush tarziga tubdan bog'liq bo'libgina qolmay, balki iqtisodiy bilimlarni olish va qo'llash jarayonidagi ishga qodirligiga aloqador.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga qilgan murojaatnomasida "Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo'lidan borish imkoniyatini beradi. Shu sababli hammamiz uchun zamonaviy bilimlarni o'zlashtirish, chinakam ma'rifat va yuksak madaniyat egasi bo'lish uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak"ligi ta'kidlandi. Iqtisodiyot jamiyat hayotining eng murakkab tizimlaridan biri sifatida oziq – ovqat, kiyim – kechak, uy – joy, ishlab chiqarish qurollari hamda vositalari kabi cheksiz narsalarga

umumiy ehtiyojlar va ularni qondirishning usullari mavjudligini gavdalantiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining iqtisodiy bilimi albatta iqtisodiy ta'lim jarayonida amalga oshiriladi. Iqtisodiy ta'lim esa integral tavsifga ega bo'lib, falsafiy, huquqiy, iqtisodiy, sotsiologik, psixologik va pedagogik jihatlar bilan bog'liqlikda rivojlanib boradi. Ilmiy izlanishlar uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida bolalarga iqtisodiy ta'lim berish dinamikasi oddiydan murakkabga tomon, izchil, davomiy bo'lishi zarurligini ko'rsatdi. Ta'lim tizimining biror bo'g'inida ta'lim sifatining susayishi yoki uzviylikning yo'qolishi kelgusi bosqichlarda o'zining noxush sifat o'zgarishlarini albatta namoyon qiladi. Iqtisodiy ta'lim – murakkab integral ta'lim jarayoni hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda ijtimoiy – iqtisodiy madaniyatning mohiyatini bilish, shu jumladan uni bashorat qilish, shakllantirish, saqlash va mustahkamlash usullarini hisobga olgan holda, insonning ijtimoiy ahamiyatga ega hayotiy qadriyatlarini baholash tizimi. Shaxs tomonidan iqtisodiy bilimlar o'zlashtirilishining falsafiy jihatlari B.Valiyev, L.Jo'rayev, B.Tolipovlar, psixologik jihatdan esa I.Andreyeva o'rganishib ilmiy izlanishlarida tadqiq etishgan. Ta'lim – tarbiya jarayonida o'quvchi-yoshlarning iqtisodiy bilimini rivojlantirish davlatimiz siyosatining ustuvor vazifalaridan biriga aylanib bormoqda. Ma'lumki, o'tgan asrning oltmishinchi yillaridan Angliya, Germaniya, Yaponiya, AQSh kabi taraqqiy etgan davlatlarning ta'lim muassasalari o'quv rejalariga, bolalarni kundalik hayotga tayyorlash maqsadida pul ishlab topish, uni saqlash, mol-mulk yig'ish, daromadli biznes, tejamkorlik, vaqtni foydali sarflash, irodani mustahkamlash, salomatlikka e'tibor berish, foydali kasbni tanlash va iqtisodiy bilim berish maqsadiga yo'natirilgan "iqtisodiy pedagogika" fani kiritilgan. Ushbu fan uchun alohida o'quv dasturi va uslubiy tavsiyalar yaratilgani ma'lum.

“Boshlang'ich sinf o'quvchilariga iqtisodiy tarbiya berish borasida Germaniya tajribasi tengsizdir. Bu yurtning keng jamoatchiligi, oila va ijtimoiy institutlarining maqsadi boshlang'ich sinfdanoq aholida iste'mol madaniyatini shakllantirishga qaratilgandir. Matbuot va ommaviy axborot vositalari ham bu borada chetda turmaydilar, ular

televideniya namoyish etayotgan reklamalar taklif qilayotgan narsalarning barchasiga birdan ega bo'lish mumkin emasligi, istaklarni jilovlay bilish va taklif etilganlar ichidan eng zarur va foydalisini tanlab olish malakasini hosil qilishda ota-onalarni bolalarga yordam berishga chaqiradilar²⁶. Germaniyada boshlang'ich sinf o'quvchilarining yoshlik chog'idan pul topish va uni sarflash malakasiga ega bo'lishi, xuddi ko'chada yo'lni kesib o'tish qoidalarini bilish kabi oddiy va muhim sanaladi. Shu bois, bola son va sanoqni ilk bor o'zlashtira boshlagan zahoti ularga mayda sarf-harajatlar uchun haftalik pul ajratiladi. Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi bunday "iqtisodiy munosabatlar" to'rt asosiy qoidaga asoslanadi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining yuqori sinf o'quv fanlari mazmuniga iqtisodiy mavzularni integratsiyalashga bag'ishlangan bir qator tadqiqot ishlari mavjud bo'lib, olimlar N.M.Atoev, Z.A.Valiyeva, M.B.Artiqova, D.U.Djurayev, N.Q.Kamolova, Kundalik harajatlarga berilgan pullarni bolalar o'z istaklariga ko'ra muzqaymoq, o'yinchoq va boshqalarga sarflashlariga ruxsat etiladi. Kundalik harajat pullari bolalarni jazolash yoki rag'batlantirish vositasi bo'la olmaydi. Kundalik harajat pullari 4-6 yoshdagi bolalarga haftasiga, 10 yoshdan keyin esa har oyda, faqat belgilangan kunda beriladi. Bolalarga avans tariqasida ota-onalardan qo'shimcha pul undirishga izn berilmaydi. Bolalarga beriladigan pul miqdori oilaning moliyaviy imkoniyati va oila kattalarining umumiy kelishuviga asosan tayinlanadi. Sinchkov bolalar ba'zan ota-onalaridan tayinlangan pul miqdorini inflyatsiya va pul qadrsizlanishi nuqtayi-nazaridan qayta ko'rib chiqishni talab qiladilar.

X.A.Umarovalarning ilmiy izlanishlarida umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilariga iqtisodiy ta'lim-tarbiya berishning pedagogik-psixologik jihatlari yoritilgan. Bugungi kunda pedagogika oliy o'quv yurti talabalari bo'lgan bo'lajak o'qituvchilarni umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilariga iqtisodiy ta'lim-tarbiya berishga tayyorlash muammolari ham o'z yechimini kutib turgan dolzarb masalalardandir. N.A.Hamidova "Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 1-4 sinf

²⁶ Germaniyada boshlang'ich sinf o'quvchilariga iqtisodiy tarbiya berish / A.M. Rahimov, L.I. Sultonov ; Toshkent davlat pedagogika universiteti. — Toshkent: Olam, 2023. — B. 45-47.

o'quvchilarida iqtisodiy-statistik bilimlar elementlarini shakllantirish" mavzusida ilmiy izlanish olib borib, boshlang'ich sinf "Matematika", "Mehnat", "Tabiatshunoslik", qisman "Ona tili" fanlari mazmuniga iqtisodiy-statistik elementlarni kiritish jarayonida o'quvchilarning statistik fikrlash qobiliyatini rivojlantirish imkoniyatini o'rgangan. Tadqiqot jarayonida izlanuvchi matematik misollarni yechish jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiy-statistik bilimlarni shakllantirish mumkinligi, bu ularning o'qish faoliyati va o'zlashtirish darajasini yaxshilab, bilim olishiga ijobiy ta'sir etishi hamda hayotiy tayyorgarligining faollashuviga sabab bo'lishi mumkinligini isbotlagan. Boshlang'ich 1-4-sinf o'quvchilari iqtisodiy bilimdonligini modulli texnologiya asosida rivojlantirishning didaktik asoslarini tadqiq etgan X.A.Umarova, "O'qish", "Ona tili", "Matematika" fanlari mazmunida boshlang'ich sinf ta'lim oluvchilariga fanlar mazmunida iqtisodiy bilim berish uslublarini tavsiya etgan.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga mehnat ta'limi jarayonida tejamkorlik hislarini singdirish muammosini hal qilish maqsadiga qaratilgan yana bir tadqiqot ishi S.I.Musayeva tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, unda boshlang'ich (1-sinf) o'quvchilarini oilada va mehnat darslarida tabiiy materiallar – qog'oz, karton, gazlama bilan ishlashda tejamkorlikka o'rgatish imkoniyatlari tahlil etilgan. Mehnat darslari va darsdan tashqari jarayonlarda maktab, oila, mahalla hamkorligida boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiyotga oid tushunchalarni shakllantirish samaradorligini ilmiy o'rganish maqsadiga qaratilgan yana bir tadqiqot ishi dissertant X.J.Xudoyqulov tomonidan amalga oshirilgan. Izlanuvchi "Boshlang'ich sinf o'quvchilarini tarbiyalashda iqtisodga oid tushunchalarni shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari" muammolari ustida ish olib borib, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ijodkorlik hissini o'stirish va iqtisodiy ta'lim tarbiya berishda Sharq mutafakkirlari adabiy merosidan foydalanish, bunda davlat iqtisodiy siyosatining o'rni va ahamiyatini yoritib bergan.

Tahlillar boshlang'ich sinf o'quvchilarida ilk iqtisodiy bilimlarni shakllantirishga turtki bo'lgan tushunchalar, ularga eng yaqin bo'lgan olam, ularni o'rab turgan atrof-muhit, narsa-hodisalar va bolalarning

undagi faoliyati bilan bog‘liq bo‘lishi zarur degan xulosani beradi. Ko‘pgina tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, nazariy va pedagogik amaliyotda “iqtisodiy ta’lim”, “iqtisodiy tarbiya”, “iqtisodiy madaniyat”, “iqtisodiyotda ta’lim” tushunchalari qo‘llaniladi. Bu tushunchalar bir – birlarini to‘ldirib boradi, bu esa o‘quvchilarda iqtisodiy bilimlarni shakllantirishda asos bo‘lib xizmat qiladi. Pedagogik faoliyatda ushbu tushunchalarni quyidagicha tavsiflash mumkin: Iqtisodiy tarbiya. Bu tarbiyaning bir qismi bo‘lib, uning asosiy maqsadi shaxsda iqtisodiy tarbiyani tavsiflovchi (iqtisodiy, ijtimoiy – iqtisodiy madaniyat, iqtisodiy fikrlash) kabi fazilatlarni shakllantirish, zamonaviy iqtisodiy tarbiyaning eng muhim belgisi bo‘lgan ma’naviy asosga ega bo‘lgan iqtisodiy madaniyatni rivojlantirishdir.

Iqtisodiy bilim. Bu iqtisodiy ta’limning aniq – amaliy komponentlarini o‘z ichiga oladi, shu bilan birga o‘qituvchi va o‘quvchining iqtisodiy bilimlarni rivojlantirishdagi bir maqsadga yo‘naltirilgan faoliyati. Iqtisodiy bilim berishning asosiy komponentlari iqtisodiy ta’lim mazmuni (iqtisodiy kompetensiya), iqtisodiy savodxonlik, iqtisodiy bilim, ko‘nikma va malaka, amaliy faoliyat tajribasi, kopetentlik. Iqtisodiy ta’lim bu ta’limning majburiy qismi bo‘lib, uning asosiy maqsadi o‘quvchi shaxsini shakllantirish, bozor sharoitiga moslashtirish va o‘z faoliyatini iqtisodiy jihatdan amalga oshira oladigan kadrlarni tayyorlashdir.

Iqtisodiy madaniyat – bu shaxsning jamiyatda iqtisodiy faoliyat va xulq – atvorida o‘z – o‘zini anglashiga, o‘ziga moslashishiga prognozlashgan ijtimoiy – iqtisodiy sharoitlarga integratsiyalashuviga imkon beruvchi intellektual, hissiy va amaliy komponentlar, axloqiy va ma’naviy munosabatlar majmuidir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida iqtisodiy bilimlarni shakllantirishda mazkur jarayonning psixologik-pedagogik xususiyatlari va ta’sir etuvchi omillariga e’tibor qaratish lozim. Umumiy o‘rta ta’lim maktabiga qadam qo‘yish davri bolaga kishilik jamiyati munosabatlari tizimida o‘z mavqeini belgilab olishi uchun berilgan ilk imkoniyat sifatida harakterlanib, bu jarayonda ular oila, jamiyat inson hayotida katta ahamiyat kasb etishini tushunadilar.

Boshlang'ich sinfga qadam qo'ygan bola boshidan turli tuman hissiyot va kechinmalarni o'tkazadi. Undagi ta'sirchanlik, tarqoq va o'zgaruvchan diqqatning o'rnini, maktabga qadam qo'yish munosabati bilan bilimga intilish, o'z fikrini aniq va keng bayon etish ehtiyoji egallaydi. Bilim saviyalari turlicha bo'lgan boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan ishlar xususida taniqli olim L.V.Zankov: "Rivojlanishning oxirida "sudralmay" oldinga qarab intilish uchun, har bir bolaning individual xususiyatlarini mukammal o'rganish, uning jismoniy va aqliy rivojlanish darajasi, fikrlash doirasi, nutqi, xotirasi, bilim va ko'nikmalari qay darajada ekanini mukammal bilish zarur", – degan fikrni bildirgan. Kuzatuvlar olimning ilmiy asoslangan fikrlarini tasdiqlab, bolalar nafaqat jismonan, aqlan, fe'l-atvor, qobiliyat, qiziqish, narsa-hodisalarga bo'lgan munosabat, xatto tasavvuri jihatidan ham o'ziga xos individual xususiyatlarga ega ekanligini ko'rsatdi. 7-8 yosh davrida bolalarning psixik, somatik jihatdan bir-birlariga o'xshashlari, rivojlanishi, o'zlashtirishi, qobiliyatlari ham deyarli bir xil darajada bo'ladi.

"Tahlillar boshlang'ich sinf o'quvchilarida ilk iqtisodiy ta'lim-tarbiya faoliyatini samarali tashkil etish, ularda ilk iqtisodiy bilimlar shakllanishiga turtki bo'luvchi atamalarni tanlashda boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan olib borilgan ta'lim-tarbiyaviy tadbirlar bardavomligini saqlash maqsadga muvofiq ekanini ko'rsatadi. Iqtisodiy ta'lim-tarbiyaning tarkibi sifatida o'quvchilarda ilk iqtisodiy tushunchalarning shakllanishi natijasida ularda tejamkorlik, mehnatsevarlik, fidoyilik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik, topqirlik, mas'uliyatlilik, mustaqillik, axloqlilik kabi bir qancha axloqiy kategoriyalar haqida bilimlar hosil bo'ladi"²⁷. Iqtisodiy bilimlarni o'zlashtirgan o'quvchilarda tashabbuskorlik, ijtimoiy faollik, vatanparvarlik, halollik, mehnatsevarlik, kamtarlik, fidoyilik kabi fazilatlar qaror topa boshlaydi. Ammo iqtisodiy jarayonlar haqida bilimga ega bo'lish, uni tushunish, ijobiy fazilatlarni tarkib toptirish hali

²⁷ Germaniyada boshlang'ich sinf o'quvchilariga iqtisodiy tarbiya berish / A.M. Rahimov, L.I. Sultonov; Toshkent davlat pedagogika universiteti. — Toshkent: Olam, 2023. — B. 45-47.

o'quvchi-yoshlarning iqtisodiy madaniyat to'liq shakllanganligini anglatmaydi.

Iqtisodiy faoliyat ko'nikmalari qachonki hayotiy tajribalarda aks etib, shaxsning munosabatlarga kirishish faoliyatida yorqin namoyon bo'lsagina o'quvchilar tomonidan iqtisodiy bilimlarning o'zlashtirilganlik darajasini belgilaydi. Ilmiy-tadqiqot ishlari tahlillariga tayangan holda boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiy bilimlarni shakllantirish bosqichlarini quyidagi ko'rinishda izohlash lozim topildi

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiy tushunchalarni shakllantirish o'ziga xos bosqichlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Bunda, avvalo, iqtisodiy ta'lim va tarbiyaning maqsad hamda vazifalarini to'g'ri belgilash, ish mazmunini aniqlash, maqsadga erishish uchun tizimli yondashuvni tashkil etish zarur. Tadqiqot mavzusidan kelib chiqib, boshlang'ich ta'lim jarayonida iqtisodiy ta'lim va tarbiyaning maqsadini quyidagicha belgilashimiz mumkin: ona tili va o'qish savodxonligi darslarida interfaol metodlardan foydalangan holda boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiy bilimlarni shakllantirish.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiy bilimlarni shakllantirish bilan bog'liqlikda quyidagi vazifalar nazarda tutiladi: – uzluksiz ta'lim-tarbiyaning har bir bo'g'inida iqtisodiy tarbiya maqsadiga erishish yo'llarini izlab topish; – ta'lim-tarbiya jarayonida turli ta'sir vositalari orqali o'quvchilarda iqtisodiy faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish; – iqtisodiy ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan metod va vositalar, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish; – o'quvchilarning yosh xususiyatlari, qiziqish va ehtiyojlarini, iqtisodiy bilim darajasini aniqlash maqsadida kuzatish, suhbat va anketa so'rovlarini o'tkazib, natijalarini qayd etib borish; – o'quvchilarda iqtisodiy madaniyatni tarbiyalash orqali ularni kompetentli ijtimoiy faol yoshlar sifatida tayyorlashga erishish.

Iqtisodiy ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish muammosi pedagogika fanining yangi, to'liq o'rganilmagan sohasi sirasiga kirgani bois, uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida u bilan bog'liq hal etilishi zarur bo'lgan muammolar mavjud. Bunda asosiy e'tibor respublikada olib borilayotgan ta'lim islohotlarida ko'zda tutilgan

maqsad va vazifalarni amalga oshirish, demak-ki, uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida ta'lim oluvchilarning iqtisodiy tarbiyasini takomillashtirishga qaratilishi zarur.

Huquqiy tarbiya. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ilk huquqiy bilimlar berish, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, fuqorolik jamiyati asoslari, milliy davlat tuzulishi, davlat organlari faoliyati, shuningdek, siyosiy madaniyatni shakllantirish.

Jamiyatda huquqiy ong va madaniyatni rivojlantirish qonun ustuvorligini ta'minlash va qonuniylikni mustahkamlashning muhim shartlaridan biridir. Huquqiy tarbiya yosh avlodga huquq va burch tushunchalarini o'rgatadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yildagi farmonida huquqiy madaniyatni oshirish va yosh avlodga huquqiy tarbiyani berish vazifasi belgilangan. Bu yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlar uchun muhim ahamiyatga ega.

Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarga nazariy va amaliy bilimlar berish, milliy qadriyatlarni hurmat qilish muhimdir. Bu jarayon orqali o'quvchilar sog'lom va barkamol shaxslar sifatida voyaga yetishadilar. Ta'limda interaktiv metodlardan foydalanish, masalan, o'yinli texnologiyalar, o'quvchilarni ijodiy fikrlashga, mustaqil ishlashga va huquqiy vaziyatlarni hal qilishga yordam beradi. O'quvchilarda kreativlikni rivojlantirish maqsadida kreativ ta'lim texnologiyalari qo'llanilishi zarur. Bu texnologiyalar o'quvchilarning ijodkorlik salohiyatini ochish va yangi bilimlarni o'zlashtirishga qaratilgan. Yosh avlodda fuqarolik hissini rivojlantirish, ularni vatanparvar etib tarbiyalash, fuqarolarning huquqiy madaniyatini oshirish orqali amalga oshirilishi lozim. Bu jarayonlarda tarixiy va madaniy merosni o'rganish, fuqarolik odoblari va madaniyatini o'rgatish muhimdir.

Ta'lim jarayonini innovatsion pedagogik texnologiyalar bilan boyitish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, darslarni sifatli o'tkazish muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, ushbu matn huquqiy tarbiyaning boshlang'ich ta'limda olib borilishi, o'quvchilarda huquqiy ongni shakllantirish

jarayoni va ta'limda innovatsion metodlarni qo'llash zaruratini batafsil tushuntiradi. Bu fikrlar, albatta, O'zbekistondagi ta'lim tizimini rivojlantirish va yosh avlodni huquqiy madaniyatli qilib tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi.

Yoshlarning huquqiy savodxonligini oshirish, huquqiy madaniyatni shakllantirish O'zbekistonda davlat va yoshlar siyosatining ustuvorligini bildiradigan o'ziga xos ijtimoiy belgidir. Chunki yoshlarni hayotga ishonch bilan qadam qo'yishlari aynan ana shu ijtimoiylashuv va huquqiy madaniyatni oshirishga bog'liq. Huquqiy madaniyat inson va jamiyat ma'naviy dunyosining tarkibiy qismlaridan biridir. Chunki u inson tomonidan yaratilgan barcha qadriyatlarning umumiylikni o'zida ifoda etadi. Mustaqillik biz uchun, avvalo, o'z taqdirimizga egalik qilish huquqi, kelajagimizni o'z qo'limiz bilan barpo etish, yurtimiz boyliklaridan faqat xalqimiz va Vatanimiz manfaatlari yo'lida foydalanish demakdir. Ushbu da'vat o'quvchi-yoshlarning siyosiy-madaniy faolligini oshirish, ilmiy dunyoqarash, axloqiy-estetik ideallarini shakllantirish orqali mustaqillikni mustahkamlab, demokratik huquqiy davlat asoslarini yanada chuqurlashtirish va buning uchun esa kelajak avlodda fuqarolik madaniyatini tarbiyalashga undaydi. Ma'lumki, inson aql ko'zi, qalb qo'ri, mohir qo'li bilan nimaniki yaratmasin uning zahirida bilim, qobiliyat, iste'dod, tajriba, ijod, fikr va mehnat orqali tarkib topgan uning madaniy faoliyati yotadi. Bu faoliyat jamiyatdagi ijtimoiy-ijodiy bayot, qonun-qoidalar, taraqqiyot tamoyillari bilan bog'liq holda takomillashib boradi. Bolalarga huquqiy tarbiyani oilada ilk davrdanoq, maktabda esa boshlang'ich sinfdanoq singdirib boriladi. Uyda ota-ona bolalariga beradigan huquqiy tarbiya, ham iqtisodiy tarbiyadan biri - "Nonni uvol qilma, ko'zing ko'r bo'ladi". Bu so'zlari orqali bolada o'zining oldidagi uvol qilmaslik burchi shakllanadi. O'quvchilar huquqiy madaniyatini shakllantirishda boshlang'ich sinf darslaridanoq berib borishimiz, ularning burch va vazifalari haqida o'rgatib, uni shakllantirib borishimiz kerak. Bolani huquqiy tushunchalarini dars jarayonida amalga oshirishimiz muhim omillardan biridir. Avvalo darslar mavzulari asosida huquqiy tushuncha tarbiyani shakllantirish darkor.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasida shakllanayotgan milliy istiqlol g'oyalari fuqarolarni Respublika Konstitutsiyasida e'tirof etilgan insonparvar, demokratik, huquqiy davlat va huquqiy jamiyatni barpo etishdekezgu maqsad atrofida birlashtirishga xizmat qiladi. Har bir fuqaroning ijtimoiy, siyosiy, huquqiy faolligini yuzaga keltirish, huquqiy madaniyatini qaror toptirish fuqarolik jamiyatining asosiy talabi sanaladi. Fuqarolik tarbiyasi quyidagilarga e'tibor qaratishi lozim.

1. Huquq va erkinliklar-Fuqarolik tarbiyasi insonga o'zining asosiy huquq va erkinliklarini o'rganish va himoya qilishda yordam berishi kerak. Bu huquqlarga so'z erkinligi, fikr erkinligi, e'tiqod erkinligi, tenglik, adolatli sudlov huquqi va shaxsiy daxlsizlik kiradi.

2. Demokratiya-Fuqarolik tarbiyasi demokratik qadriyatlarni o'rgatishi, demokratik jarayonlarda shaxslarning ishtirokini rag'banlantirishi kerak. Bu saylovlarda qatnashish, ovoz berish, nodavlat tashkilotlatiga a'zo bo'lish, norozilik bildirish huquqi kabi masalalar kiradi.

3. Majburiyatlar-Fuqarolik tarbiyasi shaxsning jamiyatdagi mas'uliyatini tushunishiga yordam berishi kerak. Bu majburiyatlarga soliq to'lash, atrof-muhitni muhofaza qilish, yo'l-harakat qoidalariga rioya qilish, inson huquqlarini hurmat qilish va jamiyatdagi boshqa shaxslarning huquqlarini himoya qilish kiradi.

4. Adolat-Fuqarolik tarbiyasi insonlarga adolat tushunchasini tushunishga yordam berishi kerak. Bunga qonunning teng qo'llanilishi, adolatli sudlov, inson huquqlari va qonun ustuvorligi kabi masalalar kiradi. Shu sabablarga ko'ra fuqarolik tarbiyasi insonning jamiyatda yanada ongli, mas'uliyatli va erkin bo'lishiga ko'maklashadi va bu orqali yanada adolatli, demokratik va barqaror jamiyat barpo etishga hissa qo'shadi. Jamiyat tomonidan qonunchilik yo'li bilan belgilangan talablar fuqaro xulqini baholash, xatti-harakatlari mohiyatini yahlil qilish uchun mezon bo'lib xizmat qiladi ana shu talablarga muvofiq fuqaroning xulq-atvoridagi ayrim ko'rinishlar, harakatlaryoki odatlar ma'qullanadi yoki aksincha qoralanadi. Fuqarolik tarbiyasi bu fuqarolik tushunchasining mohiyatini anglatish orqali o'quvchilarda yuksak darajadagi fuqarolik madaniyatini shakllantirish, ularni xalq, vatan,

jamiyat manfaatlari yo'lida kurashuvchi fuqarolar etib tarbiyalashga yo'naltirilgan pedagogik jarayon. Fuqarolik tarbiyasining markaziy obyekti fuqarolik sanaladi. Fuqaro-fuqaroligi huquqiy jihatdan e'tirof etilgan hamda muayyan jamiyat, davlat a'zosi bo'lgan shaxsdir. Fuqarolik esa huquqiy va axloqiy me'yorlarga ongli rioya etish, ma'lum huquqlardan foydalanish hamda burchlarni bajarishga mas'ullik bilan yondashuv, mehnat jarayoni va jamoadagi faollik, ma'naviy yetuklik asosida muayyan davlatga mansublikdir.

Huquqiy tarbiya-o'quvchilar o'rtasida fuqarolik tarbiyasini tashkil etishda o'ziga xos o'rin tutadi. 1993-yil mart oyida e'lon qilingan "Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar konsepsiyasi"da qayd etilganidek, "Huquqiy tarbiyaning asosiy maqsad va vazifalari Konstitutsiyani, davlat haqidagi ta'limotni, chunonchi, fuqarolik, oila, mehnat, xo'jalik, ma'muriy, nafaqa, sud ishlarini yuritish va boshqarish huquqlarining ma'nosini tushuntirishdan, bolalarni davlat qununlarini yuksak darajada hurmat qilish, tartib va intizomni buzuvchilarga nisbatan murosasizlik ruhida tarbiyalash, Xalqaro tashkilotlar faoliyati haqida o'quvchilarning umumiy tasavvurlarini shakllantirishdan iboratdir".

Hozirgi yillarda O'zbekiston hududida fuqarolik tarbiyasi juda ham tuzatishlarga muhtojdir. Nima sababdan deganda o'z fuqarolik huquqlarini tushunmaydigan, bilmaydigan oilalar ko'payib bormoqda. Shu sababli fuqarolik tarbiyasi nima ekanligini jamiyatning kop sonli qismi bilishmaydi va hech qanday tushunchalarga ham ega emaslar. E'tibor berilgan bo'lsa ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda davlat siyosatida birinchi o'rinda fuqarolik tarbiyasi, vatanni sevish, jamiyatni hurmat qilish kabi g'oyalar ustuvor hisoblanadi. Misol uchun Yaponiyaning judaham tezlikda taraqqiy etganiga nazar tashlaydigan bo'lsak ularda xalqning juda jipslashib birikkaniga, xalq o'z vatanini qadrlashiga va fuqarolik tarbiyasi yuqori cho'qqidaligiga guvoh bo'lamiz. Albatta, birinchi navbatda oilalarni o'zgartirish kerak, Chunki, oila o'zgarsagina jamiyat ham o'zgaradi. Farzand tarbiyasini birinchi o'rinda oiladan oladi. Shunday ekan, har bir fuqaro islohot qilishni o'zidan boshlamog'i kerak. Fuqarolik tarbiyasini kamol

toptirishda yoshlar, fuqarolar o'rtasida vatanparvarlik hissini uyg'otish va ayniqsa bu ishni bolalakdan boshlab singdirib borish maqsadga muvofiqdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ikki pozitsiyasini tayyorlash, qadriyatli tushunchalarni tarbiyalash, jamoaviy faoliyatni tashkil etish, tarbiyaviy jarayonlarni loyihalashtirish.

Mamlakatimizda har tomonlama yetuk va barkamol shaxslarni tayyorlash borasidagi ishlar bugun o'z samarasini bermokda, ta'lim tizimi davlat va jamiyat rivojlanishining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Shaxsni shakllantirish, boshqarish, tarbiyaviy faoliyat natijasida yuksak ma'naviy va axloqiy xislatlarga ega bo'lgan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tasodifiy harakatlar orqali emas, balki, oldindan belgilangan va puxta o'ylab tuzilgan tarbiyaviy maqsadlar asosida olib boriladi. Tarbiyaviy texnologiyada uning maqsadi, shakl va metodlari, shaxsning o'z-o'zini tarbiyalash va qayta tarbiyalash jihatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, o'quvchini tarbiyalash maqsadlarini to'g'ri belgilashi va yo'lga qo'ya olishiga nisbatan g'oyaviy yondashuv ijtimoiy buyurtma asosida belgilanib, amalga oshirilishida mavjud shart-sharoitlarni yaratish, jarayonda tarbiyaviy texnologiya va treninglardan samarali foydalanish talab etiladi.

Dunyoning bir qator davlatlarida innovatsion yondashuvlar asosida o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda pedagogik ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Zamonaviy dunyo uchun zarur bo'lgan muayyan ko'nikmalarni egallashga yo'naltirilgan modernizatsion didaktik tizimni takomillashtirish, ta'lim va tarbiyaning samarali shakl, metod va vositalarini ishlab chiqish hamda ta'lim-tarbiya amaliyotiga samarali tatbiq etishga e'tibor kuchaymoqda.

Respublikamizda o'quvchi-yoshlarning ma'naviyatini shakllantirish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, milliy g'ururni tarkib toptirish, axloqiy madaniyatini takomillashtirish masalalari bo'yicha M.Kuronov, N.Ortikov, SH.Kurbonov, X.Ibragimov, U.Maxkamov, O.Musurmonova,

S.Nishonova, O. Xasanboyeva, D.RUziyeva, N.M.Egamberdiyeva, SH. T. Xalilova, N.SH.Erkaboyeva, J.S.Toshmatova, M. X. Tadjiyeva²⁸ kabilar ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Xalk og‘zaki ijodi namunalaridan foydalangan holda milliy tarbiyalash jarayonini tashkil etishning samarli yo‘llarini N.X.Voxidova, SH.Mirzayev, U.M.Rajabov A.Y.Teshaboyev, G.A.Xolboyeva, milliy urf-odatlar va an‘analar orqali o‘quvchilarni tarbiyalashni M.Abrorov, M.Niyozmuradov, M.Aliyev, U. Toshtemirov, D.R.Xolikov, M.K.Bozorova, M.D.Mirzajonova, M.E.Xaydarov, N.X.Voxidova, U.M.Rajabov, I.M.Mirziyotov, boshlangich sinf o‘quvchilarini milliy tarbiyalash masalalarini N.J.Isakulova, X.J.Xudoyqulov kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Shuningdek, ta’lim muassasalarida tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish va o‘tkazishda tarbiyaviy texnologiyalar va treninglardan hamda interfaol metodlardan foydalanilish bo‘yicha A.Abdugodirov, R.J. Ishmuxammedovlarning olib borgan izlanishlari oliy va boshlang‘ich ta’lim muassasalarida innovatsion texnologiyalar asosida tarbiyaviy jarayonni tashkil qilishda dastur-u amal bo‘lmoqda.

Tarbiya jarayonining eng asosiy natijasi – har tamonlama va uyg‘un kamol topgan yuksak ma’naviyatli shaxsni shakllantirishdir. Tarbiyaviy texnologiya va treninglar: jumladan SAN, KBI, JIF texnologiyalari orqali o‘quvchilarni ijodga yo‘naltiriladi, harakat qilishning zarur shakllarini va uslublarini topish vazifalarini belgilaydi, maqsadni aniqlashga o‘rgatadi, ishni tashkil etishga yordam beradi, jamoa va alohida o‘quvchilarning tashabbusini qo‘llab quvvatlaydi va kuchaytiradi, o‘quvchilarga o‘z qobiliyatlaridan yanada yaxshiroq foydalanish imkoniyatlari haqida maslahat beradi, o‘quvchilar va jamoaning axloqiy jihatdan rivojlanishini kuzatish va ishlarni tartibga solish imkoniyatini beradi²⁹.

JIF texnologiyasi nihoyatda samarali jarayon sifatida tarbiyani individuallashtirish (yakkalashtirish) tamoyillarini ishning jamoaviy shakllarida ham tashkil etish imkoniyatini beradi. JIF texnologiyasi o‘quvchilarni ijodga yo‘naltiradi, harakat qilishning zarur shakllarini va

²⁸ Ortikov N. “Maqsadli tarbiyaning asosiy tamoyillari”. Tashkent: Olam, 2022.

²⁹ Kurbonov SH. “O‘zbekistonda yoshlar tarbiyasi va ma’naviyati”. Tashkent: Iqtidor, 2021.

uslublarini topish vazifalarini belgilaydi, maqsadni aniqlashga o'rgatadi, ishni tashkil etishga yordam beradi, jamoa va alohida o'quvchilarning tashabbusini qo'llab quvvatlaydi va kuchaytiradi, o'quvchilarga o'z qobiliyatlaridan yanada yaxshiroq foydalanish imkoniyatlari haqida maslahat beradi, o'quvchilar va jamoaning axloqiy jihatdan rivojlanishini kuzatish va ishlarni tartibga solish imkoniyatini beradi. Tarbiyachi bu holatda katta do'st va bajarilayotgan ishlarni muvofiqlashtiruvchi shaxs sifatida gavdalanadi. Uning vazifasi hamkorlik sharoitini vujudga keltirish, do'stona o'zaro yordam, ma'naviy ruhiy sharoitni yuzaga keltirishdan iborat bo'ladi. JIF texnologiyasini amalga oshirish quyidagi bosqichlar bilan uzviy bog'langan ishlarni ko'zda tutadi: 1. Pedagogik maqsad: – tarbiyachi o'quvchilar guruhining ishi bilan bog'liq maqsad va vazifalarda o'z mavqeini belgilab oladi; – ularni amalga oshirish mumkin bo'lgan yo'llar, shakllar uslubiyotlarni belgilaydi; – dastlabki suhbatni (yoki guruh, yig'ilishi, umumiy yig'ilish) o'tkazish rejasi va uslubiyotini ishlab chiqadi, suhbat yo'nalishini belgilaydi, mo'ljallangan u yoki bu ijodiy ishlar bo'yicha o'quvchilar tarbiyachining ittifoqchisi sifatida o'z fikrlarini berish uchun dalil tanlaydilar.

JIF bo'yicha aniq ijodiy ishni tanlashda ta'lim muassasalarida an'anaga aylangan shakllarni ham hisobga olish mumkin. 2. Birgalikda loyihalash. Muvaqqat tashabbus (ijodiy) guruhini tashkil etish. Bunda izchillik rivojlanishni ta'minlanishi lozim (har bir yangi ijodiy ish uchun, oldingisi bilan qiyoslaganda, kamida 1/3 ga yangilangan guruh tashkil etilishi kerak); JIF loyihasini tayyorlash quyidagilarni qamrab oladi: a) ijodiy ishning mazmuni; b) tayyorlashning turli bosqichlarida hal etilishi lozim bo'lgan vazifalar; c) ijodiy ishni tayyorlash va o'tkazish dasturi. Dasturda JIFga tayyorgarlik ko'rish chog'ida bajarilishi zarur bo'lgan bir qator ishlar mavjud bo'lib, bu ishlar asosida ijodiy guruhlar uchun vazifalar shakllantiriladi. Tarbiyachining ish olib borish uslubiyoti do'stona (mavjud tajribani o'tkazish) hamkorlik (yangi, ijtimoiy qimmatga molik tajriba yaratish)ka qarab borishdir. 3. Ishni tayyorlash pedagogik jarayondagi eng mas'uliyatli bosqichdir. Bu bosqichda quyidagilar zarur: – har bir o'quvchini sezish, uning

jamoadagi o‘rmini belgilash, kayfiyatini his qilish; – o‘z vaqtida yordam ko‘rsatishga harakat qilish, ammo bunda maslahat “retsept” bilan kifoyalanmaslik; – vaziyatdan kelib chiqqan holda, boshlang‘ich loyihani qayta ishlash bahonasida tashabbuskor guruhni o‘zi bilan almashtirilishiga yo‘l qo‘ymaslik. 4. Ishni o‘tkazish keyingi tahlil uchun asosdir Bu bosqichda ijodiy ishni loyihalash jarayonida barcha ishtirokchilar va mehmonlar uchun “tomoshabinsiz” ish qoidalarini amalga oshirish nihoyatda muhimdir. 5. Refleksiya (o‘tkazilgan ish tahlili) ishni tadbirga aylantirib yubormaslik sharti. Maqsad tajriba orttirish, hamkorlik va yakkama-yakka faoliyat tahlilini, tahlil amaliyoti va mahoratini egallash. Vazifa faoliyat natijalarini baholash, topshiriq ishtirokchilarining hayotiy tajribalarini o‘stirish. 6. Yaqin oradagi natijalar Bu bosqich jamoa hamda uni tashkil etuvchi shaxslar shakllanishining zarur sharti hisoblanadi. Uning maqsadi hamkorlik an‘analarini shakllantirish, jamoaning quvnoq hayotini xulosa qilib ta’kidlash joizki, mazkur texnologiyani tarbiya jarayonida qo‘llash orqali tahsil oluvchilarda mas’uliyat bilan ishga yondashish, ijodkorlik va yaratuvchanlik qobiliyatini shakllantirish, o‘z-o‘zini boshqarish, munosabatlarga to‘g‘ri kirishish, jamoada hamkor bo‘lib ishlash kabi ko‘nikmalarni rivojlantirishga erishiladi.

Tarbiya nazariyasi – bu tarbiya jarayonini o‘rganadigan, uning qonuniyatlarini va asosiy tamoyillarini tadqiq etadigan fan sohasidir. Tarbiya jarayoni — bu shaxsning ijtimoiy, ma’naviy va jismoniy rivojlanishini maqsad qilgan tizimli faoliyatdir. Tarbiya nazariyasi, shuningdek, tarbiya metodlari, usullari, shakllari va mazmunini o‘z ichiga oladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Tarbiya jarayonining mohiyatini izohlang.
2. Pedagoglarning tarbiyaviy faoliyati nima deb ataladi?
3. Tarbiyaning maqsadini tushuntiring.
4. Tarbiya jarayonining qonuniyatlari va tamoyillariga izoh bering.
5. Tarbiya jarayonining bosqichlarini keltiring.
6. Tarbiyaning qanday shakllari mavjud?

7. Tarbiyaning qanday metodlari mavjud?
8. Tarbiyaning qanday vositalari mavjud?

Topshiriq:

1. Tarbiya jarayonining tizimlilik tamoyilini tushuntirib bering. Bu tamoyil qanday amalga oshiriladi? Misollar keltiring.
2. Tarbiya jarayonining ijtimoiylik tamoyili haqida yozing. Ushbu tamoyil tarbiyada qanday ahamiyatga ega?
3. O‘quvchilarning mustaqillik va ijodkorligini rivojlantirish tamoyilini tushuntiring. Sizning fikringizcha, bu tamoyil qanday usullar bilan amalga oshirilishi mumkin?

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Ijtimoiy tarbiya - Jamiyatdagi umumiy madaniyat, qadriyatlar va normalarni bolalarga singdirish. Bu jarayon jamiyat a’zolarini umumiy maqsadlar va axloqiy me’yorlar atrofida birlashtirishga qaratilgan.

Axloqiy tarbiya - Axloqiy qadriyatlar va tamoyillar asosida o‘quvchilarning shaxsiy xulq-atvorini shakllantirish. Bu, halollik, rostgo‘ylik, adolat va boshqalarga hurmat kabi fazilatlarni tarbiyalashni o‘z ichiga oladi.

Aqliy tarbiya - Bolalarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, ilmfan va bilimlarga asoslangan tafakkur shakllantirish. Bu jarayon mantiqiy fikrlash, bilim olish va ularni amalda qo‘llashni o‘z ichiga oladi.

Dunyoqarashni rivojlantirish - Bolalarning atrof-muhitni to‘g‘ri anglashlari, ilmiy, falsafiy va ijtimoiy qarashlarini kengaytirish. Bu, hayotiy hodisalarni to‘g‘ri tahlil qilish va ularning sabab-natija bog‘liqligini tushunishni o‘z ichiga oladi.

Jismoniy tarbiya - Bolalarning jismoniy rivojlanishiga qaratilgan tarbiya. Ular sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, jismoniy mashqlarni bajarish, sog‘liqni saqlash qoidalariga rioya qilishni o‘rganadilar.

Estetik tarbiya - Bolalarning go‘zallikni his qilish qobiliyatini rivojlantirish. San’at, musiqa, adabiyot va tabiat go‘zalliklarini qadrlash, did va estetik sezgirlikni shakllantirish orqali amalga oshiriladi.

Ekologik tarbiya - Bolalarga tabiatni muhofaza qilish va tabiatga zarar yetkazmaslik borasidagi bilimlarni berish. Ekologik madaniyatni shakllantirish orqali tabiat, jamiyat va inson munosabatlari o'rgatiladi.

Iqtisodiy tarbiya - Bolalarga iqtisodiy bilimlar berish, inson mehnati va moddiy boyliklarni qadrlash, ularni asrab-avaylash va ko'paytirish tamoyillarini singdirish. Shuningdek, iqtisodiy mas'uliyatni shakllantirish.

Huquqiy tarbiya - Bolalarga huquqiy bilimlar berish, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarga hurmatni shakllantirish. Fuqarolik jamiyati asoslari, davlat tuzilishi va siyosiy madaniyat bo'yicha tushunchalar berish.

11-MAVZU: BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILAR JAMOSINI SHAKLLANTIRISH BOSQICHLARI.

Reja:

1. Jamoa haqida tushuncha.
2. O'quvchilar jamoasini shakllantirish bosqichlari.

 Mavzuning maqsadi: Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar jamosini shakllantirish bosqichlari haqida ilmiy-amaliy ma'lumotlar berishdan iborat.

 Tayanch iboralar: jamoa, o'quvchilar jamoasi, jamoaning shakllanish bosqichlari, jamoaning shakllanish darajalari, konformizm, lider, norasmiy lider.

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Talabalarga qo'yiladigan talablar ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O‘qituvchiga qo‘yladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko‘nikmalarni rag‘batlantirish.

Jamoa haqida tushuncha

Jamoa haqida tushuncha. Jamoa (lotincha “kollektivus” – omma, birgalikdagi majlis, birlashma, guruh) bir necha a‘zo (kishi)lardan iborat bo‘lib, ijtimoiy ahamiyatga ega umumiy maqsad asosida tashkil topgan guruh demakdir. Zamonaviy talqinda “jamoa” tushunchasi ikki xil ma’noda ishlatiladi. Birinchidan, jamoa deganda bir necha kishilarning muayyan maqsad yo‘lida birlashuvidan iborat tashkiliy guruhi tushuniladi (masalan ishlab chiqarish jamoasi, zavod jamoasi, o‘quv yurti jamoasi, xo‘jalik jamosi va hokazo). Ikkinchidan, jamoa deganda yuqori darajada uyushtirilgan guruh tushuniladi. O‘quvchilar jamoasi – yuqori darajada uyushtirilgan birlashma hisoblanadi.

“Jamoa” tushunchasi tavsifi. Jamoa bir necha a‘zolaridan iborat bo‘lib, ijtimoiy ahamiyatga ega umumiy maqsad asosida tashkil topgan guruhdir. Bir necha kishilarning muayyan maqsad yo‘lida birlashuvidan iborat guruh (ishlab chiqarish jamoasi, o‘quv yurti jamoasi, xo‘jalik jamoasi). Yuqori darajada uyushtirilgan guruh. Chunonchi o‘quvchilar jamoasi yuqori darajada uyushtirilgan birlashma hisoblanadi. Jamoada va jamoa yordamida tarbiyalash – tarbiya tizimida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan tamoyillardan biridir. Shaxsni shakllantirishda jamoaning yetakchi rol o‘ynashi to‘g‘risidagi fikrlar pedagogika fanining ilk rivojlanish davrlaridayoq bildirilgan.

Jamoada uning a‘zolari o‘rtasidagi munosabatning alohida shakli yuzaga keladi, bu esa shaxsning jamoa bilan birgalikda rivojlanshini ta‘minlaydi. Lekin har qanday guruhni ham jamoa deb hisoblab bo‘lmaydi. Jamoa bir qator belgilarga egadirki, mazkur belgilar jamoani kishilarning yetarli darajada uyushgan har qanday guruhdan ajratib turadi. Ijtimoiy ahamiyatga ega yagona maqsadning mavjudligi.

Jamoaning maqsadi albatta ijtimoiy maqsadlar bilan mos kelishi, jamiyat va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi, Davlat

konstitutsiyasi va qonunlariga, jamiyat mafkurasiga qarama-qarshi bo'lmashligi zarur. Umumiy birgalikdagi faoliyat. Kishilar aniq maqsadga birgalikda tez erishish uchun jamoaga birlashadilar. Buning uchun jamoaning har bir a'zosi birgalikdagi faoliyatda faol ishtirok etishi zarur, faoliyat umumiy tashkil etilishi kerak.

Jamoa a'zolari birgalikdagi faoliyat natijalari uchun yuqori shaxsiy javobgarlikni his qilishlari bilan ajralib turishadi. Majburiy mas'uliyatli munosabatning yo'lga qo'yilishi. Jamoa a'zolar orasida faqatgina yagona maqsad va faoliyat emas, ularning g'am-qayg'ulariga aloqador birligini aks etuvchi maxsus munosabatlar yuzaga keladi. Saylangan umumiy rahbariy organga egalik. Jamoada demokratik munosabatlar o'rnatiladi. Jamoani boshqarish organlari jamoaning obro'li a'zolarini to'g'ridan to'g'ri, ochiq saylab olish asosida shakllantiriladi. Mazkur aytilgan belgilaridan tashqari jamoa boshqa muhim o'ziga xosliklari bilan ham farqlanadi. Bu jamoa ichki muhitida aks etuvchi o'ziga xoslik, psixologik iqlim, jamoa a'zolari orasidagi munosabatlarda ko'rinadi.

Maktab jamoasi tarkibida eng barqaror bo'g'in – bu muayyan sinflar negizida shakllangan jamoalar sanaladi. Sinf jamoasi tarkibida o'quvchilar tomonidan amalga oshiriluvchi asosiy faoliyat o'qish faoliyati sanaladi. Aynan sinf jamoasida shaxslararo aloqa va munosabatlar tarkib topadi. Shuningdek, sinflar jamoalari negizida maktab jamoasi shakllanadi.

Yuqoridagi jamoaning o'ziga xos belgilaridan kelib chiqib, shunday xulosa chiqarish mumkin. O'quvchilar jamoasi – bu ijtimoiy ahamiyatga ega yagona maqsadni ko'zda tutuvchi, birgalikdagi faoliyatni tashkil etuvchi, umumiy saylab qo'yilgan tashkilotiga ega bo'lgan, mustahkamlik, umumiy javobgarlik bilan ajralib turuvchi, barcha a'zolarining huquq va majburiyatlarda tengligi sharoitida majburiy aloqadorlikka ega bo'lgan o'quvchilar guruhidir. Bolalar jamoasi murakkab ijtimoiy pedagogik tizimdir. U o'ziga xos tuzilishga ega bo'lib, unda ikkita komponent mavjud: norasmiy tuzilma (o'z-o'zidan shakllangan) va rasmiy tuzilma (pedagog tomonidan tashkil etilgan).

Jamoaning norasmiy tuzilishi - bu bolalar o'rtasidagi shaxslararo munosabatlar tizimi bo'lib, ular o'rtasidagi birinchi aloqalar o'zo'zidan paydo bo'ladi. Norasmiy tuzilmadagi ijtimoiy dispozitsiya: "yulduz" - shubhasiz yetakchi o'quvchi; "afzal" - ko'pchilikning hamdardligidan bahramand bo'ladigan o'quvchi; "qabul qilingan" - ikki yoki uchta do'st tomonidan tan olingan o'quvchi; "qabul qilinmagan" - boshqalar u o'quvchiga befarq, ular u o'quvchi bilan yuzaki muloqot qilishadi; "tashqariga chiqarilgan" - o'quvchilar u o'quvchi bilan faol muloqot qilishni xohlamaydilar.

Jamoaning rasmiy tuzilishi ishbilarmonlik (rasmiy) munosabatlarga, "o'zaro javobgarlik" munosabatlariga asoslanadi. Tarbiyalanuvchilar jamoasining rasmiy tuzilishi:

1. Boshlang'ich jamoa: sinf, guruh, davra, bo'lim, mehnat bo'g'ini.
2. Umumiy jamoa - boshlang'ich (sinf) jamoalar yig'indisi.
3. Pedagoglar jamoasi tarbiyachilar va ota-onalarni birlashtiradi.

Jamoani shakllantirish bosqichlari.

Jamoani shakllantirish muayyan qonuniyatlarga bo'ysunadigan uzoq muddatli murakkab jarayondir. O'quvchilar jamoasini shakllantirish to'rt bosqichda amalga oshiriladi. Jamoa shakllanishining birinchi bosqichi. Mazkur bosqichda talab faqat o'qituvchilar tomonidan qo'yiladi. Bu jamoa rivojlanishining boshlang'ich nuqtasidir. Ushbu davrdagi jamoa hali tarbiyalovchi jamoa bo'lmay, balki "tashkil etuvchi birlik" (sinf yoki guruh) hisoblanadi. Ushbu bosqichda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan talablarning qo'yilishiga e'tiborsiz qaraydilar.

Jamoa a'zolarining uzluksiz ijodiy faoliyatini tashkil qilish va ularni muayyan (yagona) maqsad atrofida birlashtirishga erishish orqaligina jamoa qaror topadi. O'quvchilarning jamoa faoliyatida ishtirok etishi tufayli astasekin boyib boradigan tajriba, faoliyat natijasini birgalikda muhokama qilish, bajariladigan ishlarni rejalashtirish, jamoa a'zolarida mas'uliyat, javobgarlik, faoliyat birligi, shuningdek, ishchanlik munosabatining paydo bo'lishi, shuningdek, o'quvchilarda jamoa faoliyatiga nisbatan qiziqishni paydo bo'lishiga olib keladi. Bolalarning jamoa faoliyatini tashkil etish borasidagi tajribaga ega emasliklari bois so'z yuritilayotgan bosqichda

o'qituvchining asosiy maqsadi jamoa a'zolarini oddiy tarzda uyushtirishdan iborat bo'ladi. Jamoa hayotining birinchi bosqichida jamoa faollarining paydo bo'lishi ushbu davr uchun xarakterli hodisadir.

Jamoa faoli (aktivi) muayyan guruhning shunday a'zolaridirki, ular jamoa manfaatiga muvofiq tarzda harakat qiladilar, o'qituvchi faoliyati va talabiga nisbatan xayrixohlik bilan munosabatda bo'ladilar. Faollar o'qituvchining yaqin yordamchilari sifatida ish olib boradilar. Jamoa rivojlanishining ikkinchi bosqichi. Ushbu bosqich jamoa faolining o'qituvchi talabini qo'llab-quvvatlash hamda o'z navbatida uning o'zi bu talablarni jamoa a'zolari zimmasiga qo'yishi bilan tavsiflanadi. Endilikda o'qituvchi jamoada paydo bo'lgan va u bilan bog'liq muammo, masalalarni yolg'iz o'zi hal qilmaydi. Jamoa faoli bilan maxsus tarbiyaviy ish olib borish orqali bu ishga uni jalb etadi. Ushbu bosqichda jamoa hayotini tashkil qilish usuli murakkablashib boradi, ya'ni, jamoa o'z-o'zini boshqarishga o'tadi.

O'quvchilar amaliy faoliyatining doimiy ravishda murakkablashib borishi mazkur davrining muhim xususiyati sanaladi. Ikkinchi bosqichda jamoaning muhim ishlarini o'quvchilar tomonidan mustaqil rejalashtirilishi, tadbirlarni o'tkazishga tayyorgarlik, uni o'tkazish hamda faoliyat natijalarini muhokama qilish jamoa faoliyatining ijodiy xususiyat kasb etishini ko'rsatuvchi omillar sanaladi. Jamoaning rivojlanishi bu bosqichda to'xtab qolishi mumkin emas, chunki faoliyat ko'rsatayotgan kuch jamoaning bir qismigina xolos. Bordi-yu, jamoaning rivojlanishi ushbu bosqichda to'xtab qolsa, jamoa faoli guruhning boshqa a'zolari bilan qarama-qarshi qo'yish xavfi tug'ilishi mumkin. Bu bosqichda jamoaning barcha a'zolari alohida faollik ko'rsatishga erishishlari zarur sanaladi. Jamoa rivojlanishining uchinchi bosqichi.

Jamoa faoliyatida bu bosqich anchagina sermahsul hisoblanadi. Bu davrda butun jamoa "ayrim o'zini chetga olib qoluvchi, injiq shaxs"larga talab qo'ya boshlaydi. Jamoa ishiga ushbu bosqichda faqat faolgina emas, balki uning butun a'zolari qiziqadi. Jamoa hayotidagi uchinchi bosqich, ijtimoiy fikr mavjudligi bilan ifodalanadi. O'qituvchi mazkur yo'nalishda maqsadga muvofiq va izchil ish olib borgan

sharoitdagina ijtimoiy fikrni shakllantirishga erishishi mumkin. Shu maqsadda u yoki bu tadbir rejasi, jamoaning birgalikdagi faoliyati va uning a'zolari xatti-harakati jamoa bo'lib muhokama qilinadi, turli mavzularda suhbatlar va ma'ruzalar uyushtiriladi, o'quvchilar o'rtasida samarali axborot vositalari yordamida ijtimoiy-g'oyaviy, axloqiy, estetik, ekologik, huquqiy, iqtisodiy va hokazo bilimlarning targ'iboti tashkil etiladi.

O'qituvchi jamoa a'zolarining birgalikdagi faoliyatini tashkil etar ekan, jamoa a'zolarining ijodiy tajribasiga hissa qo'shish imkonini beradigan o'zaro munosabatlarini shakllantirishga ta'sir ko'rsatadigan shakl va metodlardan foydalanadi. Jamoa rivojlanishining to'rtinchi bosqichi. Bu bosqich uning barcha a'zolari jamoa oldida turgan vazifalar asosida o'zo'zlariga talablar qo'ya olishlari bilan tavsiflanadi. Shuni aytish joizki, har bir bosqich jamoa a'zolarining o'ziga nisbatan muayyan talab qo'yishi bilan tavsiflanadi, ammo qo'yilgan har bir talab o'ziga xos yo'nalishi (masalan o'yindan umuminsoniyat baxti yo'lida kurashishiga intilish o'rtasidagi farq) bilan ajralib turadi. To'rtinchi bosqich jamoa a'zolarining o'ziga nisbatan yuksak axloqiy talablar qo'ya olishlari bilan ahamiyatlidir. Jamoaning hayoti va faoliyati mazmuni jamoa a'zolarining har biri uchun shaxsiy ehtiyojga aylanadi. Jamoadagi tarbiya jarayoni o'z-o'zini tarbiyalash jarayoniga aylanadi. Biroq bu holat jamoaning muayyan shaxsni yanada rivojlantirishdagi roli va o'rnini pasaytirmaydi. To'rtinchi bosqichda amalga oshiriladigan vazifalar ancha murakkab va mas'uliyatlidir. Mazkur bosqichda jamoa oldiga istiqbolli, yuksak va murakkab talablarni qo'yish uchun mutlaqo qulay sharoit yaratiladi. Jamoa an'analari shartli ravishda ikkiga bo'linadi: kundalik faoliyat an'analari; bayram an'analari. Kundalik faoliyat an'analari o'quvchilarning o'quv faoliyati (o'zaro yordam turlari) va mehnat faoliyati (ko'chatlar o'tqazish, hasharlar uyushtirish va boshqalar)ni o'z ichiga oladi. Bayram an'analari ijtimoiy ahamiyatga ega turli voqea hamda hodisalar bilan bog'liq sanalar (xususan, "Alifbe bayrami", "Mustaqillik bayrami", "Navro'z bayrami", "Xotira va qadrlash kuni" va boshqalar)ni nishonlash maqsadida tashkil etilgan faoliyat kiradi.

O‘quvchilar jamoasini shakllantirish bosqichlari.

O‘quvchilar jamoasini shakllantirish jarayonida quyidagi shartsharoitlarni hisobga olish lozim: pedagogik talab, jamoa faolini tarbiyalash, jamoaviy an’analarni qaror toptirish.

O‘quvchilar jamoasini shakllantirish jarayonida quyidagi shartsharoitlarni hisobga olish lozim: pedagogik talab, jamoa faolini tarbiyalash, jamoaviy an’analarni qaror toptirish. Jamoani shakllantirishda jamoa a’zolari va ularning faoliyatlariga qo‘yiladigan yagona talablar muhim ahamiyat kasb etadi. Yagona talab o‘quvchilarning dars jarayonidagi, tanaffus, sinfdan tashqari ishlar vaqtidagi, shuningdek, jamoat joylari hamda oiladagi xulqatvor qoidalarini o‘z ichiga oladi.

O‘qituvchilar tomonidan qo‘yilgan talablar quyidagi sharoitlarda ijobiy natija beradi:

- qo‘yilayotgan talablar o‘quvchi shaxsini hurmat qilish tuyg‘usi bilan uyg‘unlashgan bo‘lishi kerak;
- talablar muayyan maktab yoki sinfdagi mavjud sharoitni hisobga olgan holda qo‘yilishi lozim;
- jamoaga nisbatan qo‘yilayotgan talablar aniq bo‘lishi lozim;
- o‘quvchilarning tashqi qiyofasi, kiyinishi, yurish-turishi hamda muomalasiga nisbatan qo‘yilayotgan talablar, ularda ma’naviy madaniyatni shakllantirishga xizmat qilishi shart.

Talablarning qo‘yilishi jarayonida ularga o‘quvchilarning amal qilishi ustidan nazorat o‘rnatish lozim. Nazorat qilib borish turli shakllar yordamida amalga oshiriladi, chunonchi, xulq-atvor jurnalini yuritish, sinfdagi navbatchilik uchun doskada baholarni qayd etib borish va boshqalar. Qo‘yilayotgan talablarning bajarilishi yuzasidan olib borilayotgan nazorat muntazam ravishda, izchil olib borilishi va haqqoniy bo‘lishi zarur. Olib borilgan nazorat natijalaridan o‘quvchilarni ogoh etib borish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Jamoani uyushtirish va jipslashtirish unda sinf faolini tarbiyalash bilan chambarchas bog‘liq. Har bir o‘qituvchining jamoani shakllantirish borasidagi harakati jamoaning tayanch yadrosini tanlashdan boshlanadi. Jamoa faolini shakllantirish jamoaning u yoki bu faoliyatiga nisbatan

ehtiyoji mazmunidan kelib chiqadi. Ishonchli, ishchan jamoa faolini yaratish uchun o'qituvchi o'quvchilar faoliyatini ularning jamoa ishlaridagi ishtiroki, xulq-atvorini kuzatib borishi har bir o'quvchining ijtimoiy faoliyatni tashkil etish layoqatini aniqlash zarur. Jamoa faolini shakllantirishda o'quvchilarning jamoadagi obro'sini ham inobatga olish lozim. Jamoa faoli tarkibini bolalarning o'zlari, albatta, o'qituvchi ishtirokida va rahbarligida tanlasa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'qituvchi jamoa faoli bilan maslahatlashish asosida tarbiyaviy faoliyatni tashkil etadi. Jamoa faolining har bir a'zosi zimmasiga muayyan vazifani yuklash, ularning ma'lum davrda ana shu vazifalar yuzasidan hisobot berib borishlariga erishish maqsadga muvofiq. O'qituvchi aynan jamoa faoliga oshirilgan talab qo'yadi. O'quvchilar jamoasida faol rahbarligida o'z-o'zini boshqarish jamoa a'zolaridan ayrimlarining boshqasi ustidan ustun kelishiga olib kelmasligi kerak. Shu bois o'qituvchi faolni maqsadga muvofiq faoliyat yuritishini nazorat qilib borishi lozim. O'quvchilar jamoasini shakllantirishda an'analar muhim o'rin tutadi. Jamoa an'analari jamoa a'zolari tomonidan birdek qo'llab-quvvatlanuvchi barqarorlashgan odatlar bo'lib, ularning mazmunida munosabatlar xususiyati hamda jamoaning ijtimoiy fikri yorqin ifodalanadi. Tarbiyaviy jarayonda jamoaviy perspektivaning uch turi mavjud: yaqin, o'rta va uzoq. Perspektiva – o'quvchilarni o'ziga jalb eta oladigan va birlashtira oladigan amaliy maqsaddir.

Rivojlanishning har qanday bosqichida, hatto boshlang'ich bosqichida bo'lgan jamoa oldiga yaqin perspektiva qo'yiladi. Misollar: yakshanba kuni birga sayr qilish, muzeylarga borish, sirk yoki teatrga borish va hokazo.

O'rta perspektiva – bu ma'lum muddat ichida (sport musobaqasiga tayyorgarlik, maktab bayrami, adabiy kecha) jamoaviy tadbirning loyihasi.

Uzoq muddatli perspektiva – bu erishish uchun katta sa'y-harakatlarni talab qiladigan eng muhim maqsad (misol maktabni muvaffaqiyatli tamomlash va keyin kasb tanlash maqsadidir).

Nazorat uchun savollar:

1. Jamoa haqida tushuncha bering.
2. Jamoa ta'rifini keltiring.
3. O'quvchilar jamoasi qanday birlashma hisoblanadi?
4. "Jamoa" tushunchasi tavsifini keltiring.
5. Jamoa belgilarini sanab o'ting.
6. Jamoa an'alariga nimalar kiradi?
7. O'quvchilar jamoasini shakllantirish shart-sharoitlari izohlab bering?
8. Jamoaning qanday turlari mavjud?

Topshiriqlar:

1. O'quvchilarga o'zlarini tanishtirish uchun savollar tayyorlang va ular bu savollarga javob berish orqali bir-birlari bilan tanishsinlar.
2. O'quvchilarga jamoaviy hamkorlikni o'rgatish uchun kichik guruhlarda ijodiy o'yinlar o'tkazing.
3. Har bir guruhga umumiy maqsadlar asosida kichik loyihani bajarishni topshiring. Masalan, rasm chizish yoki qisqa hikoya yaratish.
4. O'quvchilar o'z guruhlarining faoliyatini tahlil qilsin va nimani yaxshilash mumkinligini muhokama qilsinlar.

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Jamoa – Bir maqsad sari birgalikda ishlaydigan guruh.

Tanishtirish – Jamoaning ilk bosqichi, o'quvchilar bir-birini tanishadi.

Maqsadni belgilash – Jamoaning umumiy maqsadini aniqlash bosqichi.

Hamkorlik – Birgalikda ishlash va bir-birini qo'llab-quvvatlash.

Barqarorlik – Jamoaning barqaror faoliyat ko'rsatishi va hamkorlikning mustahkamlanishi.

Baholash – Jamoa faoliyatini tahlil qilish bosqichi

12-MAVZU: TA'LIM MUASSASASI MENEJMENTI

Reja:

1. Ta'lim muassasasi menejmenti haqida tushuncha. Ta'lim muassasasini boshqarish.

2. Ta'lim muassasasi ustavi-rahbarlik va boshqaruv tizimini aniqlovchi hujjat sifatida. Ta'lim muassasasining ichki boshqaruvi.

3. Ta'lim muassasasida metodik ishlarni tashkil etish. Ta'lim sifati monitoringi.

 Mavzuning maqsadi: Ta'lim muassasasi menejmentining maqsadi – bu ta'lim jarayonini samarali tashkil qilish, ta'lim sifati va samaradorligini oshirish hamda ta'lim muassasasining umumiy maqsadlariga erishishni ta'minlashdan iborat. Menejment jarayonida ta'lim muassasasining barcha resurslari, ya'ni moddiy, moliyaviy, insoniy va axborot resurslari samarali boshqariladi.

 Tayanch iboralar: ta'limda menejment, boshqarish, ta'lim inspeksiyasi, ta'lim tashkilotining ustavi, ta'lim muassasasining kengashi, pedagogik kengash, direktor boshqaradigan majlis, direktor o'rinbosarlarining majlislari, tezkor yig'ilishlar, metodik seminarlar.

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Talabalarga qo'yiladigan talablar ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Ta'lim muassasasi menejmenti haqida tushuncha. Ta'lim muassasasini boshqarish.

“Ta'lim menejmenti” (yoki “ta'limni boshqarish”) – bu: 1) mavjud minimal imkoniyatlardan maksimal natijalarga erishish maqsadida muayyan xodim yoki guruhga ta'sir etish, ular bilan hamkorlik qilish jarayoni degan ma'noni anglatadi; 2) (fan sifatida) ta'lim muassasasi faoliyatini samarali tashkil etish va oqilona boshqarish masalalarini tadqiq qiladi.

Ta'lim menejmenti o'zida quyidagi xususiyatlarni aks ettiradi: ta'lim menejmenti “maqsadga muvofiqlik” so'zi bilan aniqlanadigan ma'naviy o'lchovga ega; ta'lim menejmenti – fan va san'at uyg'unligi sanaladi (chunki bunda insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar katta rol o'ynaydi); menejment mazmunida o'z aksini topadigan shaxs, davlat va jamiyat manfaatlarining o'zaro dialektik birligi aks etadi; ta'limni boshqarishda jamoatchilikning faol qatnashuvi ta'minlanadi. Ta'lim muassasasi pedagogik faoliyatini boshqarish ta'lim muassasasining faoliyat xususiyatiga ko'ra pedagogik jarayonini rejalashtirish, tashkil etish, rag'batlantirish, natijalarni nazorat va tahlil qilish maqsadida amalga oshiriladigan boshqaruv faoliyatidir.

Ta'lim muassasasining faoliyatini boshqarishda davlat jamoatchilik boshqaruviga erishish ta'lim muassasalarining dolzarb masalalarini davlat va jamoatchilik hamkorligida hal qilish, o'qituvchilar, o'quvchilar, ota-onalarga ta'lim dasturlarini, ularning turlarini, ta'lim muassasalarini tanlashda huquq va erkinlik berishni kengaytirish deganidir. Ta'lim tizimini boshqarish – ta'lim sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirish, ta'lim muassasalarining faoliyati ustidan rahbarlik qilishdir. Ta'lim tizimini jamoatchilik asosida boshqarish deganda o'qituvchi, o'quvchi, ota-onalar va jamoatchilik vakillaridan iborat pedagogik Kengashning umumiy o'rta ta'lim muassasasi faoliyatini samarali tashkil etishga yo'naltirilgan faoliyati tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risidagi” Qonunning 3-bobida Ta'lim tizimini boshqarish mazmuni bayon etilgan. 23-modda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ta'lim sohasidagi vakolatlari. O'zbekiston

Respublikasi Vazirlar Mahkamasi: ta'lim sohasidagi yagona davlat siyosatini amalga oshiradi; ta'lim sohasidagi davlat dasturlarini tasdiqlaydi va ularning amalga oshirilishini ta'minlaydi; ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlariga rahbarlik qiladi; ta'lim tashkilotlarini attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan, pedagog kadrlarni va ilmiy xodimlarni attestatsiyadan o'tkazish, nodavlat ta'lim tashkilotlariga ta'lim xizmatlari ko'rsatish faoliyatini amalga oshirish huquqini beradigan litsenziyalar (bundan buyon matnda litsenziya deb yuritiladi) berish vakolatli organni ushbu sohada faoliyat boshlash to'g'risida xabardor qilish, ta'lim to'g'risidagi hujjatlarga apostil qo'yish tartibini belgilaydi; pedagogik kadrlarni ta'lim tashkilotlariga ishga qabul qilish va ular faoliyatini baholash tartibini belgilaydi; xorijiy davlatlarning ta'lim muassasalariga O'zbekiston Respublikasi hududida ta'lim faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga doir ruxsatnomalar beradi; xorijiy davlatlarda olingan ta'lim to'g'risidagi hujjatlarni tan olish tartibini belgilaydi; davlat namunasidagi ta'lim to'g'risidagi hujjatlarni tasdiqlaydi va davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ta'lim to'g'risidagi hujjatlar berish tartibini belgilaydi; eksternat tartibida o'qitishga yo'l qo'yilmaydigan ta'lim yo'nalishlari, mutaxassisliklar va kasblar ro'yxatini tasdiqlaydi; faqat davlat ta'lim muassasalarida o'qitiladigan ta'lim yo'nalishlari, mutaxassisliklar va kasblar ro'yxatini tasdiqlaydi; davlat ta'lim muassasalari va tashkilotlariga qabul qilish tartibini belgilaydi; davlat oliy ta'lim muassasalari rektorlarini, shuningdek davlat ishtirokida tashkil etiladigan oliy ta'lim tashkilotlari (davlat ulushi bo'lgan nodavlat oliy ta'lim tashkilotlari, qo'shma ta'lim muassasalari, davlat-xususiy sheriklik asosida tashkil etiladigan ta'lim muassasalari va boshqalar) rektorlarini (rahbarlarini) lavozimga tayinlaydi hamda egallab turgan lavozimidan ozod etadi; ta'lim oluvchilarni akkreditatsiya qilingan bir ta'lim tashkilotidan boshqasiga ko'chirish, shuningdek ularni o'qishdan chetlashtirish va qayta tiklash tartibini belgilaydi; ta'lim tashkilotlari reytingini aniqlash tartibini belgilaydi; kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tartibini belgilaydi; mehnat bozori talablarini prognoz va tahlil qilish asosida ta'lim tashkilotlarida

kadrlarni tayyorlash bo'yicha davlat buyurtmalarini shakllantiradi; ta'lim tashkilotlariga nisbatan moddiy-texnik, infratuzilmaviy va parametrik talablarni belgilaydi; darsliklar va o'quv qo'llanmalarini tayyorlash hamda nashr etish tartibini, shuningdek ularni yetkazib berishga va ulardan ta'lim tashkilotlarida foydalanishga qo'yiladigan talablarni belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qonunchilikka muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin. 24-modda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasining ta'lim sohasidagi vakolatlari. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi (Ta'lim inspeksiyasi deb yuritiladi) ta'lim tizimida o'quv-tarbiya jarayoni, professor o'qituvchilar tarkibi, kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish sifati ustidan nazorat qilish sohasida davlat siyosatini amalga oshiradigan, ta'lim sohasidagi maxsus vakolatli davlat boshqaruvi organidir. Ta'lim inspeksiyasi: ta'lim tashkilotlarini (bundan maktabdan tashqari ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi nodavlat ta'lim tashkilotlari mustasno) attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan, shuningdek ta'lim tashkilotlarining pedagog xodimlarini attestatsiyadan o'tkazadi; ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiya jarayonining sifati monitoringini amalga oshiradi; maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, professional va maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlarining pedagog xodimlariga lavozimlar va malaka toifalarini berish jarayonini nazorat qiladi hamda unda ishtirok etadi; nodavlat ta'lim tashkilotlariga litsenziyalar beradi faoliyatini xabardor qilish tartibida amalga oshiradigan shaxslardan xabarnomalar qabul qiladi va ularning reyestrini yuritadi; ta'lim tashkilotlarining reytingini aniqlaydi; aniqlangan ta'lim to'g'risidagi qonunchilik buzilishlari yuzasidan tegishli davlat boshqaruvi organlariga va ta'lim tashkilotlariga taqdimnomalar kiritadi.

Ta'lim inspeksiyasi qonunchilikka muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin. 25-modda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan

maktablarni rivojlantirish agentligining ta'lim sohasidagi vakolatlari. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligi: Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarda yoshlarni aniqlash, tanlash, o'qitish va tarbiyalash sohasida davlat siyosatini ishlab chiqadi va uni amalga oshiradi; Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablar uchun davlat ta'lim standartlarini tasdiqlaydi; davlat ta'lim standartlariga muvofiq Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablar faoliyatini yagona tarzda muvofiqlashtirishni hamda unga uslubiy rahbarlik qilishni amalga oshiradi; Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarning moddiy-texnika bazasini mustahkamlaydi, mazkur maktablarda bino va inshootlarni ekspluatatsiya qilish ishlarini monitoring qiladi va muvofiqlashtiradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligi qonunchilikka muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin. Ta'lim muassasasining faoliyatini boshqarishni tashkil etishda O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha talim, Xalq ta'limi (Hozirda: "Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi" deb yuritiladi), Oliy va o'rta maxsus ta'lim (Hozirda: "Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi" deb yuritiladi) vazirliklar bevosita ishtirok etadi. Qonunning 26-moddasida Ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari vakolatlari keltirilgan O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlaridir.

Ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari o'z vakolatlari doirasida: ta'lim sohasidagi yagona davlat siyosatini amalga oshiradi; ta'lim sohasidagi tarmoq davlat dasturlarini ishlab chiqadi, tasdiqlaydi va amalga oshiradi; ta'lim tashkilotlari faoliyatini muvofiqlashtiradi va ularga uslubiy rahbarlik qilishni amalga oshiradi; davlat ta'lim standartlari (shu jumladan maktabgacha ta'lim va tarbiya davlat standarti) va davlat ta'lim talablarida kadrlarning ma'lumoti darajasiga va kasbiy tayyorgarligi sifatiga qo'yilgan talablarning ta'lim tashkilotlari tomonidan bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi;

davlat ta'lim standartlari (shu jumladan maktabgacha ta'lim va tarbiya davlat standartini) va davlat ta'lim talablari ishlab chiqilishini ta'minlaydi va ularni tasdiqlaydi; ta'lim oluvchilarning bilim, malaka va ko'nikmalarini baholash tartibini belgilaydi; professional ta'limning kasblar va mutaxassisliklar, oliy ta'limning bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklari, shuningdek bilim sohalari va ta'lim sohalari ro'yxatini belgilaydi; ta'lim-tarbiya jarayoniga o'qitishning ilg'or shakllari, yangi pedagogik texnologiyalar, o'qitishning texnik va axborot vositalari joriy etilishini ta'minlaydi; ta'lim tashkilotlarida kadrlarning kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqadi, o'quv dasturlarini takomillashtiradi; o'quv adabiyotlarini tayyorlash va nashr qilishni tashkil etadi; o'zlashtirishni baholashga, o'quv jarayonini, ta'lim oluvchilarning yakuniy davlat attestatsiyasini tashkil etishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlaydi, shuningdek eksternat tartibida ta'lim oluvchilarning toifalarini belgilaydi; davlat oliy ta'lim muassasalarining rektorlarini tayinlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga takliflar kiritadi; ta'lim tashkilotlarining rahbar va pedagog kadrlarini tayyorlashni, qayta tayyorlashni va ularning malakasini oshirishni tashkil etadi; ta'lim tashkilotlarida moddiy texnika resurslaridan foydalanishga doir talablarni ishlab chiqadi; ta'lim sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqishda ishtirok etadi; ta'lim sohasida xalqaro hamkorlikni amalga oshiradi.

Ta'lim muassasasi ustavi-rahbarlik va boshqaruv tizimini aniqlovchi hujjat sifatida. Ta'lim muassasasining ichki boshqaruvi.

Ta'lim sohasidagi vakolatli davlat boshqaruvi organlari qonunchilikka muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin. 27-modda. Mahalliy davlat hokimiyati organlarining ta'lim sohasidagi vakolatlari. Mahalliy davlat hokimiyati organlari: ta'lim sohasidagi vakolati davlat boshqaruvi organlari bilan kelishilgan holda davlat ta'lim muassasalarini tashkil etadi, qayta tashkil etadi va tugatadi,

bundan respublika tasarrufidagi ta'lim muassasalari mustasno; o'z vakolatlari doirasida tegishli hududda davlat ta'lim muassasalari uchun moliyalashtirish hajmini belgilaydi; fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bilan ta'lim tashkilotlarini rivojlantirish masalalari yuzasidan hamkorlik qiladi; davlat umumiy o'rta ta'lim muassasalariga birlashtirilgan hududlarni (mikrouchastkalarni) belgilaydi; ta'lim sohasida xalqaro hamkorlikni amalga oshirishda ta'lim tashkilotlariga ko'maklashadi; ta'lim oluvchilar uchun sifatli ta'limni, tarbiyani ta'minlash, ularning iste'dodini shakllantirish va namoyon etish maqsadida joylarda ularga zarur sharoitlar yaratish bo'yicha dasturlarni ishlab chiqadi; o'z vakolatlari doirasida ta'lim sohasidagi davlat-xususiy sheriklikni rivojlantiradi va nodavlat ta'lim tashkilotlari tarmog'ini kengaytirishga ko'maklashadi; umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari bitiruvchilari bandligini ta'minlashga ko'maklashadi. Mahalliy davlat hokimiyati organlari qonunchilikka muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

28-modda. Ta'lim tashkilotini boshqarish. Ta'lim tashkilotini boshqarishni tegishincha quyidagilar amalga oshiradi: pedagogik kengash; kuzatuv (vasiylik) kengashi; oliy ta'lim tashkilotining kengashi; ta'lim tashkilotining rahbari. Ta'lim tashkilotlarida jamoatchilik boshqaruvi organlari tashkil etilishi mumkin.

Ta'lim tashkilotlarini boshqarishda va kadrlar tayyorlashda kadrlar talabgorlari ishtirok etadi. Ta'lim muassasasi uning uzluksiz ta'lim tizimining qaysi bosqichida faoliyat yuritayotganligiga ko'ra quyidagi shaxslar tomonidan boshqariladi: 1) maktabgacha ta'lim muassasasi – mudira tomonidan; 2) umumiy o'rta ta'lim maktabi, akademik litseylar, kasbhunar maktablari, kollejlari, texnikumlar va muayyan turdagi institutlar (xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish institutlari, ilmiy-tadqiqot institutlari) – direktor tomonidan; 3) oliy o'quv yurtlari (universitet va akademiya) – rektor tomonidan. 4-bob. Ta'lim faoliyatini tashkil etish va uning nazoratini amalga oshirish.

29-modda. Ta'lim tashkilotlarining huquqiy maqomi. O'zbekiston Respublikasining ta'lim tashkilotlari va ularning filiallari,

shuningdek xorijiy davlatlar ta'lim tashkilotlarining filiallari yuridik shaxs maqomi bilan tashkil etiladi. Oilaviy nodavlat maktabgacha ta'lim tashkiloti shaklidagi ta'lim xizmatlari yakka tartibdagi tadbirkorlar sifatida ro'yxatga olingan jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Nodavlat ta'lim tashkilotlari litsenziya olingan kundan e'tiboran ta'lim faoliyati bilan shug'ullanishga haqli bundan ushbu nazarda tutilgan hollar mustasno. Ta'lim tashkilotlari o'z faoliyatini ustav va (yoki) boshqa ta'sis hujjatlari asosida yuritadi. Ta'lim tashkilotlari o'quv-tarbiya va o'quv ilmiy-ishlab chiqarish majmualariga birlashishga haqli. Ta'lim tashkilotlarida siyosiy partiyalarning tashkiliy tuzilmalarini tashkil etishga yo'l qo'yilmaydi.

31-modda. Nodavlat ta'lim tashkilotlari. Nodavlat ta'lim tashkilotlari o'z faoliyatini litsenziya asosida amalga oshiradi, bundan maktabdan tashqari ta'limni, kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni amalga oshiruvchi ta'lim tashkilotlari mustasno. Nodavlat ta'lim tashkilotlari litsenziya talablariga va shartlariga muvofiq ta'lim xizmatlari ko'rsatadi. Davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablariga muvofiq ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi nodavlat ta'lim tashkilotlari bitiruvchilarga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ta'lim to'g'risidagi hujjatlarni beradi. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash bo'yicha nodavlat ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi ta'lim tashkilotlari tomonidan bitiruvchilarga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ta'lim to'g'risidagi hujjat berilishi mumkin. Bunda kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash bo'yicha nodavlat ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi ta'lim tashkilotlari belgilangan tartibda attestatsiyadan va davlat akkreditatsiyasidan o'tishi kerak. Mustaqil ishlab chiqilgan va litsenziyada ko'rsatilgan o'quv dasturlari bo'yicha ta'lim xizmatlari ko'rsatadigan nodavlat ta'lim tashkilotlari bitiruvchilarga O'zbekiston Respublikasida tan olinadigan ta'lim to'g'risidagi hujjatlarni beradi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari normativ-huquqiy hujjatlar talablariga muvofiq ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish va yuqori kasbiy mahoratga ega bo'lgan pedagog kadrlar va boshqa kadrlarni jalb qilish bo'yicha chora-tadbirlar ko'radi.

Nodavlat ta'lim tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan o'quv dasturlari bo'yicha o'qitish ta'lim oluvchi yoxud uning ota-onaci yoki boshqa qonuniy vakillari va nodavlat ta'lim tashkiloti o'rtasida tuziladigan, o'qitish muddatlari, shartlari va to'lovlari, tomonlarning huquq va majburiyatlari hamda boshqa shartlar belgilanadigan shartnoma asosida amalga oshiriladi. Ta'lim muassasasining Ustavi ta'lim muassasasi faoliyatiga rahbarlik va boshqarish tizimini aniqlovchi hujjatdir.

“Ta'lim to'g'risidagi” Qonuning 32-moddasida, Ta'lim tashkilotining ustavi. Ta'lim tashkilotining ustavi ta'lim turlarining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda ishlab chiqiladi. Ta'lim tashkilotining ustavida, qoida tariqasida, quyidagilar ko'rsatiladi: ta'lim turi va shakli; ta'lim tashkilotining maqsad va vazifalari; o'quv-tarbiyaviy va ilmiy-metodik ishlarni tashkil etish hamda mazmuni; ta'lim tashkilotiga qabul qilish tartibi; ta'lim tashkilotining tuzilmasi, boshqaruv organlari va jamoatchilik tuzilmalari; ta'lim oluvchilar, pedagog kadrlar, o'quv-tarbiya ishlari bo'yicha xodimlar, ma'muriy-boshqaruv xodimlarining maqomi, huquqlari va majburiyatlari; ta'lim tashkilotining mol-mulki va vositalari; ta'lim tashkilotini tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatish tartibi.

Ta'lim tashkilotining namunaviy ustavi: umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari, ixtisoslashtirilgan maktablar va maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlari uchun – O'zbekiston Respublikasi vazirligi tomonidan; Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablar uchun – O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligi tomonidan; oliy ta'lim muassasalari huzuridagi ixtisoslashtirilgan maktablar, o'rta maxsus, professional va oliy ta'lim tashkilotlari uchun – O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan; kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish bo'yicha ta'lim tashkilotlari uchun – tegishli vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar tomonidan ishlab chiqiladi.

Ta'lim tashkilotining ustavi ta'lim tashkilotining ta'sischilari tomonidan tasdiqlanadi va hududiy tegishlilik bo'yicha Davlat

xizmatlari markazi tomonidan ro'yxatga olinadi. Ta'lim muassasasining Ustavida muassasaning joylashgan o'ri, turi, ta'lim tili, guruh rahbarlari, o'qituvchilarning huquq va burchlari, ta'lim oluvchilar, otalarning huquq va burchlari, ta'lim muassasasining iqtisodiy tuzilishi, xo'jalik faoliyati, boshqarish tartibi kabi ma'lumotlar yoritiladi. Ta'lim muassasasining Ustavida ta'lim jarayonining quyidagi ikki muhim tarkibiy jihati ajratib ko'rsatiladi: davlat ta'lim standartida belgilangan bilimlar zaxirasini egallash yo'lida amaliy harakatlarni tashkil etish tartibi; ta'lim oluvchilarda bilim, ko'nikma, malakalarni hosil qilishni tashkil etish (savodxonlik, mustaqil fikrlash, masalalarni yecha olishga o'rgatish). Shuningdek, ta'lim muassasasining Ustavida muassasani boshqarishga qo'yiladigan talablar, o'qituvchi, o'quvchilar, ta'lim muassasasi rahbarlarining huquq va burchlari ham alohida ajratilib ko'rsatiladi.

Ta'lim muassasasining Ustavi quyidagi tarkibiy tuzilmaga ega:

1. Umumiy qoidalar. Ta'lim muassasasi haqidagi qisqacha ma'lumot keltiriladi.
2. Ta'lim muassasasining maqsad va vazifalari.
3. Umumiy o'rta ta'limni tashkil etish.
4. O'quv-tarbiya jarayoni tashkil etish va uning mazmuni.
5. Umumta'lim muassasasiga o'qishga qabul qilish.
6. O'quvchining sog'ligini muhofaza qilish.
7. Pedagog kadrlar bilan ta'minlash.
8. Umumiy o'rta ta'limni boshqarish.
9. Ta'lim jarayoni ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari.
10. Umumta'lim muassasasi maktab o'quvchilari uchun yagona maktab formasiga qo'yiladigan talablar.
11. Moliyalashtirish va moddiy-texnik ta'minoti.
12. Yakuniy qoidalar.

Ta'lim muassasasining ichki nazorati quyidagi yo'nalishlarda tashkil etiladi: Pedagogik tashkilotchilikka doir savollarning qo'yilishi; Ta'lim dasturlari, DTSning bajarilish sifati; O'quvchilar bilim, ko'nikma, malakalarining sifati; O'quvchilarning tarbiyalanganlik darajasi; O'qitishning ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi

funksiyalarining bajarilish holati; Darsdan tashqari tarbiya ishlarni tashkil etish holati va sifati; Pedagogik kadrlar bilan ishlash; Ta'lim muassasasi faoliyatining o'ziga xos samaradorligi; Qabul qilingan qarorlar va me'yoriyhuquqiy hujjatlarda ko'rsatilgan talablarning bajarilishi.

Ta'lim muassasasining ichki nazorati quyidagi turlarga ajratiladi: I. Asosiy ichki nazorat: mavzuli (aniq bir masalani o'rganishga yo'naltirilgan) ichki nazorat; frontal (oraliq) ichki nazorat. II. Qo'shimcha ichki nazorat: alohida ichki nazorat; sinf muloqotga asoslanadigan ichki nazorat; predmetli (o'quv predmetlaridan birining o'qitilishi yuzasidan tashkil etiladigan) ichki nazorat; mavzuli (aniq bir masalani o'rganishga yo'naltirilgan) ichki nazorat; majmuaviy (kompleks) ichki nazorat.

Mavzuli nazoratni tashkil etishda ta'lim muassasasi jamoasi, o'qituvchilar guruhi yoki alohida o'qituvchining pedagogik faoliyati tizimi, ta'lim muassasasidagi ta'lim darajasi, o'quvchilarning ekologik va estetik tarbiyasi tizimining mohiyatini o'rganishga e'tibor qaratiladi.

Frontal nazorat butun pedagogik jamoa, metodik kengash yoki alohida o'qituvchi faoliyatini o'rganishga yo'naltiriladi. Alohida nazorat alohida o'qituvchining faoliyati, sinf (guruh) rahbarlarining tarbiyaviy ishlarini mavzuli, frontal tekshirishga asoslanadi. Sinf-muloqot nazoratini tashkil etishda sinf jamoasining dars va darsdan tashqari jarayonda shakllanishiga ta'sir etuvchi o'ziga xos omillar e'tiborga olinadi.

Predmetli nazorat shakli bitta yoki bir necha sinf (guruh)larning ta'lim muassasasida muayyan predmet bo'yicha ta'lim olinganlik darajasini aniqlashda qo'llaniladi. Qo'shimcha ichki nazoratni tashkil etishning mavzuli turining maqsadi – turli fan o'qituvchilari va sinflarning alohida o'quv-tarbiya jarayonini boshqarishdagi ishlarini o'rganishdan iborat.

Majmuaviy (kompleks) nazorat bir necha o'quv fanlari bir yoki bir necha sinf (guruh)larda turli o'quvchilarning ishlarini o'rganishni tashkil etish maqsadida amalga oshiriladi. Ta'lim muassasasining ichki boshqaruvi quyidagi vazifalarni hal qilishga yo'naltiriladi: ta'lim-

tarbiya jarayonini pedagogik tahlil qilish; maqsad qo'yish va rejalashtirish; tashkil etish; maktab ichki boshqaruvini nazorat qilish; tartibga solish. Ta'lim muassasasini boshqarish quyidagi tamoyillarga asoslanadi: pedagogik tizimni boshqarishni demokratlashtirish va insonparvarlashtirish; boshqarishning tizimliliigi va yagonaligi; boshqarishda markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan holatlarning ratsional uyg'unligi; yakka hokimlik bilan jamoatchilik boshqaruvining birligi; ta'lim tizimini boshqarishda axborotlarning obyektivligi va to'liqligi.

Ta'lim muassasasini boshqarishni rejalashtirishning quyidagi shakllari mavjud: muddatli (perspektiv) rejalashtirish; yillik rejalashtirish; yakuniy rejalashtirish. Muddatli rejalashtirish qoidaga muvofiq so'nggi yillarda ta'lim muassasasida amalga oshirilgan ishlarni chuqur tahlil qilish asosida bir necha yilga mo'ljallab qabul qilinadi.

Muddatli rejada quyidagi masalalar aks etadi: rejalashtirilgan muddatda ta'lim muassasasi oldiga qo'yilgan vazifalar. Guruhlarning imkoniyatlaridan kelib chiqib, o'quvchilarning yillik o'zlashtirish darajasi muddatlari. Ta'lim jarayoniga pedagogik innovatsiya (yangilik)larni olib kirish muddatlari. Ta'lim muassasasini pedagogik kadrlariga qo'yilgan talablar.

Pedagog kadrlar malakasini turli shakllar (kurslar, seminarlar, treninglar) orqali oshirish. Ta'lim muassasasini tashkiliy-texnik va o'quv-metodik (qurilish ishlari, axborotlashtirish, ko'rgazmali qurollar, kutubxona fondini boyitish) ko'lamini rivojlantirish. O'qituvchi va o'quvchilarni ijtimoiy himoya qilish. Yillik rejalashtirish butun o'quv yili hamda yozgi ta'tilni qamrab oladi. Yillik rejalashtirish o'quv yili davomida ta'lim jarayonini tashkil etilishi (chorak, semestr)ga qarab bir necha bosqichlarni o'z ichiga olgan holda amalga oshiriladi. Yakuniy rejalashtirish bir yillik rejaning aniqlangan ko'rinishi bo'lib, u o'quv choraklari uchun tuziladi. Rejalashtirishning bunday aniqlangan ko'rinishi o'qituvchilar, o'quvchilar, ota-onalar qo'mitasi faoliyatini boshqarishga yordam beradi. Bunday rejalashtirish o'qituvchilar va sinf rahbarlarining ish rejalari bilan aloqadorlikda aniqlashtirilib boriladi.

Ta'lim muassasasida metodik ishlarni tashkil etish. Ta'lim sifati monitoringi.

Ta'lim muassasalarini boshqarishda ta'lim muassasasining kengashi, pedagogik Kengash, direktor boshqaradigan majlis, direktor o'rinbosarlarining majlislari, tezkor yig'ilishlar, metodik seminarlarning ishtiroki kuzatiladi.

“Pedagogik Kengash – ta'lim muassasasining boshqaruv organi sanaladi. Pedagogik kengash faoliyatining maqsadi ta'lim muassasalarida o'quv-tarbiya jarayonini rivojlantirish, takomillashtirish, muassasa faoliyati bilan bog'liq barcha tashkiliy masalalarni muvofiqlashtirish, o'qituvchi va tarbiyachilarning kasbiy mahoratlari, ijodkorlik darajalarini oshirish maqsadida pedagogik xodimlarni birlashtirishdan iborat”³⁰.

Pedagogik kengash quyidagi vazifalarni hal qiladi: ta'lim muassasasi (umumiy o'rta ta'lim maktabi, akademik litsey, kasb-hunar kolleji) faoliyatiga oid muhim hujjatlarni muhokamadan o'tkazadi, tasdiqlaydi va ularda belgilangan vazifalarning bajarilishini nazorat qiladi; ta'lim muassasasining maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda uni rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlarini belgilaydi; ta'lim muassasasida o'quv, tarbiya jarayonini tashkil etish, ta'lim samaradorligini oshirishda maqbul shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan qarorlarni qabul qiladi; ta'lim muassasasi boshqaruv tizimini takomillashtirish bo'yicha yo'l-yo'riqlarni ishlab chiqadi; pedagogik jamoaning ma'lum yo'nalishlardagi faoliyatini tahlil qiladi va yakuniy xulosa chiqaradi; ta'lim muassasasi pedagogik jamoasi uchun o'z vakolati doirasida me'yoriy talablarni ishlab chiqadi, tasdiqlaydi va ularning bajarilishini nazorat qiladi.

Pedagogik kengash quyidagi huquqlarga ega: ta'lim muassasasini rivojlantirish yo'nalishlarini istiqbol rejasini belgilash; ta'lim muassasasi jamoasi oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarining bajarilishini amalga oshirish; o'quv rejada maktab ixtiyoriga berilgan soatlarni taqsimlash, yillik va taqvimiy ish rejasi mazmuni hamda dars

³⁰Musurmonova, O. (2021). Pedagogik kengashning ta'lim jarayonidagi o'rni. Pedagogik tadqiqotlar, 2, 88-94.

jadvalini muhokama qilish; o'quv jarayonini tashkil qilishning turli shakl va metodlarini muhokama qilish, amaliyotga tatbiq etish; ta'lim muassasasi ta'lim jarayoniga oid barcha masalalarni o'z vakolati doirasida muhokama etish va tegishli qaror qabul qilish; pedagoglar malakasini oshirish tizimi, ularning ijodiy tashabbuskorliklarini rivojlantirish bo'yicha o'z takliflarini berish; o'quvchilarning bilim darajasini aniqlashda oraliq nazorat bo'yicha qaror qabul qilishda qatnashish, uni o'tkazish shakli va vaqtini belgilash; ta'lim oluvchilarni sinfdan sinfga (kursdan kursga ko'chirish), bituvchilarni yakuniy attestatsiyaga qo'yish bo'yicha qaror qabul qilish; ta'lim jarayonini tashkil qilish, ta'lim muassasasini rivojlantirishga doir masalalar bo'yicha maktab rahbariyatining hisobotlarini tinglash; ta'lim maqsadiga muvofiq holda o'quvchilarni rag'batlantirish va jazolash bo'yicha masalalarni hal etish; chorak, yarim yillik "semestr", yil yakuniga doir xulosalar chiqarish; pedagogik Kengash a'zolaridan pedagogik faoliyatni bir xil tamoyillarga asosan amalga oshirishni talab qilish; ta'lim-tarbiya jarayonida alohida xizmat ko'rsatgan ta'lim muassasasi xodimlarini rag'batlantirishga tavsiya qilish; yakuniy attestatsiyadan muvaffaqiyatli o'tgan o'quvchilarga o'rnatilgan tartibda hujjatlar berish to'g'risida qaror qabul qilish.

Pedagogik kengash faoliyati quyidagi hujjatlarda yoritiladi: Ish rejasi. Kengash bayonnomasi yoziladigan muhrlangan daftar. Kengash materiallari. Hisobot.

Pedagogik kengash faoliyatiga ta'lim muassasasining direktori (oliy o'quv yurtlarida rektor) rahbarlik qiladi. Metodik kengash ta'lim muassasasida ta'lim jarayonining sifatini ta'minlash, o'qituvchilarning g'oyaviy-nazariy jihatdan tayyorgarligi, pedagogik va metodik mahoratlarini takomillashtirilib borilishiga nazariy-metodik jihatdan rahbarlik qiluvchi organ sanaladi. Metodik kengash quyidagi vazifalarni hal qiladi: ta'lim jarayonining metodik ta'minot holatini o'rganadi, ta'lim muassasasi metodik ishlarini tashkil etadi va muvofiqlashtirib boradi; ta'lim muassasasida olib borilayotgan metodik ishlarning istiqbolini aniqlaydi; yo'nalish va fanlar bo'yicha metodika birlashmalariga umumiy rahbarlik qiladi, ularning faoliyatlarini

muvofiqlashtiradi; ta'limga oid me'yoriy va metodik hujjatlarni o'rganadi, ularni o'quv jarayoniga tatbiq etish usullari yuzasidan tavsiyalar beradi; ta'lim muassasasi o'quv-metodik ishlariga ekspert sifatida baho berishni amalga oshiradi; o'qituvchilarning g'oyaviy-nazariy bilim darajasini oshiradi, ularni fan yutuqlari, pedagogik innovatsiyalar, ilmiyo mmabop adabiyotlar bilan muntazam tanishtirib boradi; o'qituvchilarga ish rejalarining tuzilishi va bo'limlari mazmuni bo'yicha tavsiyalar beradi; ta'lim jarayonida qo'llash uchun ilg'or pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqib, ularning amaliyotga joriy etilishini nazorat qilib boradi; o'qituvchilarning pedagogik va metodik mahoratini oshirishga doir ishlarni amalga oshiradi; davlat ta'lim standartlari talablari, o'quv rejasi va dasturlarining bajarilish holatini tahlil qiladi, tegishli tadbirlarni belgilaydi; tashqi va ichki nazorat natijalariga davlat ta'lim standarti talablarining bajarilishida aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish chora-tadbirlarini belgilaydi va ularning bajarilishini nazorat qiladi; o'quv jarayoniga o'qitish metodikasining zamonaviy va samarali usullarini olib kirish, pedagogik kadrlarni metodik jihatdan bilimlarini oshirish maqsadida o'quv seminarlarini tashkil qilish; ta'lim jarayonida milliy mafkura va yoshlarda siyosiy ongni shakllantirishga doir ko'rsatmalar berib borish; o'quvchilar bilimini nazorat qilish va ularning mustaqil ishlarini tashkil qilishga doir ko'rsatmalar berish; yo'nalish va fanlar bo'yicha metodika birlashmalari hisobotini eshitish, muhokama qilish, ularning faoliyatini takomillashtirish yuzasidan tavsiyalar berish; o'qituvchilarning samarali mehnatlarini inobatga olgan holda ma'naviy va moddiy rag'batlantirishga tavsiya qilish; pedagogik xodimlarning attestatsiyadan o'tkazish bo'yicha materiallarni tayyorlash; ta'lim muassasasi miqyosida fan oyliklari (haftaliklari), fanlar bo'yicha darsdan tashqari (fakultativ, to'garak) ishlari, fan olimpiadalarining 1-bosqichlari, ko'rik-tanlovlarning o'tkazilishi va ularning samarasini nazorat qilib borish.

Metodik kengash faoliyati quyidagi hujjatlarda yoritiladi: Ish rejasi. Kengash yig'ilishi bayonnomasi. Kengash tomonidan tahlil qilingan materiallar. Ekspert qilingan materiallar va ishlab chiqilgan

metodik ishlar. Metodik kengash faoliyatiga pedagogik kengash qaroriga asosan ijodkor, tajribali o'qituvchilardan ta'lim muassasasi direktorining buyrug'i bilan tayinlangan boshliq rahbarlik qiladi.

Metodika birlashmalari – o'qituvchilarga ta'lim jarayonini tashkil etishni yaxshilashda yordam ko'rsatish, pedagogik tajribalar to'plash va ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish, o'qituvchilarning pedagogik malakasi va nazariy tayyorgarlik darajasini oshirish maqsadida ta'lim muassasalarida fanlar yoki bir-biriga yaqin bo'lgan fanlar turkumlari bo'yicha tashkil etilgan uyushmalar sanaladi. Metodika birlashmalari o'zida metodik kengashning vazifalarini aks ettiradi. Shu bilan birga metodika birlashmalari quyidagi vazifalarni ham bajaradi: fanlar bo'yicha taqvimiy mavzuiy rejalarni tasdiqlashga tavsiya etish; oraliq va yakuniy nazoratlar uchun o'qituvchilar tomonidan tayyorlangan sinov materiallarini tasdiqlash; ilg'or o'qituvchilarning ish tajribalarini o'rganishni tashkil qilish va ommalashtirish; tegishli yo'nalish yoki fan bo'yicha ta'lim muassasasida metodik ta'minotga bo'lgan ehtiyojni aniqlash; darslarni o'zaro kuzatishlarni tashkil qilish, natijalarni tahlil etish va mutaxassislariga amaliy yordam berish; ta'lim metodlarini o'rganish maqsadida ochiq darslarni tashkil etish, ilg'or pedagogik tajribalarga doir takliflarni o'rganish, umumlashtirish va ommalashtirish; yosh mutaxassislariga metodik yordam berish; ko'rgazma va ko'rsatmali vositalardan foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalarni berish; fan xonalarining me'yoriy hujjatlar talablari asosida jihozlanishini tashkil etish. Metodika birlashmalarining faoliyati quyidagi hujjatlarda yoritiladi:

Ish rejasi. Birlashma a'zolari haqidagi ma'lumotlar. Birlashma faoliyatiga aloqador bo'lgan o'quv-metodik hujjatlar nusxasi. Birlashma yig'ilishi bayonnomalari.

Hisobotlar. Metodik birlashmalar faoliyatiga pedagogik kengash qaroriga asosan ijodkor, tajribali o'qituvchilardan ta'lim muassasasi direktorining buyrug'i bilan tayinlangan boshliq rahbarlik qiladi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Ta'lim menejment mazmunini gapirib bering.

2. Ta'lim muassasasining faoliyatini boshqarish deganda nimani tushunasiz?
3. Ta'lim tizimini boshqarish mazmuniga ta'rif bering.
4. Ta'lim tashkilotini boshqarish haqida fikr bildiring.
5. Nodavlat ta'lim tashkilotlari mazmunini tushuntirib bering.
6. Ta'lim tashkilotining ustavi izohlang.
7. Pedagogik Kengash qanday hujjatlar orqali yoritiladi?

Topshiriqlar:

Topshiriq: Keltirilgan ta'riflarga atamalarning mosini toping.

Zaxira: ta'lim tizimini jamoatchilik asosida boshqarish, ta'lim menejment, ta'lim tizimini boshqarish – mavjud minimal imkoniyatlardan maksimal natijalarga erishish maqsadida muayyan xodim yoki guruhga ta'sir etish, ular bilan hamkorlik qilish jarayoni degan ma'noni anglatadi; – ta'lim sohasidagi davlat siyosatining amalga oshirish, ta'lim muassasalarining faoliyati ustidan rahbarlik qilishdir; – o'qituvchilar, o'quvchilar, ota-onalar va jamoatchilik vakillaridan iborat pedagogik Kengashning umumiy o'rta ta'lim muassasasi faoliyatini samarali tashkil etishga yo'naltirilgan faoliyati tushuniladi.

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Ta'lim muassasasi menejmenti - Ta'lim muassasasini boshqarish jarayonini rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish va nazorat qilish faoliyati. Bu jarayonda maqsad ta'lim sifatini oshirish, resurslardan samarali foydalanish va ta'lim muassasasining umumiy rivojlanishiga hissa qo'shishdir.

Ta'lim muassasasini boshqarish - Ta'lim muassasasi faoliyatini tashkil etish va maqsadlarini amalga oshirish uchun boshqaruvni ta'minlash. Bu jarayon rahbariyat, o'qituvchilar va yordamchi xodimlarning vazifalari va maqsadlarini birlashtirish orqali muassasaning samarali ishlashini ta'minlaydi.

Ta'lim muassasasi ustavi - Ta'lim muassasasi faoliyatini tartibga soluvchi asosiy hujjat. U muassasaning maqsadlari, vazifalari, boshqaruv tizimi va uning tuzilmasi haqida ma'lumot beradi. Ustav

ta'lim muassasasining ichki va tashqi faoliyatini huquqiy asosda boshqarishni ta'minlaydi.

Rahbarlik va boshqaruv tizimi - Ta'lim muassasasining asosiy rahbariyati va boshqaruv organlari faoliyatini tartibga soluvchi tizim. Bu tizimda rahbarlar o'quv-tarbiyaviy jarayonni boshqarish, xodimlar faoliyatini nazorat qilish va moliyaviy resurslarni boshqarish bilan shug'ullanadi.

Ta'lim muassasasining ichki boshqaruvi - Muassasa ichidagi barcha faoliyatni boshqarish, bu o'qituvchilar va xodimlarning faoliyatini tashkil qilish, o'quv jarayonlarini rejalashtirish va muvofiqlashtirish, resurslarni boshqarish va muassasaning ichki nizo va muammolarini hal qilish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Metodik ishlarni tashkil etish - O'qituvchilar faoliyatini ilmiy-metodik asosda takomillashtirish. Bu jarayon o'qituvchilarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan, yangi pedagogik texnologiyalar va usullarni joriy qilish, dars rejalari va materiallarini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

Ta'lim sifati monitoring - Ta'lim jarayonining sifatini o'lchash va nazorat qilish tizimi. Bu jarayon ta'lim natijalarini baholash, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini tahlil qilish, o'qitishning samaradorligini aniqlash va ta'lim jarayonini takomillashtirish maqsadida amalga oshiriladi. Monitoring natijalari ta'lim muassasasi faoliyatini yaxshilash uchun qabul qilinadigan qarorlarga asos bo'lib xizmat qiladi.

IV-MODUL. BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI TARIXI FAN SIFATIDA.

13-MAVZU: BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI ENG QADIMGI DAVRLARDAN VII ASRGACHA TA'LIM- TARBIYA VA PEDAGOGIK FIKRLARNING RIVOJLANISHI.

Reja:

1. “Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi tarixi” faning maqsad va vazifalari.
2. Eng qadimgi yozma yodgorliklarda ta'lim-tarbiya masalalari.
3. Ta'lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari.

 Mavzuning maqsadi: Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlarning rivojlanishini o'rganishdan iborat.

 Tayanch iboralar: tarbiya, tarbiya jarayoni, tarbiyaning maqsadi, tarbiya mazmuni, tarbiyaning umumiy vazifalari, tarbiya turlari, tarbiya qonuniyatlari, tarbiya tamoyillari.

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Talabalarga qo'yiladigan talablar ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

“Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi tarixi” fanining maqsad va vazifalari

“Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi” fanining maqsadi – eng qadimgi zamonlardan to hozirgi kungacha turli tarixiy davrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar taraqqiyotini tizimli yondashuv asosida o‘rganishdan iborat.

Maktab va pedagogika ko‘p asrlik tarixiy yo‘lni bosib o‘tgan. Mazkur davrda pedagogika fani ko‘plab g‘oyalar va kontseptsiyalar bilan boyib bordi. “Pedagogika tarixi” faning predmeti - eng qadimgi zamonlardan to hozirgi kungacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlarning rivojlanish jarayoni.

“Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi” fanining vazifalari:

- 1) milliy o‘z-o‘zini anglash, kasbiy rivojlanish bilan bog‘liqlikda umumiy va pedagogik madaniyatni shakllantirish;
- 2) pedagogik fikrlar rivojini tahlil etish va tizimlashtirish;
- 3) pedagogik g‘oyalarni tahlil etish asosida ularni o‘quv-tarbiya jarayoniga tatbiq etish.

Savol: “Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi” fani qanday manbalarga asoslanib o‘rganiladi?

“Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi” tarixini o‘rganish manbalari:

- 1) arxeologik yodgorliklar;
- 2) qo‘lyozmalar;
- 3) xalq og‘zaki ijodi;
- 4) adabiy yodgorliklar;
- 5) hujjatlar;
- 6) badiiy adabiyot;
- 7) memuarlar;
- 8) Sharq va G‘arb mutafakkirlarining asarlari.

Tarbiya insonning aqliy va axloqiy jihatdan tarkib topa borishiga ta’sir etgan bo‘lsa, insonning shakllana borishi ham o‘z navbatida kishilik jamiyatining qaror topa borishiga yordam bergan. Xullas, tafakkur yurita olish qobiliyatiga ega bo‘lgan inson kamolotining

ta'minlanish jarayoni hamda jamiyatning ijtimoiy taraqqiyoti o'zaro uzviy aloqada shakllangan. Mazkur tarixiy jarayon mohiyatini bilish bizga inson tafakkurining juda uzoq davr va murakkab sharoitlarda shakllana borganligidan dalolat beradi.

Ma'lumki, kishilik jamiyatining vujudga kelishi jarayonida inson ham biologik jihatdan, ham ijtimoiy jihatdan takomillashib borgan. Dastlabki diniy e'tiqodlar, eng oddiy ixtirolarning takomillashib borishi kabi holatlar inson ongining ham shakllanib borishiga turtki bo'ldi. Bu jarayon minglab yillarni o'z ichiga olgan bo'lib, ana shu davrda inson ongi shakllanishining asosi sifatida qabul qilingan xulq-odob qoidalari, ijtimoiy talablar yuzaga kelgan. Ushbu talablar muayyan davrda yaratilgan yodgorliklarining asosiy mazmuni va mohiyatini tashkil etadi.

Eng qadimgi kishilarga xos bo'lgan xislatlar, ularning dastlabki, oddiy istaklari, orzu-umidlari qadimgi eposlarda aks etgan afsonaviy obrazlar hamda qahramonlar qiyofasida o'z ifodasini topgan. Ruhga sig'inish (onimizm), ajdodlar ruhiga sig'inish (totemizm), sehrgarlik kabi diniy e'tiqodlar va marosimlar yoritilgan afsona va rivoyatlarda eng qadimiy ajdodlarimizning tafakkur dunyosi aks etgan. Ammo bu rivoyat va afsonalar ham massaget, sak, xorazmiy, so'g'd hamda parfiyanlar yashagan davrlar ruhini ifoda etadi, xolos.

Eng qadimgi madaniy boyliklarimizni o'rganishda quyidagi uch guruhga ajratilgan manbalarga tayanamiz:

Arxeologik qazilmalar natijasida topilgan ko'rgazmali ashyolar.

Xalq og'zaki ijodi materiallari hamda yozma manbalar.

Buyuk adiblar, allomalarning ijodiy merosi.

Ma'lumki, ibtidoiy kishilar mehnat faoliyati jarayonida o'z ehtiyojlarini qondirgan va bu jarayon yosh avlodda ham mehnat qilish, amaliy faoliyatni yo'lga qo'ya olish borasidagi nazariy bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilishga zamin hozirlagan. Mehnat faoliyatini tashkil etish jarayoni dastlabki paytlarda butun ijtimoiy hayotni yo'lga qo'yish negizida amalga oshirilgan bo'lsa, keyinchalik tarbiya inson faoliyati asosiy jihati, ijtimoiy ongni shakllantirishning muhim omiliga aylandi. Dastlabki urug'chilik jamiyatidan oldin ham inson yashash

uchun kurashgan, mazkur davrda urug'ning barcha a'zolari jamoa bo'lib harakat qilganlar. Keyinroq kishilar mehnat faoliyatini jamoa a'zolarining yosh jihatlariga ko'ra quyidagi uch guruh asosida tashkil etganlar.

- bolalar va o'smirlar;
- ijtimoiy hayot va mehnatda to'la ishtirok etuvchilar;
- keksalar.

Ibtidoiy jamiyatda bola o'zi uddalay oladigan faoliyatning tashkil etilishida bevosita ishtirok etib, hayot kechirish va mehnat qilish ko'nikmalarini o'zlashtirgan. Bu holat og'ir sharoitda kechgan. O'g'il bolalar erkaklar bilan ov qilish, qurol yasash kabi yumushlarni bajarsalar, qizlar ayollar tomonidan bajariladigan mehnat sirlarini o'zlashtirar edilar. Hech qayerda yozilmagan odat va an'analarga ko'ra, yosh bolalar keksalar nazorati ostida ma'lum tajribalarga ega bo'lardilar. Bola ma'lum tayyorgarliklardan so'ng maxsus sinovlardan o'tib, amaliy faoliyatda faol ishtirok eta olish huquqini qo'lga kiritar edi. Ushbu an'ana, ya'ni, bolalarni ma'lum yoshgacha enaga yoki murabbiyga topshirish yaqin davrlargacha saqlanib qolgan, hatto hozirgi kunda ham ko'zga tashlanadi.

Urug'chilik jamoasi bosqichida esa bolalar mehnatining ko'lamini kengaytib, kasb-hunar faoliyatining turlari ko'payib boradi. Tajribali kishilar bolalarni tarbiyalash bilan birga ularni yozishga ham o'rgata boshlaydilar. Asta-sekin harbiy tarbiyaning boshlang'ich ko'rinishlari yuzaga kela boshlaydi. Bolalarga harbiy san'at sirlarini o'rgatish ancha murakkab ish bo'lib, ushbu tarbiyani tashkil etish maxsus bilim hamda tayyorgarlikka ega bo'lishni taqozo etar edi. Shu bois maxsus harbiy bilim va tayyorgarlikka ega bo'lgan kishilar bolalarga bu boradagi bilimlarni berish jarayoniga jalb etila boshladilar.

Jamiyatning ijtimoiy jihatdan taraqqiy eta borishi bolalarga dalalarni o'lchash, suv toshqinlarining oldini olish, kishilarni turli kasalliklardan davolash usullariga oid bilimlarni berishga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirdi. Mazkur ehtiyojni qondirish yo'lidagi harakatning tashkil etilishi natijasida turli maktablar faoliyat yurita boshladi. Maktablarda asosiy e'tibor bolalarga og'zaki bilimlar berish

bilan birga ularda yozuv ko'nikmalarining shakllantirilishiga qaratildi. Dastlab suratkashlik rivojlanib, piktografik xat paydo bo'lgan bo'lsa, keyinchalik qo'shni mamlakatlardan kirib kelgan harflar yordamida yozish usuli paydo bo'ladi va bu usul tez tarqala boshlaydi.

Eng qadimgi yozma yodgorliklarda ta'lim-tarbiya masalalari.

Kishilik jamiyati paydo bo'lishi bilan odamlarda mehnat faoliyati jarayonida ishlab chiqarish tajribalari, mehnat qilish malakalari va mehnat qurollarini ishlatish ko'nikmalari hosil bo'ldi. Bu qurollarni takomillashtirish natijasida nutq va tafakkur o'sib, kamol topa bordi. Keksa avlod mehnat qilish jarayonida orttirgan tajribasi asosida yosh avlodni ham mehnat qilishga o'rgatdi, uni mehnat jarayonida tarbiyaladi.

Shunday qilib, kishilik jamiyatining paydo bo'lishi bilan tarbiya ham vujudga keldi, u bilan birga taraqqiy etdi, jamiyatning o'zgarishi bilan u ham o'zgarib bordi.

Tarbiyaning ijtimoiy vazifasi kishilarni bilim, malaka, ko'nikmalarda aks etgan mehnat, bilim tajribalarini avloddan - avlodga yetkazishdir. Tarbiyani amalga oshirish jarayonini anglash va bu sohadagi tajribalarni o'rganishga bulgan ehtiyojning tug'ilishi pedagogika fanini yuzaga keltirdi.

Shaxs jamiyatdan tashqarida kamol topa olmaydi, jamiyatdan tashqari tarbiya ham bo'lishi mumkin emas. Tarbiya ijtimoiy hodisa bo'lib, jamiyat hayoti, uning to'xtovsiz taraqqiy etib borishi tarbiyasiz bo'lmaydi. Tarbiya bo'lmasa, jamiyat ham bo'lmaydi, jamiyat usiz yashay va taraqqiy eta olmaydi.

Ibtidoiy jamiyatda kishilar o'rtasida tengsizlik, xususiy mulk bo'lmagan. Mehnat va ijtimoiy funksiyalarning taqsimlanishi tabiiy - biologik negizga asoslangan, buning natijasida erkaklar va ayollar o'rtasida mehnat taqsimoti mavjud edi, kishilar yosh jihatidan jamolarga bo'linganlar. Urug'chilik jamiyatidan oldingi jamiyat yosh jihatdan 3 guruhga bo'lingan edi:

Bolalar va o'smirlar.

Hayot va mehnatning to'la huquqli va to'la qimmatli ishtirokchilari.

Umumiy hayotda to'la suratda ishtirok etish uchun jismoniy kuchi bo'lmagan keksalar.

Ibtidoiy jamiyatda bola o'zining hayot faoliyati jarayonida kattalarning ishlarida qatnashib, ular bilan kundalik muomalada bo'lib, tarbiyalanar va ta'lim olar edi. O'g'il bolalar katta yoshdagi erkaklar bilan ov qilish, baliq tutish, qurol yasashda qatnashar, qizlar esa ayollar rahbarligida ekin ekib, hosil yig'ish, ovqat pishirish, idish yasash, kiyim tayyorlash ishlarida qatnashganlar. Patriarxat taraqqiyotining oxirgi bosqichlarida yosh alodning yashashi va tarbiyalanishi uchun ug'il bolalarga alohida va qizlarga alohida - birinchi tarbiya muassasalari - Yoshlar uylari paydo bo'ladi. Yoshlar uylarida bolalar urug' oqsoqollari rahbarligida tarbiyalangan, mehnatga o'tkaziladigan "sinovlar"ga tayyorlanar edilar.

Patriarxat urug'chilik jamoasi bosqichida chorvachilik, dehqonchilik va boshqa kasb - hunar paydo bo'lib, rivojlanib bordi. Bir muncha tashkiliy ravishda tarbiya qilish zarurati tug'ilishi bilan yoshlarni tarbiyalash tajribali kishilarga topshiriladigan bo'ldi.

Jamiyat taraqqiyoti bilan birga bolalarga dalalarni o'lchash, suv toshqinlarini oldini olish, odamlarni davolashga oid bilimlar avj oldi. Natijada maktablarga va yozuvga ehtiyoj sezila boshladi. Dastlab suratli piktografik xat paydo bo'lgan bo'lsa, keyinchalik qo'shni mamalakatlardan kirib kelgan harf bilan yozish usuli paydo bo'ladi va tez tarqala boshlaydi.

Er.av. birinchi ming yillik o'rtalarida oromiy yozuvi, Aleksandr Makedonskiy istilosidan keyin esa yunon yozuvi shu bilan birga forsiy mixxat ham ma'lum vaqtlargacha qo'llanib kelingan.

O'sha davrda Xorazm, Sug'd, Kushan, Run, Uyg'ur va boshqa yozuvlar paydo bo'lgan va bu yuksalish ta'lim - tarbiyaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan.

Inson ibtidoiy jamoa bulib yashash tarzini asta - sekin rivojlantirib borib, jahon madaniyatida katta kashfiyotlar yaratdi. Xitoyda qog'ozning ixtiro etilishi, Hindistonda hisoblash o'nlik tizimining paydo bo'lishi, Mesopotamiyada er kurrasini graduslarga, sutkani soat, daqiqa

va soniyalarga bo'lishning joriy etilishi, Markaziy Osiyoda O'rta dengiz bilan Hindistonni bog'lovich karvon yo'lining vujudga kelishi, keyin Markaziy Osiy orqali Xitoydan O'rta dengizga "Buyuk ipak yo'li"ning ochilishi kabi muhim voqealar madaniyatning taraqqiy etishi va yozuvning tarqalishiga sabab bo'ldi.

Demak, eramizning boshlarida hozirgi Markaziy Osiyo hududida yunon va oromiy alifbosi asosida Xorazm, Sug'd, Baqtriya yozuvlari shakllangan.

Eramizdan avvalgi taxminan 484-431-yillarda yashagan yunon tarixchisi Gerodotning "Tarix" kitobida qadimgi forslar, saklar va massagetlarning ta'lim - tarbiyaviy qarashlariga oid muhim ma'lumotlar berilgan.

Forslarning eng sharaflaydigan narsasi jasurlikdir, - deb yozadi olim, - shunga ko'ra ular ko'proq o'g'illarga ega bo'lishdan faxrlanishgan. Podshoh ham kimning o'g'li ko'p bo'lsa, unga sovg'alar yuborib turgan. O'g'il bolalarni 5 yoshdan 20 yoshgacha faqat uch narsaga: otida yurish, kamondan otish, to'g'rilikka o'rgatishgan. O'g'il hech qachon ota - onasini behurmat qilmagan.

Gerodotning yozishicha forslar uchun yolg'onchilik va qarzdor bo'lish sharmandalik hisoblangan, ular daryo suviga tupurmaganlar, hatto unda qo'l yuvmaganlar, daryolarni muqaddas sanaganlar.

Yana bir tarixchi Plutarx fors ayollarning qahramonona jasratlari haqida yozadi. Yana uning yozishicha Aleksandr Makedonskiy erli xalqlarga yaqinlashish maqsadida 30 ming bolani ajratib olib, ularga yunon tili va harbiy san'atini o'rgattiradi. Keyinchalik yunon alifbosi qabul qilinib, maktablarda shu asosida o'qitiladi.

Xitoy tarixchilari, ulardan Syuan Szin Samarqand aholisi axloqi va xulq - odobi bilan boshqalarga o'rnak bo'lganligi haqida yozadilar. Bulardan qadimda bolalar o'qitiladigan savod maktablari bo'lganligi, bundan tashqari harbiy mashqlarga o'rgatilganligi ham ma'lum bo'ladi.

Eng qadimgi davrlardagi ta'lim - tarbiyaga oid qimmatli ma'lumotlarni biz xalq og'zaki ijodi namunolari - afsonalar, qahramonlik eposlari, qo'shiqlar, maqol va iboralarda ham ko'ramiz.

Ayniqsa, ibtidoiy kishilarning tabiat va jamiyat haqidagi tasavvurlari, odatlari, munosabatlari xalq og‘zaki ijodining eng qadimgi janrlaridan hisoblangan afsonalarda ifodalangan.

Eposlarda xotin - qizlarning fidoyiligi, jasorati, aql - idroki, erkaklar bilan teng sharoitda faoliyat ko‘rsatganliklari ifodalanadi. Sak va massaget qabilalari eposlari ayniqsa mashhurdir. Poliennning “Harbiy xiylalar” asarida Shiroq afsonasi keltiriladi.

Gerodotning “Tarix” kitobida keltirilgan massagetlar hukmdori Tumaris va Eron shohi Kir haqidagi rivoyatlar ham o‘ziga xosdir.

Bulardan tashqari feodal jamiyati boshlarida yaratilgan "Er xubbi", “Chistoniyalik bek”, “Siyovush”, “Rustam” singari afsona va qahramonlik dostonlari ham katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Umuman xalq og‘zaki ijodining barcha janrlarida ham ta’lim - tarbiya, yoshlarning axloqiy barkamolligi masalalariga juda katta e’tibor qaratilganki, biz bulardan o‘tmish ajdodlarimizda tarbiya ishlari qanday bo‘lganligini, qaysi axloqiy xislatlar ulug‘langanligi - yu, qaysi sifatlar qoralanganligini ham bilib olishimiz mumkin.

Turkiy xalqlarning “Urxun - Enasoy yodgorliklari”, “Irq bitiklari” kabi yozma ma’rifiy yodgorliklar ham borki, ularda tarbiyaviy harakterdagi qarashlarni ko‘rishimiz mumkin.

Eng qadimgi turkiy tilda yaratilgan turk - runiy yozuvida bitilgan Urxun - Enasoy bitiklari VI - VIII asrlarda yozib qoldirilgan bo‘lib, ular ta’lim - tarbiyaga oid qimmatli ma’lumotlar beradi. Toshga o‘yib yozilgan Urxun - Enasoy yodgorliklari dastlab Enisey (Enasoy) havzalarida, keyin Mo‘g‘ulistonning Urxun daryosi bo‘yida topilib, daniyalik olim Vilgelm Tomson 1893-yilda uni birinchi bo‘lib o‘qigan. Ko‘plab olimlar bu yozuvlar ustida tadqiqotlar olib borganlar.

VI asrlar o‘rtalarida Oltoy, Yettisuv, Markaziy Osiyo hududlarida turk hoqonligi tashkil topgan edi. 604-yili hoqonlik bo‘linib ketgan va VIII asr o‘rtalarida tugatilgan.

Turk hoqonligi asosan 3 kishi: Bilga hoqon (Mo‘g‘ulon), sarkarda Qul tegin, vazir Tunyuquqlar qo‘lida markazlashgan edi.

Bitigtoshlarda turk hoqonlarining yurishlari, jasoratlari, ularning bilimli, mard, xalqparvar alp yigitlar ekanligi bayon etiladi. Masalan,

Kul Tegin bitigida u xalqparvar, tadbirkor, o'z manfaatidan Vatan manaatini yuqori qo'yadigan shaxs sifatida ta'riflanadi. Qo'l tegin Eltarish hoqonning kichik o'g'li, u 731-yil 29-fevralda 47 yoshida vafot etadi. Bitig tosh 732-yili o'rnatilgan. Bitigdagi voqealar Qo'l teginning akasi Bilga hoqon tilidan hikoya qilinadi. Bitig muallifi Qul teginning jiyani Yo'llug' tegindir.

Bitigda yana Bilga eng muhim insoniy xislatlar, hayotiy zaruriyatlar haqida pand - nasihat beradi. Xalqni birlashishga chaqiradi, o'zaro do'stlik, ittifoqlik, vatan manfaati uchun kurashga chorlaydi.

Ikkinchi bitig Bilga hoqon haqida. Bu 735-yili o'rnatilgan. Bilga 734-yili o'ldirilgan. Bitig Yo'llig' tegin tomonidan zilgan. Bu bitigad Bilga hoqonning yurishlari ko'rsatiladi. Bilga elparvar hoqon deb taniladi. U turk xalqining vatani abadiy bo'lishi uchun kurashadi. Hoqonga xos bo'lgan hislat va fazilatlar haqida gapiriladi.

Uchinchi - Tunyukuk bitigi 717 – 718-yillarda, Tunyukuk hayotligida yozilgan. Tunyukuk vatanparvar, insonparvar shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Bu bitiglar asosida turklarning turmush tarzi, jamiyat a'zosining axloqiy qiyofasini belgilovchi muhim sifatlar haqida ma'lumotlar olish mumkin.

Qadimiy yozma yodgorliklardan "Irq bitigi" XIX asr oxirida Sharqiy Turkistonning Dunxuan degan joyidan topilgan. U haqda ma'lumot kam. Asar yuz betdan iborat bo'lib, moniy jamoasidagi Isig Sangun va Ite chuk ismli ikki bola uchun bitilgan. Asar mazmunini nima yaxshi-yu, nima yomonligini tushunish, anglab etish tashkil etadi. Ana shu yaxshi va yomonning ta'rifi zaminida axloqiy talablar talqin etiladi. Asarda turkiy xalqlarning turmushi, axloqiy munosabatlari asosan qushlar va hayvonlar obrazi orqali aks ettiriladi.

"Irq bitigi"da eng qadimgi ajdodlarimizning xalq og'zaki ijodiga xos, mifologik hamda totemistik ifodalar o'z aksini topgan. Voqealar tush va uning ta'birlari tarzida bayon etiladi.

Umuman bu yodgorliklarda inson kamolotini kuylashga e'tibor qaratilgan. Ularda ajdodlarimizning xulq - odobiga oid dastlabki tasavvurlari, ezgulikka bo'lgan intilishlari ifodalangan.

“Avseto”da O’rta Osiyo, Ozarbayjon, Eron hamda Yaqin va O’rta Sharq xalqlarining eng qadimgi (er.av. 2-ming yillikning oxirlaridan 1-ming yillikning keyingi asrlarigacha bo’lgan) davrdagi tarixi, ijtimoiy - iqtisodiy hayoti, maishiy turmushi, axloqi, urf - odat, diniy qo’shiqlari, chorvachilik - dehqonchiligi, savdo - sotig’i, qo’shni xalqlar bilan iqtisodiy - madaniy munosabatlari yoritilgan. Bir qarashda “Avesto” sof diniy mazmundagi kitobdek tuyuladi, biroq u falsafa, tarix, axloq, xalq og’zaki ijodiyoti, geografiya, biologiya, ruhshunoslik, tarbiyashunoslik, falakkiyot, tabobat va boshqa masalalarga doir qimmatli ma’lumotlarni o’z ichiga olgan.

Bu kitobning tarixiy manba sifatidagi rolga katta baho bergan Birinch Prezidentimiz I.A.Karimov shunday deydi: “Avesto” ayni zamonda bu qadim o’lkada buyuk davlat, buyuk ma’naviyat, buyuk madaniyat bo’lganidan guvohlik beruvchi tarixiy hujjatdirki, uni hech kim inkor etolmaydi”.

Olimlarning mulohazalariga ko’ra “Avesto”ning asoschisi Zardo’sht bo’lib, eramizdan oldingi VI asrda Xorazmda yashagan. U chorvachilik bilan shug’ullangan Spitama urug’idan bo’lib, onasi Dugdava, otasi esa Paurushaspadir.

Zardusht ko’pxudolikka qarshi chiqib, 20 yoshida nor tuyasiga minib (Zardusht - sariq tun egasi demakdir), qishloq va shaharlarda yakkaxudolik g’oyasini olg’a surdi. Xorazm hukmdorlari ta’qiblari natijasida Zardusht bir guruh tarafdorlari bilan Eronga qochib o’tadi va o’z ta’limotini uzil - kesil shakllantiradi. Eron shohi Vishtaspga o’z diniy ta’limotini asoslab beradi va uning e’tiborini qozonadi. Eronu Turonda otashparastlik dini to’la joriy etiladi. Zardusht 77 yoshida Balx shahrida ko’pxudolik tarafdorlari tomonida o’ldiriladi.

“Avesto” er.avv. VI asrda yaratilgan bo’lib, to’liq kitob holida er.avv. I asrda shakllangan. U 12 ming mol terisiga oltin harflar bilan yozilgan degan ma’lumotlar bor. “Avesto”ning to’rta: Yasna, Yashta, Vispered, Vendidat qismlari bizgacha etib kelgan. “Avesto” uzoq asrlar maboynida bolalarga ilm - ma’rifat o’rgatishda va axloq odob fazilatlarini shakllantirishda dasturul amal bulib kelgan. Zardusht ta’lim - tarbiya masalalariga alohida ahamiyat berib deydi: “tarbiya hayotning

eng muhim tayanchi bo‘lib hisoblanishi lozim. Har bir yoshni shunday tarbiyalash zarurki, u avvalo yaxshi o‘qishni va so‘ngra esa yozishni o‘rganishi bilan eng yuksak pog‘onaga ko‘tarilsin”.

Kitobda bolalarni o‘qitish va tarbiyalash qoidalari quyidagicha tavsiya etiladi: a) diniy va axloqiy tarbiya, b) jismoniy tarbiya,

v) o‘qish va yozishga o‘rgatish.

Zardushtiylar bolalar ta’lim - tarbiyasiga katta e’tibor berganlar.

Ta’lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari.

Pedagogika tarixini davrlashtirishga doir xilma-xil yondashuvlar mavjud. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda pedagogika tarixini o‘rganishga doir eng keng tarqalgan davrlashtirish o‘zida quyidagi bosqichlarni aks ettiradi:

1) eng qadimgi davrlardan O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgunga qadar;

2) mustaqillikka erishilgandan to hozirgi kungacha O‘zbekistonda pedagogik fikrlar rivoji;

3) jahon pedagogik fikrlari rivoji (eng qadimgi davrlardan hozirgi kungacha).

Savol: tarix fanini qanday davrlarga bo‘lib o‘rgangansiz?

Biroq pedagogika tarixini insoniyat tarixi bilan bog‘liqlikda o‘rganish maqsadida quyidagi tarzda davrlashtirish maqsadga muvofiq:

1) eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta’lim-tarbiya va pedagogik fikrlar;

2) VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha O‘rta Osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar;

3) Sharq Uyg‘onish davrida pedagogik fikrlarning rivojlanishi;

4) XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movaraunnahrda tarbiya va maktab;

5) XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movaraunnahrda pedagogik fikrlar rivoji;

6) XVII asrdan XIX asrning yarmigacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivoji;

7) XIX asrning 2-yarmi – XX asr boshida Turkiston o‘lkasida tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar;

8) 1917-1991-yillarda O‘zbekistonda ta’lim tizimi va pedagogik fikrlar rivoji;

9) Mustaqil O‘zbekiston ta’lim tizimi. Mustaqillik yillarida pedagogik fikrlar rivoji;

10) eng qadimgi davrlardan XIX asrning birinchi yarmida jahon pedagogika fanining rivojlanish tarixi;

11) XIX asrning 2-yarmi – XX asrda jahon pedagogika faning rivoji;

12) hozirgi davrda jahon mamlakatlari ta’lim tizimi va pedagogika fani rivoji.

Eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta’lim-tarbiya va pedagogik fikrlar taraqqiyoti

Hozirgi o‘zbek xalqining ajdodlari bundan bir necha ming yillar oldin yashagan bo‘lib, ular yuksak va o‘ziga xos madaniyatni vujudga keltirishda juda katta va mashaqqatli yo‘lni bosib o‘tgan. Dastlabki tosh qurollaridan tirikchilik uchun foydalanish, ancha takomillashgan mehnat qurollarini yasash, urug‘chilik davriga kelib, xo‘jalik hayoti va madaniy taraqqiyotda erishilgan yutuqlarni o‘z ichiga olgan davrgacha bo‘lgan tariximiz ota-bobolarimizning boy qadimiy madaniyatga ega bo‘lganligidan dalolat beradi. Eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda Baqtriya, Xorazm, So‘g‘diyona, Marg‘iyona, Parfiya hamda Parkana kabi davlatlarida turli qabila va elatlar yashagan. Ular saklar, massagetlar, so‘g‘dionalar, xorazmiylar, boxtarlar, chochliklar, parkanaliklar kabi qabila va urug‘lardan iborat bo‘lib, hozirgi Markaziy Osiyo hududida yashovchi xalqlarning ajdodlari hisoblanadilar. Ushbu elatlar yashagan hududlarda o‘ziga xos madaniy an‘analar tarkib topa borgan. Masalan, eramizdan oldingi asrning birinchi yarmida qadimiy davlatlar: Baqtriya va So‘g‘diyona, Marg‘iyona, Xorazm, Parkana, Parfiya kabi o‘lkalarda xalq xo‘jaligining turli sohalarida rivojlanish va

taraqqiyot ro'y bergan. Eramizdan oldingi IX-VI asrlarda paydo bo'lgan Ahmoniylar, eramizdan avvalgi III asr o'rtalarida tashkil topgan Grek-Baqtriya, eramizning I asrida tashkil topgan Kushonlar, eramizning V asrda yuzaga kelgan Eftalitlar, so'ngra Sosoniylar va nihoyat Turk hoqonligi davlatlarida ijtimoiy madaniyat yuksala bordi.

Ajdolarimiz tomonidan qo'lga kiritilgan qadimiy madaniyati tarkibidan ta'lim tarbiyaga oid merosi ham alohida o'rin olgan. Zero, hozirgi turkiy va forsiyzabon xalqlarning bizgacha yetib kelgan muhim arxeologik topilmalari, tarixchilar, adabiyot va san'at namoyandalarining ijodiy merosi, san'at va adabiy asarlarning namunalari buning dalilidir. Bunday muhim manbalar sirasiga yunon olimlari Gerodot, Suqrot, Plutarx, Polienlarning tarixiy, geografik hamda axloqiy asarlari, allomalarimiz Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Qoshg'ariy, faylasuf, sharqshunos va tarixchi olimlar: Y.E.Bertels, S.P.Tolstov, V.V.Braginskiy, I.M.Mo'minov, B.Gafurov, I.V.Stebleva, A.O.Makovelskiy, Y.Jumaboev, M.IShoqov, adabiyotshunoslar A.Qayumov, N.Mallayev, N.Rahmonov, pedagog-olimlar O'.Aleuov, M.Orifiy va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar kiradi³¹.

Eng qadimgi tarbiya haqidagi yodgorliklar bizgacha bevosita yetib kelmagan. Turkiy va forsiyzabon xalqlarning hayot kechirish san'ati, donolik majmuasi sifatida yuzaga kelib, borliqqa amaliy munosabatda bo'lishning namunasi tarzida e'tirof etilgan ma'naviy madaniyat yodgorliklari qadimgi grek tarixchisi Gerodotning Tarix, Strabonning Geografiya hamda Mahmud Qoshg'ariyning Devonu lug'atit-turk kabi asarlari, shuningdek, Urxun-yenisey bitiklari kabi adabiy-tarixiy manbalarda saqlangan va ular orqali bizgacha yetib kelgan. Ushbu yodgorliklar mohiyatini o'rganish insonning shakllanishida moddiy va ma'naviy madaniyat qay darajada katta rol o'ynaganligidan dalolat beradi. Xususan, tarbiya insonning aqliy va axloqiy jihatdan tarkib topa borishiga ta'sir etgan bo'lsa, insonning shakllana borishi ham o'z navbatida kishilik jamiyatining qaror topa borishiga yordam bergan.

³¹ Hasanboyeva, O. (2023). Pedagogik kengash: tashkil etilishi va faoliyati. O'zbekiston ta'lim tizimi va rivojlantirish istiqbollari. Toshkent: Fan va texnologiya.

Xullas, tafakkur yurita olish qobiliyatiga ega bo'lgan inson kamolotining ta'minlanish jarayoni hamda jamiyatning ijtimoiy taraqqiyoti o'zaro uzviy aloqada shakllangan. Mazkur tarixiy jarayon mohiyatini bilish bizga inson tafakkurining juda uzoq davr va murakkab sharoitlarda shakllana borganligidan dalolat beradi. Ma'lumki, kishilik jamiyatining vujudga kelishi jarayonida inson ham biologik jihatdan, ham ijtimoiy jihatdan takomillashib borgan.

Dastlabki diniy e'tiqodlar, eng oddiy ixtirolarning takomillashib borishi kabi holatlar inson ongining ham shakllanib borishiga turtki bo'ldi. Bu jarayon minglab yillarni o'z ichiga olgan bo'lib, ana shu davrda inson ongi shakllanishining asosi sifatida qabul qilingan xulq-odob qoidalari, ijtimoiy talablar yuzaga kelgan. Ushbu talablar muayyan davrda yaratilgan yodgorliklarining asosiy mazmuni va mohiyatini tashkil etadi. Eng qadimgi kishilarga xos bo'lgan xislatlar, ularning dastlabki, oddiy istaklari, orzu-umidlari qadimgi eposlarda aks etgan afsonaviy obrazlar hamda qahramonlar qiyofasida o'z ifodasini topgan. Ruhga sig'inish (onimizm), ajdodlar ruhiga sig'inish (totemizm), sehrgarlik kabi diniy e'tiqodlar va marosimlar yoritilgan afsona va rivoyatlarda eng qadimiy ajdodlarimizning tafakkur dunyosi aks etgan. Ammo bu rivoyat va afsonalar ham massaget, sak, xorazmiy, so'g'd hamda parfiyanlar yashagan davrlar ruhini ifoda etadi, xolos.

Eng qadimgi madaniy boyliklarimizni o'rganishda quyidagi uch guruhga ajratilgan manbalarga tayanamiz:

1. Arxeologik qazilmalar natijasida topilgan ko'rgazmali ashyolar.
2. Xalq og'zaki ijodi materiallari hamda yozma manbalar.
3. Buyuk adiblar, allomalarning ijodiy merosi.

Ma'lumki, ibtidoiy kishilar mehnat faoliyati jarayonida o'z ehtiyojlarini qondirgan va bu jarayon yosh avlodda ham mehnat qilish, amaliy faoliyatni yo'lga qo'ya olish borasidagi nazariy bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilishga zamin hozirlagan. Mehnat faoliyatini tashkil etish jarayoni dastlabki paytlarda butun ijtimoiy hayotni yo'lga qo'yish negizida amalga oshirilgan bo'lsa, keyinchalik tarbiya inson faoliyati asosiy jihati, ijtimoiy ongni shakllantirishning muhim omiliga aylandi. Dastlabki urug'chilik jamiyatidan oldin ham inson yashash

uchun kurashgan, mazkur davrda urug'ning barcha a'zolari jamoa bo'lib harakat qilganlar. Keyinroq kishilar mehnat faoliyatini jamoa a'zolarining yosh jihatlariga ko'ra quyidagi uch guruh asosida tashkil etganlar. a) bolalar va o'smirlar; v) ijtimoiy hayot va mehnatda to'la ishtirok etuvchilar; s) keksalar. Ibtidoiy jamiyatda bola o'zi uddalay oladigan faoliyatning tashkil etilishida bevosita ishtirok etib, hayot kechirish va mehnat qilish ko'nikmalarini o'zlashtirgan. Bu holat og'ir sharoitda kechgan. O'g'il bolalar erkaklar bilan ov qilish, qurol yasash kabi yumushlarni bajarsalar, qizlar ayollar tomonidan bajariladigan mehnat sirlarini o'zlashtirar edilar. Hech qayerda yozilmagan odat va an'analarga ko'ra, yosh bolalar keksalar nazorati ostida ma'lum tajribalarga ega bolardilar.

Bola ma'lum tayyorgarliklardan so'ng maxsus sinovlardan o'tib, amaliy faoliyatda faol ishtirok eta olish huquqini qo'lga kiritar edi. Ushbu an'ana, ya'ni, bolalarni ma'lum yoshgacha enaga yoki murabbiyga topshirish yaqin davrlargacha saqlanib qolgan, hatto hozirgi kunda ham ko'zga tashlanadi. Urug'chilik jamoasi bosqichida esa bolalar mehnatining kolami kengayib, kasb-hunar faoliyatining turlari ko'payib boradi. Tajribali kishilar bolalarni tarbiyalash bilan birga ularni yozishga ham o'rgata boshlaydilar. Asta-sekin harbiy tarbiyaning boshlang'ich ko'rinishlari yuzaga kela boshlaydi.

Bolalarga harbiy san'at sirlarini o'rgatish ancha murakkab ish bo'lib, ushbu tarbiyani tashkil etish maxsus bilim hamda tayyorgarlikka ega bo'lishni taqozo etar edi. Shu bois maxsus harbiy bilim va tayyorgarlikka ega bo'lgan kishilar bolalarga bu boradagi bilimlarni berish jarayoniga jalb etila boshladilar. Jamiyatning ijtimoiy jihatdan taraqqiy eta borishi bolalarga dalalarni o'lchash, suv toshqinlarining oldini olish, kishilarni turli kasalliklardan davolash usullariga oid bilimlarni berishga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirdi. Mazkur ehtiyojni qondirish yo'lidagi harakatning tashkil etilishi natijasida turli maktablar faoliyat yurita boshladi. Maktablarda asosiy e'tibor bolalarga ogzaki bilimlar berish bilan birga ularda yozuv ko'nikmalarining shakllantirilishiga qaratildi. Dastlab suratkashlik rivojlanib, piktografik xat paydo bo'lgan bo'lsa, keyinchalik qo'shni mamlakatlardan kirib

kelgan harflar yordamida yozish usuli paydo bo'ladi va bu usul tez tarqala boshlaydi. Eramizdan oldingi ming yillik o'rtalarida oromiy, Aleksandr Makedonskiy istilosidan so'ng esa yunon, shuningdek, forsiy mixxat yozuvlari ham ma'lum vaqtlarda qo'llanilib kelgan.

Eramizdan oldingi birinchi ming yillik o'rtalariga kelib, oromiy yozuvi negizida Avesto, Xorazm, So'g'd, Kushon, Run (Urxun-yenisey), uyg'ur va boshqa yozuvlar paydo bo'ladi va ta'lim-tarbiyaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ana shu davrga kelib, ibtidoiy jamoa bo'lib yashash an'anasi asta-sekin rivojlana bordi, jahon madaniyatida inmoniyat tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lgan kashfiyotlar yaratildi. Xitoyda qog'ozning ixtiro etilishi, Hindistonda hisoblash, o'nlik sonlar tizimining paydo bo'lishi, Mesopotamiyada yer kurrasining graduslarga, sutkani soatlarga, minut va sekundlarga bo'lishning o'ylab topilishi, Markaziy Osiyoda O'rta dengiz bilan Hindistonni o'zaro bog'lovchi karvon yo'lining vujudga kelishi, keyinchalik Xitoydan Markaziy Osiyo orqali O'rta dengizga Buyuk ipak yo'lining ochilishi kabi voqealar mazkur hududlarda yashovchi xalqlar madaniyatining rivojlanishi va yozuvning tarqalishiga sabab bo'ladi. Demak, eramizning boshlarida hozirgi Markaziy Osiyo hududida biz yuqorida sanab o'tgan oromiy, yunon va forsiy mixxat alifbosi asosida shakllangan Xorazm, So'g'd, Baqtriya yozuvlari qo'llanilgan.

Nazorat uchun savollar:

1. Eng qadimgi davrlarda ta'lim-tarbiya qanday shakllarda olib borilgan?
2. Eng qadimgi madaniyatlarda, masalan, Misr va Mesopotamiya kabi davlatlarda ta'lim tizimi qanday bo'lgan?
3. Yunonistonda ta'lim va tarbiya tizimining asosiy tamoyillari qanday edi?
4. Platon va Aristotel ta'lim haqida qanday fikrlarni ilgari surganlar?
5. Rim davrida ta'lim-tarbiya qanday rivojlangan? Ular o'z madaniyatlariga qanday pedagogik elementlarni kiritgan?

6. Hindiston va Xitoyda eng qadimgi ta'lim tizimlarining xususiyatlari qanday bo'lgan?

7. Eronda Ahamoniylar davrida ta'lim-tarbiya qanday amalga oshirilgan?

8. Islomgacha bo'lgan arab dunyosida ta'lim tizimining qanday shakllari mavjud edi?

9. VII asrda Islom madaniyatining shakllanishi ta'lim va tarbiyaga qanday ta'sir ko'rsatgan?

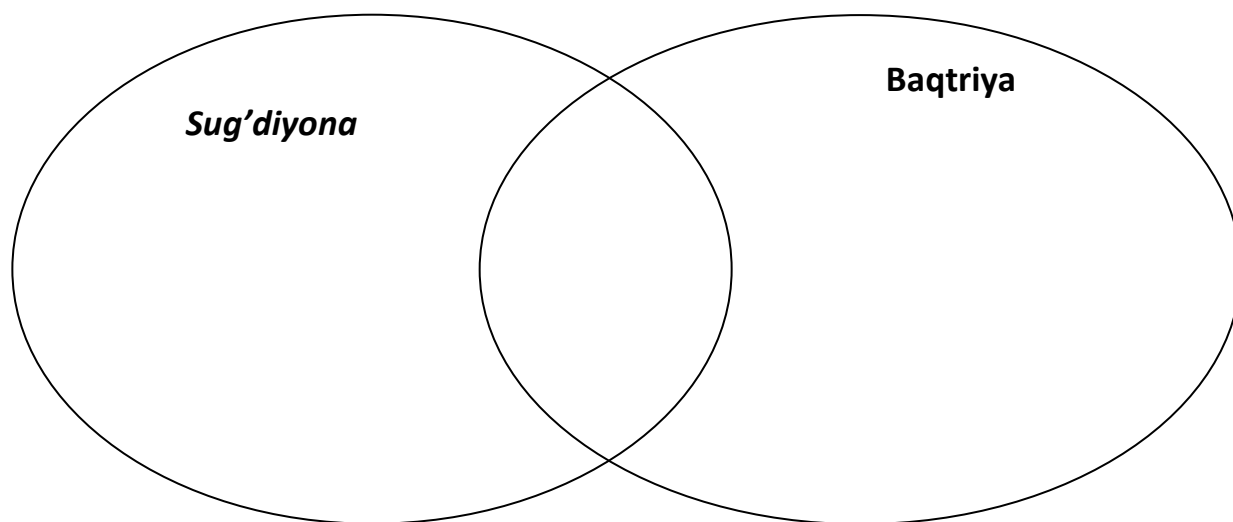
10. Konfutsiy va Laozi ta'lim-tarbiya borasida qanday fikrlarni rivojlantirgan?

11. Sharq madaniyati va falsafasida ta'lim qanday o'ringa ega bo'lgan?

Topshiriq:

Sug'diyona va Baqtriya davlatlarida ta'lim- tarbiyaning o'ziga xosliklarini ochishga doir Venn diagrammasi topshirig'i

Quyida keltirilgan diagramma bilan tarnishing. Sug'diyona va Baqtriya davlatlarida ta'lim-tarbiyaning o'ziga xosliklarini diagrammaning kesishmaydigan joylariga yozing. Doiralarning kesishgan joyida ikkita fan uchun ham umumiy ma'lumotni yozing.

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Pedagogika – Ta'lim va tarbiya haqidagi fan, bolalarni tarbiyalash va o'qitish bilan bog'liq ilmiy tushuncha va amaliyot.

Ta'lim – Shaxsga bilim, ko'nikma va malakalar berish jarayoni.

Tarbiya – Bolalarda axloqiy, ijtimoiy va madaniy qadriyatlarni shakllantirish jarayoni.

Sokratik metod – Sokrat tomonidan ishlab chiqilgan, savollar berish orqali ta'lim berish usuli.

Konfutsiychilik – Qadimgi Xitoyda Konfutsiy asos solgan ta'limot bo'lib, axloq va ta'lim-tarbiyaga katta ahamiyat berilgan.

Gurukula tizimi – Qadimgi Hindistonda ustoz (guru) va shogird (talaba) o'rtasidagi an'anaviy ta'lim tizimi.

14-MAVZU: VII ASRDAN IX ASRNING BIRINCHI YARMIGACHA O'RTA OSIYODAGI MAKTABLARDA TARBIYA VA PEDAGOGIK FIKRLAR.

Reja:

1. Islom dinni g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri. Hadis ilmining paydo bo'lishi.

2. Imom Ismoil al-Buxoriy va Imom at-Termuziylarning hadis ilmi rivojidadagi xizmatlari.

3. So'fiylik ta'limoti. Ahmad Yassaviy, Xoja Abduxoliq G'ijdivoniy, Baxouddin Naqshband g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri.

 Mavzuning maqsadi: Islom dinni g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri. Hadis ilmining paydo bo'lishi, Imom Ismoil al-Buxoriy va Imom at-Termuziyning hadis ilmi rivojidadagi xizmatlari, So'fiylik ta'limoti. Ahmad Yassaviy, Xoja Abduxoliq G'ijdivoniy, Baxouddin Naqshband g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri haqida ilmiy-amaliy ma'lumotlar berishdan iborat.

 Tayanch iboralar: jamoa, o'quvchilar jamoasi, jamoaning shakllanish bosqichlari, jamoaning shakllanish darajalari, konformizm, lider, norasmiy lider.

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Talabalarga qo'yiladigan talablar ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Islom dinni g'oyalarining ta'lim-tarbiyaga ta'siri. Hadis ilmining paydo bo'lishi.

Movarounnahrda VIII-IX asrlarda islom dinining keng tarqalishi barcha sohalar, fan, madaniyat, falsafa, ijtimoiy hayot rivojiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. O'sha davr tarixini tahlil qilar ekanmiz, mashhur mutafakkirlar, qomusiy olimlar yetishib chiqqanini ko'ramiz. Demak, o'sha davr tarixi, madaniyati, ilmu fani, ta'lim-tarbiya jarayoni o'ziga xos tarzda bo'lib, turli xil tarix silsilalari, urushlar, nizolar oqibatida ham ijobiy rivoj topganligini ta'kidlashimiz mumkin. Bu o'rinda ta'lim-tarbiya ishlarining rivojlanishi g'oyalarini chuqur tahlil etishimiz, uni atroflicha mantiqiy baholash, imkon darajasida tarixiy merosimizning ilmiy-nazariy asoslaridan foydalanish yo'llarini izlash zaruriyati kelib chiqadi.

“Movarounnahrning ravnaqida islom dini ruhoniylarining hissasi katta bo'ldi. Shu boisdan ularning obro'yi oshib, poytaxt Buxoro Sharqda islom dinining eng nufuzli markazlaridan biriga aylandi. Shaharlarda ko'plab ibodatxonalar, shu jumladan jome masjid, xonaqoh va namozgohlar bino qilindi. Shu davrda Buxoro shahrida musulmon Sharqidagi ilk ilmgoh - madrasa bunyod etildi. Buxoroning bu qadimiy madrasasi shaharning Darvozai Mansur mahallasida joylashgan edi. Mamlakat ma'naviy hayotining asosi hisoblangan islom mafkurasiga bu davrda “ustod” deb atalgan din va ilm peshvolari rahnamolik qilardi.

Keyinchalik bu nom “shayx ul islom” nomi bilan yanada ulug‘landi. Ustodlardan keyin xatiblar turardi.

O‘sha davrda islom madaniyati shakllanishining ichki va tashqi manbalari, tamoyillari, ahkomlari, munosabatlari asta-sekinlik bilan rivojlana borganligini, shuningdek ta’lim-tarbiya sohasiga oid o‘zaro munosabatlar, ustoz-shogird munosabatlari paydo bo‘la boshlaganligini qayd etishimiz mumkin.

Ma’lumki, jahon madaniyati xazinasining tarkibiy qismlaridan biri hisoblangan arab tilidagi adabiyot faqatgina arablar emas, balki ko‘pgina xalqlar namoyandalari tomonidan yaratilgan o‘lmas yodgorlik bo‘lib, u o‘z taraqqiyotida uzoq va murakkab yo‘lni bosib o‘tdi. Abbosiy xalifalar /750-1258/ davrida, ayniqsa dastlabki, uch asrda fan va adabiyot, shuningdek, tarixnavislik ham ravnaq topdi. Xalifalikning poytaxti Bag‘dod shahri adabiyot va ilmiy tafakkurning markazlaridan biriga aylanib, arab tili esa ilm va fan ahllari uchun asosiy vosita rolini o‘ynadi.

Chunonchi, G.N.Sharbatov ta’kidlaganidek, “arablar hamda madaniyat va ilmu fanda arab tilini xalqaro til tariqasida qo‘llagan O‘rta Osiyo, Eron, Kavkaz va Sharqning boshqa xalqlari tomonidan yaratilgan ko‘pdan-ko‘p badiiy, tarixiy, jug‘rofiy, ilmiy va diniy asarlar ham mana shu davrning mahsulidir”.

VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha O‘rta Osiyoda bir nechta turdagi ta’lim muassasalari (*maktab, madrasa, qorixona, daloilxona*) mavjud edi.

Maktablar boshlang‘ich ta’lim muassasasi hisoblanib, unda bolalarga yozish va o‘qish o‘rgatilgan, din haqida dastlabki ma’lumotlar berilgan. Madrasalar yuqori turuvchi o‘quv muassasasi hisoblangan, *qorixona* va *daloilxona* (“*Daloil al-xayrot*”) quyi diniy xizmatchilarni tayyorlagan.

Maktablardagi ta’lim tizimi bir qancha bosqichli va puxta tashkil etilgani bois savod o‘rganish ko‘p vaqtni olar edi. Chunonchi, faqatgina alifboni o‘rganishga 3-4 oydan bir yilgacha, ba’zida undan ham ko‘p vaqt sarflanar edi. O‘quvchilar dastlabki o‘qish ko‘nikmalarini

egallaganlaridan so‘ng “*Haftiyak*”ni (fors. “Qur’onning ettidan bir qismi”) o‘qishni boshlaganlar

O‘quvchilar “*Haftiyak*”ni tugatganlaridan so‘ng “*Chor-kitob*” (To‘rt kitob)ni o‘qishga kirishganlar. “*Chor-kitob*” fors-tojik tilida yozilgan bo‘lib, uning birinchi qismida diniy marosimlar (tahorat olish, namoz o‘qish, ro‘za tutish va h.q.) she’riy usulda bayon etilgan, ikkinchi qismida yuqoridagi masalalar katexizis (izoh) shaklda ancha keng yoritilgan parchalar o‘rin olgan. “*Chor-kitob*”ning “*Musulmonlikning muhim masalalari*” deb nomlangan uchinchi qismi o‘quvchilarni shariatning asosiy ustuni – musulmon diniy huquqlari bilan tanishtirgan. Kitobning “*Pandnoma*” (Nasihat kitobi) deb nomlangan va XIII asrda yozilgan to‘rtinchi qismida Qur’oni karimdan olingan odob-axloq masalalariga oid qoidalar she’riy shaklda bayon etilgan.

Shundan so‘ng o‘quvchilar mutlaq din masalalariga bag‘ishlangan “*Sabotul ojizin*” kitobini o‘qishni boshlaganlar. Ushbu asar ko‘pincha uning muallifining nomi bilan, ya’ni – “*So‘fi Olloyor*” deb yuritiladi. Bu sof diniy asar bo‘lib, unda diniy masalalar she’riy usulda bayon qilingan.

Maktabni tamomlagan o‘quvchilar ta’limni davom ettirish uchun madrasalarga kirganlar.

Madrasa odatda ikki bo‘limdan, ya’ni: quyi (*ibādat al-‘islām*) va yuqori (mas’ola) bo‘limlardan iborat bo‘lgan. Lekin barcha madrasalarda ham bo‘limlar shunday nomlanmaganini qayd etish lozim. Masalan, Buxoro madrasalarida quyi bo‘lim “*mushkulāt*” deb yuritilgan.

Birinchi bo‘limda talabalar din ahkomlarini o‘rganganlar. Ikkinchi bo‘limda esa – Qur’oni karimga muvofiq holda bayon etilgan islomning asosiy qonunlari o‘qitilgan. Bundan tashqari, arab tilshunosligi, mantiq, tarix, she’r yozish ilmi, metafizika va boshqa fanlar ham o‘qitilgan. Madrasalarda barcha mashg‘ulotlar arab tilida olib borilgan.

Madrasa talabalarini shartli ravishda uchta kursga bo‘lish mumkin. Birinchi, ya’ni boshlang‘ich kurs *adnā* (quyi), ikkinchi kurs – *avsat* (o‘rta) va uchinchi kurs – *a‘lo* (yuqori) deb nomlangan. Biroq, kurslarning nomlari hamma madrasalarda ham bir xil bo‘lmagan. Shu

o'rinda bunday kurslarga ajratish faqat yirik madrasalarda mavjud bo'lgani, talabalar soni 20 kishiga yetmagan kichik madrasalarda esa talabalarning barchasi faqat bitta mudarrisga mashg'ulotga qatnaganlarini qayd etish lozim.

Madrasalarda ta'limning predmetli tizimidan foydalanilmagan. Mashg'ulotlar maxsus kitoblar bo'yicha o'tkazilgan. Ushbu kitoblarni o'rganishni shartli ravishda uch davrga bo'lish mumkin:

1. Filologiya fanlari. Bu davrda arab va fors-tojik tili, shuningdek, she'riyat va ritorikani o'rganishga doir qo'llanmalar o'zlashtirilgan.

2. Diniy bilimlar va islom huquqi. Bunda Qur'oni karim va uning ko'plab tafsirlari o'rganilgan.

3. Umumiy ta'lim. Ushbu davrda tabiatshunoslik kabi dunyoviy fanlar o'qitilgan.

Har bir kitobni to'liq o'rganib chiqish uchun muayyan muddat belgilanmagan bo'lib, talabaning qancha vaqt davomida o'qishi uning sabr-toqatiga va o'zlashtirishiga bog'liq edi. Chunonchi, quyi kursni o'zlashtirish uchun talabalarga kamida 7-8 yil zarur bo'lgan. Ushbu davrda asosan qisqacha musulmon katexizisi, arab grammatikasi, huquq va mantiq ilmi o'rganilgan.

VIII asrning I yarmida arablar O'rta Osiyoda to'liq zabt etgach, islom dini bilan birga arab tili va yozuvi, arab madaniyati ham kirib keldi. Natijada oilaviy munosabatlarda ham shariat qoidalari, islom ahkomlari faol qaror topa boshladi. Islom dinining muqaddas kitobi "Qur'oni Karim" mazkur davr oila muammolari, er-xotin, ota-ona va farzandlar munosabatlari, bola tarbiyasi kabilarni yo'lga qo'yishda dasturul-amal vazifasini bajargan.

Yettinchi asrning birinchi yarmida nozil bo'lgan Qur'oni Karim islom dini ta'limotida bosh manba hisoblanadi. Qur'oni Karim Alloh taolo tomonidan Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomga 23 yil mobaynida sura, oyat tarzida farishta – Jabroil alayhissalom orqali ilohiy vahiy sifatida, arab tilida, og'zaki nozil qilingan. Kur'oni Karimning oyatlari bir joyda emas, balki Makka, Madina, Toif, Juhfa, Baytil-maqdis, Hudaybiya kabi shaharlarda va Mino, Arafot, Badr, Uhud kabi joylarda nozil qilingan.

“Qur’on” - dunyo madaniyatining ulkan boyligi, barcha musulmonlarning muqaddas kitobi bo‘lib, arab tilida “qiroat” ma’nosini anglatadi. Qur’on 114 suradan iborat. Qur’on kishilarni birodarlikka, tinch-totuv yashashga, ezgulikka undaydi. Shuning uchun ham u katta axloqiy ahamiyatga ega. “Qur’on”ning axloqiy qimmatini haqida fikr yuritilgan ekan, uning insonning ma’naviy kamolga etishida qay darajada muhim o‘ringa ega ekanligiga amin bo‘lamiz.

Yuqorida ta’kidlanganidek, “Qur’on”da uylanish, er-xotin, ota-ona va farzandalar munosabatlari, farzand tarbiyasi masalalariga katta ahamiyat berilgan. Jumladan, har bir muslim va muslimaning oila qurishi Ollohning farzi ekanligi ta’kidlanib, “Qur’oni Karim”ning “Baqara” surasi 223-oyatida shunday bayon etiladi: “Hotinlaringiz sizlarning ekinzor yerlaringiz bo‘ladi. Ziroat yerlari urug‘ sepganda Samara beradi. Xotin ham ekinzordir va hosili farzand. Bas o‘z xotinlaringiz farzand niyatida aloqa qiling va kelajakda o‘zlaringiz uchun farzand tarbiyalang. Xudodan qo‘rqing, uning nazariga ilinmangiz. Bas, tug‘ilish va visol uchun berilgan quvvatni bekor qoldirmang va zoe qilmang. Ey, Muhammad saodat mujdasini iymonlilarga bergin”.

Bundan tashqari hozirgi kundagi eng muhim muhim masalalardan biri uylanishdan oldin yigitning qizga “qalin puli” to‘lashi masalasiga e’tibor qaratilib, unda belgilangan qoidalarga rioya qilishligi “Niso” surasining 4-oyatida shunday uqtirilgan: “Xotinlaringizga mahrlarini hadya kabi beringiz! Agar o‘zlari sizlar uchun u mahrdan biron narsani ixtiyoriy ravishda kechsalar, sizlar uni pok va muborak bilib avaylanglar”.

Uylanish majburan emas, yigit va qizning bir-biriga muhabbati asosiga qurilishi, agarda er-xotinlik mehr-muhabbatsizlik asosida bo‘lsa, bunday oilaning poydevori zaif bo‘lishi “Rum” surasining 21-oyatida ta’kidlab o‘tilgan: “Sizlarga o‘z jinslaringizdan juft yaratdi, toki siz o‘z juftingiz bilan orom topingiz. Xotinlar va erlaringiz o‘rtasida muhabbat va mehribonchilik ehson qildi” yoki “Niso” surasining 128-oyatida “Ayollarga yaxshi muomalada bo‘linglar”, deya nozil qilingan. Shu bilan bir qatorda ayollarning erlari oldidagi burchlari ham ko‘rsatib

berilgan. Niso surasining 34-oyatida “Yaxshi ayollar o‘z erlariga itoat qilgan xotinlar, erlarining mollarini va o‘z nomuslarini nobudlik va begonalar qo‘lidan himoya qiladiganlar, - deb madh etiladi.

Ayollar va erkaklarning o‘z nafslarini tiya olishlari, diyonat, iffat kabi xislatlarni o‘zlarida mujassamlashtirishlari zarurligi, er-xotin murosa-madora qilib yashashi zarurligiga ham e‘tibor qaratilgan. Jumladan, “Qur’oni Karim”da iffat va nomusning erga ham, xotinga ham barobar ekanligi “Nur” surasining 30-31 oyatlarida shunday bayon etilgan: “Ey, Muhammad! Ahli islom erkaklariga aytgin: oshkor va yashirin ko‘zlarini haromdan yopsinlar va nafslarini haromdan tiysinlar. Bu harakat ularning o‘zlariga pokizaroq, yaxshiroq ko‘rinadi. Xudovandi olam qilgan har bir ishdan xabardordir. Ayollarga ham aytgin: ko‘zlarini va o‘z nafslarini haromdan saqlasinlar”. Erlarning xotinlari bilan murosa-yu, madora qilib yashashlari lozimligi “Niso” surasining 31-oyatida: “Ey ahli islom kishilari! O‘z x’otinlaringiz bilan yaxshi muomala qiling. Agar ularga nisbatan mehringiz bo‘lmasa ham (sabr qiling va yaxshi muomalani tark etmang). Zero, Alloh taolo sizlarga yomon ko‘rgan narsada ko‘p yaxshiliklarni qilib qo‘ygan bo‘lishi mumkin” tarzida aytib o‘tilgan.

Imom Ismoil al-Buxoriy va Imom at-Termuziylarning hadis ilmi rivojida xizmatlari.

Islom olamida Qur’ondan keyingi o‘rinda turuvchi hadislar ishonchli axloqiy manba hisoblanadi. Haqiqiyliги puxta o‘rganib chiqilgan ishonchli hadislar sahih deyiladi. Sahih so‘zining ma‘nosi sog‘lom, to‘g‘ri, xatosiz degani. Hadisni rivoyat qiluvchi kishi isnod, hadislarni to‘plagan muallif esa muhaddis deb yuritiladi.

Muhaddislar hadis to‘plashda uni aytib bergan kishining hayotini chuqur o‘rganishgan. Toki aytib bergan kishining yolg‘onsiz, rost aytganligiga ishonch hosil qilishgach, u aytgan hadis ko‘chirib olingan. Bordi-yu, u shaxs unchalik ishonchli odam bo‘lmasa, aytgan hadisi shubhali sanalgan. Ba‘zi hadislarning aytilganidan yozib olinganiga qadar oradan ko‘p vaqt o‘tib ketganligi sababli haqiqiyliги shubhali hisoblangan. O‘quvchilarda shunday savol tug‘ilishi mumkin. Nima

uchun hadislar o'z vaqtida yozib olinmagan? Bunga sabab shuki, Payg'ambarimiz Allohning so'zi turganda, bandasining so'zini yozib olishni o'rinsiz hisoblab man qilganlar.

Hadislarning mavzu doirasi juda keng bo'lib, unda inson axloqining deyarli barcha jabhasi aks etgan. Muhaddislar odam hayotining barcha sohalarini o'z ichiga olgan haqqoniy hadislarni to'plab, bizgacha yetkazishgan va shu orqali hadislarning abadiy yashovchanligini ta'minlaganlar.

Hadislar nafaqat to'planganligi, balki musulmon ahlining ma'naviyat sifatlariga aylanib ketganligi uchun ham yo'qolmaydi. Hadislardan halollik, poklik, mehnatsevarlik, yurtga muhabbat, ilmga chorlash, samimiylilik, insof, adolat, o'zgalar haqiga xiyonat qilmaslik mavzulari yetakchi o'rin egalladi.

Insonlarda uchraydigan yaxshilik va yomonlik sifatlariga hadislarda juda keng o'rin berilgan. Inson hayoti boshdan oxirigacha yaxshilik va yomonlikdan iborat. Yaxshilik deyilgan tansiq tuyg'uning mohiyati qanchalik zarurligi hadislarda o'zining to'la aksini topgan: **“Yaxshilik – nafsingiz taskin topib, dilingiz orom oladigan ishdur. Yomonlik yoki gunoh esa uning aksidir, garchi muftiylar fatvo bersalar ham, o'z qalbingizga qarab ish tuting”**.

Xalqimiz orasida “Tilga e'tibor - elga e'tibor” deyilgan ibratli hikmat keng tarqalgan. Musulmon olami tilga azaldan katta e'tibor bilan qarab kelgan. Bu mavzu hadislarda ham o'z aksini topgan: **“Inson xatoni ko'proq o'z tili bilan sodir qiladi”, “Bu dunyoda bema'ni gaplarni ko'p gapiradigan odamning gunohi qiyomat kuni ko'p bo'lur”, “Haqiqiy mo'minning qo'lidan ham, tilidan ham mo'minlar ozor topmaydilar”**.

Juda ko'p hadislarda rostgo'ylik, saxiylik, insof, halollik, do'stlik, pokizalik, go'zallik kabi insoniy fazilatlar targ'ib qilinadi: **“Tangri go'zaldur, go'zallikni yaxshi ko'radi”, “Liboslaringizni chiroyli qilinglar, ot-ulovlaringizni yaroqli tutinglar! Yuzdagi xoldek odamlarga namuna bo'linglar!”**, **“Haqqingni xoh mukammal, xoh kami bilan bo'lsa-da, halol qilib ol!”**, **“Rostgo'ylikda xavfu xatar**

ko'rsanglar ham rost so'zlanglar. Shunda najot topasizlar. Garchi foyda ko'rib turgan bo'lsangiz ham yolg'ondan saqlaninglar".

Hadislarni to'plash ishlari VIII asrdan boshlangan. Payg'ambar alayhissalomni ko'rgan va bilganlardan yozib olingan ma'lumotlarga qaraganda, dastlabki hadis to'plovchilar ibn Shahob az-Zuhriy, Yahyo ibn Sa'd al-Ansoriy, Ibn Jurayj kabilar bo'lgan. Dunyoga mashhur muhaddislar Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Imom Muslim ibn Hajjoj, imom Niso'iy, imom ibn Majj' Kazviniy, Abu Iso Muhammad as-Samarqandiy, imom at-Termiziylardir. Yuqorida nomlari zikr qilingan muhaddislarning hadis to'plashdagi xizmatlari juda katta. Bu ulug' alloma birgina "Al jome' as-sahih" ("Ishonchli majmua") asari ustida o'n olti yil ish olib borgan. Va olti yuz ming hadisni to'plab, 7275 tasini tanlab olgan. Shuningdek, "Al-jome' as-sahih" asaridan odob-axloq mavzuiga bag'ishlangan hadislarni tanlab olib, alohida kitob holiga keltirgan. Bu kitob Al-adab al-mufrad ("Adab durdonalari") deb nomlangan bo'lib, bu asar 1322 ta hadisni o'z ichiga olgan.

At-Termiziyni ijodiy faoliyatida yaratgan asarlari ichida, "Al jome' as-sahih" ("Ishonchli to'plam") eng asosiy o'rinni egallaydi. Ushbu asar yuqorida qayd qilganimizdek "Al-Jomi' al-kabir" ("Katta to'plam"), "Sahih at-Termiziy", "Sunani at-Termiziy", ("Termiziy sunnatlari") kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Tarixchi ibn Hojar Al-Asqaloniyni yozishicha at-Termiziy ushbu asarini 270-hijriy (884-melodiy) yilda, ya'ni qariyb oltmish yoshlarida, ilm-fanda katta tajriba orttirib, imomlik darajasiga erishgandan keyin yozib tugatgan.

Abu Iso at-Termiziy yozib qoldirgan "Al-Jome' as-sahih", "Ash-shamoil an-nabaviya" kabi asarlarida keltirilgan hadisi shariflar katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib insonlarni halol, adolatli, e'tiqodli, diyonatli, pokiza, mehnatsevar, muruvvatli, rahm-shafqatli, ota-ona, ayollarga nisbatan hurmatda va e'tiborli bo'lishga chorlaydi.

Bu ibratli pand-nasihatlar va o'gitlar hozirgi jamiyatimiz ahlini, ayniqsa, yosh avlodni tarbiyalashda beqiyos ahamiyat kasb etishini alohida ta'kidlash o'rinlidir. At-Termiziyni asarlari faqat diniy ilmlar majmuasiga oid bo'lib qolmasdan, balki, dunyoviy ilmlarga oid

ma'lumotlarga ham boydir. Masalan, uning bosh asari bo'lgan "Al-Jome' as-sahih"da tarix, mantiq, huquqshunoslik, tabobat, ziroat va boshqa qator fanlarga oid ko'plab ma'lumotlarni ham uchratamiz.

Arab tilini rivojlantirishda ham at-Termiziyning xizmatlari ulkan ekanligini zamonaviy olimlar qayta-qayta ta'kidlaydilar. At-Termiziy asarlarini o'rganish natijasida uning davrida diyorimizda ilm- fan qanchalik darajada taraqqiy qilganini ham tasavvur qilamiz.

Insonparvarlik va demokratizm g'oyalari hadislarning tub mazmunida yuqori o'rin egallaydi. Shuningdek, u to'la ma'noda tarbiyaviy manfaatlarni ifodalab, boshqa barcha pedagogik fikrlar va tarbiyaning uslub hamda vositalarini targ'ib qiladi.

So'fiylik ta'limoti. Ahmad Yassaviy, Xoja Abduxoliq G'ijdivoniy, Baxouddin Naqshband g'oyalarinning ta'lim- tarbiyaga ta'siri.

Tasavvuf ta'limoti VIII asr oxiri va IX asr boshlarida paydo bo'lib, butun musulmon mamlakatlarida, jumladan, Movarounnahrda ham keng tarqalgan. Tasavvuf butun Sharq ma'naviy hayotida inson kamoloti haqidagi g'oyalarning shakllanishida muhim rol o'ynagan.

So'fiylik ta'limotida komil inson – bu dono, oqil, pok niyatli odamdir. Ular ilohiy poklik, nafosat, e'tiqod va tafakkur insoniyatni balo-qazolardan asraydi, ularni avaylab asraydi, deb bilganlar. So'fiylar ana shu yo'l, – mana shu haqiqat uchun intilganlar. Aslida esa, komil inson – bu ularning ideali, orzusi bo'lgan. Ular ana shu komil inson, ma'rifatli inson ideali orqali johiliyat va nodonlikka, hirs va ta'maga qarshi bel bog'laganlar.

Taniqli olim N.Komilov ta'rifi bilan aytganda: "Komil inson — bir ideal, barcha dunyoviy va ilohiy bilimlarni egallagan, ruhi mutlaq ruhga tutash, fayzu karomatdan serob, siyrat-u, suvrati saranjom, qalbi ezgu tuyg'ularga limmo-lim pokiza zot".

Sharq falsafiy tafakkuri tarixida komil insonga bag'ishlangan qator kitoblar yaratilgan. N.Komilov Sayyid Abdulqodir Geloniy (Jeloniy) va Aziziddin Nasafiy (XII asr), SHayxi Kabir Muhyiddin ibn al Arabiy (1165 – 1240-yy.), Abdulkarim Jili (1417-yilda vafot etgan) kabi

allomalar tomonidan bu tushuncha muomalaga kiritilgani, SHayx Aziziddin Nasafiy esa komil inson nazariyotchisi sifatida tarixda qolgani haqida muhim ma'lumotlar beradi.

So'fiylar inson ma'naviy-ruhiy komillikka erishish yo'llarida to'rt bosqichni o'tishi kerak, deydi.

Birinchi bosqich – **shariat**. Diniy marosimlar va shariat aqidalarini, taqvolarini aynan, izchil bajarish, chunki shariat qonun bo'lib, bu qonun vujudni va qalbni tarbiyalaydi.

Ikkinchi bosqich – **tariqat**: nafsni tiyish, xushnudlik, xudoni o'ylash, xilvat, ma'naviy muhabbatni chuqurlashtirib, xudo to'g'risida o'ylash, ya'ni tariqat – fano, o'zdan kechish, ko'ngilni poklab, ruhni nurlantiruvchi yo'l, faoliyat shakli.

Uchinchi bosqich – **ma'rifat**: hamma narsaning, butun borliqning asosi – xudo ekanini, o'zining mohiyati xudo mohiyati bilan birgaligini bilish va anglash. Bunda odam uchun barcha kibr-u havo, manmanlik, shon-shuhrat bema'ni bo'lib ko'rinadi, shunda u orif, ya'ni bilimli, xudoni tanigan bo'ladi.

To'rtinchi bosqich – **haqiqat**. Bunda so'fiy xudoning dargohiga erishadi, vasliga vosil bo'ladi, u bilan birlashadi, shu orqali inson foni, ya'ni "analhaq" bo'la oladi.

Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida ta'lim-tarbiya masalalari

Maqollar:

"Odamning olasi ichida – yilqiniki tashqi(sirti)da".

"Ho'kizning ortin oyog'i bo'lguncha, buzoqning boshi bo'lgan yaxshiroq"

"Tirishqoqning labi yog'liq, erinchoqning boshi qonlik".

"Odobning boshi – til"

"Ilon o'zining egriligini bilmay, tuyaning bo'ynini egri deydi"

"Ko'kka suzsa yuzga tushun".

"Bir qarg'a bilan qish kelmas".

"Keng to'n to'zimas, kengashli bilig artamas".

"Kichikda qatqlansa ulg'adu sevinur".

“Erdamsizdan qurt chertilur”

Yusuf Xos Xojibning “Qutadg‘u bilik” asari – pandnoma asar sifatida

“Qutadg‘u bilig” - baxt-saodatga eltuvchi bilim, ta’lim degan ma’noni bildiradi. Demak asar nomidan ham uning pand-nasixat, ta’lim-tarbiyaga oid etuk didaktik asar, har tomonlama etuk insonni tarbiyalaydigan darslik ekanligi yaqqol ko‘rinib turibdi. “Qutadg‘u bilig” asari Sharqda pandnoma turkumidagi an’anaviy kitob tuzish tartibiga rioya kilingan xolda tuzilgan.

Avval nasriy muqadddima, so‘ng 73 bobdan iborat kitobning mundarijasi beriladi. Dastlabki o‘n bir fasli debocha bo‘lib, xamda, na’t va Qoraxonni madh etish, ta’lim maqsadi, o‘n ikki burj, tilning ahamiyati, muallifning uzri, ezgulik haqida, bilim olishning ahamiyati, kitobga nom berilishi, keksalikdan afsuslanish kabi fasllardan iboratdir. O‘n ikkinchi fasldan boshlab asosiy voqea bayoni e’tirof etiladi. Lekin asarda to‘rt qaxramon – Kuntug‘di – adolat ramzi, vazir — Oyto‘ldi – davlat va baxt ramzi, vazirning o‘g‘li O‘g‘durmish – aql ramzi, sifatida, O‘zgurmish – vazirning qarindoshi – qanoat timsoli o‘rtasidagi munozara asosida xayotiy masalalar bir-biriga bog‘langan xolda bayon etilib, kitobni yozishdan o‘z oldiga ko‘ygan maqsadga bo‘ysundiriladi.

- O‘quv qayda bo‘lsa, ulug‘lik bo‘lar,
Bilim kimda bo‘lsa, buyuklik bo‘lar.
- O‘quv qut beradi, bilim – sharaf-shon,
Shu ikkov tufayli ulug‘dir inson.
- Yaxshi nom oladi, ko‘r, ezgu kishi,
Yomonlar nasibi – el-yurt qarg‘ishi.
- Kishiga chiroydir uyat-andisha,
U asrar nojo‘ya ishdan hamisha.
- Yomonlik qilganning ulushi – o‘kinch,
Yomonga yaxshi bo‘l, mayli har qachon.
- Oq sut bilan kirsa qaysi bir qiliq,
O‘lim tutmaguncha o‘zgarmas yo‘riq.

Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarida didaktik qarashlar

Asar o‘n to‘rt bobdan iborat. Dostonning dastlabki to‘rt bobi an’anaga ko‘ra muqaddima bo‘lib, beshinchi bobdan asosiy qism boshlangan. Bu boblarda, asosan, bilimning ahamiyati, jaholatning zarari, til odobi, dunyoning foniyligi, saxovat va baxillik, kamtarlik hamda axloqlilikning eng muxim xususiyatlari tarannum etiladi.

Asarda boshqa ta’limiy-axloqning asarlar kabi insonni barkamol etishning asosiy belgisi bu uning xushxulqligidir, deyiladi. Shuning uchun adib asarda axlokiy tarkibiy kismi sanalgan tilni tiyish, mol dunyoga muhabbat qo‘yishning oqibatlarini, saxovat va baxillik, kamtarlik, jinoyat yo‘lidan saqlanish haqida, harom va halollikning farzlari, ularni bir-biridan farqlay olish, e’tiqod va sadoqat kabi muhim masalalar ustida fikr yuritadi.

Ulug‘likka yetsang unutmang o‘zing,
Agar atlas kiysang, unutmang bo‘zing.
Qora bosh yag‘isi qizil til turur,
Necha bosh edi u, yana ham eyur.
Ming yer do‘sting ersa o‘qish ko‘rmagil,
Bir yer dushman ersa, ani ozlama.
Ulug‘lar ne bersa, emasmen dema,
Ilig sur, og‘iz ur, emasang yema.
Tiling bekta tutg‘il tishing sinmasun,
Qolu chiqsa bekta tishing siyur.
Harislik ma erg‘a yovuz xislat bo‘l,
Harislik so‘ng g‘am, o‘kinch hasrat ul.

Kaykovusning “Qobusnoma” asarining tarbiyaviy ahamiyati

Kaykovusning o‘zi ta’kidlaganidek, butun bir asar oxirgi bobda ta’rif berilgan javonmardlar tarbiyasiga bag‘ishlangan. Kaykovus “... barcha fikr va tushunchalarim sening uchun kitobga yozdim va har bir ilm, har hunar va har peshakim bilur edim, hammasini qirq to‘rt bobda bayon etdim”, deyish bilan har bir yoshning aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiyasiga oid turmush tajribasi bilan bog‘langan holda kamolga

yetkazish yo'llari va usullarini bayon etgan. Kitobda javonmardlar egallashi zarur bo'lgan quyidagi yo'nalishlarda ta'lim-tarbiya berish nazariyasi ko'zda tutilgan:

1. Bilim olish haqida.
2. Hunar va turli kasb egalari haqida.
3. Turmush va xulq-odob qoidalari haqida.
4. Jismoniy yetuklik haqida.

Chunki har bir javonmard uchun tan, jon, havas va maoni, ya'ni ham sipohiylik, ham ma'rifat, ham donishmandlikka ega bo'lish zarur bo'lib, bu xislatlar ana shu yuqoridagi to'rt yo'nalishda zikr etilgan.

Kaykovus Pifagor aytgan quyidagi o'n xislatni har bir kishi o'zida tarkib toptirishini ta'kidlaydi. Bular: o'zidan zo'r kishi bilan urishmaslik; hasadchi kishi bilan birga jamoat o'rtasida o'tirmaslik: riyokor, ikki yuzlamachi kishi bilan do'st bo'lmaslik: yolg'onchi kishi bilan muomala qilmaslik: baxil bilan suhbatda bo'lmaslik; g'ayr, dushman kishi bilan sharob ichmaslik; xotinlar bilan bir yerda o'tirmaslik; kishilarga sir aytmaslik; biror kishi aybingni aytsa, shu aybni yo'qotishga harakat qilish; biror kishini ortiqcha maqtash yoki ortiqcha yomonlamaslik; muxtoj bo'lgan odamni gina, qahr bilan qo'rqitmaslik; gunohkorning gunohini avf etish; kichiklarga mehribon bo'lish; bir ishni ikki kishiga buyurmaslik kabi hayotiy tavsiyalarni keltiradiki, inson o'z hayotida har bir daqiqada bunday hatti harakatlarga duch keladi.

Nazorat uchun savollar:

1. VII-IX asrlarda O'rta Osiyoda maktablar qanday tashkil etilgan edi?
2. Maktablarda qanday fanlar o'qitilgan va asosiy ta'lim yo'nalishlari nimalardan iborat bo'lgan?
3. VII-IX asrlarda tarbiya tushunchasi qanday shakllangan va qaysi qadriyatlar ustuvor hisoblangan?
4. O'rta Osiyodagi ilmiy va madaniy markazlar o'quvchilarning ta'limida qanday rol o'ynagan?

5. O'sha davrda tarbiyaga oid qaysi pedagogik fikrlar keng tarqalgan edi?

6. Islom dini va uning o'rta asrlardagi ta'lim tizimidagi roli haqida nimalarni bilasiz?

Topshiriqlar:

O'quvchilar o'z guruhlarining faoliyatini tahlil qilsin va nimani yaxshilash mumkinligini muhokama qilsinlar.

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Maktab - VII-IX asrlarda O'rta Osiyoda ta'lim beruvchi muassasa. Bu davrda maktablar diniy va dunyoviy ta'limning dastlabki bosqichlarini o'z ichiga olgan.

Madrasalar - Ilm olish va diniy ta'lim beruvchi markazlar. Ular ko'pincha masjidlar qoshida tashkil etilgan va Qur'on, hadis, fiqh va mantiq kabi fanlar o'qitilgan.

Tarbiya - Shaxsning axloqiy, ma'naviy va intellektual rivojlanishi. Tarbiya jarayoni asosan diniy qadriyatlar va jamiyat qoidalariga asoslangan bo'lib, shaxsning to'g'ri yo'lda tarbiyalanishi maqsad qilingan.

Axloqiy tarbiya - Bolalar va o'quvchilarning axloqiy qadriyatlar asosida tarbiyalanishi. Bu davrda halollik, to'g'rilik, halollik va boshqalarga nisbatan hurmat axloqiy tarbiyaning asosiy tushunchalari hisoblangan.

Islom dini - VII asrdan boshlab O'rta Osiyoda tarqalgan din. Islom dini ta'lim tizimida muhim rol o'ynagan va maktablarda diniy bilimlarni o'rganishning asosi bo'lgan.

15-MAVZU: SHARQ UYG‘ONISH DAVRIDA BOSHLANG‘ICH TA’LIMGA OID PEDAGOGIK FIKRLARNING RIVOJLANISHI.

Reja:

1. SHarq uyg‘onish davrida ilm-fan va madaniyat.
2. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning ilmiy merosi va uning didaktik qarashlari.
3. Abu Nasr Farobiyning ta’limiy-axloqiy qarashlari. Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sinoning ta’limiy-ahloqiy qarashlari.

⚡ **Mavzuning maqsadi:** Sharq uyg‘onish davrida boshlang‘ich ta’limga oid pedagogik fikrlarning rivojlanishi maqsadi bolalarga ilmiy, axloqiy va diniy bilimlarni berish, ularni har tomonlama yetuk shaxslar qilib tarbiyalashdan iborat bo‘lgan. Ushbu davrda ta’lim jarayoni nafaqat diniy bilimlar bilan cheklanib qolmay, balki matematika, astronomiya, tibbiyot, adabiyot kabi dunyoviy fanlarni ham o‘z ichiga olgan.

☀ **Tayanch iboralar:** Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Abu Ali ibn Sino, ta’lim muassasasining kengashi, pedagogik kengash, direktor boshqaradigan majlis, direktor o‘rinbosarlarining majlislari, tezkor yig‘ilishlar, metodik seminarlar.

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo‘yiladigan talablar: Talabalarga qo‘yiladigan talablar ta’lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o‘z-o‘zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o‘zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O‘qituvchiga qo‘yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko‘nikmalarni rag‘batlantirish.

Sharq uygʻonish davrida ilm-fan va madaniyat.

Arab xalifaligi yuz bergan ijtimoiy-siyosiy oʻzgarishlar, yagona Islom dinining tarkib topishi madaniy hayotga ham taʼsir etdi. Madaniy hayotda yuz bergan koʻtarinkilik maʼnaviy hayotda ham oʻzgarishlar boʻlishiga olib keldi.

Ana shu koʻtarilish butun Arab xalifaligini, Yaqin va oʻrta Sharqni qamrab olganligi uchun ham Sharq uygʻonish davri deb ataldi. Bu uygʻonish jarayoni IX asrdan boshlab XV-XVI asrlargacha davom etdi.

Arab xalifaligida IX asrda vujudga kelgan Uygʻonish davri xalifalikning Bagʻdod, Damashq, Xalab shaharlarida boshlanib, barcha boshqa xalqlar madaniy hayotiga tarqalgan, bu esa u davlatlarning ham madaniy rivojlanishga zamin tayyorlagan. Xalifalik emirilishi jarayonida tashkil topgan mustaqil davlatlardagi madaniy rivojlanish xalifalik davridagi madaniy rivojlanishning davomi edi.

“Xalifa Xorun ar-Rashid davrida (786-833 y.y.) va uning Oʻgʻli al-Maʼmun davrida Bagʻdodda “Bayt-ul-hikmat” (“Donishmandlik uyi”) (hozir Akademiya maʼnosida) tashkil etiladi. Mazkur Akademiya barcha ilm sohiblarining ilmiy markaziga aylanadi. Uning qoshida jahon kutubxonasi tashkil etilgan. Akademiya 813-833-yillarda yanada rivojlangan. Akademiya qoshida rasadxona ham boʻlgan, keyinchalik yangi kutubxona qurilgan. Bogʻdoddagi mazkur ilm markazi, oʻz navbatida Sharq va gʻarbda ilm-fanning taraqqiy etishiga, maʼnaviy hayotning rivojlanishiga taʼsir etgan. Bu oʻrinda xalifa al-Maʼmunning ilm-fan ravnaqida koʻrsatgan homiyligini alohida taʼkidlash joiz”³².

Zero, xalifa al-Maʼmun ilm fanni juda qadrlagan. U IX asr boshlaridan xalifalikning Xurosondagi noibi boʻlib turganda ham Movarounnahr va Xurosondagi olimlarni toʻplab, ularning ilmiy ijodiga sharoit yaratib bergan. Bular orasida Al-Xorazmiy, Al-Xuttaliy, Al-Javhariy, Al-Fargʻoniy, Al-Marazviy kabi vatandosh olimlarimiz ham boʻlgan. Al-Maʼmun xalifalik taxtiga oʻtirgach u olimlarning barchasini Bagʻdodga chaqirib oladi va “Bayt-ul-hikmat” - donishmandlik uyi (“Maʼmun akademiyasi”)da arab olimlari bilan hamkorlikda ilm-fan ravnaq topadi.

³² Bayt-ul-hikma (Donishmandlik uyi): Al-Maʼmun davrida ilm-fan markazi sifatida.2019

Shuningdek, qadimgi yaratilgan madaniy yodgorliklar, ular xoh yunon, xoh arab, xoh Movarounnahr va Xuroson xalqining eng qadimgi antik davrlar madaniyati bo'lsin, Uyg'onish davri madaniyatining yaratilishi va rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qildi.

Agar arablar Markaziy Osiyoni bosib olib, bu erda ilgari mavjud bo'lgan fan va madaniyat o'choqlarini yo'qotgan bo'lsalar, ko'p o'tmay qadimiy ilmiy an'ana asta-sekin tiklanib, natijada ilm-fanning etuk siymolari etishib chiqa boshlaydi. Bularning barchasining bir-biriga qo'shiluvi natijasida SHarqda bir butun madaniyat tarkib topadi va rivojlana boshlaydi.

Yaqin va o'rta SHarqda, jumladan, Eron, Kavkazorti va Movarounnahrda savdo aloqalarining rivojlanganligi, ilm-fan, hunarmandchilikning taraqqiy etishi moddiy va madaniy aloqalarning barchasi umumiy rivojlanishga ta'sir etdi. Yaqin va o'rta Sharq mamlakatlarida madaniy yuksalishga olib kelgan asosiy sabab-feodal munosabatlarning yangi bosqichi bo'ldi. Bu davr madaniy taraqqiyotida arab xalifaligiga bo'ysungan mamlakatlarning xo'jalik-iqtisodiy aloqalarining kuchayishi va buning oqibatida turli madaniyatlar-hind, Movarounnahr, Eron, arab, Misr, grek-yunon-rim madaniyatlarining yaqindan o'zaro aloqasi va bir-biriga ta'sir etib borishi katta rol o'ynadi. Haqiqatdan ham bu davrda iqtisodiyot taraqqiy etdi, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik rivojlandi.

Bu davrda qishloq xo'jaligida foydalaniladigan er maydonlari kengaydi, ko'plab sug'oriladigan yerlar ochildi, sug'orish inshootlari tiklandi, yangilari qurildi, paxta, zig'ir, kanop ekilib, ularning tolasidan mato to'qildi. Movarounnahrda, xususan, Xorazm, Urganch, Farg'ona, Samarqand va Buxoro to'qimachilik mahsulotlari, ayniqsa Samarqand va Buxoro shoyisi dunyoga mashhur bo'lgan.

Qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik, sanoat mahsulotlarining ishlab chiqarilishi savdoning rivojlanishiga yo'l ochdi. Natijada Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarining chet davlatlar: Ispaniya, Hindiston, Xitoy, Vizantiya bilan savdo ishlari ko'lami ortib bordi.

Pireney yarim orolining arablar tomonidan bosib olinishi insoniyat tarixining yangi sahifalarini ochib berdi. Bu jarayonning, ayniqsa,

Yevropa uchun ahamiyati beqiyos bo'ldi. Sharq faqatgina Yevropa madaniyatining rivojiga ta'sir etibgina qolmay, balki umuman, Yevropalik odamning psixologiyasi, tafakkuri, harakteri, hayot tarzini tarixiy jarayonni tubdan o'zgartirib yubordi. Bu esa o'z navbatida matematika, falsafa, astronomiya, tabiiyot, tibbiyot, xulq-odob, turmush tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta'sir etdi.

X asrdan boshlab Movarounnahr va Xurosonda mustaqil feodal davlatlar – Tohiriylar, Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlatlarining paydo bo'lishida xalifalikning yemirilishi ham madaniy hayotning yanada ravnaq topishiga olib keldi.

Bu davrda pul muomalasi rivojlandi. Jamiyat siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o'zgarishlar, albatta madaniy hayotga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi.

Somoniylar davlatida Marv, Buxoro, Samarqand va Urganch o'sha davrning madaniy markazlari sanalardi.

Bu davrda arab tili ilmiy va aloqa tili edi. Maktablarda darslar arab tilida olib borilar edi. Rasmiy hujjatlar, shariat qoidalari arab tilida yuritilar edi. Ilmiy asarlar ham arab tilida yozilar edi. X asr o'rtalariga kelib, fors-tojik tilida ham ish yuritila boshlandi. Ammo hujjatlar, ishlar fors-tojik tilida bo'lsa ham, arab imlosida yozilar edi.

Bu shaharlardagi maktablarga hatto tevarak-atrofdagi qishloqlardan oddiy xalq bolalari ham kelib o'qiganligi manbalarda keltiriladi.

O'sha davrda Buxoroda katta kitob bozori bo'lgan. Kitob do'konlarida olim va fozil kishilar uchrashib, ilmiy muloqot, munozaralar o'tkazganlar. Abu Ali ibn Sino kitob do'konlaridan birida Forobiyning Aristotel "Metafizika"siga yozgan sharhlarini sotib olganligini tarjimai holida hikoya qiladi.

Buxoro amiri saroyida esa yirik kutubxona mavjud bo'lgan.

Amir kutubxonasini o'sha davrdagi Sheroz kutubxonasi bilan bellasha oladigan yagona kutubxona sifatida tan olganlar.

Somoniylar davrida Rudakiy, Firdavsiy, al-Xorazmiy, al-Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino kabi mutafakkirlar ijod etganlar. X asrning ikkinchi yarmidan tashkil topgan Qoraxoniylar

davlatida ham ba'zi xonlar o'z saroylarida kutubxonalar tashkil etdilar. Bu kutubxonalarda arab va hatto G'arbiy Yevropa olimlarining asarlari ham mavjud edi. Bu davrda turkiy til shakllanib bordi. Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy kabi olimlar jahon ahamiyatiga ega bo'lgan asarlarini yaratdilar. XI asr boshida G'aznaviylar davlati, keyinroq Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlati tashkil topdi. G'aznaviylar davrida ham ilmiy, ijtimoiy-falsafiy fikrlar rivojlandi. Mahmud G'aznaviy o'z saroyiga juda katta madaniy boyliklarni to'playdi, olimlarni ilmiy ishga taklif etadi. Jumladan, Abu Rayhon Beruniyning mashhur "Hindiston" asarini shu yerda yaratgan edi.

Saljuqiylar davrida Alp-Arslon Muhammad hokimiyatni boshqarganda uning vaziri Nizom ul-Mulk o'z davrining mashhur siyosiy arbobi va eng ma'rifatparvar kishilaridan bo'lgan.

Saljuqiylar hokimiyati harbiylashgan bo'lib, bu hokimiyatning ichki va tashqi siyosatini Nizom ul-Mulk boshqarar edi. U g'aznaviylar ish uslubiga bir oz o'zgartirishlar kiritib, hokimiyatni boshqarish uslubini ishlab chiqadi va o'zining "Siyosatnoma" asarini yaratadi (1091-1092 y.y.). Bu asarda davlatni boshqarish tamoyillari-prinsiplari bayon etiladi. Nizom ul-Mulk maorifni rivojlantirishda katta xizmat qiladi. 1067-yilda Bag'dodda o'zining shaxsiy jamg'armasiga o'sha davrning eng mashhur O'quv yurti- "Nizomiya" madrasasini qurdiradi. U olimlar, din peshvolari, so'fiylarga katta e'tibor berib, g'amxo'rlik qiladi. Uning katta xizmatlaridan yana biri taqvimni isloh qilgani. U 1074-yili o'rta SHarq mamlakatlari uchun kalendar-taqvim tuzadiki, bu taqvim hozirgacha eng takomillashgan kalendarlardan biri hisoblanadi.

XI asrda Xorazmda ilm-fan taraqqiy etadi. Xorazm shohi Ma'mun II o'z saroyiga zabardast olimlarni taklif etadi. U tashkil etgan "Bayt-ul-hikma" - Donishmandlar uyi tarixda "Ma'mun akademiyasi" deb nom qoldirgan. Bu akademiyaning rivoj topishida Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, tarixchi Miskavayx, riyoziyotchi Abu Nasr ibn Iroq, faylasuf Abu Sahl al-Masixiy, tabib Abulxayr Xammor kabi olimlar ilmiy ijod bilan shug'ullanganlar. Lekin toj-taxt uchun kurash natijasida bu ilm dargohi o'z faoliyatini to'xtatib, olimlar tarqab ketadi.

Movarounnahr va Xurosonda IX asrlarga kelib ma'naviy ko'tarilish SHarq Renessansi – Uyg'onish davrining boshlanishga olib keldi.

Movarounnahrda ilm-fan va ma'rifat sohasida o'z xizmatlari bilan dunyoga mashhur bo'lgan faylasuf va munajjim, matematika, fizika, tibbiyot, tarix, til va adabiyot, pedagogika sohasida ilmiy merosi bilan nom qoldirgan Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino kabi qomusiy olimlar faoliyat olib bordilar. Qomusiy olimlar o'z ilmiy merosida ta'limiy-axloqiy asarlar yaratishga ham katta e'tibor berib, bu asarlarda ilgari surilgan g'oyalar insonning ham aqliy, ham axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan kamol topishida, pedagogik fikr taraqqiyotida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Shuningdek, Sharq uyg'onish davrida sof pedagogik asarlar ham yaratilib, ta'lim-tarbiyada inson takomilining xususiy va umumiy metodlari haqida o'lmas ta'limoti bilan nom qoldirgan tarbiyashunos olimlar ham maydonga chiqdi.

**Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning ilmiy merosi
va uning didaktik qarashlari. Abu Nasr Farobiyning
ta'limiy-axloqiy qarashlari. Abu Rayhon Beruniy, Abu
Ali ibn Sinoning ta'limiy-ahloqiy qarashlari.
Abu Abdulloh Xorazmiyning didaktik qarashlari**

Asarlari: “Al jabr va al-muqobala”, “Hind arifmetikasi haqida kitob”, “Yer satxini o'lchash”, “Quyosh soatlari to'g'risida”, “Yaxudiylar tarixi va ularning bayramlarini belgilash” va boshqalar.

Didaktik qarashlari:

○ Al-Xorazmiy bilish nazariyasiga muxim hissa qo'shdi. U birinchilardan bo'lib, induksiya, deduksiya, sinov-kuzatish va sinov metodlariga asos soldi.

○ U birinchi marta insonlar o'rtasidagi munosabatlarni matematik shakllarda ifodaladi.

○ Hindlarning o'nlik raqamlari Xorazmiy tufayli “Arab raqamlari” nomi bilan butun dunyoga yoyildi.

○ Xorazmiy xindlarning falakiyot jadvallarini tahlil etib, “Xorazmiy ziji” nomi bilan mashxur astronomik jadvallar tuzdi.

Abu Nasr Forobiyning asarlaridagi pedagogik fikrlar

Asarlari: “Baxt-saodatga erishuv to‘g‘risida”, “Fozil odamlar shahri”, “Aql ma’nolari haqida”, “Shaharni o‘rganish haqida” va boshqalar.

Pedagogik qarashlari:

○ Forobiy birinchi bo‘lib ta‘lim va tarbiyaga ta‘rif bergan olimdir: Ta‘lim – so‘z va o‘rganish bilangina amalga oshiriladi. Tarbiya – esa amaliyot, ish-tajriba bilan amalga oshiriladi.

○ Ta‘lim-tarbiya ikki yo‘l bilan amalga oshiriladi: qanoatbaxsh, ilxomlantiruvchi so‘zlar va majbur etish.

○ Har kimki ilm, hikmatni desa, uni yoshligidan boshlasin, so‘zining ustidan chiqsin, yomon ishlardan saqlanadigan bo‘lsin, hiyonat, makr va hiylalardan uzoq bo‘lsin, diyonatli bo‘lsin, ilm va ahli ilmdan mol-dunyosini ayamasin.

○ Inson yaxshi tarbiya ko‘rmagan va turmushda yaxshi tajriba orttirmagan bo‘lsa, u ko‘p narsalarni nazarga ilmay va ulardan jirkanadi. Bunday narsalar unga noo‘rin bo‘lib ko‘ringan narsalar zaruriy bo‘lib chiqadi.

Abu Rayhon Beruniyning ilmiy-pedagogik qarashlari

Asarlari: “Minerologiya”, “Geodeziya”, “Hindiston”, “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Saydana” va boshqalar.

Ilmiy-pedagogik qarashlari:

○ Beruniy insonni tabiatning eng oliy kamoloti deb qaraydi. U insonning ma‘naviy qiyofasidagi barcha axloqiy xislatlarni yaxshilik va yomonlik kabi ikki turga bo‘ladi.

○ Beruniy ta‘limotiga ko‘ra inson kamolotida uch narsa muhim rol o‘ynaydi: 1. Irsiyat. 2. Muhit. 3. Tarbiya.

○ Beruniyning ilmiy bilimlarni egallash yo‘llari, usullari haqidagi fikrlari hozirgi davr uchun ham dolzarbdir. U o‘quvchiga bilim berishda:

- o‘quvchini zeriktirmaslik;

- bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o'rgatavermaslik;
- uzviylik, izchillik;
- yangi mavzularni qiziqarli, asosan, ko'rgazmali bayon etish va xokazoga e'tibor berish kerakligini uqtiradi.

Abu Ali ibn Sinoning tarbiya va ta'lim haqida

Asarlari: “Tadbir al-Manozil”, “Tib qonunlari” “Axloq haqida risola”, “Burch haqida risola”, “Al-qonun”, “Ishq hakida risola”, “Xay ibn-Yakzon”, “Donishnoma” va boshqalar.

Ta'lim-tarbiyaga doir qarashlari:

○ Ibn Sinoning fikricha insonlar xulq-atvorida birmuncha nuqsonlar bor. Bular: aldash, rashk, o'ch olish, adovat, bo'xton, irodasizlik kabilardir.

○ U fanlar tavsifi haqida ham fikr bildirgan. Olim birinchi o'ringa tibbiyot fanlarini ko'yadi. Falsafani esa ikki guruhga-nazariy va amaliy guruhga bo'ladi. U birinchi guruhga etika, iqtisod, siyosatni kiritadi. Ikkinchi guruhga fizika, matematika, metafizika dunyo qonuniyatlarini o'rganuvchi barcha fanlarni kiritgan.

Ibn Sino bilim olishda bolalarni jamoa bo'lib maktabda o'qitish zarurligini ko'rsatadi va ta'limda quyidagilarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi: 1) bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik; 2) ta'limda yengildan qiyinga to'g'ri bilim berish; 3) olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi; 4) o'qitishda jamoa bo'lib maktabda o'qitishga e'tibor berish; 5) bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish; 6) o'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish.

Abu ali ibn Sino kamolotga erishishning birinchi mezonini sanalgan ma'rifatni egallashga da'vat etadi. Chunki ilm-fan insonga xizmat qilib, tabiat qonunlarini ochib avlodlarga yetkazishi kerak. Bu maqsadga yetishish uchun inson qiyinchiliklardan qo'rqmasligi zarur, deydi. “Ey birodarlar! Odamlarning botiri mushkulotdan qo'rqmaydi. Kamolot hosil qilishdan bosh tortgan kishi odamlarning eng qo'rqog'idir”.

Zero, ma'rifatli kishi jasur, o'limdan ham qo'rqmaydigan, faqat haqiqatni bilish uchun harakat qiladigan bo'ladi, deydi u fikrini davom

ettirib.

Bilimsiz kishilar johil bo'ladi, ular haqiqatni bila olmaydilar, deb ularni yetuk bo'lmagan kishilar qatoriga qo'shadi. Bunday kishilardan ilmiy fikrlarni sir tutish kerakligini ta'kidlaydi.

U haqiqatni bilish uchun bilimga ega bo'lish kerakligi, lekin har qanday bilim ham haqiqatga olib kelmasligi, inson o'z bilimining haqiqiyligini bilishi uchun mantiqni ham bilishi zarurligini uqtiradi. Ibn Sinoning ta'lim metodlari haqidagi ta'limoti asosida ham bilimlarni egallashda mantiqiy tafakkurga, shaxsiy kuzatish va tajribalarga tayanish kerak degan g'oya yotadi.

Ibn Sino bolani maktabda o'qitish va tarbiyalash zarurligini qayd etib, maktabga barcha kishilarning bolalari tortilishi va birga o'qitilishi va tarbiyalanishi lozim deb, bolani uy sharoitida yakka o'qitishga qarshi bo'lgan. Bolani maktabda jamoa bo'lib o'qishini foydasi quyidagicha ifodalangan:

Agar o'quvchi birga o'qisa u zerikmaydi, fanni egallashga qiziqish yuzaga keladi, bir-biridan qolmaslik uchun harakat, musobaqalashish istagi rivojlanadi. Bularning hammasi o'qishning yaxshilanishiga yordam beradi.

O'zaro suhbatda o'quvchilar bir-biriga kitobdan o'qib olganlari, kattalardan eshitganlarini hikoya qiladilar.

Bolalar birga to'planganlarida bir-birini hurmat qila boshlaydilar, do'stlashadilar, o'quv materiallarini o'zlashtirishda bir-biriga yordamlashadilar, bir-biridan yaxshi odatlarni qabul qiladilar.

Bilim olishda bolalarni maktabda o'qitish zarurligini qayd etar ekan, ta'limda quyidagi tomonlarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi:

- bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik;
- ta'limda yengildan og'irga borish orqali bilim berish;
- olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi;
- o'qitishda jamoa bo'lib maktabda o'qitishga e'tibor berish;
- bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish;
- o'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish.

Bu talablar hozirgi davr ta'lim tamoyillariga ham mos kelishi bilan

qimmatlidir. Yuqoridagi masalalarga o‘zining “Tadbiri manzil” asarida maxsus bo‘lim bag‘ishlaydi. “Bolani maktabda o‘qitish va tarbiyalash” bo‘limida ta‘lim va tarbiya jarayonini ochib beradi. Yuqoridagi tamoyillar esa bolalarni yengil-yelpi bilim olish emas, balki har tomonlama chuqur va mustahkam bilim olishiga yordam beradi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Sharq uyg‘onish davrida ilm-fan va madaniyat qanday rivojlangan?
2. Sharq uyg‘onish davrida ilm-fan rivojiga qaysi omillar ta’sir ko‘rsatgan?
3. Sharq uyg‘onish davri olimlari qanday ilmiy markazlarda faoliyat yuritganlar?
4. Sharq uyg‘onish davrida ilm-fan va madaniyatning G‘arb dunyosiga ta’siri qanday bo‘lgan?
5. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning ilmiy merosi nimalardan iborat?
6. Al-Xorazmiy tomonidan kiritilgan matematik tushunchalar va ularning ahamiyati qanday?
7. Al-Xorazmiyning didaktik qarashlari qanday bo‘lgan?

Topshiriqlar:

Topshiriq: Al-Xorazmiyning didaktik qarashlari qanday bo‘lgan?

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Sharq uyg‘onishi – IX-XII asrlarda islom olamida ilm-fan va madaniyatning rivojlangan davri bo‘lib, matematika, astronomiya, tibbiyot, falsafa va boshqa sohalarda yuksak kashfiyotlar amalga oshirilgan.

Bayt al-Hikma (Donishmandlar uyi) – Bag‘dodda tashkil etilgan ilmiy markaz bo‘lib, bu yerda olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borgan va turli tillardan asarlarni tarjima qilgan.

Al-Xorazmiy – IX asrda yashagan buyuk matematik va astronom bo‘lib, algebra fanining asoschisi hisoblanadi.

Algebra – Al-Xorazmiy yaratgan matematik fan bo‘lib, u algebraik tenglamalarni hal qilish usullarini ishlab chiqqan.

Algoritm – Al-Xorazmiyning raqamlar ustida bajariladigan tartibli amallar tizimi bo‘lib, hozirgi zamon algoritmlar faniga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Zij al-Sindhind – Al-Xorazmiyning astronomiyaga oid asari bo‘lib, unda osmon jismlarining harakatlari va ularning joylashuvi haqida ma’lumotlar berilgan.

Didaktika – Al-Xorazmiy asarlarida ilmni tizimli va bosqichma-bosqich o‘rgatishga katta e’tibor qaratgan bo‘lib, uning didaktik qarashlari shaxsiy bilim olish jarayonining ahamiyatiga asoslangan.

16-MAVZU: SHARQ PEDAGOGIK TA’LIMOTIDA TA’LIMIY-AHLOQIY QARASHLAR.

Reja:

1. Ta’limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo‘lishi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk” asarida ta’lim-tarbiya masalalari. Yusuf Xos Xojibning “Qutadg‘u bilig” asari – pandnoma asar sifatida.

2. Ahmad Yugnakiyning “Hibbat ul-haqoyiq: asarida didaktik qarashlar. Kaykavusning “Qobusnoma” asarining tarbiyaviy ahamiyati.

 Mavzuning maqsadi: Sharq pedagogik ta’limotida ta’limiy-ahloqiy qarashlar asosan o‘quvchilarda bilim, ko‘nikma va axloqiy qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan. O‘quvchilarda yaxshi ahloqiy qadriyatlarni (masalan, halollik, mehr-oqibat, adolat, mehnatsevarlik) rivojlantirish. Bu, o‘z navbatida, jamiyatda ahloqiy muhitni yaxshilashga yordam beradi.

 Tayanch iboralar: “Hibbat ul-haqoyiq”, “Devonu lug‘atit-turk”, Mahmud Koshg‘ariy milliy qadriyatlar, bosqich, bilim, ko‘nikma, shaxsiy rivojlanish, kasbiy tayyorgarlik, ijtimoiy adaptatsiya, fuqarolik pozitsiyasi, pedagogik metodlar, ta’lim mazmuni, ta’lim sifati, o‘quv jarayoni.

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Talabalarga qo'yiladigan talablar ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Ta'limiy-axloqiy qarashlarning paydo bo'lishi.
Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'atit-turk”
asarida ta'lim-tarbiya masalalari. Yusuf Xos Xojibning
“Qutadg'u bilig” asari – pandnoma asar sifatida.

Sharq Uyg'onishi davrida ma'naviy-ma'rifiy sohada asosiy masala inson muammosi bo'lib, insoniylik va insonni ulug'lash g'oyasi ta'lim-tarbiya asarlarining markaziy o'zagini tashkil etgan. Bu davrda ta'limiy-axloqiy yo'nalishlar muhim ahamiyatga ega bo'lib, axloq masalasi faylasuflar, tarixchilar, shoirlar va adiblar tomonidan bir xil diqqat markazida bo'lgan.

Ta'limiy-axloqiy risolalar paydo bo'lib, axloqning nazariy va amaliy masalalari chuqur tahlil etilgan. Masalan, “Qutadg'u bilig”, “Qobusnoma”, “Hibbat ul-haqoyiq”, “Guliston”, “Bo'ston”, “Axloqi Jaloliy”, “Axloqi Nosiriy”, “Axloqi Muhsiniy”, va “Mahbub ul-qulub” kabi asarlar — Yusuf Xos Hojib, Kaykovus, Ahmad Yugnakiy, Mushhiddin Sa'diy, Nasiriddin Tusiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Jaloliddin Davoniy va Husayn Voiz Koshifiyning ta'limiy-axloqiy asarlari — inson shaxsining ma'naviy-axloqiy shakllanishi muammosini hal etishda muhim rol o'ynaydi.

Ushbu ta'limiy-axloqiy asarlarda insonning ma'naviy kamolotga erishishi yuqori axloqqa ega bo'lishi va ilm-fanni egallash asosida amalga oshishi kerakligi ta'kidlangan. Ma'lumki, bu davrda savod o'rganish "Qur'on" va "Hadis"larni o'rganish va o'zlashtirish orqali amalga oshirilgan. "Qur'on" va "Hadis"lardagi pand-nasihatlar ham olimlar, ham adiblar ijodiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Ularning asarlarida musulmonlikning muhim xislatlari — halollik, saxovat, mehru oqibat, ilm izlash, muomala qoidalari, axloq mezonlari va boshqalar o'z ifodasini topgan.

Ta'limiy-axloqiy asarlar bevosita Hadislarda ilgari surilgan g'oyalar asosida yaratilgan. Hadislarning ta'siri Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridan boshlab, Kaykovusning "Qobusnoma", Ahmad Yugnakiyning "Hibbat ul-haqoyiq", Sa'diyning "Guliston", Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" kabi asarlarda namoyon bo'ladi. Bu asarlarda g'oya, mazmun va shakl jihatidan bir xil xususiyatlar mavjud.

Xulosa qilib aytganda, Sharq ta'lim-tarbiyasida ilmni targ'ib etish va xulq-odob qoidalarini o'rganish islomiy prinsiplar asosida amalga oshirilgan bo'lib, ta'limiy-axloqiy asarlardagi mundarijalar o'zaro bog'liq ma'naviy zaminlarga tayangan.

Yusuf Xos Hojibning hayoti va faoliyati haqida ma'lumotlar asosan uning "Qutadg'u bilig" asarida saqlanib qolgan. U Balasog'unda tug'ilgan va o'z asarini 50 yoshlarida, ya'ni hijriy 462 (milodiy 1069-1070) yili yozgan. Asar 461-yilning birinchi yarmida boshlangan va 462-yilning o'rtalarida tugallangan. Agar Yusuf Xos Hojib bu davrda 50 yoshlar atrofida bo'lsa, demak, u 410-yilda (milodiy 1019) tug'ilgan bo'lishi mumkin.

U asarida shunday satrlar bilan o'z yoshini eslatadi:

"Ellik yoshim menga qo'l tegizdi, Qora (quzg'un) tusidek boshimni oq (qush) qildi."

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari 6,500 baytdan yoki 13,000 misradan iborat bo'lib, u o'z asarini yozib tugatgach, Qoraxoniylar hukmdori Tavg'achxon huzuriga kelib, unga taqdim etadi. Kitob xonga manzur bo'lib, muallifga Xos Hojib unvoni beriladi.

“Qutadg‘u bilig” asari katta shuhrat qozonadi va uni boshqa xalqlar ham turli nomlar bilan atashadi, masalan: xitoylar “Adab ul-muluk” (“Hukmdorlar odobi”), mochinliklar “Anis ul-mamolik” (“Mamlakatning tartib usuli”), eronliklar esa “Shohnomai turkiy” deb ataydilar.

Yusuf Xos Hojib o‘z asarida tibbiyot, falakiyot, tarix, tabiiyot, geografiya, riyoziyot, handasa, falsafa, adabiyot, ta’lim-tarbiya va fiqhga oid fikrlarni bayon etgan. U o‘z asarida o‘z davrining etuk mutafakkiri va donishmandi sifatida o‘zini namoyon etadi.

Hozirgi kunda “Qutadg‘u bilig”ning Hirot, Qohira va Namangan nusxalari mavjud. Venaga keltirilgan Hirot nusxasini Herman Vamberi nashr etgan. 1890-yilda V.V. Radlov Vena nusxasining faksimilesini e’lon qilgan va 1891-yilda shu faksimile asosida matnni nashr qildirgan. 1896-yilda Qohira nusxasi topilgandan so‘ng, V.Radlov har ikki nusxasini qiyoslab, 1910-yilda rus grafikasiga asoslangan to‘liq transkripsiyasini nemis tiliga tarjima qilib nashr ettirdi. 1913-yilda esa uning uchinchi nusxasi Namanganda topilgan.

Shu tariqa, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarini ilmiy jihatdan o‘rganishga ko‘plab olimlar hissa qo‘shgan. V.V. Radlov, H.Vamberi, S.E. Malov, S.N. Ivanov kabi mutafakkirlar asarni tarjima qilib, nashr qilgan. V.V. Bartold, Ye.E. Bertels, I.V. Stebleva, O.A. Valitova esa uni har tomonlama tadqiq etgan.

Birinchilardan bo‘lib, professor Fitrat 1924-yilda Namangan nusxasini olib, kutubxonaga keltirib, maqola e’lon qilgan. “Qutadg‘u bilig”ning mukammal nashri o‘zbek olimi Q.Karimov tomonidan tayyorlangan va tadqiq etilgan. Ushbu asarning hozirgi o‘zbek tilidagi bolalarbop bayoni esa Boqijon To‘xliyev tomonidan nashr etilgan. Yusuf Xos Hojibning axloqiy didaktikasi Q.Karimov va Y. Jumaboyev tomonidan o‘rganilgan. Qoraqalpog‘istonlik A.K. Ahmetova esa “Yusuf Xos Hojibning pedagogik qarashlari” mavzusida ilmiy ish olib borgan.

Shunday qilib, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari pedagogika tarixida ta’limiy-axloqiy mavzuda yozilgan barcha asarlarning tamal toshi sifatida qabul qilinadi.

Yusuf Xos Hojib X asrning o'rtalarida Qoraxoniylar hukmronligi davrida yashab ijod etgan. Qoraxoniylar Sirdaryodan Yettisuvgacha, Shimoliy Farg'ona va butun Sharqiy Turkistonda hukmronligini o'rnatgandan so'ng, Movarounnahrning ichki hududlariga ham kirib borib, Koshgardan Kaspiygacha bo'lgan keng maydonda o'z davlatini tarkib toptirgan. Davlat markazi Koshg'ar (O'rdukent) bo'lib, shimolda Balasog'un (Quzurda), g'arbda Samarqand va O'zgand kabi yirik shaharlar joylashgan.

Har bir davlatda bo'lganidek, Qoraxoniylar davlatining idora qilish usuli, siyosati, qonunlari va tarbiya prinsiplari ifodalangan qomus — nizomnoma zarur edi. "Qutadg'u bilig" asari ana shunday zaruriyat tufayli yaratildi. Bu asarda Qoraxoniylar davlatini mustahkamlash, uning idora usullarini yaratish, barcha tabaqa, toifadagi kishilarning xulq-atvori va jamiyatdagi o'rni, davlatni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jihatdan mustahkamlash, davlat mustahkamligining bosh tayanchi — insonni ma'naviy kamolga etkazish masalalari qamrab olinadi.

Yusuf Xos Hojib bu murakkab vazifani hal etishda faqat donishmand, mutafakkir sifatida emas, balki tarbiyashunos olim sifatida ham o'zini namoyon etdi. Shunga ko'ra, u yaratgan "Qutadg'u bilig" asari ta'lim-tarbiya tarixi, uning nazariy masalalari va komil insonni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

"Qutadg'u bilig"ning Yaratilishi

"Qutadg'u bilig" asari Sharqda pandnoma yo'lidagi an'anaviy kitob tuzish tartibiga rioya qilgan holda bitilgan. Asar nasriy muqaddima, so'ngra 73 bobdan iborat mundarijadan tashkil topgan. Dastlabki o'n bir fasl debocha bo'lib, hamd, na't va xonni madh etish, ta'lif maqsadi, yetti kavokib va o'n ikki burj, tilning ahamiyati, muallifning uzri, ezgulik va keksalikdan afsuslanish kabi mavzularni o'z ichiga oladi. O'n ikkinchi fasldan boshlab asosiy voqea bayon etiladi.

Asarda ma'lum bir syujet yo'q; to'rt qahramon — Kuntug'di (adolat ramzi), Oyto'ldi (davlat va baxt ramzi), O'gdulmish (aql ramzi) va O'zg'urmish (qanoat timsoli) o'rtasidagi munozaralar asosida hayotiy masalalar bir-biriga bog'langan holda bayon etiladi. Ushbu

qahramonlar orqali Yusuf Xos Hojib o‘z maqsad va g‘oyalarini bayon etadi.

“Qutadg‘u bilig”ning asosiy g‘oyasi insonni hayotda baxt va saodatga eltuvchi asosiy qarashlardir. Yusuf Xos Hojib asarida insonning jamiyat va hayotdagi o‘rni, burch va vazifalari haqidagi muammolarni o‘ziga xos tarzda bayon etadi. U bilimning ahamiyati haqida fikr yuritib, alohida boblar ham bag‘ishlaydi. U ilm, zakovat va ma‘rifatning ahamiyatini ko‘rsatadi va bilimli insonni buyuk deb ta‘riflaydi, uning ijtimoiy hayotdagi roli haqida so‘z yuritadi.

Ilm-Fan va Ta‘lim

Yusuf Xos Hojib o‘z davrida ilm-fan va ta‘limni muhim deb hisoblaydi va ularni taraqqiyotning asosiy omillari sifatida ko‘radi. U kuch va qurol bilimdan keyin ikkinchi o‘rinda turishini ta‘kidlaydi, odamlar faqat bilim orqali yurt va davlatni boshqarishi mumkin.

Pedagogika Tarixidagi O‘rni

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari pedagogika tarixida ta‘limiy-axloqiy mavzuda yozilgan asarlarning tamal toshi hisoblanadi. Ushbu asar nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki ta‘lim-tarbiya nazariyasi masalalariga qaratilgan muhim manba bo‘lib qolmoqda. Bu kitob zamonaviy ta‘lim jarayonida ham o‘z o‘rnini topgan muhim asar hisoblanadi.

Ilmni Qadrlash

Yusuf Xos Hojib ilmli va ma‘rifatli kishilarni qadrlash kerak, chunki ular mash‘alalar kabi yo‘lni yoritib, to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatadi va yaxshi-yomonni farq etishni o‘rgatadi. Shuning uchun olimlarni hurmat qilish zarurligini ta‘kidlaydi. U ilm ahlini o‘ta qadrlasa, ilmsizlarni johil kishilar deb biladi. Agar shunday johillar mansab va amalga ega bo‘lsa, ularni egallagan to‘rni poygak deb hisoblaydi.

Bilim va Zakovat

Yusuf Xos Hojib dunyoda inson bilim va zakovati tufayli orzu-tilaklariga erishishi mumkinligini ta‘kidlaydi. Lekin shunday bilim va zakovatning qadriga faqat o‘zlariga o‘xshagan donolar va zakovatlilar etadi. Johil va telbalar bunday xislatlarga ega emas, deydi. U jamiyatdagi barcha xatolar bihmsizlik, nodonlik va jaholat tufayli sodir

bo'lishidan qayg'uga tushadi va hayotda nodon va johillar ko'payib ketganidan afsuslanadi.

Yurtni Boshqaruvchilar

U yurtni idora etuvchilarni ikki toifaga bo'lib, birinchisi adolatli siyosatni yurituvchi beklar va ikkinchisi dono olimlar ekanligini ta'kidlaydi. Siyosatchilar yurtni boshqarishda, olimlar esa ma'rifiy yo'l-yo'riq ko'rsatishda muhim rol o'ynaydi.

Bilimning Qadri

Olim bilimni ziyoga, tengi yo'q javohirga o'xshatadi, u insonni yuksaltiradi va jahonning sir-asrorini bilishga yordam beradi. Insoniyat nimaga erishgan bo'lsa, bilim tufayli erishganligini ta'kidlaydi. Bu boylikni hech kim o'g'iray olmaydi, deb bilim va zakovatni muqaddas do'st, mehribon qarindosh, kiyim va ozuqa sifatida ta'riflaydi.

Amalda Bilimni Tatbiq Etish

Yusuf Xos Hojib ilm-fanni anglashni targ'ib etibgina qolmasdan, uni hayotga tatbiq etishni ham da'vat etadi. U insonga xizmat etmagan bilimni dengiz tubida foydalanilmay yotgan injuga o'xshatadi. Agar yer ostida yotgan oltin qazib olinmasa, ilmni ham foydali narsalarga sarf etishga da'vat etadi.

Natijalar va O'zgarishlar

Yusuf Xos Hojib ilmning ahamiyatini ta'kidlaydi, chunki inson bilimsiz, nodon va johil bo'lsa, yaramas ishlar qiladi; aksincha, bilimli, dono va zukko bo'lsa ezgu ishlarni ro'yobga chiqaradi. Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, buyuk alloma mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, moddiy va ma'naviy yuksalishi, el-yurtning boy va farovon turmushi - barchasi ilm va ma'rifatning ravnaqiga bog'liq ekanligini ishonarli dalillar bilan badiiy ifodasini bera olgan. O'zi ham ana shu ezgu ishni amalga oshirish uchun tinmay faoliyat ko'rsatgan.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari insonni hayotda baxt-saodatga eltuvchi asosiy qarashlarni o'z ichiga oladi. Muallif, asarida insonning jamiyatdagi o'rni, burch va vazifalari, shuningdek, ilm-fan va ta'limning ahamiyatini bayon etadi. U ilm, zakovat va ma'rifatning qiymatini ta'kidlaydi, bilimli insonni buyuk deb ataydi va uning ijtimoiy hayotdagi rolini yoritadi.

Asarda mutafakkir o'zining axloqiy qarashlarini ijtimoiy munosabatlar va jamiyat a'zolari o'rtasidagi axloqiy munosabatlarni amaliyotga tayangan holda yoritadi. Axloqiy va xulq-odob prinsiplari asarning barcha qahramonlari o'rtasidagi munosabatlar orqali ifodalangan. Elig(xon) va uning vakillari, ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi munosabatlar, ularning talablari va xulqi bayon etiladi, turli kasb egalarining odatlari ham yoritiladi.

Muallif axloqiy xislatlar mohiyatini chuqur ochib berishga harakat qiladi, insoniylik, rostgo'ylik, mehr muhabbat, adolat, sadoqat, va xushmuomalalik kabi xislatlarni ulug'laydi. Biroq, yomon xislatlar – yolg'onchilik, jaholat, va nomardlik kabi kamchiliklarni ham tahlil qilib, ezgu xislatlarning yaxshi samaralarini va yomon xususiyatlarning oqibatlarini misollar bilan bayon etadi. U shuni ta'kidlaydiki, inson hayotda qilgan ishi bilan yoki yaxshi, yoki yomon nom qoldiradi.

Asarda tilning ahamiyati haqida ham fikrlar yuritiladi. Til insonning qadr-qimmatini oshirishga yoki uni pastga tushirishga qodir. Muallif, axloqiy munosabatlar o'rnatish va o'zaro hurmatni ta'minlashga e'tibor qaratadi. U oila a'zolari, katta va kichiklar o'rtasidagi munosabatlar, shuningdek, amaldorlar axloqi haqidagi tavsiyalarni hayotiy misollar orqali yoritadi.

Yusuf Xos Hojib amaldorlarning xulq-odob qoidalarini belgilab beradi, shuningdek, ularga o'z ishining ustasi bo'lish, bilimga intilish va samimiylik kabi fazilatlarni egallashni tavsiya etadi. Amaldorlar yurt va xalq uchun xizmat qilishlari kerakligini ta'kidlaydi. O'zini bilmaslik va nojo'ya xislatlardan qochish, deb hisoblaydi, chunki bular davlat rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Oila va farzand tarbiyasi masalalariga ham alohida e'tibor qaratiladi. Yigitlik va keksalik davrlari, shuningdek, oilaviy-madaniy qadriyatlar ham muallif tomonidan yoritiladi. U, har bir inson o'zining kamolga yetishi uchun muhim masalalarni, shuningdek, o'zini tutish qoidalarini o'rganishi lozimligini ta'kidlaydi.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari insonni har tomonlama kamolga yetkazish uchun ta'limiy-axloqiy asos sifatida ko'riladi.

Asarning ilmiy, ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyati hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydi.

Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq: asarida didaktik qarashlar. Kaykavusning “Qobusnoma” asarining tarbiyaviy ahamiyati.

Qoraxoniylar hukmronligi davrida yaratilgan ta'limiy-axloqiy asarlardan yana biri Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” (“Haqiqatlar armug'oni”) asaridir. Ushbu asar mazmuni o'z ichiga ijtimoiy-siyosiy, diniy, axloqiy hamda iqtisodiy masalalar, ulaming o'ziga xos xususiyatlari va kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar mohiyati borasidagi qarashlarni oladi.

“Hibat ul-haqoyiq” asari To'g'ul Qilich Sipohsolorbekning nomiga atab yozilgan va taxminan XII asr boshlarida yaratilgan. Ahmad Yugnakiyning hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beruvchi manbalar juda cheklangan. Mavjud ma'lumotlar asar mazmunidan keltirilgan dalillarga tayangan holda taqdim etiladi.

Asarning so'ngida muallif Ahmad Yugnakiyning o'zi haqida quyidagi misralarni keltiradi:

Adib Ahmad otim, adab, pand so'zim,
So'zum munda qolur, borur bu ofzim.
Adibning eri oti Yugnak erur,
Safoliq ajab er ko'ngullar yorur.
Otasi oti Mahmud Yugnakiy,
Adib Ahmad o'g'li, yo'q ul hech shakli.

Ushbu misralardan, “Hibat ul-haqoyiq” asarining muallifi Ahmad ekanligi, uning otasi Mahmud nomli shaxs bo'lgani va Yugnakiyning “Yugnak” nomli maskanda tug'ilgani anglash mumkin. Ammo, “Yugnak” manzilining qayerda joylashgani to'g'risida aniq ma'lumot yo'q. Ahmad Yugnakiyning asari va uning mohiyati haqida tadqiqotlar o'tkazgan olimlar turli fikrlarni ilgari suradilar. Masalan, E.E. Bertels ushbu maskan Farg'ona vodiysida joylashgan, deb hisoblaydi, V.V. Bartold esa Samarqand viloyatidagi hududlardan biriga tegishli deb ta'kidlaydi.

Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asari haqida tadqiqot olib borgan va uni nashrga tayyorlagan Q. Mahmudov, tarixiy manbalarga, xususan, Ibn Xavqal va Arat Rahmatiy Ibnul Yaqub asarlaridagi fikrlarga tayangan holda, “Yugnak” soʻzi qadimda “Arnoq” yoki “Arnak” shaklida ham yozilganini, va bu maskan Samarqand yaqinida joylashganini ishonch bilan taʼkidlaydi.

Ahmad Yugnakiyning asari 1986-1987-yillarda Toshkent shahrida ayrim toʻplamlar tarkibida nashrdan oʻtgan. Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asari kabi, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asari ham Qoraxoniylar hukmronligi davrida mamlakatning maʼnaviy hayotini koʻtarishga ulush qoʻshish maqsadida yozilgan. Asar didaktik harakterga ega boʻlib, oʻn toʻrt bobdan iborat va 512 misrani oʻz ichiga oladi. Dostonning dastlabki toʻrt bobi muqaddima sifatida, beshinchi va oʻn toʻrtinchi boblar esa asosiy gʻoyalarni ifoda etadi.

Ushbu boblarda asosan bilimning ahamiyati, jaholatning zarari, til odobi, dunyoning foniyligi, saxovat, kamtarlik, baxillik va insonlarga xos boʻlgan boshqa xislatlar haqida soʻz yuritiladi. Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarida markaziy oʻrinni inson shaxsi, uning maʼnaviy-axloqiy qiyofasi va shaxsni kamolotga yetkazish masalasi egallaydi. Birinchi bobda ilm manfaati, ilmsizlik va jaholatning zarari haqida fikrlar bayon etiladi.

Ahmad Yugnakiyning fikricha, ilmli inson oʻz ilmi bilan mashhur boʻlib, nomi oʻchmas boʻladi, ilmsiz inson esa, garchi tirik boʻlsa-da, nomi oʻlikdek qoladi. Ilm insonni yuksaklarga koʻtaradi, ilmsizlik esa tubanlikka olib boradi. Bu boradagi fikr quyidagi misralarda oʻzining yorqin ifodasini topadi:

Bilik birla bili nur saodat yoʻli,

Bilik bil saodat yoʻlini bula.

Ahmad Yugnakiyning taʼkidlashicha, bilimli kishilar mukammal insonlar hisoblanadi, chunki ilm barcha yaxshi ishlar va ezguliklarning asosidir, ilmsizlik esa razolatga yoʻl ochadi.

Ushbu asarda, insonning barkamolligini ifoda etuvchi ikkinchi belgi - xushxulqlilik ham koʻtariladi. Adib, axloqlilikning asosiy mezonlari boʻlgan ijobiy xislatlar va ularning inson qiyofasida aks etishi yuzasidan

fikr yuritib, mol-dunyoga muhabbatning salbiy xislat ekanini alohida ta'kidlaydi.

Ushbu xislatlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi muhit, shart-sharoitlar, baxillik, jamiyat va atrofdagi kishilarning manfaatlariga zarar etkazishdan saqlanish masalalari ham ko'tariladi. Ahmad Yugnakiyning fikricha, insonning ma'naviy-axloqiy qiyofasini ko'rsatuvchi muhim belgilardan biri - til odobidir.

Allomaning fikricha, tilni tiyish va har bir so'zni o'ylab aytish muhimdir, aks holda huda-behuda so'zlar boshga balo keltirishi mumkin. U tilni tiyishni maslahat beradi:

Tiling bekta tutg'il, tishing sinmasun,
G'oli chiqsa bekta tishing siyur.

Ushbu misralarda behuda so'zlashning yomon oqibatlari bayon etiladi. Ahmad Yugnakiyning fikricha, tilni tiyish va so'zni qisqartirish insonni saqlab qoladi.

Ushbu asar orqali Ahmad Yugnakiyning til odobi, to'g'ri so'zlash, yolg'on va ko'p gapirishdan saqlanishga oid tavsiyalari, insonni axloqiy jihatdan yuksaltirishga qaratilganligini ko'rish mumkin.

Inson sirlarini saqlash muhimligini ta'kidlagan Ahmad Yugnakiy, bunday sirlarni hatto yaqin do'stlar bilan bo'lishmaslik kerakligini, aks holda sirlar atrofdagilarga oshkor bo'lishi mumkinligini ifoda etadi. U o'z asarlarida sir saqlashning ahamiyatini misollar orqali ochib beradi:

*G'atig' qizla rozing kishi bilmasin,
So'zungni o'zungga o'Tzunch kel(a)masun.*

Yugnakiy, o'z sirini ochmaslikni bir insonning ma'naviy kamolot darajasining belgilari qatoriga qo'shadi. Sirlarni saqlash, insonning obro'sini va o'zligini saqlab qolishga yordam beradi.

Saxovat va baxillik kabi sifatlarning mohiyati hamda ularning oqibatlari haqida ham o'z fikrlarini bildirishda, saxovatni eng oliy insoniy xislatlardan biri deb ataydi. Saxiylar o'zlarining yuksak sifatlari bilan e'tiborga sazovor bo'lishini, baxillik esa insonni ruhiy jihatdan tubanlashtirishini ta'kidlaydi. U, hamda, boylikni faqat o'ziga saqlab qolish o'rniga, boshqalarga berishning ahamiyatini ko'rsatadi:

Taturmas oshin-da tuz do'stina,

Ochiq qolur axir eyur dushmani.

Ahmad Yugnakiy, kamtarlikni insonning yetukligini ko'rsatuvchi belgi sifatida baholaydi va kibrli bo'lishning salbiy oqibatlarini ta'kidlaydi. Kishi o'zini boshqalardan baland tutish o'rniga, kamtar, muloyim va itoatkor bo'lishi lozim.

U, shuningdek, yaxshi xulq-odobni shakllantirish va yomon illatlardan saqlanish bo'yicha tavsiyalar beradi. Boylik to'plashga muhabbatlanib qolgan kishilarga mo'tadil hayot kechirishni maslahat beradi:

*Agar yig'ding ersa umurluq tavor,
Burun boshqa bo'rkni kiyar bosh kerak.*

Sabr-toqat va qanoat insonga sharaf olib kelishini e'tirof etgan alloma, insonlarni tinch va totuv yashashga, har doim halol bo'lishga undaydi:

*Balo kelsa sabr et, farrahqa kutib,
Kutib turfarahqa balo-ranj yutup.*

Ahmad Yugnakiy, gunoh qilgan kishi uchun kechirish va g'azabni bartaraf etishni muhim deb hisoblaydi. U, shuningdek, boshliqlar bilan ehtiyotkorlik bilan muomala qilish, foydasiz tortishuvlardan saqlanish lozimligini bildiradi:

*Gudazgil, ay o do'st, ulug'lar aqin,
Osqsiz jadal ham mizojtin soqin.*

Ulug'lar bilan ehtiyotkorlik bilan muomalada bo'lish va kichiklarning hurmatini saqlash zarurligini ta'kidlaydi. Mavqe yoki martabaga erishgach, kamtar bo'lishni, bunday holatda o'z mavqeini suiiste'mol qilmaslikni maslahat beradi:

*Ulug'likka tegsang engilma o'zing,
G'oli key sang atlas unutma bo'zing.*

Adib, do'st va dushman o'rtasida farq qilish, yaxshi insonlarni do'st tutish, yomon kishilardan uzoqroq yurish zarurligini qayd etadi. Yomonlikni izlaydigan kishi hech vaqt yaxshilikka erisha olmaydi:

*Ayo edgu umgon esizlik qilip,
Tikan eylagan er uzum bichmas ul.*

Ahmad Yugnakiy zamon va kishilar o'rtasida farq qilishni ta'kidlaydi. U, yaramas ishlar qilmaslik, halol yashash, ochko'zlik va haromdan saqlanish zarurligini bildiradi.

U, shuningdek, komil insonni shakllantirishga oid o'ziga xos sistemani taklif etadi. Bu tizimga nazariy va amaliy bilimlarni o'zlashtirish, til va so'z odobiga rioya qilish, halollik, rostgo'ylik, kamtarlik kabi xislatlarni namoyon etish kiradi. Bunday xususiyatlar ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlashga yordam beradi. Ahmad Yugnakiy, o'z asarlarida insonlar o'rtasidagi munosabatlarni sog'lomlashtirishga va ijtimoiy adolatni ta'minlashga qaratilgan prinsiplarni ta'kidlaydi.

Kaykovus 412-hijriy yili (milodiy 1021-1022) yilda tug'ilgan bo'lib, Gilon qabilasidan kelib chiqqan. Ularning avlodlari Tabaristonda (hozirda Kaspiy dengizining janubida) yashagan. Kaykovus o'zining hayoti davomida ko'rgan va bilganlari asosida buyuk "Qobusnoma" asarini yaratdi. Ushbu kitobni u o'g'li Gilonshohga bag'ishlagan. Bu paytda Kaykovus taxminan oltmish yoshda edi.

"Qobusnoma" asari Sharq an'analariga ko'ra pand-nasihat shaklida yozilgan bo'lib, asrlar davomida xalq, xususan yoshlarni hayotga tayyorlashda muhim qo'llanma hisoblangan. Kaykovusning asari hayotiy tajribalar va bilganlarini yoshlarga o'rgatishga qaratilgan bo'lsa-da, "Qobusnoma"ning nomlanishining Qobusga aloqasi haqida hech qanday eslatma mavjud emas.

Bu asar Eronda sakkiz marta nashr etilgan bo'lib, eng mukammali 1890-1891-yillarda Rizoqulixon Hidayat tomonidan chop etilgan. Keyinchalik, u boshqa shaharlarda, jumladan Bombay, Isfaxon va boshqa joylarda ham chop etildi. "Qobusnoma" ko'plab tillarga tarjima qilingan, jumladan, nemis, fransuz, ingliz tillarida ham nashr etilgan.

Shams ul-Maoliy Qobus o'z davrining eng bilimdon kishilaridan bo'lgan. U keng qamrovli ilmga ega bo'lishi bilan birga, she'rlar ham yozgan. U zamonasining mashhur olimlari va shoirlarini yig'ib, poytaxti Jurjonni yirik madaniy markazga aylantirgan. Qobusning uchta kitobdan iborat mashhur "Nomalar"i bo'lgan: "Kamol al-balag'a" (Suxandonlik

kamoloti), maqol va hikmatlar haqidagi “Al-forida fi-1 amsal va-1 adab” va “Risola fi-1 iftixor va-1 itob”.

Sho‘ro davrida asarning axloqiy-tarbiyaviy ahamiyati siyosiy nuqtai nazardan baholangan va unga ayrim tanqidlar bildirilgan bo‘lsa-da, “Qobusnoma”ning o‘rni Sharqning axloqiy-ta’limiy asarlari orasida juda muhim hisoblanadi. Asar “Kalila va Dimna”, “Siyosatnoma”, “Qutadg‘u bilig”, “Guliston” va boshqa ko‘plab asarlar bilan bir qatorda muhim o‘rin egallaydi.

Kaykovus asarining oxirgi boblarida juvonmardlik haqida so‘z yuritadi. U insonlarning sifatlarini uch xilga ajratadi: aql, rostlik va juvonmardlik. Kaykovusga ko‘ra, juvonmardlikning asosiy ustunlari – jasurlik, mardlik, sabr-matonat, va’daga vafo qilish, pokdillik va pokzabonlikdir. Juvonmardlar yomonlikka yomonlik qilmay, har doim yaxshilik qilishga intilishi kerak.

Kaykovusning ilmga bo‘lgan yondashuvi ham o‘ziga xosdir. U ilmni uchga bo‘ladi: kasb-hunar bilan bog‘liq ilm, ilmiy kasblar va xayrli odatlar. Har qanday soha bilimini chuqur o‘rganish, kamtar va oqil bo‘lishni muhim deb bilgan.

Kaykovus o‘z asarlarida bilim va aqlning ahamiyatini ulug‘lab, ularni moddiy boylikdan ustun qo‘yadi. U: “Agar molsizlikdan qashshoq bo‘lsang, aql bilan boy bo‘lishga intil, chunki mol bilan boy bo‘lganingizdan ko‘ra, aql bilan boy bo‘lganingiz yaxshi. Aql bilan molni yig‘ish mumkin, lekin mol bilan aqlni o‘rgatib bo‘lmaydi. Aql shunday bir boylikki, uni hech kim o‘g‘irlay olmaydi, u yonganda yonmaydi va suvga tushganda oqib ketmaydi”, deb ta’kidlaydi. Kaykovus inson axloqi ham aqlning belgisidir, deb hisoblaydi: “Axloq — bu aqlning suratidir”.

Kaykovus jamiyat taraqqiyotida ilm bilan birga kasb-hunarning ham zarurligini ta’kidlaydi. U: “Har qancha nasabli va aslzoda bo‘lgan kishi ham hunari bo‘lmasa, haloyiqning izzat va hurmatidan noumid bo‘lur”, deb yozadi. Shuning uchun ham asarda turli kasb egalari ulug‘lanadi va kasb-hunar egallash ilm olish bilan bog‘liq ekanligi ta’kidlanadi. Kaykovusning bu qarashlari o‘sha davr uchun ilg‘or hisoblangan. U tibbiyot, musiqa, yer o‘lchash va munajjimlik kabi

sohalardagi kasblarning ilmiy jihatlarini yoritadi. Ayniqsa, tibbiyotga oid qarashlari uning donishmand va keng qamrovli bilimga ega ekanligini ko'rsatadi.

Kasb-hunarga oid boblarda dehqonchilik va bozor peshalari ham diqqatga sazovor. U dehqonchilik ilmini egallashni, yerga g'amxo'rlik qilishni, g'ayratli bo'lishni tavsiya etadi. U bozor bilan bog'liq kasb-hunar egalari uchun: "Bozor xalqi bilan o'zini solishtirganda adolatli bo'lish, tarozini to'g'ri ushlab, sheriklarga xiyonat qilmaslik va molidunyoga hiyla qilmaslik kerak", deb o'git beradi. Bu pandlar ham hukmdor, ham oddiy fuqaroga birdek tegishli.

Kaykovus yoshlarni mehnatsevarlik va mehnatga hurmat qilishni o'rgatib, jismoniy va aqliy mehnatni bir xil darajada muhim deb biladi. U yoshlarga nisbatan insoniy munosabatda bo'lish, adolatli, samimiy va saxovatli bo'lish kabi xislatlarni shakllantirishni targ'ib qiladi.

Kaykovus insonlarni bilim darajasiga ko'ra to'rt guruhga ajratadi: biladigan va yana bilishni xohlaydiganlar (olimlar), bilmagan narsasini bilishga intiladiganlar (qobil kishilar), bilganini ham bilmaydiganlar (ularni uyg'otish kerak), va bilmaganini tan olmaydigan johil kishilar (ularni tark etish kerak). Shuningdek, so'zlarni ham to'rt xilga ajratadi va eng yaxshisi, bilib aytiladigan so'zlarni ma'qul ko'radi.

"Qobusnoma"da kundalik turmushdagi odob-axloq qoidalari haqida ham keng fikrlar mavjud. Xulq-odob, do'stlik va dushmanlik masalalari, shuningdek, turli o'yinlar, ov qilish, mehmondorchilik va hatto to'g'ri ovqatlanish qoidalari ham keltirilgan.

Kaykovus, shuningdek, do'stlikni inson axloqiy yetukligining belgisidir deb biladi va do'st tanlashda aqlli, ilmiy, sadoqatli bo'lishni tavsiya qiladi. Dushmandan saqlanish va kuchli dushman bilan kurashmaslik kerakligini ham ta'kidlaydi.

Jismoniy tarbiya ham katta ahamiyatga ega. U yoshlarni jismonan sog'lom bo'lishga undaydi va bu jihatlar urush, sport mashg'ulotlari va kundalik turmushda o'z aksini topgan. Kaykovusning insonning to'g'ri ovqatlanishi, tozalik va uyqu tartibiga oid tavsiyalari ham bor.

Umuman olganda, "Qobusnoma" XI asrda yaratilgan yirik tarbiyaviy asardir. U yoshlarni hayotga tayyorlashda aqliy, axloqiy va

jismoniy tarbiyaga katta e'tibor qaratadi va hozirgi kunda ham dolzarbdir.

Nazorat uchun savollar:

1. Ta'limiy-axloqiy qarashlar qanday sharoitlarda va omillar ta'sirida paydo bo'ldi?

2. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida ta'lim-tarbiya masalalari qanday yoritilgan?

3. Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilig" asarini pandnoma sifatida qanday baholash mumkin?

4. Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asaridagi didaktik qarashlar qanday namoyon bo'lgan?

5. Kaykovusning "Qobusnoma" asarining tarbiyaviy ahamiyati nimada?

Topshiriqlar:

Topshiriq 1:

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida til va madaniyatni o'rganishning tarbiya jarayonidagi o'rnini izohlang.

Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilig" asarida berilgan pandlar orqali davlat boshqaruvi va shaxsiy taraqqiyotning qanday bog'liqligini tahlil qiling.

Ahmad Yugnakiyning "Hibbat ul-haqoyiq" asaridagi ta'limiy va axloqiy qadriyatlarni zamonaviy ta'lim tizimi bilan solishtiring.

Kaykovusning "Qobusnoma" asarida ota-onaning tarbiyadagi rolini zamonaviy psixologik nazariyalar bilan bog'lab tushuntiring.

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Ilmga intilish: Asarda ta'limning qadri va uni egallash zarurligi alohida ta'kidlanadi. O'sha davrdagi turkiy tillarning leksikografik tadqiqotlar orqali o'rganilishi ilm-fanning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan.

Til va madaniyat: Lug'atda turkiy xalqlar madaniyati, urf-odatları va axloqiy me'yorlari ifodalanadi. Bu asar o'sha davr jamiyatidagi ta'limiy va axloqiy qarashlarni tushunish uchun muhim manbadir.

Oila va jamoatchilik: Koshg'ariy oilada bolalarga ta'lim berish va jamoatchilikning farzand tarbiyasidagi o'rni haqida ham qimmatli fikrlarni ilgari surgan.

Adolat va donolik: Asarda hukmdor va fuqarolar o'rtasidagi munosabatlar, adolat, donolik, halollik kabi ma'naviy qadriyatlar tarbiyaviy mazmun bilan ko'tariladi.

Pandnoma harakteri: Kitob pand-nasihat shaklida yozilgan bo'lib, unda insonlarning hayotda qanday yashashi, qanday axloqiy qoidalarga rioya qilishi lozimligi haqida aniq ko'rsatmalar beriladi.

Shaxs tarbiyasi: Xalq va davlat boshqaruvchilari qanday xulq-atvor namunasini ko'rsatishi kerakligi, axloqiy tarbiya usullari ifoda etiladi.

Haqiqatni anglash: Asarda didaktik qoidalar orqali insonlarga haqiqat va to'g'ri yo'lni ko'rsatish nazarda tutilgan. Bu axloqiy pandlar, to'g'riso'zlik va adolatni ta'limlash haqida fikrlar berilgan.

Axloqiy tarbiya: Kitob axloq-odob qoidalari, haqiqatga sadoqat va axloqiy qadriyatlar haqida didaktik tavsiyalar beradi.

17-MAVZU: XIV ASRNING IKKINCHI YARMI VA XVI ASRDA MOVAROUNNAHRDA BOSHLANG'ICH MAKTABDA TARBIYA.

Reja:

1. XIV-XVI asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikr taraqqiyoti. Amir Temur, Mirzo Ulug'bekning pedagogik g'oyalari va marifatparvarlik xizmatlari. Ulug'bek davrida maktab islohoti. Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari.
2. Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari. Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo'shgan xissasi.
3. Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari. Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari. "Axloqiy Jaloliy" asarining pedagogik fikrlar rivojidadagi o'rni.

 Mavzuning maqsadi: XIV-XVI asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikr taraqqiyoti. Amir Temur, Mirzo Ulug'bekning pedagogik g'oyalari va marifatparvarlik xizmatlari. Ulug'bek davrida

maktab islohoti. Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlarini o'rganishdan iborat.

Tayanch iboralar: Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, milliy qadriyatlar, bosqich, bilim, ko'nikma, shaxsiy rivojlanish, kasbiy tayyorgarlik, ijtimoiy adaptatsiya, fuqarolik pozitsiyasi, pedagogik metodlar, ta'lim mazmuni, ta'lim sifati, o'quv jarayoni

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Talabalarga qo'yiladigan talablar ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

XIV-XVI asrlarda tarbiya, maktab va pedagogik fikr taraqqiyoti. Amir Temur, Mirzo Ulug'bekning pedagogik g'oyalari va marifatparvarlik xizmatlari. Ulug'bek davrida maktab islohoti. Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari.

Amir Temurning Movarounnahrni birlashtirish yo'lidagi dastlabki harakati XIV asrning 60-yillari boshlaridan boshlangan. Buning sababi XIV asrning 50-yillari oxirida Movarounnahrda amirlarning o'zaro kurashi kuchayib, Amir Qazog'on o'ldiriladi. Mamlakatda siyosiy parokandalik avjiga chiqib, har jihatdan og'ir tanglik sodir bo'ladi. Bu davrda Chig'atoy ulusining sharqiy qismi – Yettisuv va Sharqiy Turkistonda hukmronlik qilayotgan mo'g'ul xonlari Movarounnahrdagi og'ir siyosiy vaziyatdan foydalanib, bu o'lkada o'z hokimiyatini o'rnatishga harakat qiladilar.

O‘zining ko‘p yillik harbiy yurishlari bilan Sharqning juda ko‘p obod viloyatlarini va shaharlarini zabt etgan Amir Temur o‘z davlatining shon-shuhrati uchun uning markaziy qismi bo‘lgan Movarounnahrning, ayniqsa, poytaxti Samarqandning obodonligiga alohida ahamiyat beradi. U zabt etilgan mamlakatlardan faqat moddiy boyliklarnigina emas, balki juda ko‘p hunarmandlar, san’at ahllari va olimlarini Movarounnahrda olib keladi va mamlakatni obod etishda ularning mehnatidan foydalanadi.

Temur hukmronligining ilk davrida Kesh shahrini poytaxtga aylantirish niyatida bo‘lib, uning obodonligiga katta ahamiyat berdi. Unda dunyoga dong‘i ketgan mashhur Oqsaroy qad ko‘tardi. Eroniy me’morlarning mahorati bilan bino qilingan bu muhtasham saroyning peshtoqi, toq-u ravoqlari va devorlari zangori va oltin rangdagi arabiy naqshli koshinlar, guldor o‘ymakor parchinlar bilan ziynatlandi. Sohibqiron Keshga alohida e’tibor berib, uni O‘rta Osiyoning ma’naviy markaziga aylantirishga harakat qildi. SHu boisdan bu shahar “Qubbatul Ilm val adab” unvoniga ega bo‘ldi.

Samarqand saltanat poytaxti qilib olingach, u alohida imtiyozga ega bo‘lgan shaharga aylandi. Samarqandda Isfixon, Sheroz, Xalab, Xorazm, Buxoro, Qarshi va Kesh shaharlarining me’mor-u binokorlari qo‘li bilan saroylar, masjidlar, madrasalar, maqbaralar quriladi. Shahar tashqarisida esa bog‘-rog‘lar barpo etiladi. 1403-1404-yillarda Samarqandda bo‘lgan Ispaniya elchisi Klavixo Amir Temurning olib borayotgan binokorlik ishlaridan hayratda qolgan edi. Xuddi shu davrda Shohi Zinda me’moriy yodgorliklari guruhining Shodimulk og‘a, Amir Husayn, Shirinbeka og‘a kabi qator ajoyib maqbaralari, hozirgi vaqtda Bibixonim nomi bilan mashhur bo‘lgan Jome’ Masjid, Go‘ri Amir daxmasi va boshqalar bino qilinadi.

Amir Temur hayotlik davridayoq uning harbiy san’ati va davlat boshqarish uslubiga bag‘ishlangan maxsus asar yaratilib, u “Temur tuzuklari” nomi ostida shuhrat topadi. Bu asar shaxsan Temurning og‘zidan yozib olingan deb hisoblanadi. Unda davlatni boshqarishda kimlarga tayanish, toj-u taxt egalarining tutumi (yo‘nalishi) va vazifalari, (vazir va qo‘shin boshliqlarini saylash, sipohlarning maoshi)

mamlakatni idora etish tartibi, davlat arboblari va qo‘shin boshliqlarining burchi va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toj-u taxt oldida ko‘rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash tartibi va boshqalar xususida bayon etiladi.

Amir Temur umr bo‘yi quyidagi o‘n ikki tamoyilga amal qilgan:

- Har yerda va har vaqtda islom dinini qo‘llab-quvvatlagan.
- Davlat ishlarini kengash asosida boshqargan.
- Salatanat ishlarini murosayu madora orqali yurgizgan.
- Davlat ishlarini qonun-qoida va tuzuklarga asoslanib boshqargan.
- Amirlar va sipohiylarga hurmat ko‘rgazgan.
- Adolat va insofga tayangan.
- Fuqarolarga izzat-hurmat ko‘rgazgan.
- Azmu jazm bilan ish tutgan.
- Raiyat ahvolidan doimiy ogoh bo‘lgan.
- Turku tojik, arabu ajamning turli toifalariga hurmat ko‘rsatgan.
- Do‘stlarni unutmagan va ularga yordam bergan.
- Har joyda sipohiylarni hurmat qilgan.

“TEMUR TUZUKLARI”DAGI O‘GITLARNI MOHIYATI VA VAZIFASIGA KO‘RA QUYIDAGI GURUHLARGA AJRATISH MUMKIN:	“TEMUR TUZUKLARI”DAGI O‘GITLARNING AXLOQ VA ODOBGA DOIR TURLARI:
1. Din va shariatga doir. 2. Davlat va uni idora etishga doir. 3. Kengash o‘tkazishga oid. 4. Podsho va vazirlarga doir.	1. Adolat va adolatsizlik. 2. So‘z va ishonch birligi. 3. Do‘st va dushmanlik. 4. Botirlik va qo‘rqoqlik. 5. So‘z va shirin-suxanlik.

“Temur tuzuklari”dagi hikmatlardan namunalar:

1. Adovat emas, adolat engadi.
2. So‘zlaguvchi gar nodon erur, tinglaguvchi dono o‘lsin.
3. Ota bo‘lmagan, ota qadrini bilmas.
4. Do‘shmandan qo‘rqma, munofiqdan qo‘rq.
5. Ishon. Ammo shubha qil.

6. Kuch – adolatdadir.
7. Do‘stlik sinovda chiniqadi.
8. Filning dumi bo‘lguncha, chumolining boshi bo‘l.
9. Toy mingan – ot ham minadi.
10. Botir jangda bilinar, dono – mashvaratda.
11. Birliksiz kuch bo‘lmas.

Mirzo Ulug‘bekning pedagogik g‘oyalari va ma‘rifatparvarlik xizmatlari

Movarounnahr va Xurosonning boy va serqirra madaniyati va islom dunyosining ma‘naviy an‘analariga suyanan hamda o‘z davrining madaniy tajribalaridan to‘la foydalanib, uni o‘zlashtirgan Ulug‘bek mamlakatning ravnaqi, ayniqsa uning ma‘naviy kamolotida ilm-fanning va san‘atning naqadar muhimligini yaxshi tushunardi. Ulug‘bek mamlakatning siyosiy va iqtisodiy hayotini boshqarish bilan bir qatorda, ilmiy ishlar bilan shug‘ullanadi, olimlarning munozaralarida faol qatnashadi. Manbalardan keltirilgan ma‘lumotlarga qaraganda, Ulug‘bek o‘tmishdoshlari Ahmad Farg‘oniy, Abu Nasr Forobiy, Muso Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sino asarlarini batafsil o‘rganadi, Bu buyuk mutafakkirlarning asarlari orqali u qadimgi yunon olimlari Aflotun, Arastu, Gippakrat, Ptolomeylarning mumtoz asarlari bilan ham tanishadi.

Samarqandda o‘z atrofida to‘plangan olimlarning bevosita ishtiroki va yordamida Ulug‘bek 1424-1428-yillarda shahar yaqinida Qbiraahmat anhuri bo‘yida rasadxona qurdirdi. Doira shaklida bino qilingan bu ulkan imoratning aylanasi 47 metr, balandligi 31 metr edi. Bobo‘rning yozishicha, u uch qavatli bo‘lgan. Binoning sirti koshin va sirli parchinlar bilan qoplangan. Binoning ichki sahni sudsi faxriy (sekstant) va koridorlar bilan to‘rt qismlarga ajratilgan. Rasadxona ichki devorlarida koinot-u Yer sharining umumiy manzarasi tasvirlangan bo‘lib, shu tufayli bu mavzu aholi o‘rtasida “Haqshi jahon” degan nom bilan shuhrat topadi.

Samarqandda Ulug‘bek rahbarligida barpo etilgan bu ilmiy dargoh matematika, ayniqsa astronomiya sohasida ilmiy dunyoda olamshumul

ahamiyat kasb etgan natijalarga erishadi. Rasadxonada olib borilgan kuzatish va tadqiqotlar tufayli 1018 ta sobita (qo'zg'almas) yulduzlarning o'rni va holati aniqlanib, ularning astronomik jadvali tuziladi. O'rta Osiyo, Yaqin va O'rta SHarq mamlakatlari bo'ylab joylashgan 683 ta geografik punktlarning Samarqand kengligiga nisbatan koordinatalari belgilab chiqildi. Rasadxonada olib borilgan tadqiqotlarning natijalari asosida matematika va astronomiyaga oid qator nodir asarlar yaratildi.

XV asr aniq fanlarning, xususan astronomiyaning ravnaqi va Samarqand astronomlari qozongan olamshumul muvaffaqiyatlarida, ayniqsa Ulug'bekning rol va hissasi buyukdir. Ilm-fanga bo'lgan cheksiz muhabbat, zo'r qobiliyat va mehnatsevarligi tufayligina u Samarqand astronomiya maktabining asoschisi va rahbari sifatida ulkan muvaffaqiyatlarga erishdi. O'z ustida muntazam ishlash va bilimlarini tinmay chuqurlashtirish natijasida Ulug'bek o'zining ko'pgina zamondoshlaridan ham o'zib ketdi.

Samarqand rasadxonasida olib borilgan ko'p yillik tadqiqotlarning samarasi, Sharq klassik astronomiyasining nazariy va amaliy masalalarini o'zida mujassamlashtirgan va uni yangi dalil-isbotlar bilan boyitgan shoh asar Ulug'bekning "Ziji jadidi Ko'ragoniy" (Ko'ragoniyning yangi astronomik jadvali) nomli kitobidir. Bu asar 1437-yilda yozib tugallangan bo'lsa ham, unga muallif umrining oxiriga qadar bajarilgan ilmiy-tadqiqot natijalari asosida kuzatishlar va qo'shimchalar kiritib boradi. "Ziji jadidi Ko'ragoniy" asosan ikki qismdan: keng muqaddima va 1018 ta sobita yulduzlarning o'rni va holati aniqlab berilgan jadvallardan iborat. SHuni qayd qilish joizki, Ulug'bekning astronomik jadvali o'sha zamondagi shunga o'xshash jadvallar orasida yuksak darajada aniqligi bilan ajralib turadi. SHuningdek, Ulug'bekning yil hisobini hozirgi hisob-kitoblarga solishtirgudek bo'lsak, u bor-yo'g'i bir minut-u ikki soniyaga farq qiladi. Bular XV asr uchun g'oyat yuksak aniqlik bo'lib, hozirgi zamon o'lchovlariga juda yaqindir. "Ziji jadidi Ko'ragoniy" dan tashqari Ulug'bek "Tarixi arba' ulus" (To'rt ulus tarixi) nomli tarixiy asar hamda musiqa ilmiga bag'ishlangan beshta risola yozadi.

Ulug‘bek davrida maktab islohoti

Ulug‘bek Movarounnahr shaharlarini, xususan Samarqand va Buxoroni ilm-u ma‘rifat dargohiga aylantirishga intiladi. Uning farmoni bilan 1417-yilda Buxoroda, 1417-1420-yillarda Samarqandda va 1433-yilda G‘ijduvonda madrasalar qad ko‘taradi. Hatto Buxoro madrasasining darvozasiga “Bilim olish har bir musulmon ayol va erkakning burchidir” degan kalima o‘yib yozib qo‘yiladi. Movarounnahrning bu uchta qadimiy shaharlarida barpo etilgan ilmgohlar, xususan Samarqand madrasasi zamonasining dorilfununi edi. Ushbu madrasalarda ilohiyat ilmlari: Qur‘on, hadis, tafsir, fiqh (din va shariat qonun va qoidalari) bilan bir qatorda riyoziyot, (matematika), handasa (geometriya), ilmi hay‘at (astronomiya), tibbiyot (meditsina), tarix, jo‘g‘rofiya, ilm-u aruz (poetika), arab tili va uning morfologiyasi (kofiya) kabi dunyoviy ilmlar ham o‘qitilardi. Ulug‘bekning Samarqanddagi madrasasi ikki qavatli, ellik hujrali bo‘lgan. Har bir hujra uch xonaga: qaznoq (omborxona), yotoqxona va darsxonalarga bo‘lingan. Tarixiy manbalarda saqlangan ma‘lumotlarga qaraganda, madrasada yuzdan ortiq talaba istiqomat qilgan va ta‘lim olgan. Madrasada o‘sha zamonning iqtidorli olimlaridan mavlono SHamsiddin Muhammad Havofiy yetakchi mudarris bo‘lgan. O‘rta asrlarning mashhur olimlari Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid Koshoniy, Mirzo Ulug‘bek va uning shogirdi Alouddin Ali Qushchilar turli fanlardan dars berganlar. XVI asrning mashhur adibi Zayniddin Vosifiyning yozishicha, 1420-yilda madrasa ochilgan kuni birinchi darsni SHamsiddin Muhammad Havofiy o‘qigan ekan. Darsda tolibi ilmlardan to‘qson nafari qatnashgan, lekin darsning ma‘nosiga Ulug‘bek Mirzo bilan Qozizoda Rumiydan boshqa hech kim tushunmagan. Ayrim ma‘lumotlarga qaraganda, madrasada ilmi hay‘at (astronomiya)dan darsni Qozizoda Rumiy bergan. Hatto fors-tojik adabiyotining klassiklaridan biri Abdurahmon Jomiy yoshlik chog‘ida Samarqandga kelib, Qozizoda Rumiydan bir necha marta astronomiya fanidan saboq olgan. Madrasada kamida 15-16 yil tahsil ko‘rib, uning dasturi bo‘yicha fanlarni to‘la o‘zlashtirgan va imtihonli saboqlarda o‘z bilimini namoyish qila olgan tolibi ilmlarga “sanad” - shahodatnoma yozib

berilgan. Mana shunday shahodatnomalardan biri Ulug‘bekning Samarqanddagi madrasasida qariyb o‘n olti yil tahsil ko‘rgan balxlik SHamsiddin Muhammad nomiga hijriy 838(1435)-yil rajab oyining o‘rtalarida Qozizoda Rumiylar imzosi bilan yozib berilgan edi.

Alloma o‘z davlatida ta‘lim sohasida jiddiy islohotlarni tashkil etdi. U madrasalarni davlat ta‘minotiga o‘tkazdi, mudarris (o‘qituvchi)larga oylik ish haqi belgilagan, shogird (talaba)larga stipendiya ajratgan.

Muhammad Tarag‘ay Ulug‘bek madrasa o‘quv rejasiga quyidagi fanlar: arab tili, adabiyot, Qur‘on, Hadis, ritorika, mantiq, falsafa, fikh (qonunchilik), metafizika, matematika, astronomiya, tibbiyot, geografiya, tarix kabi fanlarni kiritadi.

Mutafakkir tomonidan barpo etilgan hamda o‘zi bevosita ta‘lim bergan madrasalarda o‘qish quyidagi bosqichlardan iborat bo‘lgan:

1. “Anda” (kichik) – o‘qish muddati 2 yil.
2. “Aust” (o‘rta) – o‘qish muddati 3 yil.
3. “A‘lo” (oliy) – o‘qish muddati 3 yil.

Bunday yondashuvda, bugungi kun nuqtai nazaridan aytganda, bakalavriyat va magistratura ko‘zga tashlanadi. Ayni vaqtda ular o‘rta asr evropa universitetlari uchun ham xos bo‘lgan.

Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari

Bobur 1526-yilning 21-aprelida Dehli hukmdori Ibrohim Lo‘diy qo‘shinlarini tor-mor keltirdi. Bu g‘alaba natijasida Bobur SHimoliy Hindistonni egalladi. 1526-yilning 27-aprelda Dehli shahrida Bobur podshoh nomiga xutba’ o‘qildi. Shu tariqa, yangi saltanat Boburiylar saltanatiga asos solinadi.

Bobur podshoh Hindistonda bir-biri bilan dushmanlik kayfiyatida bo‘lgan mayda mustaqil rojalarni (hukmdorlarni) ham qilich, ham siyosat yo‘li bilan birlashtiradi va 1530-yilgacha markazlashgan yirik saltanatini barpo etadi. Bu saltanat 332 yil (1526-1858-yillar), ya‘ni Hindistonni Buyuk Britaniya to‘liq bosib olgunga qadar hukm surdi.

Bobur hayotiy esdaliklar yozish maktabini “Boburnoma” asari orqali boshlab berdi.

“Muxtasar”, “Mubayyin”, “Validiya”, “Xatti Boburiy” kabi asarlarida ta’lim-tarbiya masalalariga alohida e’tibor qaratgan.

Uning ijodiga mansub bo’lgan “Xatti Boburiy” uzoq yillar davomida maktablarda, madrasalarda savod o’rgatish kitobi sifatida foydalanilgan.

Bobur nafaqat buyuk davlat arbobi, mohir sarkarda, shoir, bastakor, ayni paytda mashhur tarixchi olim hamdir. Bu borada uning nomini abadiylikka muhrlagan asar - “Boburnoma”dir.

Bu asar-Movarounnahr, Afg’oniston, Hindiston va Eron xalqlari tarixi, geografiyasi haqida juda qimmatli ma’lumotlar beradi.

Bu xotira asarlar sirasiga kiradi. Asar 1493-1529-yillar oralig’ida bo’lib o’tgan tarixiy voqealar, asarda tilga olingan joylar tabiati haqida yilma-yil hikoya qiladi.

“Boburnoma” asarida har bir territoriya ma’lum bir tartibda tavsiflangan: avvalo joyning geografik o’rni, so’ngra qaysi iqlimga mansubligi va qishloq xo’jaligi, shifobaxsh joylari, o’simliklari, qazilmalari, hayvonoti va aholisi, uning urf-odatlar haqida ma’lumot berilgan.

Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari. Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo’shgan xissasi.

TURKIY TILDAGI ASARLARI	FORSIY TILDAGI ASARLARI
“XAMSA”, “XAZOYIN UL-MAONIY”, “MAHBUB UL-QULUB”, “LISON UT-TAYR”, “BADOYI UL-BIDOE” “MUHOKAMATUL LUG’ATAYN”, “NAZMUL-JAVOXIR”	“DEVONI FONIY”, “XASBI XOL”, “TUHFAT UL-AFKOR”

Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari

Alisher Navoiyning hayoti, ijodi va qarashlari o’zining g’oyaviy-nazariy jihatlar bilan O’rta va Yaqin Sharqdagi ijtimoiy-siyosiy va falsafiy fikrlar bilan chambarchas bog’liq. U o’z ijodi va faoliyatida

o'rta asrlar falsafiy she'riyatining mashhur vakillari Yusuf Xos Xojib (X asr), Ahmad Yugnakiy (XII asr), Firdavsiy (XII asr), Ahmad Yassaviy (XIII asr), Sa'diy Sheroziy (XIII asr), Nizomiy Ganjaviy (XIII asr), Hofiz Sheroziy (XIV asr), Abdurahmon Jomiy (XV asr) kabi buyuk ustozlari va salaflarining an'alarini davom ettirdi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, shoirning insonparvar g'oyalari O'rta Osiyo xalqlari an'analari va ijtimoiy-madaniy qadriyatlarini, yozma adabiyot va ijtimoiy-falsafiy fikrlarning boy ma'naviy merosi asosida vujudga kelgan edi. Insonni sevish, unga oliy qadriyat sifatida qarash, uning baxt-saodati haqida orzu qilish, odamlar hayotini yanada farovonlashtirish yo'llarini izlash bu mutafakkir bobomizning insonparvarlik qarashlarida eng yorqin sahifalarni tashkil etadi.

Shu tariqa, XV asrda Markaziy Osiyo sharoitida ulug' mutafakkir allomalarning ijtimoiy-siyosiy va insonparvarlik g'oyalarini davom ettiruvchi va targ'ib etuvchilaridan biri – buyuk Alisher Navoiy bo'ldi.

Pedagog olim S.Nishonova ta'kidlaganidek, "Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodining, uning amaliy faoliyatining markaziy, yo'nalish nuqtasi ham hamma narsadan oldin – insondir. Ana shu inson Navoiy talqinida ijodkor, qobiliyatli, dono, bilimli, sabru qanoatli, sahiy, himmatli, rostgo'y, adolatli, insonparvar, do'stga sodiq, va'dasiga vafodor, kamtar shaxs. Ana shu xislatlarning har birining mohiyati Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror", "Mahbub ul-qulub", "Nazmul javohir" va boshqa asarlarida ham yoritib berilgan".

Navoiy o'zining ustozlari, shoir Jomiyning pir tutib, uning izdoshi sifatida tasavvufning Naqshbandiya tariqatining yetuk namoyondalaridan biriga aylandi. Shu sababli uning ko'plab asarlarida olijanob inson timsoli islom tasavvufi nuqtayi nazaridan talqin etiladi. Masalan, "Mahbub ul-qulub" ("Ko'ngillarning sevgani") deb nomlangan pand-nasihatlariga boy asarining boblari tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, sabr, tavoze', rizo, ishq nomlari bilan atalgan. Ko'pchilik musulmon mualliflarining asarlarida, shuningdek, Alisher Navoiyning axloqiy ta'limotida ham yuqoridagi kabi insonparvarlik fazilatlarini qatori adolat tushunchasi asosiy o'rinni egallaydi. Navoiy adolatni eng yuksak axloqiy fazilat deb baholaydi, insonlarning o'zaro

munosabatlarida ham, davlat va jamiyatni boshqarishda ham adolatlilik asosida ish ko‘rish zarurligini ta’kidlaydi.

Navoiy ijodining asosini inson va uning ma’naviy dunyosi, muhabbat va go‘zallik tushunchalari haqidagi chuqur uy-xayollar, hayot mazmuni haqidagi fikrlar tashkil etadi. Shoir nazarida muxabbat – bu insonni yomonliklardan va ehtiyojga berilishdan forig‘ etuvchi ulug‘vor axloqiy kuch. U o‘zida olijanoblik va mardonavor ruhni, vafodorlikni, insondagi barcha imkoniyatlar va ma’naviy kuchlarning faol namoyon bo‘lishi yo‘llarini aks ettiradi. Inson ruhining go‘zallikka intilishi va bu go‘zallik uchun axloqiy jasorat ko‘rsatishga tayyorlik Navoiyda shoirning ijodiy tasavvurida yaratilgan yuksak ulug‘vorlik ko‘rinishida tasvirlanadi.

Alisher Navoiyning yozishicha, faqat inson Allohning ilmu hikmatiga oshno qilingan (“Qilding ani orifi ul ma’rifat”), faqat odamga ma’rifat ganji ishonib topshirilgan. Navoiy Qur’on oyatlariga ishora etib, inson ulug‘ligini bunday ta’rif etadi:

“Karramno” – keldi manoqib anga

“Ahsani taqvim” – munosib anga.

Alisher Navoiy insonga birinchi navbatda hayotdagi kirdikoriga qarab baho bergan. Inson jamiyatga naf keltirishi, foydali ishlari bilan qadrli. Boshqalarga ziyon yetkazadigan, jamiyat tengligi va osoyishtaligini buzadigan, siyrati suratiga to‘g‘ri kelmaydigan kimsalar chin inson emas. U jamiyatning har bir a‘zosidan – shohmi, gadomi – inson nomiga munosib bo‘lishlikni talab etadi. Navoiyning fikricha, yaxshilikning, odamiylikning mezoni – bu xalq g‘am tashvishi bilan yashashdir:

Odamiy ersang, demagil odamiy

Oniki, yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.

Navoiy himmati baland, hojatbaror, adolatpanoh insonlarni sharaflaydi. Ma’lumki, inson allaqanday mavhum tushuncha emas. Inson o‘z kasbu kori, jamiyatda egallagan mavqei bilan konkret shaxsdir.

Adabiyotshunos olim R.Barakaevning fikricha, Alisher Navoiy ijodida yosh avlod ma’naviy kamoloti va ma’rifat masalalariga

bag‘ishlangan asarlar katta o‘rin tutishi ma‘lum haqiqatdir. “Badoye’ ul-bidoya” devoni debochasidagi “Devone topilg‘aykim, anda ma‘rifatomuz bir g‘azal topilmag‘ay. Va g‘azale bo‘lg‘aykim, anda mav‘izatangiz bir bayt bo‘lmag‘ay. Mundoq devon bitilsa, hud asru behuda zahmat va zo‘e mashaqqat tortilg‘on bo‘lg‘ay”, – degan e‘tirof ham ulug‘ shoirning tarbiya masalalariga katta ahamiyat berganini tasdiqlaydi.

Navoiyning insonparvarlik qarashlarida inson shaxsi qadriyat sifatida qaraladi va shu tariqa insonning sharaflı zot ekanligi haqida qadriyatlar va tushunchalar tizimi namoyon bo‘ladi. Salafı singari shoir ham insonning qadr-qimmatini uning axloqiy sifatlari – qalban pokligi, oliyhimmatlıligi va do‘stlikka sadoqati, dunyoni yaxshi tomonga o‘zgartirishga intilishi va shu kabi sa’y-harakatlarida ko‘radi. Inson qadr-qimmatı yuqori nasl-nasab yoki tabaqaga mansubligida, boyligiga, ijtimoiy kelib chiqishiga qarab emas, odamlar va jamiyat ravnaqi uchun sarf etayotgan xatti-harakatlari, amaliy faoliyati bilan o‘lchanadi. “Sab’ai sayyor” asarida Navoiy yozadi: “Yuqori martaba va unvon kishılarga obro‘ keltirmaydi, xushaxloqlilik va or-nomus ularning oliyjanoblighi va obro‘sinı belgilab beradi. Qachonki yomg‘ir (axloqiylik)ning manbai or-nomusdan shakllangan bo‘lsa, mazkur yomg‘ir tomchisi suvsiz adir uchun obi-hayot beradi. Axloqsiz kishılar hurmatga sazovor bo‘la olishmaydi, ular razil va osmon gumbazining ostidadirlar”.

Insonning axloqiy tarbiyasida Navoiy aql (tafakkur)ga asosiy e‘tiborni qaratadi. Alisher Navoiyning inson haqidagi konsepsiyasi uning olam haqidagi ta‘limoti bilan bevosita bog‘liq. Ma‘lumki, bizni o‘rab turgan hayot ilohiylikni o‘zida namoyon etadi, inson esa unda ilohiy borliqning sohibi sifatida gavdalanadi. Inson va Alloh haqidagi bunday tasavvurlarda mutafakkir-shoir o‘zining insonparvarlik tamoyillarini asoslaydi, insonni ulug‘laydi, uning shaxsi hurmatga loyiq ekanligini isbotlaydi, axloqiylik va ma‘naviy yetuklik ruhıdagi diniy ko‘rsatmalarnı sharhlaydi, shaxs e‘tiqodi g‘oyasini ilgari suradi.

Alisher Navoiy “qanoat” to‘g‘risida

Qanoat buloqdur-suvi olgan bilan kurimaydi; xazinadir – naqdisi sochgan bilan kamaymaydi, ekinzordir – urug‘i izzat va shavkat mevasi beradi; daraxtdir – shoxi tortinchoqlik va hurmat mevasi yetkazadi.

Kimki, qanoatga odatlansa, shoh va gadoy bordi-keldisidan ozod bo‘ladi... Qanoat qo‘rg‘ondir, u yerga kirsang nafs yomonligidan qutularsan, tog‘likdir – u yerga chiqsang dushman va do‘stga qaramlikdan xalos bo‘larsan; tubanlashishdir – natijasi yuksaklik; zoriqishlikdir – foydasi ehtiyotsizlik urug‘ining mevasi farovonlik...

Alisher Navoiy “sabr” to‘g‘risida

Sabr achchiqdir – ammo foyda beruvchi, qattiqdir – ammo zararni daf etuvchi... Sabr shodliklar kalitidir va bandlar ochqichidir.

U o‘rtoqdir – suhbat zerikarli, ammo maqsadga olib boruvchi; ulfatdir – umidi uzun, ammo oxiri estakka eltuvchi.

Ulovdir – yurishi taxir, ammo manzilga eltuvchi; tuyadir – qadami og‘ir, lekin bekatga tushirguvchi.

Achchiq so‘zli nasixatchiday tabiat undan olinadi, lekin zaminda maqsad xosil bo‘ladi. Badxo‘r dori beruvchi tabibday kasal undan qiynaladi, ammo so‘ngida sog‘lik yuz beradi.

Alisher Navoiy “muruvvat va saxovat ” to‘g‘risida

Saxovat insoniyat bog‘ining borvar shajaridur (boqiy ildizidir), balki ul shajarning mufid samaridur (hosilasidur). Odamiylik kishvarining bahri mavjvari (odamiylik dengizining mavjlari), balki ul mavj bahrining samin gavhari... Ma’dumlikda (insoniy fazilat sifatida) muruvvat karamning urug‘ qayoshidur (qarindoshidir), balki tav’amon (umuman) qarindoshidur... Sohibi muruvvat (muruvvatli kishi) sharif xalqidin ayrilmaydurkim, u qayda bo‘lsa Tengri panohida bo‘lsin – izzat va sharaf oromgohida.

Muruvvat – barcha bermakdur, yemak yo‘q, // Futuvvat – barcha qilmoqdur, demak yo‘q. SHoir nazdida muruvvat odamgarchilik yuzasidan qilingan yaxshilik, saxovat, himmatdir, o‘zida bor narsalarni muhtojlarga berish, yemay yedirish, kiymay kiydirishdir. Futuvvat esa

barchaga yaxshilik ko'rsatish, ammo evaziga hech narsa talab va ta'ma qilmaslikdir

Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo'shgan hissasi

O'rta asrning buyuk adibi Alisher Navoiyning turkiyazon xalqlar, xususan o'zbek xalqining ma'naviy ravnaqi yo'lidagi mamlakat obodonchiligi, el-yurtning farovonligi yo'lidagi faoliyati beqiyosdir. Mirzo Muhammad Haydarning yozishicha, Navoiyning har yilgi daromadi o'n sakkiz ming "shohruhiy" dinorga teng bo'lgan. Bu mablag'ning deyarli hammasini u xayrli ishlarga, shu jumladan jamoat qurilishlariga sarf etgan. U birgina Hirot shahri yaqinida Injil anhuri bo'yida bir qancha binolar: "Ixlosiya" madrasasi, uning qarshisida "Xolisiya" xonaqohi, "Qudsiya" jome' masjidi, "Shifoia" davolash uyi, "Safoia" hammomi, va ular qoshiga toshhovuz qurdiradi. Binokorlik ishlari Hirotning qator mohir me'mor, muhandis, banno va naqqoshlari tomonidan bajariladi. "Ixlosiya" madrasasi va "Xolisiya" xonaqohida bir necha ming kishi istiqomat qilib, fan, adabiyot va san'at bilan mashg'ul bo'lgan. O'sha davr tarixchisi Xondamirning yozishicha "Xolisiya" xonaqohida har kuni zaifa saqlab qolish, fursat boy berilgan davrlarda esa istiqloq uchun xalqimiz birdamlik bilan oyoqqa turdi, "yo hayot, yo mamot" shiori ostida qahramonona kurashdi.

Navoiyning o'qituvchi (mudarris) to'grisidagi fikrlari

Mudarris kerakki, g'arazi mansab bo'lmasa va bilmas ilmni aytishga urinmasa, manmanlik uchun dars berishga havas ko'rgazmasa va olg'irlik uchun gap-so'z va g'avg'o yurgizmasa, nodonlikdan sallasi katta va pechi uzun bo'lmasa, gerdayish uchun madrasa ayvoni boshi unga o'rin bo'lmasa. ... Yaramasliklardan qo'rqa va nopoklikdan qochsa, nainki, o'zini olim bilib, necha nodonga turli xil fisq ishlarni mumkin, balki halol qilsa, qilmas ishlarni qilmoq uchun sodir bo'lsa va qilar ishlarni qilmaslik unga qoida va odat bo'lib qolsa. Bu mudarris emasdir, yomon odatni tarqatuvchidir".

"Uning ishi odam qo'lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila bilmas. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashga ojizlik qilardi, u esa bir to'da bolaga ilm va adab o'rgatadi, ko'rkim bunga nima etsin.

Shunisi ham borki, u to‘dada fahm-farosati ozlar bo‘ladi, unday kishiga yuzlarcha mashaqqat kelsa qanday bo‘ladi. Har qanday bo‘lsa ham, yosh bolalarga uning haqqi ko‘pdir. Agar shogird podshohlikka erishsa ham unga (muallimga) qulluq qilsa arziydi.

Haq yo‘lida kim senga bir harf o‘qitmish ranj ila,
Aylamak bo‘lmas ado oning haqin yuz ganj ila.

Abdurahmon Jomiyning pedagogic qarashlari. Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari. “Axloqiy Jaloliy” asarining pedagogik fikrlar rivojidadagi o‘rni.

Jomiy (taxallusi; asl ism-sharifi Nuriddin Abdurahmon ibn Ahmad) (1414.7.11, Jom – 1492.8.11, Hirot) — fors-tojik shoiri, naqshbandiylik tariqatining yirik vakili.

Jomiydan ulkan va rangbarang adabiy hamda ilmiy meros qolgan. Ba’zi olimlar Jomiy asarlarining umumiy soni 100ga yaqin deb taxmin qiladilar. Navoiy “Xamsat ul-mutahayyirin”da uning 38 ta asarini nomma-nom sanab ko‘rsatadi. Jomiy asarlari falsafa, tasavvuf, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, san’at sohalariga hamda nazm va nasrning har xil janrlariga oid. Jomiyning ijodiy faoliyati ko‘p qirrali bo‘lsa ham u Sharq xalqlari madaniyati tarixida ko‘proq yetuk shoir va mutafakkir — olim sifatida tanilgan.

Jomiy uchta lirik devon, etti dostonon iborat “Haft avrang” (“Yetti taxt”), ta’lim-tarbiyaga oid “Bahoriston” asarlari bilan jahon madaniyati taraqqiyotida munosib o‘ringa ega bo‘ldi.

Jomiyning “Lujjat ul-asror” (“Sirlar dengizi”, 1475), “Ashiat ul-lamoat” (“Yiltillagan nur”, 1476) diniy-falsafiy qasidasi Ibn Sinoga bag‘ishlangan. Dostonlarida xalq ommasining eng yaxshi orzu-umidlarini kuylagan. 7 dostonon iborat “Haft avrang” (“Yetti taxt” yoki “Katta ayiq”, 1480—87)dagi “Silsilatuz-zahab” (“Oltin zanjir”, 1472), “Tuhfat ul-axror” (“Nuroniylar tuhfası”, 1481—82), “Sibhat ul-abror” (“Taqvodorlar tasbehi”, 1482— 83) dostonlarida yuksak xulq-atvor mezonlarini targ‘ib qilgan, kishilarni ma’rifatga, yurtparvarlikka, to‘g‘rilik, insof va iymonga chaqirgan.

Abdurahmon Jomiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari Sa'diyning Guliston asari uslubida yozilgan "Bahoriston" asari va "Haft avrang"ga kirgan "Tuhfat ul axror" hamda "Silsilatuz zahab" ("Oltin zanjir") va boshqa dostonlarida ifodalangan.

Bu dostonlarda va "Bahoriston"da Jomiy haqiqiy kamolotga erishgan inson haqidagi qarashlarini bayon etadi.

Jomiy o'zining mashhur "Silsilatuz zahab" ("Oltin zanjir") dostonida esa "Sevimli aziz farzandga nasihat" bobida, avvalo har bir yosh bilim olishi zarurligi, chunki inson umri juda qisqa bo'lib, bu umrni behuda o'tkazmasligi, ammo bilim olgandan so'ng unga almal qilish lozimligini ta'kidlaydi va amaliyotsiz ilm ham behuda ekanligini alohida uqtiradi.

Abdurahmon Jomiy hikmatlaridan

Hammadan avval farzand, bilimdan bahramand bo'l,
Nodonlik yurtidan chiq, bilim tomon ol yo'l.
Har bir kishiga bu so'z, oyna kabi ayondir,
Dono tirik hamisha, nodon o'liksimondir.

Eng zarur bilimni qunt bilan o'rgan,
Zarur bo'lmaganin axtarib yurma.
Zarurini hosil qilgandan keyin,
Unga amal qilmay umr o'tkurma.
Kimning qalb diliga kirdi qanoat,
Hirs bilan ta'madan qutuldi bori.
Qanoat gilami to'shalgan erda,
Sindi ochko'zligu ta'ma bozori.

Qoldiray desang jahonda yaxshi nom,
Yaxshilik qil, yaxshilik qilgil mudom...

Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari

Jaloliddin Davoniy (to'la nomi Jaloliddin Muhammad ibn Asad as Siddiqiy ad Davoniy) (1427 — Davon qishlog'i, Eron — 1502) — sharq olimi, faylasufi. Yoshligidan ilm-fanga, xususan fiqhshunoslikka qiziqadi. Maktabni bitirgach, Sherozga kelib madrasada tahsil ko'radi.

So‘ng Sheroz shahri qozisi etib tayinlanadi. Qozilikdan iste‘foga chiqqach, mudarrislik qiladi. Umrining oxirida o‘z qishlog‘iga qaytib, ilmiy ish bilan band bo‘ladi. Davoniy Eron, Hindiston, Iroqning ko‘p shaharlarida bo‘lib, olim va shoirlar bilan uchrashdi. Forobiy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy va boshqalarning dunyoqarashini o‘rgandi, Temur va temuriylar davrida yashagan mutafakkirlar asarlaridan unumli foydalandi. U falsafa, axloqshunoslik, mantiq, fiqh, falakiyot, riyoziyot va handasa fanlari muammolarini tadqiq qilib asarlar yozdi. Bu asarlarida inson va uning kamoloti, ilm-fan va uning jamiyatdagi o‘rni, kasb-hunar, yuksak insoniy fazilatlarni egallash haqida fikr yuritdi. Davoniyning asosiy asarlari: “Axloqi Jaloliy”, “Risolatul-xuruf” (“Harflar haqida risola”), “Risolayi isboti vojib” (“Zaruriyatning isboti haqida risola”), “Risola ul-mufradot” (“Moddalar haqida risola”), “Risolayi fi tavjix ultashbih” (“Majoz talqini xaqida risola”), “Risola dar elm un-nafs” (“Ruhshunoslik to‘g‘risida risola”), “Tariqati tarbiyat ul-avlod” (“Bolalarni tarbiyalash usuli”) va b. Davoniyning fors va arab tilida bitilgan qo‘lyozma hamda toshbosmada bosilgan risolalari dunyoning ko‘p kutubxonalarida, shu jumladan O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

“Axloqiy Jaloliy” asarining pedagogik fikrlar rivojidadagi o‘rni.

Davoniyning axloqiy tarbiyaga bag‘ishlangan “Axloqi Jaloliy” asari dunyoning ko‘p tillariga tarjima qilingan. Asar uch qismdan iborat. Birinchi qism – axloq faniga, ikkinchi qism – “Odamning ichki holati” oilaviy hayotiga, uchinchi qism – “Shahar (davlat)ni boshqarish va podshohlar siyosati” deb nomlanib, unda muhim ijtimoiy-siyosiy masalalar ko‘tariladi.

Davoniy inson o‘zining aqliy qobiliyatini tarbiyalash uchun quyidagilarga amal qilish lozimligini uqtiradi: 1) zehn o‘tkirligi; 2) fahmlilik; 3) zehn ravshanligi; 4) bilimni tez egallash qobiliyati; 5) qo‘yilgan muammoni tezda anglashi; 6) yodlash qobiliyati; 7) xotira.

Davoniy insonga foyda keltiradigan kasb-hunarni uchga bo'ladi: 1) inson aqliy faoliyati bilan bog'liq; 2) ta'lim-tarbiya natijasida vujudga keladigan; 3) kishilarning shijoati, jasurligi bilan bog'liq.

Davoniy insoniy fazilatlarni to'rtga bo'ladi: donolik, adolat, shijoat, iffat.

Davoniy g'azabni eng og'ir ruhiy kasallik deydi. G'azab kishining katta nuqsoni, kamchiligi, aqlsizligidir, agar aql g'azab va hissiyotga bo'ysunsa, kishi hayvon darajasiga tushib qolishi mumkin, chunki hayvonning aqli bo'lmaganligi tufayli u g'azab va quvvatini o'ziga buysundira olmaydi. Inson aqli bo'la turib g'azabni buysundira olmasa, buni hech qachon kechirish mumkin emas.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR.

1. XIV-XVI asrlarda O'rta Osiyoda tarbiya va ta'lim tizimi qanday rivojlangan edi?

2. Amir Temurning tarbiya va davlat boshqaruvidagi pedagogik qarashlari qanday edi?

3. Amir Temurning ta'lim va tarbiyaga oid asosiy g'oyalari nimalardan iborat?

4. Mirzo Ulug'bekning pedagogik g'oyalari va marifatparvarlik faoliyati haqida nimalarni bilasiz?

5. Ulug'bek davrida ta'lim va maktab islohotlari qanday amalga oshirilgan?

6. Zahiriddin Muhammad Boburning pedagogik qarashlari va uning asarlarida tarbiya masalalariga qanday e'tibor berilgan?

7. Alisher Navoiy asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari qanday aks etgan? Alisher Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo'shgan hissasi qanday baholanadi?

Topshiriqlar:

Amir Temur va Mirzo Ulug'bekning pedagogik qarashlarini solishtiring va ularning ta'limga bergan ahamiyatini yozma tarzda bayon qiling (300-400 so'z).

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Jaloliddin Davoniy – Mashhur faylasuf va olim bo‘lib, uning axloqiy qarashlari sharq pedagogikasida muhim o‘rin tutgan.

Axloqiy Jaloliy – Jaloliddin Davoniyning axloqshunoslik bo‘yicha asari bo‘lib, unda shaxsiy axloq va jamiyatdagi axloqiy qadriyatlarning roli muhim mustahkam yoritilgan.

Axloqiy – Davoniy axloqiy tarbiyani har bir shaxsning hayotida muhim deb bilgan va ta‘lim jarayonida axloqiy tarbiya o‘rgatilishini tavsiya qilgan.

Axloqiy Jaloliy – Jaloliddin Davoniyning axloqiy va pedagogik maqolalari bayonni bayon asari, bu kitob osha davrda va samarali tarbiyaviy tavsiyalar rivojiga katta hissa qo‘shgan.

Pedagogik fikrlar – Axloqiy Jaloliyda ta‘lim berishda axloqiy qadriyatlarni o‘rgatish, jamiyatdagi tartibni saqlash va shaxsiy yetuklik masalalari yoritilgan.

Ma‘naviy tarbiya – Shu asarda inson kamolotiga yetishish uchun ma‘naviy tarbiyaning ahamiyati takidlangan va shaxsiy poklikka alohida e‘tibor beradi.

18-MAVZU: XVII ASRDAN XX ASRNING BIRINCHI YARMIGACHA BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TA‘LIM-TARBIYA VA PEDAGOGIK FIKRLAR RIVOJI.

Reja:

1. Turkiston o‘lkasida pedagogik fikr taraqqiyoti. Turkistonda jadidchilik harakati ta‘lim-tarbiya.

2. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori, Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari, yangi usul maktablarini tashkil etishdagi ma‘rifatparvarlik xizmatlari.

Mavzuning maqsadi: XVII asrdan XX asrning birinchi yarmigacha bo‘lgan davrda boshlang‘ich sinflarda ta‘lim-tarbiya va pedagogik fikrlarning rivojlanishini o‘rganishning asosiy maqsadi — ushbu davrda ta‘limning asosiy tamoyillari, o‘qitish usullari va pedagogik yondashuvlarning evolyutsiyasini tahlil qilishdir.

Tayanch iboralar: jadid, bilim, ko'nikma, shaxsiy rivojlanish, kasbiy tayyorgarlik, ijtimoiy adaptatsiya, fuqarolik pozitsiyasi, pedagogik metodlar, ta'lim mazmuni, ta'lim sifati, o'quv jarayoni

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Talabalarga qo'yiladigan talablar ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Turkiston o'lkasida pedagogik fikr taraqqiyoti. Turkistonda jadidchilik harakati ta'lim-tarbiya.

Rossiya imperiyasi O'rta Osiyoni bosib olgandan so'ng, 1870-yillardan boshlab qizlar ta'limi haqida ma'lumotlar mavjud. Turkistonning ayrim shaharlarida va qisman qishloqlarda qizlar uchun boshlang'ich maktablar mavjud edi. Ammo, qishloq joylarida qizlar maktabi juda kam uchrardi va ba'zi hududlarda har 100 ta maktabga bittagina qizlar maktabi to'g'ri kelmas edi. Shunga qaramasdan, ayrim shaharlarda qizlar maktablarining soni o'g'il bolalar maktablarining chorak qismini tashkil etgan.

Toshkent shahrining ayrim joylarida rus qo'shinlari kelgach, qizlar maktablarining soni o'g'il bolalar maktablarining yarmiga teng bo'lgan. Ammo, bu maktablardagi qizlar soni ancha kam edi. 1864-yilda ruslar bilan urushga soliq joriy etish maqsadida o'tkazilgan ro'yxatga olishda, A.P. Khoroshxin va Toshkent shahridagi mulla ro'yxatlariga ko'ra, 8000 nafar o'g'il va 4000 nafar qiz o'quvchi qayd etilgan. Sebzor

mahallasida 25 ta o'g'il va 15 ta qiz maktablari bo'lgan, Shayxontohur mahallasida esa 20 ta o'g'il va 10 ta qiz maktablari mavjud edi. Ayrim holatlarda Otnbibi maktabida o'g'il va qizlar birga ta'lim olgan. Qizlar maktablarida asosan fors-tojik va turkiy tillardagi asarlar o'qitilgan, "Ta'limi bayonot", "Muoshara odobi", "Tarbiyali xotin" kabi Sharq axloqiy-madaniy fanlar o'qitilgan.

A.P. Khoroshxin 1876-yilda qizlarning 7-11 yoshda o'qitilganini va 11-15 yoshda tikuvchilikka o'rgatilganini qayd etadi. Bu ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, qizlar maktablaridagi ta'lim dasturlari o'g'il bolalar maktablariga nisbatan kam qamrovli bo'lgan.

XIX asrning 70-yillarida Turkistonda rus tilida so'zlashuvchi aholining soni ortib borar ekan, qizlar uchun ta'limga ehtiyoj oshdi. Gimnaziya va Mariinsky bilim yurtlari tashkil etildi va bu ta'lim muassasalarida mahalliy aholi vakillari ham qisman ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lishdi. 1870-yillarda Toshkent va Chimkentda qizlar uchun boshlang'ich bilim yurtlari ochildi, ayrim joylarda esa hunarmandchilik sinflari tashkil qilindi.

1866-yilda Toshkent shahrida Juykova tomonidan tashkil etilgan xususiy maktabning 1867-yilda faqatgina oz miqdorda mablag' ajratilgani qayd etilgan. Bu maktabda dastlab 11 ta qiz va 7 ta o'g'il ta'lim olgan, keyinchalik bu raqam oshgan. 1876-yilda esa Turkiston o'lkasida 25 ta boshlang'ich maktab mavjud bo'lgan va ularning asosiy qismi rus aholisi farzandlariga ta'lim bergan.

1870-yillarda general-gubernator Bordovskiy boshchiligidagi maxsus komissiya mahalliy aholining ta'lim muassasalariga ehtiyojlarini qondirish maqsadida ta'lim tizimini isloh qilish bo'yicha rejalar ishlab chiqdi.

XIX asrning 70-yillaridan boshlab Turkiston o'lkasida mahalliy va rus aholisi boshlang'ich ta'limni tugatgach, o'rta ta'limni gimnaziyalarda davom ettirish imkoniyatiga ega bo'ldilar. O'sha davrda gimnaziya faoliyati yangi boshlangan bo'lib, dastlabki yillarda o'quvchilar soni oz edi. Vaqt o'tishi bilan gimnaziyalarga qiziqish ortib, o'quvchilar soni ko'paydi. 1886-yilda Toshkentdagi gimnaziyalarda 585 nafar o'quvchi bo'lgan bo'lsa, 1893-yilga kelib bu ko'rsatkich 716

nafarga yetdi. 1900-yilda Samarqanddagi gimnaziyalarda 274 nafar o'quvchi bo'lgan bo'lsa, 1910-yilga kelib bu raqam 820 nafarga yetdi. Shuningdek, Ashxobodda 1902-yilda 724 o'quvchi bo'lgan bo'lsa, 1910-yilga kelib 1226 o'quvchi ta'lim olgan.

O'quvchilar sonining ortishiga bir qator omillar sabab bo'lgan. Birinchidan, XIX asrning 90-yillarida rus dehqonlarining ko'chib kelishi bilan rus tilida so'zlashuvchi aholi sonining ko'payishi; ikkinchidan, rus aholisining demografik o'sishi natijasida maktab yoshidagi bolalar sonining ortishi; uchinchidan, boshlang'ich rus va rus-tuzem maktablarini tamomlagan kam sonli mahalliy aholi bolalarining o'rta rus ta'lim muassasalarida o'qishga intilishi.

Samarqand qizlar gimnaziyasi 1904-yilda Abramov bulvarida yangi binoga ko'chirilgan. Bino qurilishiga sarflangan 142182,10 rubldan 100000 rubli Samarqand viloyati mablag'laridan qoplangan. Ashxobod qizlar gimnaziyasi ham barcha sanitariya va gigiyena talablariga javob beruvchi keng binoda joylashgan bo'lib, unda kutubxona, oshxona, musiqa xonasi, direktor va nazoratchilar uchun maxsus xonalar, fizika xonasi, rasm xonasi, majlislar zali va hattoki ibodat xonasi mavjud edi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, Turkiston o'lkasidagi o'g'il bolalar gimnaziyalarida o'quvchilar soni qizlar gimnaziyalariga nisbatan kamroq bo'lgan. 1910-yilda Toshkentdagi o'g'il bolalar gimnaziyasida 490 nafar o'quvchi bo'lgan bo'lsa, qizlar gimnaziyasida bu ko'rsatkich 690 nafarni tashkil etgan. Skobelev (hozirgi Farg'ona) shahrida esa o'g'il bolalar gimnaziyasida 300, qizlar gimnaziyasida 370 nafar o'quvchi ta'lim olgan. Qizlar gimnaziyalari uchun o'rta ta'lim muassasalari yetarli darajada bo'lmagani bu farqning sabablaridan biridir.

Qizlar gimnaziyalari yaxshi ta'minlangan edi. Masalan, Toshkent qizlar gimnaziyasi 1908/09 o'quv yilida fundamental kutubxonada 9508 tom, o'quv kutubxonasida esa 4288 tom adabiyotga ega edi. Shuningdek, fizika kabinetida 820 ta asbob-uskunalar bo'lgan. Skobelev qizlar gimnaziyasining kutubxonasida 3758 tom, fizika kabinetida 330 ta uskunalar mavjud edi.

Qizlar gimnaziylarida o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi past bo'lgan. 1905/06-o'quv yilida Toshkent qizlar gimnaziyasida 11,1% o'quvchi qoniqarsiz o'zlashtirgan bo'lsa, 1906/07-o'quv yilida bu ko'rsatkich 16%ni tashkil etgan. Mustamlakachilikning so'nggi yillarida o'lkada o'g'il va qiz bolalar uchun gimnaziylar ham tashkil etila boshlandi. Andijon, Qo'qon va Namanganda ham qizlar uchun gimnaziylar faoliyat yuritgan.

O'lkadagi qizlar uchun professional kurslar yetishmagani bois, ular uchun alohida ta'lim muassasalari ko'plab tashkil etilmagan. Maktablardagi holatlar, ayniqsa rus-tuzem maktablari, mustamlaka siyosatining ta'sirini aks ettirib, o'rta ta'lim tizimiga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Yevropalik qizlar uchun kasbiy ta'lim masalasi Turkiston o'lkasi matbuotida allaqachon 1888-yilda ko'tarilgan edi. 20 yildan keyin, 1908-yil oktyabr oyida Toshkentda A.M. Malinovskaya-Simonovanning birinchi xususiy kasbiy texnik qizlar maktabi tashkil etildi. Bu maktab keyinchalik professional sinflari bo'lgan qizlar progimnaziyasiga aylantirilib, Xalq maorifi vazirligining progimnaziya maqomini qo'lga kiritdi. A.M. Malinovskaya tashkil etgan ta'lim muassasasida har yili o'quvchilar tomonidan yil davomida tayyorlangan bitiruvchilarning ishlari ko'rgazmasi o'tkazilib, ular tikkan kiyimlar, gul kompozitsiyalari va boshqa buyumlar o'z nafisligi bilan ajralib turgan. Shuningdek, o'quvchilarga tez yordam usullari o'rgatilgan va maktabda tibbiy markaz faoliyat ko'rsatgan. 1916-yilda maktabning pedagogik tayyorgarlik bazasi sifatida bolalar bog'chasi tashkil etilib, u yerda 5 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalarga xizmat ko'rsatilgan. Jadidlar harakati Turkistonda yashovchi xalqlar o'rtasida ijtimoiy-tarbiyashunoslik tafakkurining o'ziga xos oqimi sifatida shakllandi. "Jadid" so'zi arabcha bo'lib, "yangi usul" yoki "yangilik" degan ma'noni anglatadi. Turkistondagi jadid maktablarining paydo bo'lishi mashhur qrim-tatar arbobi Ismoilbek Gaspirali bilan bevosita bog'liqdir. Ismoilbek Gaspirali 1851-yilda tug'ilgan va ilg'or demokratik g'oyalarni musulmonchilikning diniy asoslari bilan birlashtirish yo'lida kurash olib borgan. U turkiy xalqlarning milliy mustaqilligi uchun kurashib, jadidchilik harakatining asoschisi sifatida tanilgan. Ko'p

mamlakatlarda safar qilgan Gaspirali xalq taraqqiyoti birinchi navbatda ma'rifat bilan bog'liq ekanligini anglab, jamiyatdagi o'zgarishlarni yangi usuldagi maktablar tashkil qilishdan boshladi. Gaspirali tomonidan ochilgan yangi usuldagi maktab tezda shuhrat qozondi. Jadid maktablarining ommalashishida uning 1883-yildan nashr eta boshlagan "Tarjimon" gazetasi katta rol o'ynadi. Shu bilan birga, Gaspirali o'zi yaratgan maktablar uchun darsliklar va o'quv qo'llanmalari ham tuzdi. Uning "Hujo-i Subyona", "Qirsat turki", "Rahbari muallimin" kabi asarlari jadid maktablarining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Gaspirali o'z faoliyati bilan turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek ziyolilari va pedagoglarining shakllanishida ham katta iz qoldirdi. 1893-yilda u Turkistonga kelib, musulmon maktablarini isloh qilishga harakat qildi. U Buxoro amiri Abdulahad bilan uchrashib, yangi usuldagi maktablar ochish zarurligini tushuntirgan.

1898-yilda Qo'qonda Salahiddin domla, Andijonda Shamsiddin domla, Toshkentda Mannon qori yangi usul maktablarini ochdilar. 1903-yilga kelib, Turkistonda 102 ta boshlang'ich va 2 ta o'rta jadid maktabi faoliyat ko'rsatdi. Jadid maktablari Gaspirali ilgari surgan ma'rifatparvar g'oyalar asosida o'zbek milliy-ozodlik harakatining rahnamolariga aylangan ziyolilarni yetishtirdi. Jadidlarning siyosiy kurashi shunchalik kuchaydiki, politsiya ularga qarshi turli choralar ko'rishga harakat qildi. 1906-yilda Fransiya razvedka mayori Lyakosta Turkistonga kelib, mavjud siyosiy tashkilotlar orasida o'zbek jadidlarini eng istiqbolli harakat sifatida baholagan.

**Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori, Abdulla
Avloniyning pedagogik qarashlari, yangi usul
maktablarini tashkil etishdagi marifatparvarlik
xizmatlari.**

Mahmudxo'ja Behbudiy – Turkiston jadidlarining peshvosi va milliy uyg'onish harakatining yetakchi arbobi sifatida tanilgan shaxsdir. U 1875-yilda Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog'ida tug'ilgan. Uning ota-onasi din va ilm ahlidan bo'lib, Behbudiy o'z ta'limini Samarqand va Buxoro madrasalarida olgan. U arab va fors tillarini

chuqur o'rganib, diniy masalalarda yuksak maqomlarga erishgan, imom-xatib va mufti darajasiga ko'tarilgan.

Behbudiy Ismoilbek Gaspinskiyning ta'siri ostida jadidchilik g'oyalarini qabul qildi va bu g'oyalarni Turkistonda keng yoyish uchun harakat qildi. U yangi usul maktablarini ochish yo'lida fidoyilik ko'rsatdi va o'z uyida birinchi jadid maktabini tashkil qildi. Behbudiy jahonning rivojlangan davlatlaridagi texnik va ilmiy yutuqlarni kuzatish uchun safarlarda bo'ldi, bu safarlardan qaytgach, jamiyatni bilim va ma'rifat orqali o'zgartirishga kuchli e'tibor qaratdi. 1911-yilda Behbudiy "Padarkush" nomli dramatik asar yozib, xalqni ilm-ma'rifatga chaqirdi. Uning asosiy g'oyalari ilmiy va diniy ta'limni birlashtirish, yoshlarni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish edi. Uning yozgan maqolalari va asarlari yangi usul maktablari, ilm-ma'rifatning ahamiyati, madaniyat va jamiyatni rivojlantirish masalalariga bag'ishlangan. Behbudiy Turkistonning milliy uyg'onish jarayonida buyuk rol o'ynagan va xalqning ma'rifatparvar yetakchisi sifatida o'z umrini jamiyatga bag'ishlagan.

XX asr boshlarida Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona vodiysi shaharlarida o'nlab "*usuli jadid*" maktablari ochildi. Uni bitrganlar orasidan Turkiston manaviy-marifiy dunyosini milliy uyg'onishiga kuchli ijobiy tasir qiladigan zabardast namoyandalar etshib chikdi. Ularning "birinchisi", "Turkiston jadidlarining otasi" **Mahmudxo'ja Behbudiy**dir. Mahmudxo'ja Behbudiy 1875-yilning 19-yanvarida Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog'ida ruhoniylar oilasida dunyoga keldi. Otasi *Behbudxo'ja Solixo'ja o'g'li Ahmad Yassaviy* avlodlaridan bo'lib, onasi esa, asli xorazmlik bo'lgan. Otasi 1898-yil vafot etgach, u tog'asi, *qozi Muhammad Siddiq* tarbiyasida bo'lib, undan arab, forsiy tillarini chuqur o'rganadi. Behbudiy dastlab Samarqand, so'ngra Buxoro madrasalarida tahsil oladi. Tinimsiz va qunt bilan o'qib, imom-xatib, so'ngra qozi, mufti darajasiga ko'tariladi. Bu mansablar shariatning yuqori maqomlari hisoblangan.

Buyuk marifatparvar va mutafakkir Ismoilbek Gaspiralinining 1892-1897-yillari Turkistonda bo'lishi, uning g'oyalarini yanada tez yoyilishiga sabab bo'ldi. Turkistonning eng fidoyi va vatanparvar

yoshlarini xalqni milliy o'zligini anglash, milliy uyg'onish sari faoliyatlarini kuchaytrishlariga turtki bo'ldi. Mahmudxo'ja Behbudiy Turkistonda ushbu kurashning bayroqdori bo'ldi. Jadidchilik g'oyalarining ildiz otishi yo'lida butun umrini sarfladi. Jahonning taraqqiy qilgan davlatlaridagi texnikaviy-ilmiy va siyosiy rivojlanishini o'z ko'zi bilan ko'rmoq uchun G'arbu SHarq mamlakatlariga 1899-1900 yillar davomida safar qildi. Shu safarida Baytullohni ham ziyorat qilib keldi.

Safardan qaytb kelgach, yangi usul maktablarini ochish yo'lida g'ayrat ko'rsatadi. Shunday maktablardan birini Behbudiy Samarqandda birinchilardan bo'lib 1904-yilda o'z uyida tashkil qildi.

Mahmudxo'ja Behbudiy 1911-yilda "Padarkush" nomli drama yozdi. U bu asarida o'zining sevimli mavzusi — barchani ilm-marifatli bo'lishga chaqirish, ilmsizlik balosini daf qilish g'oyasini qalamga olgan.

Mahmudxo'ja Behbudiy Turkiston yoshlarini ilm-marifatli qilish to'g'risidagi g'oyalarni targ'ib qilganda, u ikki toifadagi malumotli kishilarni tayyorlashni nazarda tutadi: bir toifadagilar – diniy ma'lumotli kishilar bo'lib: ular millatning diniy murabbiylari sifatda islomning sofligini muhofaza qilishlari zarurligini, ikkinchi toifadagilar esa dunyoviy bilim egalari bo'lib, ular ijtmoiy hayotda musulmonlar manfaatlarini himoya qilishlari kerakligi to'g'risida shunday deb yozadi: "Bularning – Misrdan kelgani olimi dunyovi zamona bo'lib, din va millatimizni dunyo va oxiratda obod bo'lishimizga sabab bo'ladilar. Peterburgdagi tibbiyot, ximiya va adliya maktablarida o'qiganlarimiz tabib, muallim, ahli huquq va hokim bo'lib, davlat ishlarig'a va hukumat mansablariga aralashib, sizga naf yetkurar. Bu ilmlardan o'qib, yuqorida bayon bo'lgan podsholik mansablariga kirib, din va millat, vatan va davlatga xizmat qilmoqni shariat aslo man qilmaydi".

Behbudiy o'zining mana shu fikrlarini amalga oshirish borasidagi ko'p qirrali va sermahsul faoliyat davomida marifatparvarlik va taraqqiyparvarlik g'oyalarini keng tashviq etibgina qolmasdan, balki Jomboy qishlog'ida o'qituvchilik qilib yurgan Abduqodir Shakuriyni

yollab, maktab uchun o'z hovlisining tashqarisini beradi, bolalar esa tekinga o'qitladi. U katta o'g'li Masud bilan qizi Parvinni ham Shakuriy maktabiga o'qishga beradi. Behbudiy o'z uyida ochilgan usuli jadid maktabining butun moddiy xarajatlarini o'z gardaniga oladi. "Padarkush"ning sahnaga qo'yilishidan kelgan asosiy daromadni Samarqand, Qo'qon, Namangan, Toshkent, Kattaqo'rg'on va boshqa shaharlardagi usuli jadid maktablari hadya qildi, bu maktablar uchun o'zi "Muntaxabi jug'rofiyai umumiy" ("Qisqacha umumiy jug'rofiya"), "Madxali jo'xrofiya umroqiy" ("Aholi jo'g'rofiyasiga kirish"), "Muxtasari jo'g'rofiyai Rusiy" ("Rusiyaning qisqacha jo'g'rofiyasi"), "Kitob-ul-atfol" ("Bolalar kitobi"), "Muxtasari tarixi islom" ("Islomning qisqacha tarixi"), "Amaliyat islom" va "Yangi hisob" darsliklarini yaratdi va o'z mablag'iga matbaa ochib, maktab uchun darslik va qo'llanmalarini tekinga bosib tarqatadi. Samarqanddagi birinchi musulmon kutubxonasi va qiroatxonaning asosiy mablag'i ham uning kissasidan chiqqan edi.

Behbudiy maktab va talim-tarbiya to'g'risida "Turkiston viloyatning gazetisi", "Taraqqiy", "Tujjor", "Xurshid", "Shuhrat", "Osiyo", "Turon", "Hurriyat", "Oyna", "Samarqand", "Mehnatkashlar tovushi", "Ulug' Turkiston", "Najot", "Vaqt" va boshqa matbuot sahifalarida ko'plab maqolalar bilan chiqishlar qildi. Masalan, "Tahsil oyi", "Ehtyoji millat", "Samarqand usuli jadida maktabi xususida", "Majlis imthon", "Tarix va jug'rofiya", "Samarqand kitobxona va matbaaxona". "Buxoroda usul jadida" kabi ilmiy-ommabop maqolalarida yangi usul maktablari, uning ahamiyat, o'qitish tizimi yangi maorif va madaniyatni rivojlantirish, dunyoviy fanlarning foydasi, komil insonning tarbiyasi to'g'risidagi muhim marifiy fikrlarni kuzatish mumkin.

Xullas, Mahmudxo'ja Behbudiy butun ongli faoliyat davomida faqat xalq manfaatlarini himoya qildi, xalqni baxtiyor etish, farzandlarini esa savodxon qilish uchun kurashdi. 1914-yilda yozilgan "Yoshlarga murojaat" maqolasida... islomiyat shunday bir dini metn va qobili taraqqiydurki, naqadar ilmi zamoniy ko'p o'qulsa, insonni(ng) dini islomg'a shuncha aqidasi mahkam bo'lur... hatto lozim bo'lganda

mulkingizdi sotsangizda, o'g'lingizni(ng) zamoncha o'qumog'iga say qilingiz...", deb takidlaydi.

Munavvar qori Abdurashidxonov Vatan va millat fidoyisi, mustamlakachilikning chorizm va sho'ro ko'rinishlarini ayovsiz fosh qiluvchi marifiy, siyosiy arbob, tolmas kurashchi, jadidchilik harakatning yirik namoyandasidir. XX asr boshida milliy uyg'onishga katta xissa qo'shgan millatning manaviy rahnamosi bo'lgan Munavvar qori Toshkentning Shayhontohur dahasidagi Darxon maxallasida dindor ziyoli oilasida tavallud topdi. Otasi Abdurashidxon madrasada mudarris, onasi Xosiyatxon mahallaning otn oyisi bo'lgan. Munavvar qori ilk saboqni ota-onasidan, mahalla maktabidan olib savodini chiqardi. So'ngra Toshkent va Buxoro madrasalarida o'qib, o'z davrining yetuk ziyolisi bo'lib yetishdi. 1904-yildan faol ijtmoyi-siyosiy, marifiy faoliyatga tortldi. Mustamlakachilarga qarshi kurashchilarning darg'asi darajasiga qo'tarildi. Jadidlar maktablari ochilishining tashabbuskori va amaliyotchisi, jadidlar matbuotga doir gazeta va jurnallar asoschisi, muharriri, jadidlar teatri targ'ibotchisi bo'lishdek og'ir vazifa Behbudiy bilan bir qatorda Munavvar qori zimmasiga ham tushdi. U mana shu xizmatlari bilan ismi-jismiga hamohang bo'lib, millatmizning marifiy kelgusi va mustaqillik yo'lini munavvar qilib ketgan zot, shuningdek zulmat uyqusidagi millatmizni milliy uyg'onishga chorlagan va bong urgan vatanparvar sifatda tariximizdan munosib o'rin oldi.

Munavvar qori ham "usuli savtiya" maktabiga ixlos bilan qarab, chor hukumat Turkiston o'lkasidagi aholini qanday manaviy-madaniy uzlatda saqlayotganini va undan qutulish choralari faqat maktab talim-tarbiyasidagi keskin islohotga bog'liqligini to'g'ri tushuygan holda chor hukumatning mustamlakachilik boshqaruv usuliga qarshi kurashda faollik ko'rsatdi: mana shu maqsad yo'lida Toshkentda ilg'or fikrli ziyolilar va turli guruhlardan iborat "Turon" jadidlar jamiyatni tashkil etdi, O'zi takidlaganidek: "Chor hukumatni yo'qotsh jadidlarning tilagida bor edi. Siyosiy vazifamiz va maqsadimiz ham shundan iborat bo'lishn yashirin emas".

Munavvar qori Turkiston o'lkasining iqtisodiy va madaniy taraqqiyot yo'liga kirishida, musulmon bolalariga dunyoviy bilimlar berishning birdan-bir yo'li eng avvalo, mavjud eski maktab va madrasalarni isloh qilish, yangi maorif tarmoqlarini yaratishda deb tushungan holda, rus-tuzem maktablariga qarshi yangi usuldagi maktablarni ochishga ahd qiladi. U xalq orasidagi buyumparast, savdoni taraqqiy ettirmay, hunarmandchilikni rivojlantirish to'g'risida jiddiy qayg'urmay, sudxo'rlik orqali boyigan kishilarning loqaydligi, murosasozligi oqibatda yuzaga kelgan milliy porakandalikni tag-tomiri bilan qo'porib tashlash uchun maorifni mutlaqo yangidan tashkil etish zarurligini anglagan holda ishga qat'iy kirishadi. Shu bois, u 1901-1904-yillarda qrimliq do'st Rasim Kishod yordamida Toshkentda «usuli savtiya» yoki yangi usuldagi jadid maktabini ochadi. U maktabni avval o'z hovlisida, keyin boshqa joylarda ochishga harakat qiladi. Bu ishda unga tog'asining o'g'illari Hasanxo'ja va Eshonxo'ja Xoniy yaqindan yordam berishadi. Bu haqda yozuvchi Mo'minjon Muhammadjonov "Turmush urinishlari" kitobida quyidagicha hikoya qiladi: "...shayx Xovand Tahur dahalik Mirdada-xo'jaboyning mehmonxonasida maktab ochib, bir-ikki yildan beri Abdusami qori degan bir kishi bilan bola o'qitib turmoqda bo'lg'onin aytdilar... Bolalarning o'qishlarini sinf-sinflarida yurib ko'rib chiqdim. Hozirda to'rt sinf boshlang'ich (ibtdoiy) maktab bo'lib, yaxshigina tartiblik: parta qora taxtalar, yer yuzi bo'laklarining (qit'alarining) qisqacha ham butun xaritalari bor ekan.

...Bu yangi tartiblik maktablarning Toshkent shahrida joriy bo'lib ketishiga birinchi sabab Munavvar qori bo'lib, barchasining prog'romini shul tuzib bergan".

Munavvar qori... qadimchilar tomonidan "kufur uyasi" deb atalgan yangi usul maktabiga ilm-marifat o'chog'i, yangi manaviyat, manaviyat maskani chor mustamlakachilari zulmi ostda milliy g'ururi, qadriyat yerga urilgan xalqni milliy mustaqillik uchun kurashga hozirlaydigan targ'ibotxona sifatida qaradi. U maktabni islohot qilmay turib, odamlarning ongida o'zgarish yasab bo'lmasligini yaxshi tushunib yetgan edi. Munavvar qori ochgan yangi usul "Namuna" maktabida bir

necha yuz bola o'qigan. Bu maktabda tayyorgarligi ancha jiddiy bo'lgan iste'dodli yoshlar o'qituvchilik qilishgan. Munavvar qorining o'zi esa jadid maktablari uchun yangi tovush ("usuli savtiya") usulida darsliklar – "Adibi avval" ("Birinchi adib", 1907)) alifbosi va "Adibi soniy" ("Ikkinchi adib", 1907), "Yer yuzi" ("Jug'rofiya"), "Havoyijon diniya" (1907) kitoblarini yozib chop ettirgan. Bular o'lkadagi jadid maktablari uchun asosiy darslik sifatida bir necha bor qayta nashr etildi.

Xullas, Munavvar qori va safdoshlari bu jamiyat orqali qashshoq va kasalmand kishilar, o'quvchilarga yordam ko'rsatish bilan cheklanmaydi, Rusiya va Turkiyadagi oliy o'quv yurtlariga talabalar yuborish bilan ham shug'ullanganlar. U millat bolalarini savodxon qilishdek bunday savob ishga faqat "Turon" jamiyat a'zolarini jalb etibgina qolmasdan, balki mahalliy boylarning ham boshini qovushtrib, ularning e'tiborini bu xayrli ishga tortadi. Munavvar qori 1922-yildan Turkiston maorif noziri, keyin esa Toshkentning eski shahar maorif bo'limi muboshiri (inspektori) bo'lib ishladi, o'sha yili 23—25 martda bo'lib o'tgan P-Umumturkiston maorif xodimlari qurultoyida ishtirok etib, maktab bo'limiga azolikka saylandi. Keyinchalik Alisher Navoiy nomli talim-tarbiya bilim yurtida va turli maktablarda o'zbek tili va adabiyotidan dars berdi.

Munavvar qorining "Tug'ishganlik sevgisi" hikoyasida mardlik, insof, diyonat, mehr-oqibatlilik, "Dev pechka" hikoyasida esa mehnatsevarlik, bugungi ishni ertaga qo'ymaslik, ota kasbini o'rgatish va uni e'zozlash kabi g'oyalar ilgari suriladi. "Qullikka qanday tushdi?" hikoyasida esa bolalarga xushfel, rostgo'y savodli bo'lishga, yoshlikning qadriga etish to'g'risida pandu nasihatlar qilinadi. Zero, Munavvar qori o'z asarlarida targ'ib qilgan tarbiyashunoslikning bunday dolzarb masalalari bugung'i kunda ham o'z ahamiyatni yo'qotgani yo'q, albatta.

Nazorat uchun savollar:

1. XVII asrda boshlang'ich sinflarda ta'lim qanday usullar bilan amalga oshirilgan?

2. XVIII asrda ta'lim jarayonida kimlar asosiy rol o'ynagan?

3. XIX asrda boshlang'ich ta'limda qanday yangi g'oyalar va metodologiyalar paydo bo'ldi?

4. XX asrning boshlarida pedagogik fikrlar qanday o'zgarishlarga duch keldi?

5. Boshlang'ich ta'limda qaysi ma'rifatparvar shaxslar o'z ta'sirini ko'rsatgan?

6. Ta'limda bilim berish va tarbiyalash o'rtasidagi munosabatlar qanday rivojlangan?

Topshiriqlar:

1. XVII asr va XX asrning birinchi yarmigacha bo'lgan davrda boshlang'ich ta'lim tizimlari o'rtasidagi farqlarni taqqoslang. Ta'lim metodlari, mazmuni va o'qituvchilar roli qanday o'zgarishlarga uchragan?

2. Sinfda o'quvchilarga pedagogik fikrlarning rivoji va ta'lim-tarbiya jarayonida uning ahamiyati haqida muloqot o'tkazing. Muloqot davomida o'quvchilarning fikrlarini tinglang va muhokama qiling.

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Innovatsion ta'lim: Ta'lim jarayoniga yangi g'oyalar va metodlarni joriy etish orqali ta'limni takomillashtirish. Bu o'quvchilarning ijodkorligini va muammolarni hal qilish qobiliyatini oshirishga yordam beradi.

Tarbiyachilik: O'quvchilarning tarbiyasiga alohida e'tibor berish jarayoni. Bu o'quvchilarning axloqiy va ijtimoiy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan.

Ma'lumotli inson: Jamiyatda faol ishtirok etish uchun zarur bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan shaxs. U o'zining ijtimoiy mas'uliyatini anglaydi va doimiy ravishda o'zini rivojlantirishga intiladi.

Samaradorlik: Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini shakllantirish darajasi. Samaradorlikni oshirish uchun metodlar va texnologiyalarni qo'llash muhimdir.

Ta'lim mazmuni: O'quv dasturining asosiy qismi bo'lib, o'qitilishi kerak bo'lgan bilimlar, ko'nikmalar va qadriyatlar to'plamidir.

Jadidchilik: XX asrning boshlarida Markaziy Osiyoda kelib chiqadigan ma'rifatparvar harakat. U yangicha ta'lim usullarini joriy etishga va milliy o'zlikni rivojlantirishga qaratilgan.

Maktab: O'quvchilarga ta'lim berish uchun tashkil etilgan muassasa. Boshlang'ich, o'rta va yuqori maktablar mavjud.

Tashkiliy tamoyillar: Ta'lim jarayonini samarali tashkil etish uchun zarur bo'lgan asosiy qoidalar va prinsiplar.

O'qituvchilik: O'quvchilarga bilim berish va ularni tarbiyalash jarayoni. O'qituvchi ta'lim jarayonida muhim rol o'ynaydi.

Pedagogik tajriba: Ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida yuzaga keladigan tajribalar va ularning natijalari.

**19-MAVZU: HOZIRGI DAVRDA JAHON MAMLAKATLARI
BOSHLANG 'ICH TA'LIM TIZIMI TARIXI VA PEDAGOGIKA
FAN RIVOJI**

Reja:

1. Jahon mamlakatlari ta'lim tizimi. Iqtisodiy rivojlangan davlatlar ta'lim tizimi.

2. Ta'lim modellari. XXII asr jahon ta'lim tizimidagi global tendensiyalar

3. Xalqaro loyihalar va ta'lim dasturlari.

4. Amerika Qo'shma shtatlarida ta'lim tizimi.

5. Yaponiyada ta'lim tizimi.

6. Janubiy koreyada ta'lim tizimi.

7. Finlandiyada ta'lim tizimi.

8. Germaniyada ta'lim tizimi.

Mavzuning maqsadi: Hozirgi davrda jahon mamlakatlari boshlang'ich ta'lim tizimi tarixi va pedagogika fan rivoji haqida ilmiy ma'lumotlarni berishdan iborat.

Tayanch iboralar: Germaniya, Angliya, bilim, ko'nikma, shaxsiy rivojlanish, kasbiy tayyorgarlik, ijtimoiy adaptatsiya, fuqarolik pozitsiyasi, pedagogik metodlar, ta'lim mazmuni, ta'lim sifati, o'quv jarayoni.

Mavzuning umumiy metodi: nazariy-tahlil metodi, taqqoslash metodi, empirik tadqiqot metodi, pedagogik tajriba metodi, statistik tahlil metodi

Talabalarga qo'yiladigan talablar: Talabalarga qo'yiladigan talablar ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Bu talablar o'z-o'zini rivojlantirish, muvaffaqiyatga erishish va kelajakda ishga joylashish imkoniyatlarini oshirishda yordam beradi. Talabalar ushbu talablarni tushunib, ularga amal qilishlari o'zlariga yaxshi kelajak taqdim etadi.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar:

- a) talabalar diqqatini jalb etish;
- b) didaktik maqsadni tushuntirish;
- v) faollashtiradigan bilim va ko'nikmalarni rag'batlantirish.

Jahon mamlakatlari ta'lim tizimi. Iqtisodiy rivojlangan davlatlar ta'lim tizimi. Ta'lim modellari. XXII asr jahon ta'lim tizimidagi global tendensiyalar. Xalqaro loyihalar va ta'lim dasturlari.

Turli mamlakatlarda ta'lim tizimi iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy omillarga bog'liq ravishda shakllangan. Quyida dunyodagi asosiy ta'lim tizimlari haqida ma'lumotlar keltirilgan:

AQSH: AQShda ta'lim tizimi federal shaklda boshqariladi. Mamlakatning barcha shtatlarida ta'lim majburiy bo'lib, ko'p qavatli tizimga ega (boshlang'ich, o'rta va oliy ta'lim). Amerika universitetlari dunyoning eng nufuzli oliy o'quv yurtlari qatoriga kiradi.

Buyuk Britaniya: Buyuk Britaniyada ta'lim tizimi uch asosiy bosqichga bo'linadi: boshlang'ich, o'rta va oliy ta'lim. Cambridge va Oxford universitetlari dunyo bo'yicha eng qadimiy va nufuzli oliy o'quv yurtlari sifatida tanilgan.

Yaponiya: Yaponiyaning ta'lim tizimi intizom, yuqori standartlar va texnologik innovatsiyalarga asoslangan. O'quvchilarning akademik yutuqlari bo'yicha Yaponiya dunyo yetakchi mamlakatlari qatorida turadi.

Finlandiya: Finlandiya ta'lim tizimi sifat jihatidan yuqori darajada ekanligi bilan tanilgan. Bu mamlakatda individual yondashuv, kreativlik va o'quvchilarning farovonligi ta'limning asosiy tamoyillaridan biri hisoblanadi.

Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda ta'lim tizimi texnologiyalar bilan uzviy bog'liq bo'lib, kreativ va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan. Quyida ayrim rivojlangan davlatlarning ta'lim tizimidagi asosiy jihatlar keltirilgan:

Germaniya: Germaniyada ta'lim tizimi ish bilan ta'minlash va kasbga yo'naltirishga qaratilgan. Dual ta'lim modeli (ta'lim va amaliyotni birlashtirish) bu mamlakatda samarali qo'llaniladi.

Kanada: Kanada ta'lim tizimi dunyo bo'yicha yetakchi hisoblanadi. Davlat keng qamrovli o'quv dasturlarini qo'llab-quvvatlab, xorijiy talabalar uchun ham imkoniyatlar yaratadi.

Janubiy Koreya: Janubiy Koreyada ta'lim raqobatbardosh bo'lib, yuqori talablar va akademik natijalarga katta e'tibor qaratiladi. Mamlakatda oliy ta'lim darajasidagi texnologik innovatsiyalar yetakchi o'rinda turadi.

Dunyo bo'ylab ta'lim tizimlari turli modellar orqali amalga oshiriladi. Asosiy ta'lim modellari quyidagilardan iborat:

Klassik model: Bu modelda fanlar va mavzular bo'yicha qat'iy darslar taqsimoti bor. Har bir bosqichda standartlashtirilgan bilimlar o'qitiladi (masalan, Yevropa mamlakatlarida keng qo'llaniladi).

Yapon modeli: Intizom va muloqotga asoslangan. O'quvchilarning individual taraqqiyotiga, ijtimoiy ko'nikmalariga va jamoaviy ishtirokiga katta e'tibor beriladi.

Finlandiya modeli: O'quvchilarga individual yondashuv, ijodiy fikrlash va farovonlikni rivojlantirishga qaratilgan. Darslar orasidagi tanaffuslar uzoqroq bo'lib, bolalar ortiqcha bosimsiz o'rganadi.

Montessori modeli: Talabalarning mustaqil o'qitilishi va tabiiy qiziqishlariga asoslangan ta'lim modeli bo'lib, u butun dunyo bo'ylab qator davlatlarda qo'llaniladi.

Qiyosiy pedagogik tizim bu qiyosiy pedagogika metodologiyasi asosida pedagogikaning xalqaro, regional, milliy tajribalarini o'rganish

va tatbiq qilish imkoniyatlarini aniqlash, shuningdek, pedagogik tizimni ma'lum davlat, region, aniq o'quv muassasida rivojlantirish bo'yicha qiyoslashga yo'naltirilgan dinamik pedagogik tizimdir.

Qiyoslash texnologiyasi ikkita bo'limdan iborat bo'lib, birinchisi "o'rganish va qayd qilish", ikkinchisi "tuzish va tatbiq qilish" deb nomlanadi.

"O'rganish va qayd qilish" bo'limida qiyosiy tadqiqotlar quyidagi tartibda amalga oshiriladi.

- ta'lim tizimi va uning elementlarini rivojlanish holati va yo'nalishlarini aniqlash;

- ma'lumotlarni to'plash;

- aktlarni tahlil va tasnif qilish;

- qiyoslash mezonlarini tanlash.

"Tuzish va tadbiq qilish" bo'limidagi qiyosiy tadqiqotlar esa quyidagicha amalga oshiriladi:

- o'rganilayotgan obyektning prognostik modelini tuzish;

- a) tadbiq qilish shakli, metodi va chegaralari; b) xususiy va umumiylikni aniqlash;

- eng maqbul modelni tuzish;

- ta'lim muassasalariga tatbiq etish.

Qiyosiy pedagogikaning asosiy tarkibiy qismlari zamon va makon omillaridir. Zamon omili bir xil pedagogik tizimni turli tarixiy davrlar, asrlar, yillarda taqqoslashni nazarda tutadi. Bunda turli tarixiy davrlarda yuzaga kelgan pedagogik nazariyalar o'rganiladi.

Makon omili esa turli hududlarda joylashgan davlatlarning pedagogik tizimlarini taqqoslashni nazarda tutadi. Quyida makon omiliga ko'ra turli davlatlar ta'lim modelini taqqoslab ko'ramiz. Masalan:

Amerika modeli: kichik o'rta maktab → o'rta maktab → katta o'rta maktab → 2 yillik kollej → universitet tizimidagi 4 yillik kollej → magistratura → doktorantura.

Fransiya modeli: onalar maktabi → o'rta maktab → kollej → texnologik, kasbiy va umumta'lim litseyi → universitet → magistratura → doktorantura.

Germaniya modeli: umumiy maktab → real bilim yurti, gimnaziya va asosiy maktab → oliy o'quv yurti → magistratura → doktorantura.

Angliya modeli: birlashgan maktab → grammatik va zamonaviy maktab → kollej → universitet, magistratura, doktorantura.

Rossiya modeli: umumta'lim maktabi → to'liq o'rta maktab, gimnaziya va litsey-kollej → institut, universitet, akademiya → magistratura → doktorantura.

Qozog'iston modeli: to'liq umumta'lim o'rta maktab → kollej → universitet, akademiya (bakalavriat) → magistratura → doktorantura.

Demak, zamon va makon omillariga ko'ra pedagogik tizimlar modelini taqqoslashda yangi pedagogik bilimlar yuzaga keladi. Uning mazmunida quyidagilar aks etadi:

- ta'limning zamonaviy holatini qayd etish;
- ta'lim siyosatini takomillashtirish, muqobil ta'lim siyosatini taklif qilish;

- ta'lim jarayonlarida kutilayotgan holatlarni bashorat qilish;
- qiyosiy pedagogikaning nazariyasi va metodologiyasini boyitish.

XX asr oxirida jahon ta'lim tizimida quyidagi global tendensiyalar ajratib ko'rsatildi:

1) ta'lim tizimini demokratlashtirishga intilish, ya'ni ta'limning hamma uchun ochiqligi, ta'lim tizimining uzluksizligi, ta'lim muassasalariga mustaqillikning taqdim etilishi;

2) shaxsga ta'lim olish huquqining to'liq ta'minlanishi (har bir insonga millati, irqi, kelib chiqishidan qat'iy nazar istalgan turdagi ta'lim muassasasida ta'lim olishi);

3) ma'lumot olishga ijtimoiy-iqtisodiy omillarning sezilarli ta'siri (pulli-shartnoma asosida tahcil olish);

4) xilma-xil qiziqish va o'quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan o'quv-tashkiliy tadbirlar ko'lamining ortib borishi;

5) ta'lim xizmatlari bozorining o'sishi;

6) oliy ta'lim tarmoqlarining kengayishi va talabalarning ijtimoiy tarkibining o'zgarishi;

7) ta'limni boshqarish sohasida o'ta markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan boshqaruv uyg'unligini ta'minlash;

8) rivojlangan davlatlar tomonidan ta'lim moliyalashtiriladigan asosiy obyektga aylanishi;

9) ta'lim dasturlarini doimiy yangilash va modernizatsiyalash;

10) "o'rtacha o'zlashtirish"ga yo'nalganlikdan, har bir o'quvchining o'ziga xosliklarini ochish hamda ularning qiziqishi va qobiliyatlarini rivojlantirishga etibor qaratilishi;

11) rivojlanishida nuqsoni bor bo'lgan bolalar ta'limi uchun qo'shimcha resurslarni izlab topish.

Xalqaro loyihalar va ta'lim dasturlari

Jahon ta'limi muammolarini hal etishda turli ta'lim tizimlari ishtiroki zaruriyatini talab etadigan yirik xalqaro dastur va loyihalash muhim ahamiyat kasb etadi. Yirik xalqaro loyihalarga quyidagilar kiradi:

- ERASMUS – maqsad Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlar talabalarining mobilligini ta'minlash (masalan, dastur doirasida 10% talabalar Yevropa mamlakatlaridagi boshqa oliy ta'lim muasssalarda o'qishga borishlari kerak).
- LINGVA — bu dastur kichik sinflardan boshlab chet tillarni o'rganish samaradorligini oshirishga mo'ljallangan.
- EVRIKA – ushbu loyihaning maqsadi SHarqiy Yevropa davlatlari bilan amalga oshirilayotgan tadqiqotlarni uyg'unlashtirish.
- ESPRIT — yangi axborot texnologiyalarini yaratish sohasida Yevropa universitetlari, kompyuter firma kuchi va imkoniyatlarini birlashtirishni talab etuvchi loyiha.
- EIPDAS — arab davlatlarida ta'limni rejalashtirish va boshqarishni takomillashtirish sohasiga doir dastur.
- TEMPUS – Yevropa Ittifoqining hamkor-davlatlarda oliy ta'limni rivojlantirishga yo'naltirilgan dasturi.
- IRIS — xotin-qizlarning kasbiy ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirishga yo'naltirilgan loyihalar tizimi.

Amerika Qo'shma shtatlarida ta'lim tizimi.

AQSH ta'lim tizimi quyidagicha bosqichlarga bo'lingan bo'lib, bolalar 6 yoshdan 17 yoshgacha 12 yil davomida o'qiydilar:

1. Maktabgacha tarbiya (3-5 yosh): Ushbu bosqichda bolalar bog'chalarga qatnaydi.

2. Boshlang'ich maktab (1-5 sinflar): O'quvchilarga umumiy bilimlar beriladi, tabiiy fanlarga ko'proq e'tibor qaratiladi.

3. To'liq bo'lmagan o'rta maktab (6-8 sinflar): Bu bosqichda o'quvchilarga kengroq fanlar spektri taqdim etiladi.

4. Yuqori maktab (9-11 sinflar): Bu bosqichda o'quvchilar ixtisoslashgan bilimlarni olishni boshlaydilar.

Amerika ta'lim tizimida maktablar asosan davlat tomonidan moliyalashtiriladi, lekin xususiy maktablar ham ko'p. Xususiy maktablarda o'quv jarayonlari yuqori narxlarda amalga oshiriladi va estetik tarbiya hamda san'atga ko'proq e'tibor qaratiladi. Davlat maktablarida texnologik jihatdan yaxshi jihozlangan sinflar va laboratoriyalar mavjud. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun maxsus avtobuslar tashkil etilgan.

AQSHda o'quvchilarga standart darsliklar majburiy emas, ular o'z qobiliyati va qiziqishlariga qarab alohida reja asosida o'qitiladi. Yuqori sinf o'quvchilarining qobiliyatlari sinchiklab o'rganilib, ularga individual ta'lim rejalari tuziladi. Masalan, o'quvchi bir fandan yuqori darajada bilimga ega bo'lsa, boshqa sinf dasturlari bo'yicha bu fandan oldinroq o'qishi mumkin.

Oliy ta'lim tizimida o'quvchilar maktabda olgan baholari va qobiliyatiga qarab kollej yoki universitetga qabul qilinadi. AQSHda kirish imtihonlari ikki xil bo'ladi:

1. SAT (Scholastic Aptitude Test): Murakkab test, mashhur universitetlarga kirishda talab qilinadi.

2. ACT (American College Testing): Kollejlarga kirishda topshiriladigan test.

Oliy ta'lim ikki va to'rt yillik kollejlari orqali amalga oshiriladi. Ikki yillik kollejlarni tamomlagan talabalar boshlang'ich darajaga ega bo'ladi, to'rt yillik kollejlarni bitirganlar esa bakalavr darajasini

oladilar. Magistratura va doktorantura bosqichlari ham mavjud bo'lib, ular aspiranturaga mos keladi.

Yaponiyada ta'lim tizimi.

Yaponiya ta'lim tizimining shakllanishi 1867-1868-yillardan boshlangan. Yaponiyaning asosiy maqsadi ikkita yirik vazifani amalga oshirish edi: boyish va G'arb texnologiyalarini yapon ishlab chiqarishiga tatbiq etish. Bu vazifalarni bajarish uchun ta'lim tizimini tubdan isloh qilishga e'tibor qaratildi.

1872-yilda qabul qilingan "Ta'lim haqida qonun" bilan yapon ta'limi G'arb modeli bilan uyg'unlashtirildi. 1908-yilda esa Yaponiyada boshlang'ich ta'lim majburiy 6 yillikka aylantirildi. 1893-yilda ilk kasbiy yo'nalishdagi kollej tashkil etildi.

1946-yilda qabul qilingan Konstitutsiya fuqarolarning ta'lim olish huquq va burchlarini belgilab berdi. Unda barcha bolalarga bepul umumiy ta'lim olish majburiy ekanligi qayd etildi. Hozirgi yapon ta'lim tizimi quyidagi bosqichlardan iborat: bog'chalar, boshlang'ich maktab, kichik o'rta maktab, yuqori o'rta maktab va oliy ta'lim. Bolalar yosh xususiyatlariga qarab 3, 2 yoki 1 yillik kurslarga jalb qilinadi. Yaponiyada maktabgacha ta'lim muassasalarining 59,9% xususiy, 40,8% munitsipal va 0,3% davlatnikidir.

Majburiy ta'lim 6 yoshdan 15 yoshgacha davom etib, 6 yillik boshlang'ich ta'lim va 3 yillik kichik o'rta maktabni o'z ichiga oladi. Darsliklar bepul taqdim etiladi. Muhtoj oilalarning bolalari uchun qo'shimcha tarzda bepul nonushta, o'quv qurollari va tibbiy xizmat ko'rsatiladi. Zarurat bo'lsa, ularning oilalariga ham moddiy yordam ajratiladi.

Yuqori bosqichdagi o'rta maktablar 10, 11 va 12-sinflarni qamrab olib, kunduzgi, sirtqi va kechki bo'limlari mavjud. Talabalarning 95% kunduzgi maktablarda tahsil oladi. O'quv yili 240 kunni tashkil etadi (AQShda bu raqam 180 kun).

Dorilfununlarga katta o'rta maktabni yoki 12 yillik oddiy maktabni tugatgan o'quvchilar qabul qilinadi. Yaponiyada 460 universitet mavjud bo'lib, ularning 95 tasi davlat, 34 tasi munitsipal va 331 tasi xususiy

hisoblanadi. Universitetlarga kirish imtihonlari ikki bosqichga bo‘linadi. Birinchi bosqichda abituriyentlar yapon tili, eski yapon tili, matematika, fizika, kimyo, jamiyatshunoslik va tarix bo‘yicha test sinovlaridan o‘tadilar. Bu sinovlardan muvaffaqiyatli o‘tganlar keyingi bosqichda universitetga yo‘llanma oladilar. Xususiy universitetlarga esa bevosita test topshirish orqali kirish mumkin.

Yaponiyada talabalarning universitetdan chiqarilishi kam uchraydi, ammo o‘qish muddatini uzaytirish mumkin. Odatda 4 yillik o‘qish 5-6 yilgacha cho‘zilishi mumkin.

Kollejlar kichik kollej, texnik kollej va maxsus kollejlar kabi bo‘linmalarga ajratilgan. Ularni tamomlagan talabalar bakalavr darajasiga ega bo‘lib, universitetning 3 yoki 4-kurslariga qabul qilinishi mumkin.

Janubiy koreyada ta’lim tizimi.

1948-yilda Janubiy Koreyada ta’lim to‘g‘risidagi qonun qabul qilingan bo‘lib, ushbu qonun mamlakatning ta’lim tizimiga mustahkam asos yaratgan. Koreya ta’lim tizimi an’anaviy G‘arb modeli asosida shakllangan bo‘lib, o‘quv bosqichlari quyidagicha taqsimlanadi:

- 6 yil davom etadigan boshlang‘ich maktab;
- 3 yillik o‘rta maktab;
- 3 yillik oliy maktab.

Oliy ta’limga kelsak, to‘rt yillik kollej yoki universitetdan keyin bakalavr unvoni beriladi. Shundan so‘ng, tanlangan fanni yana 2 yil davomida chuqur o‘rganib, magistr darajasini olish mumkin. Fan doktori bo‘lish uchun esa qo‘shimcha 3 yil o‘qish talab etiladi. Mamlakatda oliy o‘quv yurtlari faoliyati yaxshi yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, 104 ta oliy o‘quv yurti mavjud, ularning 80 foizi xususiy hisoblanadi. Har yili bitiruvchilarning 40 foizi oliy o‘quv yurtlariga o‘qishga kiradi. Koreya talabalar soni bo‘yicha dunyoda birinchi o‘rinda turadi.

Mamlakatda maktabgacha ta’lim muassasalari talabni to‘liq qondira olmasdi, shuning uchun 1982-yilda maktabgacha ta’lim to‘g‘risidagi qonun qabul qilingan. Bolalar bog‘chasida tarbiyaga katta ahamiyat

beriladi va bu soha keyingi yillarda 60 foizga kengaygan. Diniy tashkilotlar bu rivojlanishda katta rol o'ynagan.

Boshlang'ich maktab 6 yoshlik bolalarni qabul qiladi, har bir sinfda 50 nafargacha bola o'qiydi, darslar esa 40 daqiqa davom etadi. O'rta maktabda dars vaqti 45 daqiqani tashkil etadi. Maktablarda o'yinlar va dam olishga ham e'tibor qaratiladi. Boshlang'ich maktabda 9 ta fan o'qitiladi, koreys tili, arifmetika va ijtimoiy fanlarga katta e'tibor beriladi. O'rta maktabda fanlar soni 4 taga oshiriladi va 7-sinfdan boshlab chet tillari o'rgatiladi. Xususan, ingliz tiliga katta e'tibor qaratiladi, shuningdek, klassik xitoy tili va Xitoy tarixi ham majburiy ravishda o'rganiladi.

Janubiy Koreyada 600 ta hunar maktablari mavjud bo'lib, ularning 45 foizi mulkdorlar, 23 foizi esa texnik kasb egalari tayyorlashga ixtisoslashgan. Qolgan maktablar dengizchilik va qishloq xo'jalik sohalarini o'rgatadi. Ushbu maktablarga korxonalar otaliq qiladi.

Nogironlarga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlik Koreyada yuqori darajada. Maxsus jihozlangan telefon avtomatlari, liftlar va aravachalar yordamida harakatlanish uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Nogiron bolalar uchun maxsus maktablar mavjud bo'lib, ularning aksariyati xususiy yoki diniy tashkilotlarning xayriya mablag'lari hisobiga qurilgan. O'qituvchilarni tayyorlashga katta e'tibor qaratiladi, mamlakatda 11 ta o'qituvchilar kolleji mavjud. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi bo'lish uchun 2 yil, fan o'qituvchisi bo'lish uchun esa ko'proq o'qish talab qilinadi.

Ta'limning Koreyada obro'si nihoyatda yuqori. Mamlakatda soliq tizimida ta'lim solig'i joriy etilgan bo'lib, ishlab chiqaruvchilar o'z foydalarining ma'lum foizini maorifga yo'naltiradilar. Davlat byudjetining 24 foizi ta'lim sohasiga sarflanadi, bu esa ta'limga bo'lgan katta e'tiborni ko'rsatadi.

Finlandiyada ta'lim tizimi.

Finlandiya ta'lim tizimi dunyoda eng yuqori baholanadigan ta'lim tizimlaridan biridir va bir qator innovatsion yondashuvlari bilan ajralib turadi. Ushbu tizimning asosiy xususiyatlari quyidagilardir:

• **Bepul ta'lim:** Finlandiyada ta'lim barcha bosqichlarda, shu jumladan universitetda, davlat tomonidan moliyalashtiriladi va talabalar uchun bepul.

• **Majburiy ta'lim:** Ta'lim 7 yoshdan boshlanadi va 16 yoshgacha majburiydir. Bu davrda bolalar boshlang'ich va o'rta maktablarda tahsil oladilar.

Ta'lim tizimining strukturasi

• **Boshlang'ich ta'lim:** 7-16 yoshgacha, 6 yil davom etadi va bolalarga asosiy bilimlar beriladi. Darslar ko'pincha o'yinlar va amaliy faoliyat orqali olib boriladi.

• **O'rta ta'lim:** Boshlang'ich ta'limdan keyin talabalar ikkita yo'nalishdan birini tanlashadi: umumta'lim yoki kasb-hunar ta'limi.

• **Oliy ta'lim:** Universitetlar va amaliy fanlar institutlari orqali taqdim etiladi. Universitetga qabul qilish uchun imtihonlar ko'rsatilmaydi, balki o'quvchilar reyting asosida qabul qilinadi.

O'qitish yondashuvlari

• **Tadqiqotga asoslangan ta'lim:** O'qitish jarayonida o'quvchilarga tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratiladi.

• **O'quv dasturlarining moslashuvchanligi:** Ta'lim dasturlari har bir o'quvchining ehtiyojlari va qobiliyatlariga mos keladigan tarzda tuziladi. O'quvchilar o'z qiziqishlari asosida darslar tanlay olishadi.

• **Sinflar orasidagi farq:** Sinflarda o'qitish jarayonida farqlar minimal darajada bo'ladi. O'qituvchilar o'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos keladigan yordam ko'rsatadilar.

O'qituvchilarning roli

• **O'qituvchilar yuqori malakali:** Finlandiyada o'qituvchilar magistratura darajasiga ega bo'lishlari va o'qituvchilar uchun o'qituvchilar tayyorlash dasturlari juda raqobatbardoshdir.

• **O'qituvchilarga ishonch:** O'qituvchilar o'z darslarini mustaqil ravishda tashkil etish va boshqarish imkoniyatiga ega. Ular o'z metodologiyalarini yaratish va yangi yondashuvlarni sinab ko'rish imkoniyatiga ega.

O'quv muhit

• **Quvnoq va qulay muhit:** O‘quvchilar o‘qish jarayonida qulay muhitda bo‘lishadi. Darslar ko‘pincha sinflardan tashqarida, ochiq havoda o‘tkaziladi.

• **Ijtimoiy jihatlar:** Ta‘lim jarayoni nafaqat bilim berishga, balki ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga ham qaratilgan. O‘quvchilar o‘zaro hamkorlik qilish va jamoa bo‘lib ishlashga o‘rganadilar.

Natijalar

• **Yuqori baholar:** Finlandiya ta‘lim tizimi xalqaro baholashlarda yuqori natijalarga erishadi, masalan, PISA tadqiqotlarida doimiy ravishda eng yuqori o‘rinlarni egallaydi.

• **Qoniqarli natijalar:** O‘quvchilarning ta‘lim olishi va muvaffaqiyati nafaqat akademik ko‘rsatkichlar bilan, balki ularning hayotga tayyorgarlik darajasi bilan ham baholanadi.

Finlandiya ta‘lim tizimi o‘zining innovatsion yondashuvlari, o‘qituvchilarga bo‘lgan ishonch va o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga mos keladigan dasturlari bilan jahon ta‘lim tizimlari orasida alohida o‘ringa ega.

Germaniyada ta‘lim tizimi.

Maktabgacha tarbiya tizimi Germaniya ta‘lim tizimida muhim bosqich hisoblanadi va uning 100 yildan ortiq tarixi bor. Bolalar bog‘chalari ta‘limning quyi bosqichi hisoblangan bo‘lsa-da, davlat tizimiga kirmaydi. Bog‘chalarni moliyalashtirish turli jamiyat tashkilotlari, hayriya birlashmalari, korxonalar, xususiy shaxslar va diniy muassasalar zimmasidadir. Ota-onalar bolalar bog‘chalariga farzandlarini tarbiyalash uchun ancha miqdorda pul to‘laydilar. 3 yoshdan 6 yoshgacha bolalarning 80% bog‘chalarga qatnaydi, va Germaniyada odatda bolalar bog‘chada tushgacha tarbiyalanadilar, kunning yarmida esa uyda, oilada bo‘ladilar. Mamlakatda kuni uzaytirilgan bog‘chalar ham mavjud.

Majburiy ta‘lim 6 yoshdan 18 yoshgacha bo‘lgan bolalarga tegishli, bu jarayon 12 yil davom etadi. O‘quvchilar 9 yil (ba‘zi joylarda 10 yil) davomida davlat maktablarida to‘la haftalik ta‘lim oladilar. O‘qish davlat maktablarida tekin, xususiy maktablar esa kam. O‘qish 6 yoshdan boshlanadi va boshlang‘ich maktab 4 yil davom etadi (faqat Berlinda 6

yil). Boshlang'ich maktabdan so'ng o'quvchilar yo'nalish bosqichidagi maktabga o'tadilar. Bu yerda 5-6-sinflar maxsus dastur asosida o'qiydilar. Keyin navbatdagi maktab tipiga ko'chadilar: bular - asosiy, maxsus maktab va real bilim yurtlari. Deyarli 30% bola asosiy maktabga o'tadi.

9 yoki 10 yillik o'qish tugatilgandan keyin kasbiy tayyorgarlikka o'tishadi. Maxsus maktablarda nuqsonga ega bolalar o'qiydi. Real bilim yurtlari asosiy maktab va yuqori bosqich maktabi o'rtasida turadi. Qoidaga ko'ra, bu yerda o'qish 6 yil davom etadi (5-10-sinflar) va to'la o'rta ma'lumot bilan tugallanadi. Real bilim yurtini tugatganlar o'rta maxsus o'quv yurtiga yoki yuqori bosqichdagi hunar-texnika maktabiga kirish huquqiga ega bo'lishadi.

Germaniyada gimnaziya ham mavjud bo'lib, ular 5-13-sinflarni o'z ichiga oladi. 11-13-sinflar o'quv yurtlariga tayyorlash vazifasini ham bajaradi. Gimnaziya bitirganlik haqidagi yetuklik attestati o'quv yurtida o'qish imkonini beradi. Germaniya ta'lim tizimida hunar ta'limi muhim ahamiyatga ega, chunki yuqori malakali ishchilarga bo'lgan talab kuchli. To'liq o'rta maktabni bitiruvchilarning 20% hunar ta'limi tizimida bilim olishni davom ettiradilar. O'qish muddati odatda 3-3,5 yilni tashkil etadi va uch bosqichdan iborat. Birinchi yilda asosiy hunar ta'limi beriladi, ikkinchi yilda maxsus hunar ta'limi, uchinchi yilda esa yanada chuqurlashtiriladi. Bitiruv imtihonlari maxsus komissiya tomonidan qabul qilinadi.

Hunar maktablarining diplomlari o'quv yurtlariga kirish uchun huquq bermaydi. Buning uchun 1 yillik tayyorlov kurslarini tugatish talab etiladi. O'qishga qabul qilish imtihonsiz maktab ta'limi to'g'risidagi hujjatga asosan amalga oshiriladi. Oliy maktab o'z-o'zini boshqarish huquqiga ega va uni shtatdagi rektor yoki bir necha yilga saylangan Prezident boshqaradi. O'z-o'zini boshqarishda vazifalari aniq taqsimlangan bir necha guruhlar ishtirok etadi, ularga professor-o'qituvchilar, o'quvchilar, ilmiy xodimlar va boshqa xodimlar kiradi.

Talabalar o'qishi erkin tashkil etilgan. Ko'p sonli o'quv bosqichlari bilan birga o'quv rejalari taklif etiladi. O'qishga haq to'lanmaydi. Agar talaba yoki ularning ota-onalari oziq-ovqat harajatlarini ko'tara olmasa,

federal qonunga ko'ra, o'qish uchun moliyaviy yordam ko'rsatiladi. Bu yordamning yarmi stipendiyaga qo'shib berilsa, ikkinchi yarimi qarz sifatida beriladi.

Mamlakatda ta'limni isloh qilish masalasi ko'pdan buyon muhokama qilinmoqda, bunda o'quv jarayonini qisqartirish taklif qilinmoqda. Hozirgi kunda universitetlarda talabalar 7 yil o'qiydilar, va ular o'qishga kirganlariga qadar korxonalarda bir necha yil ishlashlari yoki Bundesverda xizmat qilishlarini hisobga olsak, talabalar haqiqiy mehnat faoliyatlarini ancha kech boshlaydilar.

Germaniyada Xalq universitetlari mavjud bo'lib, ular partiya va dindan tashqari muassasalar hisoblanadi. Ularning ko'pchiligi kechki bo'lib, faqat 1989-yilda universitetlarda 400000 kurslar tashkil etilgan va bu kurslarda 5,5 million tinglovchi malaka oshirgan. Davlat malaka oshirganlarni rag'batlantiradi va har yili 5,5 million marka mablag' ajratadi. Malaka oshirish kurslarida o'qish davrida tinglovchilarga mablag' va moliyaviy yordam beriladi. Asosan, ishsizlar o'z malakalarini oshirish imkoniyatlaridan ko'proq foydalanadilar va bu orqali ish topishlari tezlashadi. Yarim yil davomida malaka oshirgan ishchilarning 75% ish bilan ta'minlanadi.

Cherkovlar ham fuqarolarning bilim darajalarini oshirishda faol ishtirok etadi. Evangel cherkovi o'zining 15 akademiyasida dolzarb mavzular bo'yicha konferensiyalar tashkil etadi. Katoliklar malaka oshirishda nikoh, oddiy masalalar, teologiya va madaniyat sohalariga katta ahamiyat beradilar.

Oliy o'quv yurtlarida tadqiqot va o'qitish birligi prinsiplariga amal qilinadi. Oliy o'quv yurtlarining tadqiqotlarining asosiy yo'nalishi fundamental amaliy tadqiqot hisoblanadi, ularga boshqa tadqiqot institutlari, sanoat laboratoriyalari yaqindan yordam beradi. Germaniya ta'limi o'ziga xos yo'nalishga, juda murakkab tizimga ega. Hozirda Germaniyada ta'lim tizimini isloh etish yo'lida yangi izlanishlar olib borilmoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Rivojlangan xorijiy davlatlarda ta'lim yo'nalishlari qanday belgilangan?

2. AQSHda ta'lim tizimi qanday tashkil etilgan?
3. Yaponiya ta'lim tizimi haqida gapirib bering.
4. Janubiy Koreyada ta'lim tizimi qanday tashkil etilgan?
5. Fransiyadagi ta'lim tizimini so'zlab bering.
6. Germaniya ta'lim tizimi qanday tashkil etilgan?

Topshiriqlar:

O'zbekistonda xorijiy mamlakatlar tajribasidan qanday foydalanish mumkin?

Mavzu yuzasidan tayanch atamalar.

Innovatsion ta'lim: Ta'lim jarayoniga yangi g'oyalar va metodlarni joriy etish orqali ta'limni takomillashtirish. Bu o'quvchilarning ijodkorligini va muammolarni hal qilish qobiliyatini oshirishga yordam beradi.

Tarbiyachilik: O'quvchilarning tarbiyasiga alohida e'tibor berish jarayoni. Bu o'quvchilarning axloqiy va ijtimoiy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan.

Ma'lumotli inson: Jamiyatda faol ishtirok etish uchun zarur bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan shaxs. U o'zining ijtimoiy mas'uliyatini anglaydi va doimiy ravishda o'zini rivojlantirishga intiladi.

Samaradorlik: Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini shakllantirish darajasi. Samaradorlikni oshirish uchun metodlar va texnologiyalarni qo'llash muhimdir.

Ta'lim mazmuni: O'quv dasturining asosiy qismi bo'lib, o'qitilishi kerak bo'lgan bilimlar, ko'nikmalar va qadriyatlar to'plamidir.

Maktab: O'quvchilarga ta'lim berish uchun tashkil etilgan muassasa. Boshlang'ich, o'rta va yuqori maktablar mavjud.

Tashkiliy tamoyillar: Ta'lim jarayonini samarali tashkil etish uchun zarur bo'lgan asosiy qoidalar va prinsiplar.

O'qituvchilik: O'quvchilarga bilim berish va ularni tarbiyalash jarayoni. O'qituvchi ta'lim jarayonida muhim rol o'ynaydi.

Pedagogik tajriba: Ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida yuzaga keladigan tajribalar va ularning natijalari.

“Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi” bo‘yicha

Tayanch atamalar.

An‘anaviy ta‘lim - markazida o‘qituvchi turadi deb yuqorida qayd qildik, o‘quvchi esa o‘z tinglaganlarini, ta‘kidlab aytamiz o‘qituvchi tomonidan bayon qilinganlarni esda saqlash va xotiralashga harakat qiladi.

Avtoritar qobiliyat – o‘quvchilarga bevosita ta‘sir ko‘rsatish va shu asosda obro‘qozona olish.

Amaliy mashg‘ulot - o‘quv ishlarining mantiqiy davomi bo‘lib, bu termin talabalarning mustaqil auditoriya ishlarining umumiy tushunchasi hisoblanadi. Agar ma‘ruzada ilmiy bilimlar asosi bayon qilinadigan bo‘lsa, amaliy mashg‘ulotlarda bilimlar chuqurlashtiriladi, kengaytiriladi va detallashtiriladi. Eng muhimi, amaliy mashg‘ulotlar talabalarning bilimini sinashga xizmat qiladi.

Amaliyot - bilimlarning haqiqiylikini ko‘rsatuvchi mezondir. Kuzatish, tajriba, o‘zgartirish, yaratish, - bular amaliyot shakllariga kiradi. Amaliyot ijtimoiy hayot va tabiatning murakkab jarayonlarini bilib olishda inson uchun asosiy qurol bo‘lib xizmat qiladi.

Amaliyot – ta‘lim shakllaridan yana biri bo‘lib, unda talaba oliy o‘quv yurtida olgan nazariy bilimlarini bevosita amaliyotga tadbiiq etadi. Amaliyot talaba uchun kelajak ish faoliyatida ilk qadami bo‘lib, shu amaliyot davomida talaba oliy o‘quv yurtida olgan bilimlarini qanchalik amaliyotga qo‘llay olishini o‘z nuqtayi nazaridan ham baholaydi va bu orqali unda kelajagini tasavvur qilishga imkon yaraladi.

Autogen mashq – shaxsning o‘z-o‘zini ishontirish va o‘z-o‘zini idora qilishga asoslangan psixoterapevtik usul.

Affekt – kuchli, jo‘shqin va nisbatan qisqa muddatli emotsional kechinmalar sifatida ro‘y beradigan psixologik holat.

Anketa metodi - anketa fransuzcha so‘z bo‘lib, tekshirish degan ma‘noni anglatadi. Anketa metodi o‘quvchilardan so‘rash metodi bo‘lib, u o‘quvchilar tarkibining sifati to‘g‘risida kerakli ma‘lumotlarni olish uchun, ularning fikrlari va qarashlarini aniqlash uchun, shuningdek kasbga yo‘llashni belgilash uchun ma‘lum bir shaklda o‘tkaziladi.

Attestasiya - oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining tayyorgarlik sifati va darajasini, Davlat ta'lim standartlari talablari mazmuniga mosligini belgilovchi jarayon.

Axborot texnologiyasi - aholining ruhiyatini, ijtimoiy, axloqiy, mafkuraviy, huquqiy, maishiy, oilaviy odatlari haqida yangi axborot olib turishi va buni o'z ta'lim tarbiyaviy ishlarida foydalanishi axborot texnologiyasini vazifalaridan biridir. Bu yangicha mazmun – axborotlarni o'quvchilarga ma'lum vaqt chegarasida yetkazish jarayonini tezlashtiruvchi omillardan biridir.

Zamonaviy axborot texnologiyalari, kompyuterlashtirish va kompyuter tarmoqlari negizida ta'lim jarayonini yangi axborotlar bilan taminlash rivojlanadi.

Axborot texnologiyasining yana bir maqsadi insonparvarlik g'oyalarini targ'ib etish bilan birga umumiy emas, aniq bir shaxs tarbiyasiga qaratilgandir.

“Aqliy hujum” - tez va nazariy fikrlash jarayoni bo'lib, axborotlarni tez esga keltirishdan boshlanib, yakuniy xulosalar, qarorlar qabul qilish bilan tugallanadigan jarayondir.

“Aqliy hujum” - oldindan egallangan fikrlar, g'oyalarni ijodiy birlashtirish, ma'lumotlar, axborotlarni qayta eslash, tushunish, qayta ishlashning faol va interfaol idrok etish bosqichidir.

“Aqliy hujum” - turli yoshdagi shaxslar, kasb egalari bilan amalga oshirilishi mumkin interfaol metoddir.

“Aqliy hujum” - mumkin qadar katta miqdordagi axborotlarni yig'ish, o'quvchilarda mustaqil fikrlash imkonini beruvchi interfaol metoddir. Mazkur metodga 1930-yilda amerikalik olim A.F.Osbori asos soldi.

Bakalavr – “Bakalavr” so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, “Vassalning yer mulki” degan ma'noni bildiradi. Bakalavr bu akademik daraja hisoblanadi.

Bakalavriat - mutaxassisliklar yo'nalishi bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, ta'lim muddati kamida to'rt yil davom etadigan tayanch oliy ta'limdir. Bakalavrlilik dasturi tugallanganidan so'ng bitiruvchilarga davlat attestasiyasi yakunlariga binoan kasb bo'yicha

“bakalavr” darajasi beriladi va davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi, kasb-hunar faoliyati bilan shug‘ullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi.

Bilim – odamlarning ijtimoiy tarixiy amaliyot jarayonida to‘plangan, umumlashgan tajribasidir. Yoki bilimlar bu ijtimoiy tarixiy ong, insoniyatning ijtimoiy tarixiy amaliyoti hosilasidir. Bilimlar insoniyat tomonidan ishlab chiqarish faoliyatini faol o‘zlashtirishi jarayonida to‘plangan, amalda sinovdan o‘tgan va obyektiv dunyoni chuqurroq anglashga hamda o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan tabiat, jamiyat, tafakkur va faoliyat usullari qonuniyatlari haqidagi ilmiy tushunchalarning yaxlit asoslangan majmuasidir.

Bilish qobiliyati - fanning tegishli sohalariga oid (matematika, fizika, iqtisod, adabiyot va hokozolarga doir) qobiliyatlardir. Bunday qobiliyatga ega bo‘lgan o‘qituvchi fanni o‘quv kursi hajmidagina emas, balki ancha keng va chuqurroq biladi, o‘z fani sohasidagi materialni ipidan ignasigacha biladi, unga nihoyatda qiziqadi, oddiy tadqiqot ishlarini bajara oladi.

Biografik metod – odamni uning tarjimai holi bilan bog‘liq bo‘lgan hujjatlar orqali o‘rganish usuli.

Bixeviorizm – psixologiyaning o‘rganish predmeti sifatida odam xulq-atvorini olinishi nazariyasi.

Breynshorming – aqlga hujum – baxslarni tashkil etishda qo‘llaniladigan interfaol usuldir.

Vatanparvarlik - Vatanga muhabbat, mamlakat manfaatlari haqida g‘amxo‘rlik, Vatan himoyasiga tayyor turish, o‘z mamlakatining ijtimoiy va madaniy yutuqlari bilan faxrlanish, Vatanning tarixiy o‘tmishiga va uning an‘analariga hurmat tuyg‘ularini o‘z ichiga oladi.

Verbal – og‘zaki ifodalangan nutq

Darslik - o‘quv jarayonining zarur qismidir. Darslik - o‘quvchilarning ikkinchi “muallimi”, chunki u, avvalo o‘quvchi uchun zarur qo‘llanmadir.

Darslik -o‘quvchilarning kitobi va uning eng muhim qurolidir. Har bir o‘quv fanining mazmuni darslikda batafsil yoritiladi. Darslik tegishli

fanga oid ilmiy bilim asoslarini dasturga va didaktika talablariga muvofiq ravishda bayon qiluvchi kitobdir.

Dars deb aniq maqsadga qaratilgan, bevosita o'qituvchining rahbarligida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim mashg'ulotiga aytiladi.

Dars - o'qituvchilar va o'quvchilar faoliyatini tashkil etishning shakli bo'lib, u bolalarni o'qitish, tarbiyalash va kamol toptirish vazifalarini amalga oshiradi. Dars o'qitishni tashkil etishning o'zgarmas shakli emas. O'quv amaliyoti va pedagogik tafakkur doimo uni takomillashtirish yo'llarini izlaydi.

“Davra suhbat” metodi- aylana stol atrofida berilgan muammo yoki savollar yuzasidan o'quvchilar tomonidan o'z fikr-mulohazalarini bildirish orqali olib boriladigan metoddir.

Deduktiv metod - o'qituvchining avval umumiy qoidalarni, ta'riflarni aytishi, keyin asta-sekin xususiy hollarni, muayyan vazifalarni keltirib chiqarish usulidir.

Didaktika- pedagogikaning bir qismi bo'lib, unda ta'lim nazariyasi bayon etiladi. Didaktika ta'lim jarayonining umumiy qonuniyatlarini o'rganuvchi qismidir.

Didaktika grekcha so'z bo'lib, “didaktikos” - o'rgatuvchi degan ma'noni anglatadi. Uning so'zma-so'z tarjimai Ta'lim nazariyasini bildiradi.

Jarayon – bu lotinchadan olingan bo'lib, oldinga harakat qilish ma'nosi tushuniladi. Ta'lim jarayonining mazmunini bilim, ko'nikma va malakalar tashkil qiladi. Ta'lim jarayoni - o'quvchi (talaba)ning bilmaslikdan bilishga tomon, oddiydan murakkabga tomon, uncha to'liq bo'lmagan bilimdan ancha to'liq, aniqroq va chuqurroq bo'lgan bilim tomon sodir bo'ladigan jarayondir.

Jazolash – bu tarbiyalanuvchining xatti-harakati va faoliyatiga salbiy baho berishdir. Jazo o'quvchi-bola tarbiyasida qo'llanadigan oxirgi tarbiya usulidir. Jazo choralarini qo'llashda jismoniy jazo, urish, kaltaklash mumkin emas, bolani qo'rqitish va g'azablantirish ham yaxshi natija bermaydi, o'quvchi qo'rqanidan yolg'on gapirishga o'rganadi, ikkiyuzlamachi bo'lib qoladi.

Joriy nazorat - ogʻzaki soʻrov, kollokviumlar, seminarlar, yozma ishlar, laboratoriya ishlari, texnikaviy diktant, kurs loyihalari, uy vazifasi va hokazo, yaʼni oʻqituvchi oʻz amaliyotida qoʻllaydigan barcha soʻrov turlarini oʻz ichiga oladi.

Ijtimoiy pedagogika - barcha yoshdagi fuqarolarni tarbiyalashning zamonaviy imkoniyatlari, vositalari va manbalarini oʻrganadi.

Induktiv metod – ushbu metodda oʻqituvchi avval faktlarni tushuntiradi, tajribalarni, koʻrsatmali qoʻllanmalarni namoyish qiladi va umumlashtiradi.

Induktiv yoki deduktiv usullarni qoʻllash oʻrganilayotgan mavzu mazmunini ochishda xususiyydan umumiyga yoki umumiydan xususiyyga oʻtishning qaysi birini tanlashni anglatadi.

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash - kasb bilimlari va koʻnikmalarini chuqurlashtirish hamda yangilashni taʼminlaydi.

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tartibi Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Kasb – faoliyat shakllari birlashmasi boʻlib, mazmun, vositalar, tashkilotlar, mehnat natijalari hamda mehnat subyektini tayyorlashga qoʻyiladigan talablar majmui.

Kasb pedagogikasi - (ishlab chiqarish), (turli kasblarning oʻrganishning umumiy masalalarini oʻrganadi).

Kasbga yoʻnaltirish tizimi - Shaxsga kasbni va uning Shaxsiy sifatlarini oʻrganishda yordam beruvchi maqsadlar, mohiyat va prinsiplar, uslub va vositalar birligidir. Kasbga yoʻnaltirish barcha oʻquv tarbiya ishlari bilan bogʻlab olib boriladi.

Kasbiy qayta tayyorlash - Oʻquv fani va kursi boʻyicha pedagogik faoliyatni yuritish uchun zarur va etarli hajmda yangi bilimlar, malaka va koʻnikmalarni oʻzlashtirish.

“Klaster” - (axborotni yoyish) metodi. Bu metod pedagogik jarayonning didaktik strategiyasining muayyan shakli boʻlib, taʼlim oluvchilarga oʻrganilayotgan mavzu boʻyicha bir necha gʻoyalar boʻyicha yagona tuzilmani yaratishga qaratilgan. Darhaqiqat “Klaster” inglizcha soʻz boʻlib (cluster) bosh, bir shingil, bogʻlam maʼnosini

anglatadi. U matn yoki mavzuning aniq ma'noni anglatuvchi birliklarga ajratish, ularning bir bosh uzum shaklida joylashtirishga yo'nalganligi sababli fikrlarni uyg'otish, ma'lum g'oyalar o'rtasidagi aloqalar, bog'liqliklarni aniqlashga chorlaydi.

Kuzatish - o'rganish lozim bo'lgan pedagogik hodisani ma'lum maqsad nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda kuzatuvchi kuzatish bayonnomasini olib boradi. Kuzatish obyektiga oid bo'lgan aniq faktik material tayyorlanadi. Kuzatish aniq belgilangan reja asosida olib boriladi.

Kurs ishi – oliy maktab o'quv rejasida qayd qilingan ta'lim berishning shakllaridan biri. Kurs ishlari biror fanning nazariy kursi tugallangandan so'ng amalga oshiriladi. Ta'lim berishning bu turi talabalarning ilm olish davrida olgan bilimlarini yanada mustahkamlash, nazariy bilimlarini qanchalik amaliyot bilan bog'lay olishi negizida paydo bo'ladi.

Laboratoriya mashg'ulotlari - talabalar mustaqil ravishda vazifa bajaradilar yoki eksperiment o'tkazadilar. Laboratoriya mashg'ulotlari talabada tadqiqot o'tkazish ko'nikmalarini shakllantiradi, fan va texnikaga ijodiy yondashishni ta'minlaydi, eksperimentning umumiy metodikasini egallashga imkon beradi.

Loyiha - (lotincha projectus – oldinga tashlangan) – tasvir, asoslanma, aniq hisob kitob, chizmalar shaklida aks ettirilgan g'oya, ma'lumotning mohiyatini ochib beruvchi, ularni amalga oshirishning aniq yo'llarini belgilab beruvchi g'oyalar, fikrlar, obrazlardir.

Magistr -so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, “Boshliq” degan ma'noni anglatadi.

Magistratura - aniq mutaxassislik bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, bakalavriat negizida ta'lim muddati kamida ikki yil davom etadigan oliy ta'limdir.

Malaka – ongli, xatti-harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismi. Yoki malaka – faoliyat jarayonida uning biror bir elementini (ongning eng kam nazorati ostida) bajarish qobiliyatidir.

Ma'lumot – ta'lim-tarbiya natijasida, hosil qilingan bilim, ko'nikma va malakalar, dunyoqarashlar majmuiga aytiladi. Ta'lim,

tarbiya va ma'lumot uyg'unlashgan yagona jarayon bo'lib, o'qituvchi-tarbiyachi ularning shakllanishida yetakchilik qiladi.

Maktab pedagogikasi - maktab yoshdagi o'quvchilar ta'lim tarbiya sohasining o'ziga xos tomonlarini o'rganadi.

Maktabgacha tarbiya pedagogikasi- maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qitish, tarbiyalashning o'ziga xos tomonlarini o'rganadi.

Maktab hujjatlarini o'rganish - o'quvchilarning shaxsiy delolari, metodistlarining xabarlarini, sinf jurnallari, kundaliklari, yig'ilishi va majlislar bayonnomalari tadqiqoti uchun olib borilayotgan ta'lim-tarbiya ahvoli, darajasi haqida obyektiv axborot manbai hisoblanadi. Maktab hujjatlarini tekshirish orqali o'qituvchilar va o'quvchilar jamoasi, ularning pedagogik faoliyati haqida aniq ma'lumotlar olinadi.

Matematik metod – ommaviy materiallarni tahlil qilishda (masalan, anketalashtirish yo'li bilan to'plangan materiallarni yoki ma'lumotlarni umumlashtirish uchun) qullaniladi. Bu metod eksperiment natijalarini aniq baholashini, xulosalarning ishonchli bo'lishini ta'minlaydi.

Maxsus pedagogika – (Defektologiya) Pedagogika faqat sog'lom o'quvchilarning ta'lim-tarbiyasi bilangina emas, balki kamolotda qusuri bor bolalar ta'lim-tarbiyasini ham o'rganadi.

Ma'ruza – bilim berishning shunday shakli, unda pedagog (o'qituvchi) tomonidan berilayotgan bilimlar, malaka va ko'nikmalar talabalarga yoppasiga bayon etiladi. Ma'ruza - o'quv jarayonining ilg'or usullaridan biri bo'lib, dastlab u o'rta asrlarda biron bir kitobni o'qish yoki uni izohlash yo'li bilan namoyon bo'lgan. Jamiyat rivojlanishi maboynda og'zaki tushuntirishning bu usuli XVIII asrda lotin tilida amalga oshirildi. XVIII asr o'rtalariga kelib ma'ruzalar rus tilida o'qiy boshlandi. Uning ilg'or namoyandalaridan biri M.V. Lomonosovdir.

Malakaviy amaliyot - nazariy bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash, mustaqil tajriba o'tkazish ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida talabalar o'tkazadigan amaliy ish turi hisoblanadi.

Mehnat – butun moddiy va ma'naviy madaniyatning, shuningdek, ijtimoiy taraqqiyotning negizidir. Mehnat – inson ehtiyojini qondirish asosida tashqi olamni o'zgartirishga qaratilgan maqsadli faoliyat.

Mehnat tarbiyasining vazifalari ko'p qirralidir. U o'quvchilarni mehnat faoliyatiga amaliy tayyorlashning juda ko'p tomonlarini qamrab oladi. Mehnat tarbiyasining eng muhim vazifasi yosh avlodni mehnat qilish xohishini, havasini, intilishini, ko'nikma va mahoratni ularda shakllantirishdan iborat.

Metodika - ta'limning umumiy qonuniyatlarini muayyan predmetlaridan (ya'ni ona tili, adabiyot, tarix, fizika, ximiya, matematika, jismoniy tarbiya) dars berishda qo'llashning o'ziga xos xususiyatlarni, usullarini tadqiqi qiluvchi soha.

Munozara – faol o'qitish metodi bo'lib, muhokama, ma'lum muammo bo'yicha fikr almashinuv ko'rinishda o'tadi. Bu metod malaka oshirish jarayonida o'zining imkoniyatlari kengligi jihatidan alohida ahamiyatga ega

Muammoli vaziyat - o'quvchining ma'lum psixik holatidir. Bunday holat ma'lum topshiriqni bajarish jarayonida ziddiyatni anglash tufayli vujudga keladi.

Muammoli ta'lim - o'quv materialini o'quvchi-talabalar ongida ilmiy izlanishga o'xshash bilish vazifalari va muammolarini vujudga keltiradigan yo'sinda o'rgatish tushuniladi. Ta'limda muammoli yondoshishni joriy etishdan maqsad hozirgi ta'lim jarayonini o'quvchi-talabalarning ijodiy fikrlashini faol rivojlantiradigan usullar bilan to'ldirishdan iborat.

Mutaxassislik – faoliyatning aniq shakli bo'lib, mehnat egasining kasbiy tayyorligi, mehnat vositalari, mehnat jarayoni va maqsadining maxsus xususiyatlari bilan belgilanadi.

Nazariya - yangi bilimni, yangicha bilishni ifodalovchi tizimli fikrdir. Nazariya har xil shakllarda ifodalanadi: aksioma, teorema, qonun, formula, grafik, raqam va shu kabilar. Nazariyada g'oya shakllanadi.

Ogohlantirish – noma'qul hatti-harakatlarning oldini olish uchun qo'llaniladi.

Ongli intizom - axloqning tarkibiy qismi hisoblanadi. Intizom deganda burchni bajarish – shaxsiy va ijtimoiy, davlat, shaxsiy va jamoatchilik majburiyatlarini kam-ko'stsiz bajarish hamda ijtimoiy

hayotda kishilarga, mehnatga va jamoat mulkiga jamiyat qabul qilgan xatti-harakat meyorlarida amal qilish tushiniladi.

Oila pedagogikasi - oila muhiti, a'zolari, sharoiti, ta'lim tarbiyasining umumiy masalalarini o'rganadi.

Oliy ta'lim - yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashni ta'minlaydi.

Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash oliy o'quv yurtlarida (universitetlar, akademiyalar, institutlar va oliy maktabning boshqa ta'lim muassasalarida) o'rta maxsus kasb-xunar ta'limi asosida amalga oshiriladi.

Oraliq nazorat - fanning ma'lum bir qismi, bo'limi yakunlangandan so'ng o'tkaziladi. Oraliq nazoratning o'tkazilish tartibi, shakli ta'lim muassasasining ilmiy-pedagogik kengashi tomonidan belgilanadi

Pedagogika – inson tarbiyasi tug'risidagi, yoshlarni va kattalarni tarbiyasi to'g'risidagi fan. Pedagogika ta'lim-tarbiyaning maqsad va vazifalari, ularning mazmuni, usullari hamda tashkil etish shakllari haqida ma'lumot beruvchi fanga aylandi. Pedagogika grekcha “paydagogik” so'zidan olingan bo'lib, “bola yetaklovchi” degan ma'noni bildiradi

Pedagogika tarixi - turli tarixiy davrlarda maktablar ta'lim tarbiyasi, pedagogik g'oyalarning mazmuni, rivojlanish masalalarini o'rganadi.

Pedagogik texnologiya - avvaldan loyihalashtirilgan o'quv-tarbiyaviy jarayonning amaliyotga tatbiqini tizimli va bosqichma-bosqich ta'minlaydigan texnologik tadbirlarning to'plami.

Pedagogik faoliyat – yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash uchun xalq, davlat oldida javob beradigan, bolalarga ta'lim-tarbiya berishda maxsus tayyorlangan odamlarning mehnat faoliyatidir. Pedagogik faoliyat, u bilan kimlar shug'ullanishlari xususida O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi qonunining 5-moddasida quyidagicha izoh berilgan.

Pedagog munosabati – pedagogning o'quvchi-talabalar bilan tarbiya maqsadida aloqa o'rnatishidir. Uni ma'lum pedagog vazifalariga

ega va o'quv-tarbiya faoliyatining optimallashtirishga yo'naltirilgan pedagogning o'quvchiga kasbiy ta'siri deb ta'riflash bo'ladi.

Pedagogik qayta tayyorlash - Pedagogik faoliyatni yuritish uchun zarur va yetarli bo'lgan pedagogik tayyorgarlik talablariga muvofiqlashtirish maqsadida mutaxassislarni qayta tayyorlashdir.

Pinbord - o'qitish metodining mohiyati shundan iboratki, unda munozara yoki o'quv suhbatini amaliy metod bilan bog'lanib ketadi. Mazkur metod qo'llanilganda taxsil oluvchilarda muloqot yuritish va munozara olib borish madaniyati shakllanadi, shuningdek, o'z fikrini fakat og'zaki emas, balki yozma ravishda bayon etish mahorati, mantiqiy va tizimli fikr yuritish ko'nikmasi rivojlanadi.

Ratsionalizatsiya - metodlarni yoki biror ish - harakatni takomillashtirish.

Releksatsiya - kuchli xayajon va jismoniy zuriqishdan so'ng yengil yurish, tinchlanishning umumiy holati.

Retrospektiv - o'tmishga murojaat etish.

Sinf- yoshi va bilimi jihatdan bir xil bo'lgan ma'lum miqdordagi o'quvchilar guruhidir.

Seminar – talabalarning ma'ruzadan olgan ilmiy-nazariy bilimlarini kengaytirish, chuqurlashtirish maqsadida tashkil etilgan ta'lim shakllaridan biridir. Seminar jarayonida o'qituvchining o'rni juda yuksak, ya'ni o'qituvchi talabaning o'rniga javobni aytib bermaydi, balki muhokamalarni tashkil etadi va unga rahbarlik qiladi.

Suhbat - ta'limning keng tarqalgan usuli bo'lib, darsning istalgan bosqichida qo'llanishi mumkin. Ko'pincha, bu usul savol-javob usuli deb ham yuritiladi. Suhbatning to'rt xil turi mavjud bo'lib, ular: yangi bilimlar berishda, bilimlarni mustahkamlashda, olingan bilimlarni tekshirishda, o'tilgan materiallarni takrorlashda qo'llanadigan suhbatlardir.

Ta'lim – maxsus tayyorlangan kishilar rahbarligida o'tkaziladigan, o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantiradigan, ularning bilish qobiliyatini o'stiradigan, dunyoqarashini shakllantiradigan jarayondir.

Tarbiya – yosh avlodni ma'lum faoliyatga tarbiyalash uchun ularga ma'lum maqsadga qarata planli va sistemali ta'sir etishga aytiladi. Tarbiya bola tug'ilgandan boshlab umrining oxirigacha davom etadigan jarayondir.

Ta'lim qonuniyatlari - o'qitish jarayoniga qo'yiladigan talablar yig'indisidir. Ta'lim prinsip (qonuniyat)lari deb, ta'limning barcha bosqichlari va hamma predmetlarini o'qitish uchun asos bo'ladigan qonuniyatlar, qoidalarga aytamiz. Ta'lim qonuniyatlari o'quvchi va o'qituvchi orasidagi eng muhim ichki ahamiyatni aks ettiradi.

Ta'lim qoidalari - o'qitishning faoliyatini va o'quvchilar tomonidan ilmiy bilimlarning o'zlashtirilishi, tegishli ko'nikma va malakalar hosil qilishning asosiy qonun va yo'l - yo'riqlarini o'z ichiga oladi. Ta'lim qoidalari deb umuminsoniy tarbiyaning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan o'qish va o'qitish jarayonlarining yo'nalishi, o'quvchilar tomonidan ilmiy bilimlarning o'zlashtirilishi, bilim va malakalar hosil qilishning asosiy qonun va qoidalarining yig'indisiga aytiladi.

Ta'lim usuli - ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning kutilgan maqsadga erishishga qaratilgan birgalikdagi faoliyatlari tushuniladi. O'qitish usullari ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchi-talaba faoliyatining qanday bo'lishini, o'qitish jarayonini qanday qilib tashkil etish va olib borish kerakligini belgilab beradi.

Tanbeh berish – eng yengil jazo chorasidir. O'qituvchi bolaga yuzma-yuz turib tanbeh beradi, buni kundaligiga yozib qo'yish ham mumkin.

Tarbiya nazariyasi – pedagogikaning bir qismi bo'lib, tarbiya jarayonining mazmuni, mohiyati, qoidalari, usuli va tashkil etilishi masalalarini o'rganadi. Tarbiya nazariyasi Markaziy Osiyo faylasuflarining va xalq pedagogikasining tarbiya borasidagi boy tajribalariga tayanadi.

Tarbiya qoidasi - pedagog ta'lim va tarbiya jarayonini yaxshiroq tashkil etish maqsadida foydalanadigan boshlang'ich holat, rahbarlik asosidir. Tarbiya qoidalari o'qituvchi, tarbiyachilarga yo'l-yo'riq

ko'rsatuvchi qoidalar hisoblanadi va tarbiyaviy jarayonda bu qoidalarga amal qilish uning samarasini oshiradi, yaxshi natijalarga olib keladi.

Tarbiya usullari - o'qituvchi, tarbiyachining tarbiyalanuvchilarga ta'sir ko'rsatish usullari, ularga ijobiy xulq-atvor ko'nikmalari va malakalarini singdirish maqsadida ularning hayoti va faoliyatini tarbiyaviy jihatdan to'g'ri tashkil etish yo'llaridir. Aniqrog'i, tarbiya usuli deb tarbiyachining bolalarda axloq-odob fazilatlarini tarkib toptirish maqsadida ularning ongi va irodasiga ta'sir etish yo'llariga aytiladi.

Tafakkur - arabcha "mufakkir", "mafakkirotun" so'zlaridan olingan bo'lib, chuqur ma'noli, teran mazmunli, chuqur fikrlash qobiliyati degan ma'noni anglatadi.

Tafakkur - buyum va hodisalarning umumiy xususiyatlarini, ular o'rtasida mavjud bo'lgan bog'lanishlar va munosabatlarni bilish jarayonidir

Tashqi nazorat - O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Davlat test markazi tarkibidagi Kadrlar tayyorlash sifatini nazorat qilish, pedagog kadrlar va ta'lim muassasalari attestatsiyasi boshqarmasi tomonidan tayyorlangan "Ta'lim muassasalari va pedagogik kadrlarning davlat attestatsiyasi va akkreditatsiyasi haqidagi Nizom" va amaldagi me'yoriy hujjatlar asosida amalga oshiriladi.

Test – inglizcha "sinov" degan ma'noni bildiradi. Test birinchi bor 1864-yilda Buyuk Britaniyada J.Fisher tomonidan o'quvchilarning bilim darajasini tekshirish uchun qullanilgan. Test sinovlarining nazariy asoslarini keyinchalik ingliz psixologi F.Gamelton ishlab chiqdi. Test sinovlari dastlab psixologiya fanlari doirasida rivojlandi. Pedagogik test sinovlari birinchi marta Amerikalik psixolog E.Torndayk tomonidan ishlab chiqildi.

"Texnologiya" - tushunchasi fanga 1872-yilda kirib keldi va yunoncha "texnos"-hunar, san'at, "logos"-fan, so'zlaridan olingan bo'lib, "hunar fani" ma'nosini anglatadi.

Umumiy pedagogika- insonga, shaxsga ta'lim tarbiya, ma'lumot berish shakli, mazmuni, usullari va ularni shakllantirishning,

tarbiyalashning umumiy qonuniyatlarini tadqiq qiladi va amaliyotda qo'llashga o'rgatadi.

Uzluksiz ta'lim - malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning asosi bo'lib, ta'limning barcha turlarini, davlat ta'lim standartlarini, kadrlar tayyorlash tizimi tuzilmasi va uning faolliyat ko'rsatish muhitini o'z ichiga oladi.

Fan - yuqori malakali mutaxassislar tayyorlovchi va ulardan foydalanuvchi ilgor pedagogik va axborot texnologiyasini ishlab chiquvchi.

Xalq pedagogikasi - mazkur xalqi ta'lim tarbiyasi, maktabi, ijtimoiy turmush tarzi, madaniyati, ma'naviyati, ahloq odobi singarilarni o'rganadi.

Shaxs - deganda muayyan jamiyatning a'zosi tushuniladi. Ijtimoiy munosabatlarga kirishuvchi, ongi yuksak taraqqiy etgan, ijtimoiy taraqqiyotda ishtirok etuvchi odamgina shaxs deyiladi. Ma'lumki kishi ongi faqat jamiyatda, boshqalar bilan o'zaro munosabatda til yordamida ijtimoiy tajribani o'zlashtirishda shakllanadi.

Evristik suhbat – echimi ma'lum ma'noda murakkab, bosqichma – bosqich topiladigan masalalarni xal qilishda foydalaniladi. Masalan, paxta terish mashinasining ma'lum bo'zukligini bartaraf etish kerak bo'lsa, uning sabablari birin – ketin kurib chiqiladi va yakuniy xulosaga kelinadi.

Eksperiment – so'zi lotincha “sinab ko'rish”, “tajriba qilib ko'rish” ma'nosini anglatadi. Eksperimental – tajriba ishlari asosan ta'lim-tarbiya jarayoniga aloqador ilmiy faraz yoki amaliy ishlarning tadbiqiy jarayonlarini tekshirish aniqlash maqsadida o'tkaziladi.

“Ekologiya” - yunoncha so'z bo'lib, tirik mavjudodlarning yashash sharti va tevarak atrofdagi muhit bilan o'zaro munosabatlari hamda shu asosda yuzaga keladigan qonuniyatlarni o'rganadigan fandir. “Ekologiya” atamasi 1866-yilda nemis zoolog olimi E.Gekkel tomonidan kashf etilgan.

Ekologik ta'lim - aholiga berilishi lozim bo'lgan tabiat bilan inson orasidagi munosabatlarni ifodalovchi bilimlar tizimi tushuniladi.

Ekologik tarbiya - insonning atrof-muhitga nisbatan munosabatini tarbiyalashdir. Ekologik ta'lim-tarbiyadan bosh maqsad ham turli yoshdagi kishilarda atrof-muhit va uning muammolariga ongli munosabatni shakllantirishdan iborat.

Ekskursiya – ta'lim va tarbiya ishlarining shunday turidirki, bu usul bilan o'rganilayotgan narsa va hodisalarni tabiiy sharoitda (zavod, fabrika, dala, tabiatni kuzatishga) yoki maxsus muassasalarga (muzey, ko'rgazma va h.k.larga) tashkiliy ravishda olib boriladi. Ekskursiya usuli asosan o'qituvchi yoki ekskursiya o'tkazishga mas'ul bo'lgan shaxsning kuzatilayotgan obyektini bayon qilishi, tushuntirishi orqali olib boriladi.

Yoshlar pedagogikasi - turli yoshdagi kishilarga ta'lim tarbiya berish, shaxsni shakllantirishning o'ziga xos tomonlarini o'rganadi.

Yakuniy nazorat - semestr tamom bo'lganda va o'quv dasturining tegishli bo'limi tugallangandan keyin amalga oshiriladi. Yakuniy nazoratning o'tkazilish tartibi, shakli ta'lim muassasasining ilmiy-pedagogik kengashi tomonidan belgilanadi.

Yakuniy davlat attestasiyasi - davlat imtihonlari va malakaviy bitiruv diplom ishi (loyiha)ni himoya qilish bilan yakunlanadi.

Yaxshilik –ijobiy axloqiy fazilat bo'lib, xulqiy sifatlarning majmuini, inson faoliyati yoki biror xatti-harakatiga ijobiy munosabatning yig'indisini aks ettiradi. Yaxshilik qaror topishi uchun pedagogik jarayonda yomonlikka murosasiz bo'lish, yaxshi istak bilan xushmuomala qilish, yaxshi qiliq, yaxshi xatti-harakatlarning birligi zarur.

O'quv loyihasi – ahamiyatga molik nazariy yoki amaliy muammolarni ta'lim oluvchilar tomonidan amalga tadbiq qilishning tadqiqotchilik, izlanuvchanlik, ijodkorlik ish turidir. O'qitishni loyihalash esa ta'limning umumiy maqsadi, mazmuni o'quv maqsadlari o'qish, o'qitish, o'zlashtirishni baholash, tuzatishlar kiritishdir.

O'quv rejasi – davlat hujjatidir. Maktabning o'quv rejasi maktabda o'rgatish uchun tanlangan o'quv predmetlarini, ularning ta'lim olish yo'llari bo'yicha taqsimlanishini, har bir predmetga ajratilgan soatlarning haftalarga bo'linishini belgilaydi. O'quv rejasi deb,

o'qitiladigan fanlar, o'qitish uchun ajratilgan soatlar va o'quv yilining tuzilishini belgilab beruvchi davlat hujjatiga aytiladi.

O'quv dasturi - o'quv rejasi asosida ishlab chiqiladi. O'quv dasturi har bir o'quv fanining o'qitish uchun ajratilgan bilim hajmi, tizimi va g'oyaviy-siyosiy yo'nalishini aniqlab beradigan davlat hujjatidir. O'quv dasturida o'quv yili davomida har qaysi sinfda alohida fanlar bo'yicha o'quvchilarga beriladigan ilmiy bilim, ko'nikma va malakalarning hajmi belgilab beriladi.

Qobiliyat - shaxsning muayyan faoliyat yuzasidan layoqati va uning ishini muvaffaqiyatli bajarishdagi subyektiv shart-sharoitini ifodalovchi individual psixik xususiyatlaridir.

Hayfsan berish – agar tanbeh va ogohlantirish kutilgan natijani bermasa, o'quvchi belgilangan intizomni buzaversa, salbiy holatlarni takrorlayversa, o'quvchining aybi qay darajada va uning intizomini qanday sharoitda buzganini e'tiborga olib unga hayfsan e'lon qilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq / SH.M.Mirziyoyev – Toshkent.: O'zbekiston, 2016-56.bet.

2. Mirziyoyev.SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlari ma'ruza, 2017-yil 14-yanvar / SH.M.Mirziyoyev, - Toshkent : O'zbekiston, 2017.-104 bet.

3. Mirziyoyev.SH.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini taminlash – yurt tarqqiqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganing 24 yiliga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2016-yil 7-dekabr / SH.M.Mirziyoyev. – Toshkent: “O'zbekiston”, 2017. 48.b

4. Mirziyoyev.SH.M. Byuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. Mazkur kitobdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoyevning 2016-yil 1-noyabrdan 24-noyabrga qadar Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri saylovlari vakillari bilan o'tkazilgan saylovoldi uchrashuvlarida so'zlagan nutqlari o'rin olgan. / SH.M.Mirziyoyev. – Toshkent: “O'zbekiston”, 2017. 488.b

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni. O'zbekiston Respublikasi rivojlantirish bo'yicha xarakatlar strategiyasi to'g'risida. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-yil, 6-son, 70-modda).

6. Begimqulov U.SH. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti.//Ped. Fanlari dok. Ilmiy dar.uchun diss.- T.: 2017-305.b.

7. Jumayeva S. Ijtimoiy va pedagogik nizolar: mohiyati va bartaraf etish yo'llari.// Metodik qo'llanma.- Y.:Nizomiy nomidagi TDPU, 2011.-82.b.

8. Maxmudov.N.M. O‘qituvchi madaniyati. Darslik. - T.: O‘zbekiston milliy kutubxonasi, 2007-185.b.
9. Musurmonova O. Manaviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – T.: O‘qituvchisi, 1996-192.b.
- 10.Ortiqov A. Nutq madaniyati va notiqlik sanati – T.: “Dono xamro” ilmiy markazi, 2002-78.b.
- 11.B.Xodjayev.Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti.2017.
- 12.R.Mavlonova, N.Vohidova, N.Rahmonqulova. Pedagogika nazariyasi va tarixi.2010.
- 13.Xoshimov.K, Nishonova.S. Pedagogika tarixi. Darslik. – A.Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxinasi. 2001.
- 14.Axmedova.M. E. Pedagogika nazariyasi va tarixi (O‘quv qo‘llanma) – T.: Tafakkur bo‘stoni,2011.
- 15.Salayeva M.S. Umumiy pedagogika. Darslik – Toshkent “Nodirabegim”. 2021.-598 bet.
- 16.Altbach, P. G., Reisberg, L., & Rumbley, L. E. (2009). Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution. UNESCO Publishing.
- 17.Ball, S. J. (2017). The Education Debate. Policy Press.
- 18.Darling-Hammond, L. (2006). Powerful Teacher Education: Lessons from Exemplary Programs. Jossey-Bass.
- 19.Furlong, J. (2015). Teaching Tomorrow’s Teachers: Options for the Future of Initial Teacher Education in Wales. Welsh Government.
- 20.Cochran-Smith, M., & Zeichner, K. M. (Eds.). (2005). Studying Teacher Education: The Report of the AERA Panel on Research and Teacher Education. Lawrence Erlbaum Associates.
- 21.Department for Education (2021). Initial Teacher Training (ITT): Core Content Framework. UK Government.
- 22.Knight, P. (2002). Being a Teacher in Higher Education. Open University Press.
- 23.Eraut, M. (1994). Developing Professional Knowledge and Competence. Falmer Press.

24. Abdullayeva, O. O. (2021). Ibroyim Yusupov ijodi asosida o'quvchilarning vatanparvarlik tuyg'ularini o'stirish. Academic research in educational sciences, 2(3), 176- 180.

25. Azizxodjayeva N.A. Boshlang'ich ta'limda axborot texnologiyalarini qo'llashning zamonaviy usullari // Ta'lim va texnologiya. – 2020. – №3. – S. 45-52.

26. Norboyev O. Axborot texnologiyalari yordamida ta'lim sifatini oshirish usullari: O'qituvchilar ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – T.: TDPU, 2019. – 89 s.

27. Hasanov R.S. Ta'lim jarayonida axborot texnologiyalarining o'rni va imkoniyatlari // Boshlang'ich maktab pedagogikasi tadqiqot markazi nashrlari. – 2021. – №2. – S. 112-118.

28. CASEL. "Academics and Social-Emotional Learning." Chicago: CASEL, 2020.

29. O'Xoshimov, S. Raximov. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi. Toshkent: O'qituvchi, 2019. 200 bet.

30. M. Karimova. Pedagogik psixologiya. Toshkent: O'qituvchi, 2018. 152 bet.

31. M. Murodov. Tarbiya va ijtimoiy muhit. Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. 96 bet.

32. X. Xudoyberdiyev. Psixologiya asoslari. Toshkent: O'zbekiston, 2021. 120 bet.

33. A. Akbarov. O'qituvchilar kasbiy tayyorgarligi. Toshkent: Fan, 2020. 85 bet.

34. Богомолова Н. Н., Кан-Калик В. А., Киричук А. В. Тема статьи или название книги. Издательство, год. Страницы.

35. Голант Е. И., Верзилин Н. М. Название работы или статьи. В: Учебное пособие, Москва, год, страницы.

36. Boshlang'ich ta'lim sifati: baholash va takomillashtirish jarayonlari / S.A. Tursunov, L.B. Hasanov ; Toshkent davlat pedagogika universiteti. — Toshkent: Olam, 2023. — B. 45-47.

37. Germaniyada boshlang'ich sinf o'quvchilariga iqtisodiy tarbiya berish / A.M. Rahimov, L.I. Sultonov; Toshkent davlat pedagogika universiteti. — Toshkent: Olam, 2023. — B. 45-47.

38. Kuronov M. “Yoshlar tarbiyasida milliy qadriyatlar”. Tashkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, 2023.

39. Ortikov N. “Maqsadli tarbiyaning asosiy tamoyillari”. Tashkent: Olam, 2022.

40. Kurbonov SH. “O‘zbekistonda yoshlar tarbiyasi va ma’naviyati”. Tashkent: Iqtidor, 2021.

41. Ibragimov X. “Yoshlarning axloqiy madaniyati: muammolar va yechimlar”. Tashkent: Innovatsion g‘oyalar, 2020.

42. Maxkamov U. “Ma’naviy tarbiya: nazariy va amaliy jihatlar”. Tashkent: Ilm-fan, 2019.

43. Musurmonova O. “Umumjahon qadriyatlari va yoshlar tarbiyasi”. Tashkent: Ta’lim, 2023

44. Nishonova S. “Yoshlar va milliy g‘urur”. Tashkent: Yoshlar, 2022.

45. Hasanboyeva O. “Ma’naviyat va axloqiy tarbiya”. Tashkent: Fan, 2023.

46. Ruziyeva D. “Ijtimoiy qadriyatlar va tarbiya”. Tashkent: O‘zbekiston, 2021.

47. Egamberdiyev N. M. “Milliy qadriyatlar va tarbiya”. Tashkent: Iqtisodiyot, 2022.

48. Khalilova SH. “Yoshlarning ma’naviyati va tarbiyasi”. Tashkent: O‘zbekiston, 2023.

49. Erkaboeva N. SH. “Yoshlar va ijtimoiy masalalar”. Tashkent: Ma’rifat, 2020.

50. Toshmatova J. S. “O‘zbek ta’lim tizimida tarbiya va ma’naviyat”. Tashkent: Yosh avlod, 2021.

51. Tadjieva M. X. “O‘zbekistonda tarbiya muammolari”. Tashkent: Ta’lim, 2022.

52. Kuronov, M. (2021). Ta’lim muassasalarida o‘quv-tarbiyaviy jarayonni boshqarish. Toshkent: O‘zbekiston davlat pedagogika universiteti.

53. Ortikov, N. (2020). Pedagogik kengash faoliyatining ahamiyati va takomillashtirish yo‘llari. O‘zbekiston ta’limi va tarbiyasi, 4, 45-50.

54.Kurbunov, Sh. (2019). O‘qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirishda pedagogik kengashning roli. Pedagogika va psixologiya, 3(2), 75-80.

55.Ibragimov, X. (2018). Ta’lim muassasalari faoliyatini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlar. O‘zbekiston ta’lim tizimi: muammolar va yechimlar. Toshkent: O‘qituvchi.

56.Maxkamov, U. (2022). Ijodkorlik va pedagogik mahoratni oshirish: nazariy va amaliy jihatlar. Ta’lim va tarbiya, 6, 32-39.

57.Musurmonova, O. (2021). Pedagogik kengashning ta’lim jarayonidagi o‘rni. Pedagogik tadqiqotlar, 2, 88-94.

58.Nishonova, S. (2020). O‘qituvchilarni tayyorlashda va qayta tayyorlashda kengashning roli. Ta’lim va fan, 1(3), 23-29.

59.Hasanboyeva, O. (2023). Pedagogik kengash: tashkil etilishi va faoliyati. O‘zbekiston ta’lim tizimi va rivojlantirish istiqbollari. Toshkent: Fan va texnologiya.

60.Ruziyeva, D. (2022). Ta’lim muassasalarida o‘qituvchi va tarbiyachilarni kasbiy rivojlantirish. Ta’lim muammolari va yechimlari, 5(1), 55-62.

61.Tadjiyeva, M. (2021). Ta’lim sifatini oshirishda pedagogik kengashning o‘rni. Ilm va ta’lim, 2(4), 101-108

MUNDARIJA:

KIRISH.....	4
I MODUL. BOSHLANG‘ICH TA‘LIM	5
1 Umumiy o‘rta ta‘lim va o‘rta maxsus ta‘limning tayanch bosqichi sifatida.....	5
2 Boshlang‘ich ta‘limiy muhit.....	18
3 Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi.....	36
4 Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi pedagogik faoliyatga kirish..	49
II MODUL. BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA DIDAKTIKA.....	73
5 Ta‘lim nazariyasi.....	73
6 Ta‘limni tashkil etish shakllari va turlari.....	93
7 Boshlang‘ich ta‘limda innovatsion jarayonlar.....	125
8 Boshlang‘ich ta‘limda o‘quvchilarning bilim ko‘nikma va malakalarini tashxis etish.....	139
III MODUL. BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA TARBIYA.....	152
9-10 Tarbiya nazariyasi. Boshlang‘ich ta‘limda tarbiya turlari....	152
11 Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilar jamosini shakllantirish bosqichlari.....	181
12 Ta‘lim muassasasi menejmenti.....	190
IV-MODUL. BOSHLANG‘ICH TA‘LIM PEDAGOGIKASI	
TARIXI FAN SIFATIDA.....	208
Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi eng qadimgi davrlardan	
13 VII asrgacha ta‘lim-tarbiya va pedagogik fikrlarning rivojlanishi.....	208
14 VII asrdan IX asrning birinchi yarmigacha O‘rta Osiyodagi maktablarda tarbiya va pedagogik fikrlar.....	225
15 SHarq uyg‘onish davrida boshlang‘ich ta‘limga oid pedagogik fikrlarning rivojlanishi.....	240
16 SHarq pedagogik ta‘limotida ta‘limiy-ahloqiy qarashlar.....	250
17 XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movarounnahrda boshlang‘ich maktabda tarbiya.....	266
18 XVII asrdan XX asrning birinchi yarmigacha boshlang‘ich sinflarda ta‘lim-tarbiya va pedagogik fikrlar rivoji.....	284
19 Hozirgi davrda jahon mamlakatlari boshlang‘ich ta‘lim tizimi tarixi va pedagogika fan rivoji.....	297
TAYANCH ATAMALAR.....	312
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	327

N.B. BEKCHANOVA, N.E. RAJABOVA, K.R. KARIMOVA

BOSHLANG'ICH TA'LIM PEDAGOGIKASI

DARSLIK

Muharrir: S.Ruzmetov
Kompyuter sahifalovchi: K.Raximov

Nashriyot litsenziyasi № 211573
Bosishga ruxsat etildi: 04.11.2024 yil
Bichimi 60 x 84 ^{1/16}. "Times New Roman"
Ofset bosma usulida chop etildi.
Shartli bosma tabog'i 21. Adadi 100. Buyurtma № 13-01
Тел: (33) 701 12 00, (99) 564 63 20
"Khwarezm publication" MCHJ nashriyoti.
220502, Urganch t. Zargarlar mahallasi Marvarid ko'chasi 8-yo'lak 4-
uy.
"Khwarezm travel" bosmaxonasida chop etildi.
Urganch t. Zargarlar mahallasi Marvarid ko'chasi 8-yo'lak 4-uy.

